

Слюсаренко Н. В.

**Становлення та розвиток трудової
підготовки дівчат у школах України
кінця XIX – XX століття**

Монографія

Третє видання

**Херсон
2021**

УДК 37.035.3
С 47

Рекомендовано до друку вченою радою Комунального вищого навчального закладу
“Херсонська академія неперервної освіти” Херсонської обласної ради
(протокол № 3 від 27.05.2021 р.)

Рецензенти:

Білавич Г. В. – доктор педагогічних наук, професор;
Кузьменко В. В. – доктор педагогічних наук, професор;
Титаренко В. П. – доктор педагогічних наук, професор

Слюсаренко Н. В.

С 47 Становлення та розвиток трудової підготовки дівчат у школах
України кінця ХІХ–ХХ століття: монографія. Третє видання
перероблене. Херсон: КВНЗ “Херсонська академія неперервної
освіти”, 2021. 447 с.

ISBN 978-617-7481-27-9

У монографії на основі вивчення й узагальнення джерельної бази і вітчизняного досвіду досліджено та розкрито мету, завдання, зміст, форми, методи і засоби трудової підготовки дівчат упродовж кінця ХІХ–ХХ століття, висловлено пропозиції щодо вдосконалення цієї роботи в сучасних школах.

Вміщені в монографії матеріали призначені для фахівців у галузі педагогіки, працівників системи освіти, студентів педагогічних вишів, усіх, хто цікавиться минулим нашої країни і проблемами трудового навчання та виховання молодого покоління.

УДК 37.035.3

ISBN 978-617-7481-27-9

© Слюсаренко Н.В., 2021
© КВНЗ “Херсонська академія
неперервної освіти”, 2021

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Розділ I. Особливості трудової підготовки дівчат у кінці XIX – на початку XX століття	6
1.1. Вплив соціальних, економіко-політичних, історико-культурологічних факторів на характер трудової підготовки дівчат.....	6
1.2. Трудове виховання молоді в спадщині К.Ушинського	18
1.3. Стан трудової підготовки дівчат у школах України кінця XIX – початку XX століття	26
Розділ II. Зміст та організація трудової підготовки дівчат у 1917-1954 роках.....	55
2.1. Трудове виховання як системоутворюючий стрижень загальної освіти у школах України (1917-1936 рр.)	55
2.2. Організаційно-педагогічне забезпечення вирішення питань трудової підготовки дівчат у 1937-1954 роках	96
Розділ III. Відродження трудової підготовки дівчат у другій половині 50-х – 60-х роках XX століття.....	111
3.1. Питання трудової підготовки учнів у працях В.Сухомлинського ...	111
3.2. Нормативно-правова база трудової підготовки школярів	126
3.3. Зміст, форми і методи трудової підготовки дівчат у загальноосвітніх школах України в другій половині 50-х – 60-х роках XX століття.....	134
Розділ IV. Система трудової підготовки дівчат у 70-х – 80-х роках XX століття.....	177
4.1. Внесок вітчизняних педагогів-практиків в організацію ефективної трудової підготовки школярів	177
4.2. Законодавче забезпечення системи трудової підготовки молоді	192
4.3. Стан трудової підготовки дівчат у загальноосвітніх школах України в 70-80-ті роки XX століття.....	217
Розділ V. Стан та перспективи розвитку системи трудової підготовки дівчат у незалежній Україні (з 1991 р.)	233
5.1. Основні підходи до організації трудової підготовки дівчат у загальноосвітніх школах України в 90-ті роки XX століття	233
5.2. Проблеми та шляхи розбудови системи трудової підготовки підростаючого покоління в незалежній Україні	246
5.3. Перспективи розвитку системи трудової підготовки дівчат в Україні в контексті європейського досвіду	263
Висновки.....	280
Список використаних джерел	285
Додатки.....	341

ВСТУП

Питання трудової підготовки молоді в усі часи були надзвичайно актуальними. Це закономірно, адже майбутнє кожного народу значною мірою залежить від ставлення підростаючого покоління до праці, його готовності до трудової діяльності. Загальноновизнано, що для того, щоб краще жити, треба, передусім, навчити молодь наполегливо працювати. Разом із тим, зазначене завдання виконується далеко не повною мірою. Не зважаючи на те, що в загальноосвітніх навчальних закладах України, починаючи з кінця ХІХ століття, намагалися здійснити психологічну та практичну підготовку учнів до праці, а також підготувати їх до свідомого вибору професії, досягти належного результату було досить складно, оскільки майже завжди бракувало необхідної матеріально-технічної бази, навчально-методичного забезпечення та фахівців. Більше того, останні часом діяли недостатньо активно та творчо.

Водночас, роль праці у процесі формування особистості важко переоцінити. Це довели видатні педагоги минулого (К.Ушинський, А.Макаренко, В.Сухомлинський та ін.), а також наші сучасники (А.Вихрущ, Р.Гуревич, М.Левківський, Г.Левченко, В.Мадзігон, Є.Павлютенков, В.Сидоренко, Г.Терещук, Д.Тхоржевський, Б.Федоришин, М.Янцур та ін.).

Усунути зазначене протиріччя можна шляхом звернення до історії становлення в Україні науково-педагогічної думки та освіти, до набутого у попередні історичні періоди педагогічного досвіду. Зокрема, доцільно вивчити, проаналізувати та узагальнити історико-педагогічну спадщину з трудового навчання й виховання підростаючого покоління, оскільки кожна історична епоха нагромаджувала свій педагогічний досвід з окресленої проблематики.

Аналіз джерельної бази дозволяє стверджувати, що дана проблематика досить широко представлена в законодавчих та нормативних документах, статистичних показниках, освітніх планах і програмах, державних стандартах, спадщині вітчизняних учених, монографіях, брошурах, статтях, сучасних наукових працях, авторефератах та дисертаційних дослідженнях з педагогіки, історії педагогіки, історії України, педагогічній пресі та періодичних виданнях, працях педагогів-практиків тощо.

Зокрема, процес становлення і розвитку в навчальних закладах України кінця ХІХ – ХХ століття трудової підготовки учнів відображено в численних історико-педагогічних розвідках останніх десятиліть. Серед них: дисертаційні дослідження Г.Білавич “Теорія і практика виховання господарської культури учнів та дорослих у Західній Україні (друга половина ХІХ – середина 40-х років ХХ століття)” (2016), В.Гайдукевич “Деятельность молодежных организаций по профессиональной подготовке учащихся школ ФЗУ в 20-е годы на Украине” (1991), О.Белошицького “Розвиток технічної творчості учнів у позашкільних закладах освіти України (20-30 рр. ХХ століття)” (2007), В.Бондаря “Развитие теории и практики профессионально-трудового обучения учащихся вспомогательных школ Украины (1917-1990

гг.)” (1992), А.Вихруща “Трудова підготовка учнів у загальноосвітніх школах України (історико-педагогічний аналіз та перспективи)” (1994), С.Дем'янчука “Трудова підготовка учнів загальноосвітніх шкіл України 1945-1999)” (2000), Н.Калініченко “Трудова підготовка учнів сільської школи у центральному регіоні України (друга половина ХХ століття)” (2008), М.Кареліна “Трудове навчання у загальноосвітніх закладах Харківської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття” (2005), Г.Ковальчука “Трудове виховання школярів в загальноосвітніх закладах України в першій третині ХХ століття” (2008), О.Колодійчука “Розвиток технічної творчості дітей та молоді у навчальних закладах Галичини (1900-1939 рр.)” (2009), В.Кухарського “Трудова підготовка учнів у загальноосвітніх школах України (1937-1954 рр.)” (1995), М.Левківського “Формування відповідального ставлення до праці в учнів загальноосвітньої школи: (історико-теоретичний аспект)” (1994), В.Мадзігона “Розвиток організаційно-педагогічних форм шкільного виробництва в Україні (друга половина ХХ століття)” (2009), С.Мазуренко “Трудова спрямованість навчання в загальноосвітніх школах України (1920-1937 рр.)” (2004), Д.Огієнко “Трудове виховання учнів у навчальних закладах Чернігівщини другої половини ХІХ – початку ХХ століття” (2011), В.Рака “Трудова підготовка учнів у загальноосвітніх школах України (на прикладі західних областей 1900-1939 рр.)” (1997), Н.Слюсаренко “Теорія і практика трудової підготовки дівчат у школах України (кінець ХІХ – ХХ століття)” (2010), Т.Сороки “Зміст і методика трудового навчання учнів 5-7 класів загальноосвітньої школи в Україні (друга половина ХХ століття)” (2007) та ін.; монографії та посібники; численні статті в збірниках наукових праць та історико-педагогічній пресі.

У більшості з указаних праць зосереджено увагу як на трудовому навчанні, так і на трудовій підготовці школярів у цілому. Проте, на даний час бракує цілісної інформації щодо організації трудової підготовки дівчат в різні періоди становлення вітчизняної школи. Лише окремі відомості можна знайти як в історико-педагогічних дослідженнях, так і в роботах з теорії та методики трудового навчання, теорії та методики професійної освіти, теорії та методики виховання, теорії навчання, соціальної педагогіки, історії, психології тощо. Поза увагою вчених залишилися питання трудової підготовки дівчат у школах України кінця ХІХ – ХХ століття, тоді як саме у цей період зроблено чимало спроб запровадити та організувати належним чином трудове навчання і виховання представниць жіночої статі.

З огляду на вищезазначене, в монографії на основі вивчення та узагальнення джерельної бази та вітчизняного досвіду досліджено та розкрито мету, завдання, зміст, форми, методи і засоби трудової підготовки дівчат упродовж досліджуваного періоду, визначено теоретичні засади і практичні основи трудової підготовки дівчат у різні історичні періоди в контексті суспільно-культурологічного та суспільно-політичного руху в Україні, теоретичні й методичні аспекти вдосконалення цієї роботи в сучасних школах.

РОЗДІЛ I ОСОБЛИВОСТІ ТРУДОВОЇ ПІДГОТОВКИ ДІВЧАТ У КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

1.1. Вплив соціальних, економіко-політичних, історико-культурологічних факторів на характер трудової підготовки дівчат

Становлення трудового навчання дівчат сягає своїм корінням у XVI – XVII століття, коли в деяких країнах Європи виникли перші жіночі початкові школи. Метою навчання в них були освіта й виховання майбутніх дружин, господинь, матусь. Відповідно до цієї мети формувався й зміст навчання, який, безумовно, передбачав підготовку дівчат до виконання домашньої роботи.

Відтоді й дотепер на характер трудової підготовки підростаючого покоління (як і освіти в цілому) завжди впливають численні соціальні, економіко-політичні, історико-культурологічні та інші фактори. Це підтверджують численні дисертаційні дослідження науковців.

У кінці ХІХ – на початку ХХ століття факторами, що впливали на трудову підготовку дівчат були:

- традиції та звичаї українського народу щодо гендерного розподілу ролей у сім'ї та суспільстві;
- розширення та вдосконалення системи освіти, загальне зростання кількості жіночих навчальних закладів;
- поширення фемінізації та, як наслідок, досить швидка зміна соціального статусу жіноцтва;
- недостатнє фінансування освіти (особливо в роки першої світової війни та міжвоєнний період);
- відмова від старого державного устрою і створення нового та інше.

У даному дослідженні вважаємо за доцільне детально зупинитися на перших трьох факторах.

Зауважимо, що в кінці ХІХ – на початку ХХ століття на характер трудової підготовки дівчат чи не найбільший вплив здійснював гендерний розподіл ролей у сім'ї та суспільстві, що склався протягом усієї попередньої історії українського народу. Відповідно до нього дівчат змалечку привчали до трудової діяльності, притаманної їхній статі. При цьому, як доводить дослідження О.Кісь “Жінка в українській селянській сім'ї другої половини ХІХ – початку ХХ століття: гендерні аспекти” [216], для кожного вікового періоду розвитку дівчат були визначені свої види робіт, їх інтенсивність та складність.

Аналіз і узагальнення поданих у науковій розвідці О.Кісь даних дозволяють представити основні види трудової діяльності дівчат в українській селянській родині другої половини ХІХ – початку ХХ століття у вигляді таблиці 1.1.

Основні види трудової діяльності дівчат в українській селянській родині другої половини ХІХ – початку ХХ століття*

Вік дівчини	Основні види трудової діяльності
Раннє дитинство	Залучення дівчат до жіночої праці через ігри та іграшки, поступове опанування ними ключовими для жіночого гендеру ролями – матері та господині
3-10 років	Ігри з ляльками, що мають на меті набуття первинних навичок догляду за дітьми; закріплення знань про соціальну структуру сім'ї, родини, систему спорідненості, соціальні ролі та моделі поведінки жінок різних соціальних статусів (мати, тітка, баба, дядина, молодиця з немовлям, дівчина тощо); імітацію головних функцій господині та матері через виконання характерних для них господарських та виробничих обов'язків; наслідування відповідних трудових процесів (прибирання в хаті, приготування їжі, прання, годування худоби, жнива, в'язання снопів, складання кіп та ін.)
4-8 років	Залучення дівчат до догляду за меншими дітьми у сім'ї, ігри з ляльками
Від 7-8 до 10-12 років	Поступове залучення дівчат до різних, відповідних їхній статі, господарсько-виробничих сфер (миття посуду, підмітання хати та подвір'я, годування худоби та домашніх тварин, принесення води (малим відерцем) та дров)
Від 7-9 років, а інколи і раніше	Поступове ознайомлення дівчат із головними виробничими процесами (з шиттям, вишиванням, землеробством, з іншими роботами, які виконувались переважно всією сім'єю)
Від 10 років	Виготовлення ляльок
10-13 років	Закріплення набутих раніше навичок під час надання допомоги матері у виконанні всіх видів жіночих робіт, а інколи (у 12-13-річному віці) й самостійне виконання окремих видів робіт (жнива, прядіння, збирання сіна та ін.)
12-16 років	Виконання протягом дня певної норми у прядінні чи вишиванні
Від 13-15 років	Підготовка хати до вечорниць (дівчата білити її, мазали піч та долівку, прикрашали інтер'єр, прибирали), виконання під час вечорниць різних робіт (прядіння, вишивання, плетіння з вовни тощо), відшкодування господарям дому своєї рідної "орендної плати" шляхом виконання для них певних робіт (наприклад, дівчата прядли для господарів хати, де відбувалися вечорниці)
Від 14-15 років	Опанування ткацьким мистецтвом
Від 15-16 років	Приготування посагу (скрині) шляхом виконання протягом дня певної норми у прядінні чи вишиванні
Від 16-17 років	Залучення дівчат до приготування їжі

* Складено автором роботи на основі аналізу матеріалів дослідження О.Кісь [216].

Як доводять показники табл. 1.1, в українській селянській родині (переважна більшість населення в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття проживала саме в таких родинах) дівчата виконували традиційні жіночі роботи починаючи з найменшого дитячого віку. Це дозволяло їм належним чином підготуватися до подальшого виконання ролей матері та домогосподарки, які в більшості випадків покладали на плечі жіноцтва.

З урахуванням вищезазначеного, в кінці XIX – на початку XX століття (а також у наступні історичні періоди) формувався зміст трудової підготовки дівчат у загальноосвітніх школах України.

Зазначимо, що починаючи із другої половини XIX століття в Російській Імперії, до якої входила значна частина сучасної України, жіноча освіта почала розвиватися бурхливими темпами. Відкрилися не тільки початкові, а й середні школи для дівчат, програми навчання в яких майже не відрізнялися від програм шкіл для хлопців (за винятком таких спеціальних предметів, як рукоділля). У багатьох школах дівчата навчалися разом із хлопцями за одними програмами. Саме цей період можна вважати початком інтенсивного розвитку жіночої освіти в Україні, незважаючи на те, що справі навчання дівчат приділялася певна увага і в Середньовіччі, і в епоху Українського Відродження, і за часів Катерини II, і в XVIII столітті.

Разом із тим, як доводить ретроспективний логіко-системний аналіз архівних джерел, періодичних видань, історико-педагогічної літератури, у цей період шкільна справа в Україні знаходилася в напівхаотичному становищі. Школи виникали лише з ініціативи місцевої інтелігенції та за її рахунок утримувалися. Громадяни в переважній більшості випадків не лише не визнавали необхідності освіти, а й виступали проти неї, бо, на їхню думку, школа була нав'язана їм начальством і дітей своїх вони відправляли туди лише з примусу.

Негативне ставлення народу було зумовлене тим, що школи подекуди були розміщені у випадкових приміщеннях, які зовсім не підходили для занять. Навчалася в них інколи всього 3-10 школярів, а вчителями були люди, що не отримали спеціальної освіти (солдати, які були у відставці). Це особливо стосувалося сільської місцевості [331, с. 1].

Більше того, статистичні дані свідчать, що здобували освіту в школах переважною більшістю хлопці, а навчання дівчат було обмежене, оскільки в ті часи їх продовжували готувати перш за все до родинного життя. Саме тому трудова підготовка більшої частини дівчат являла собою засвоєння ними обов'язків, умінь та навичок ведення домашнього господарства.

Однак, було серед заможних представниць жіночої статі й чимало таких, що отримали освіту в навчальних закладах. Унаслідок зазначеного, до 80-х років XIX століття Росія випереджала всі європейські держави щодо жіночої середньої й вищої освіти. Крім того, багато дівчат хоч і не мали ніякої освіти, але навчилися грамоти, читаючи церковні книжки [249].

Для другої половини XIX століття характерним стало те, що на необхідність жіночої освіти вказували навіть представники протилежної статі. Так, київський генерал-губернатор граф Левашов виступав за відкриття дівочого інституту в Києві, бо, на його думку, освіта жінок була більш необхідна, ніж освіта чоловіків [250, с. 10].

З ініціативи видатного вітчизняного вченого, геніального хірурга, анатома, педагога, громадського діяча М.Пирогова вперше в історії вітчизняної і зарубіжної медицини на театр військових дій під час Кримської війни 1853-1856 років були залучені сестри-жалібниці. М.Пирогов розробив

для них інструкції, сформулював обов'язки старших сестер, чергових, сестер-господарок. У такий спосіб він привернув увагу громадськості на можливість і доцільність використання жіночих рук у медицині, на те, що жінки можуть успішно займатися професійною діяльністю, а їхнє становище в суспільстві вимагає змін. Видатний педагог висловлював думку, що розвиток мислення і волі для жінок так само необхідні, як і для чоловіків [642].

Слід нагадати, що в першій половині XIX століття існувала система освіти дівчат, у якій переважали жіночі навчальні заклади закритого типу, приватні пансіони. Навчання в них передбачало тривалу ізоляцію дівчат від родини, від звичайних умов життя. До того ж і кількість цих закладів була невелика (наприклад, в Росії було не більше 30 жіночих інститутів, у яких училися 10000 – 12000 дівчат), і навчатися в них мали можливість лише діти заможних батьків, і навіть для таких дітей не вистачало в навчальних закладах місць [там само].

Зважаючи на ці обставини, в XIX столітті виникає думка про відкриту, всестанову, доступну для всіх верств населення жіночу школу, яка не відривала би дітей від родини, не звільняла би батьків від обов'язків щодо виховання власних дітей і, у той самий час, гарантувала би освіту.

Привертає увагу й той факт, що вперше ідея такої школи була висловлена в кінці 1856 року теж чоловіком, помічником інспектора класів Миколаївського сирітського інституту А.Чуміковим, який, на основі критичного аналізу недоліків виховання в інститутах, вказує на переваги екстернату перед інтернатом. “Записка” А.Чумікова була надіслана імператриці Марії Олександрівні та Міністру народної освіти С.Норову. Міністр, у свою чергу, передав її попечителеві округу (1856-1858) князеві Щербакову, який запропонував А.Чумікову розробити проект “устройства городских женских училищ” за зразком німецьких höhere Töchterschulen. Разом із тим А.Чуміков підготував статтю “Мысли об устройстве женских учебных заведений в губернских городах”, що була надрукована в березні-квітні 1857 року в журналі “Воспитание”, який виходив під його редакцією [619, с. 31].

Одночасно талановитий професор педагогіки Головного педагогічного інституту М.Вишнеградський, який разом із тим обіймав у ті часи посаду інспектора класів Павлівського інституту, на своїх лекціях поширював ідею про необхідність змінити основи жіночої освіти шляхом зближення сім'ї та школи, надання дівчатам більших можливостей для здобуття освіти. Наприкінці 1857 року він порушує перед радою інституту клопотання про викриття при цьому навчальному закладі класів для “приходящих учениц”. Клопотання було відхилене, бо інститут сто років поспіль працював як закритий заклад, а ідея створення таких класів сприймалася, як загроза подальшого його існування.

За короткий проміжок часу М.Вишнеградський за підтримки імператриці Марії Олександрівни і принца П.Ольденбургського подає на розгляд Головної ради жіночих навчальних закладів новий проект про створення окремого відкритого жіночого училища, який було схвалено і

прийнято рішення про відкриття в Санкт-Петербурзі училища в порядку експерименту на три роки. Рішення було затверджене 22.03.1858 р. Начальником училища був призначений М.Вишеградський, попечителем – принц П.Ольденбургський. Заклад на честь імператриці отримав назву Маріїнського училища [619, с. 33]. Урочисте відкриття цього закладу відбулося 19 квітня 1858 року [3, с. 2].

В основу організації Маріїнського училища покладено такі положення:

- до навчання в училищі допускалися дівчата всіх станів віком від 9 до 13 років;
- заняття проводилися в несвяткові дні з 9 години ранку до 14.30;
- повний навчальний курс складався з семи класів, навчання в кожному з них тривало один рік;
- в училищі вивчали обов'язкові навчальні предмети (Закон Божий, вітчизняна мова і словесність, історія, географія, природознавство, арифметика, жіночі рукоділля, співи, краснопис, малювання) та необов'язкові (французька і німецька мови, танці) [619, с. 33].

Як свідчать опрацьовані джерела, значну увагу при створенні училища було приділено підбору педагогічного персоналу. Всі члени нового колективу розуміли важливість нової справи, виявили повну готовність віддати всі свої знання і сили заради успішної роботи закладу, навіть були згодні працювати безкоштовно. Цікаво, що оплата роботи начальника училища залежала від того скільки учениць буде навчатися в ньому, що сприяло залученню в навчальний заклад якомога більшої кількості учениць.

Здобуття освіти в училищі було платним: 25 руб. – за навчання обов'язковим предметам та по 5 руб. – за навчання кожному з необов'язкових предметів за рік. Не зважаючи на це, завдяки самовідданій роботі педагогів за період з 19 квітня до червня 1858 року кількість учениць зросла від 140 до 200, а у серпні від батьків, які бажали віддати своїх доньок в училище, поступило ще 100 заяв [251, с. 537].

Аналіз історико-педагогічної літератури показує, що “Правила внутрішнього розпорядку Маріїнського жіночого училища”, затверджені принцем Ольденбургським 26 лютого 1859 року, акумулювали в собі найкращі педагогічні ідеї того часу, серед яких:

- залучення батьків до співпраці з педагогічним колективом училища, до контролю за навчанням та поведінкою учениць (сім'я вперше запрошувалась до участі в житті школи);
- наставників називали “співробітниками начальника”. Вони повинні були працювати спільно з наглядачами, допомагаючи одне одному, спрямовуючи свої зусилля на досягнення повної освіти дітей;
- викладання повинно не тільки збагачувати розум, а й розвивати, облагороджувати почуття, зміцнювати добру волю;
- порядок у класі характеризується не мертвою тишею або одноманітним, нерухомим фізичним положенням дитини, бо це не відповідає

її природі, втомлює, руйнує довіру між наставником і учнем. Клас має бути схожим на родину;

- треба постійно звертати увагу на здоров'я дітей, спостерігати за їх одягом, взуттям, харчуванням, постійно здійснювати провітрювання класних кімнат тощо [619, с. 36].

Наведені правила внутрішнього розпорядку були новими для того часу, розумними, спрямованими на об'єднання зусиль школи і сім'ї, на постійну увагу до дитини, на забезпечення її всебічного розвитку, збереження здоров'я. Наставники отримали можливість відчувати себе на рівних з керівництвом училища, учениці – постійну увагу та довіру, батьки – бажання бути активними учасниками педагогічного процесу. Саме тому правила не тільки добре знали, а й завжди їх дотримувались. Вони стали вагомим внеском у розвиток педагогічної науки XIX ст.

Створення першого Маріїнського училища отримало широкий резонанс. Одне за одним почали відкриватися жіночі училища в столиці: Коломенське, Василівське, Петербурзьке. Аналогічні училища також було відкрито в провінційних містах Росії: Тверь, Вишній-Волочок (1858 р.); в царстві польському (1859-1860 рр.) та ін. [251].

Імператриця Марія Олександрівна опікувалась жіночими училищами до кінця свого життя, а принц П.Ольденбургський присвятив усі свої останні роки справі виховання жіноцтва, зокрема створенню жіночих гімназій [3, с. 2].

Багато освічених людей у цей період висловлювали думу про необхідність облаштування по всій країні відкритих, всестанових жіночих закладів, якими були Маріїнські училища. “Відкритість і всестановість” – ось що було новим, заслуговувало на увагу, забезпечило широке розповсюдження закладів такого типу [619, с. 26].

30 травня 1858 року государ затвердив положення про жіночі училища Міністерства народної освіти, які мали бути засновані на кошти уряду, різних відомств, пожертвування приватних осіб тощо. А через два місяці видано “Циркуляр предписаний Гг Начальникам Губерний и Губернским Предводителям Дворянства от 26 сего июля за №№ 134, 135, 136 об участии дворянства и городских обществ в устройстве женских школ”. Як наслідок, протягом другої половини названого року училища створено у Вологді, Тотьмі, Устьсисольську, Твері, Рязані, Самарі, Моршанську, Ржеві, Чернігові, Тулі, Смоленську, Нижньому-Новгороді [251, с. 554; 761, арк. 2].

Статистичні дані 1859 року свідчать, що училищ Міністерства народної освіти було відкрито набагато більше, ніж Маріїнських. У цілому справу жіночої освіти було зрушено з місця, але населення країни подекуди не одразу визнавало її необхідність і доцільність.

Так, наприклад, в м. Херсоні педагогічна рада чоловічої гімназії ще в квітні 1858 р. запропонувала створити жіноче училище. Слід звернути увагу, що події відбувалися до затвердження на рівні держави Положення про жіночі училища Міністерства народної освіти і у той самий час, коли в Петербурзі було відкрито перше Маріїнське училище. Привертає увагу і той

факт, що педагоги вирішили викладати в училищі навчальні дисципліни безкоштовно. Було здійснено необхідні розрахунки, які передбачали участь у цій справі всього населення міста. Але, хоч сума пожертвування кожної родини складала лише близько 30 коп. на рік, знайшлися два міських товариства, які відповіли, що погоджуються з тим, що жіноча освіта корисна але “по бедности своей не предвидят надобности в заведениях для детей женского пола” [251, с. 547]. Така відповідь вплинула на рішення Херсонської думи, яка в свою чергу повідомила, що “за всеми убеждениями, херсонское общество всех сословий не изъявило согласия на пожертвование для женских школ” [619, с. 548].

Одночасно громадськість продовжувала шукати кошти на відкриття жіночого училища шляхом проведення музичних вечорів, збирання грошей за підпискою, але їх було недостатньо. Схожі ситуації склалися в інших регіонах. Аналіз архівних матеріалів дозволяє констатувати, що гальмом у розвитку жіночої освіти була не відсутність коштів на відкриття відповідних навчальних закладів, а стереотипи мислення, які панували в суспільстві в ті часи [639].

Проте, відношення міських товариств до народної освіти поступово змінилося. Зокрема, на Херсонщині міські і сільські товариства, земства, забезпечували відповідно 38%, 21%, 25% коштів на утримування училищ губернії, тоді як казна виділяла лише 8 %. Міські товариства Херсонської губернії були в 1891 році найбільш уважними до справи освіти населення серед інших міських товариств Росії, оскільки останні в середньому асигнували на утримування навчальних закладів лише 17,9% загальних витрат [212, с. 138].

На теренах України жіночі навчальні заклади розпочали свою діяльність після 6 серпня 1859 року, коли надано Височайше повеління щодо створення в Києві Фундуклеївського училища. Це було перше відкрите жіноче училище в південно-західному регіоні. Воно відкрилося 7 січня 1860 року, а в 1862 році перетворено на гімназію. У 1861 році засновано Києво-Подольське жіноче училище (з 1872 року – гімназія) [3, с. 10; 581, с. 6]. У цей період подібні заклади відкрито в Полтаві, Херсоні, Чернігові. Зазначене стало наслідком виходу в Російській імперії “Высочайшего указа” від 5 березня 1856 року, яким запропоновано створити в губернських містах жіночі школи, що надавали б дівчатам середню освіту [295, с. 53].

Через деякий час більшість середніх навчальних закладів для дівчат становили гімназії та прогімназії, утворені згідно з положенням від 24 травня 1870 року. Як відомо, тоді гімназії являли собою восьмикласні навчальні заклади з підготовчими класами, де протягом семи років дівчата отримували загальноосвітню підготовку, а у восьмому (додатковому) класі – теоретичну і практичну підготовку до вчительської діяльності. Цей клас називали педагогічним [330, с. 312-313]. Навчання в додатковому класі здійснювалося за спеціальним навчальним планом, затвердженим міністром народної освіти [743].

Прогімназіями називали заклади, де курс навчання був неповним, тривав кілька років, протягом яких дівчата мали можливість закінчити три або чотири молодших класи жіночих гімназій [330, с. 312-313].

Кількість жіночих гімназій та прогімназій у Російській імперії поступово зростала. Це значною мірою стосувалося навчальних округів, які знаходилися на українських землях (табл. 1.2).

Таблиця 1.2

Кількість жіночих гімназій та прогімназій у Харківському, Київському та Одеському навчальних округах

Навчальні заклади	Рік	Навчальний округ			Разом у 3-х округах	Російська імперія
		Харківський	Київський	Одеський		
Гімназії	1881	14	9	15	38	100
	1894	17	15	20	52	161
Прогімназії	1881	35	14	21	70	178
	1894	38	9	18	65	176
Загальна кількість гімназій та прогімназій і відсоток, який вони склали серед подібних закладів Імперії	1881	49 (17,6 %)	23 (8,3 %)	36 (12,9 %)	108 (38,8 %)	278 (100 %)
	1894	55 (16,4 %)	24 (7,1 %)	38 (11,3 %)	117 (34,7 %)	337 (100 %)

Джерело: [330, с. 313, 314].

Аналіз показників табл. 1.2 доводить, що в Харківському, Київському та Одеському навчальних округах кількість жіночих гімназій і прогімназій у 1881 та 1894 роках складала відповідно 38,8 % та 34,7 % від загальної кількості таких закладів у Російській імперії. Тобто на українських землях знаходилася більшість гімназій і прогімназій.

Серед інших регіонів Імперії, як свідчить “Обзор деятельности ведомства Министерства народного просвещения за время царствования императора Александра III (Со 2 марта 1881 г. по 20 октября 1894 г.)”, високі показники мали лише Московський (18,2 %) та С.-Петербурзький (11,3 %) навчальні округи [330, с. 314].

Разом зі збільшенням у Російській імперії кількості середніх жіночих навчальних закладів зростала й кількість дівчат, які в них навчалися. Так, у 1881 році освіту в них здобувало 51367 осіб, а в 1894 – 71781. Зростала також чисельність дівчат, які навчалися в різних типах навчальних закладів. Наприклад, у початкових училищах у 1882 році їх було 21,4 %, а в 1894 році цей показник збільшився до 25,2 % [330, с. 315, 404]. Відповідні показники по Харківському, Київському та Одеському навчальних округах подано в табл. 1.3.

**Кількість дівчат, які здобували освіту в початкових училищах
Харківського, Київського та Одеського навчальних округів
(у % до загальної чисельності учнів)**

Рік	Навчальний округ			Російська імперія
	Харківський	Київський	Одеський	
1882	12,7	11,3	25,4	21,4
1894	18,2	15,0	27,4	25,2

Джерело: [330, с. 404].

Інформація, представлена в табл. 1.3, доводить, що кількість дівчат, які здобували освіту в початкових училищах на українських землях у 1882-1894 роках, досить швидко збільшувалася. Крім того, в Одеському навчальному окрузі їх кількість навіть перебільшувала середній показник по Імперії. Подібна динаміка була характерною для повітових і міських училищ, приватних навчальних закладів тощо.

Разом із тим, значна частина дівчат з різних причин не могла закінчити повний курс навчання в тому чи іншому закладі. Так, за даними статистичного дослідження, яке було проведене в 1880 році в Кам'янець-Подільській Маріїнській гімназії, відомо, що на початку навчального року в ній навчалася 231 дівчина. Протягом року до закладу вступило 15 осіб, а вибуло – 21 (з них 18 осіб припинили навчання через домашні обставини, 3 – померло). Крім того після невдало складених іспитів вибуло ще 26 осіб [59].

У сільській місцевості, де переважали мішані школи, а жіночих майже не існувало, дівчатам далеко не завжди вдавалося закінчити навчання. Учениці були вимушені припинити вчитися, коли їм виповнювалося 12 років. Саме з цього віку Міністерство народної освіти забороняло здійснювати спільне навчання хлопців і дівчат. Тому учениці могли закінчити повний курс навчання тільки у випадку, якщо та чи інша школа порушувала закон, або, якщо вони розпочали навчання у 8-9 річному віці. Проте, останнє було швидше винятком, ніж правилом [517, с. 10]. Така ситуація, на жаль, мала місце в багатьох школах. Проте, навіть ті дівчата, які припинили навчання, вже мали певну освіту. До того ж, як підкреслив С.Рачинський у своїй праці “Заметки о сельских школах” (1883 р.): “Появление девочки в сельской школе – это наш первый успех, наше первое, дорого купленное завоевание, это – залог всего будущего развития нашей сельской школы” [там само, с. 11].

Таким чином, вищевикладене дозволяє стверджувати, що в другій половині XIX століття у справі жіночої освіти почали відбуватися досить суттєві зміни.

Більше того, докорінний злам у суспільних стосунках, поступове завоювання жіночою статтю прав на освіту привели до існування наприкінці XIX ст. (1891-1892 рр.) 233 жіночих гімназій Міністерства народної освіти, 31 жіночої гімназії відомства імператриці Марії, 56 приватних жіночих

навчальних закладів з курсом гімназій і прогімназій, 30 інститутів, 40 жіночих єпархіальних училищ та ін. Лише у гімназіях Міністерства народної освіти і Маріїнських навчалось 72000 дівчат, а в усіх гімназіях і прогімназіях не менше, як 100000, не беручи до уваги дівчат, що здобували освіту в інститутах, єпархіальних училищах тощо [618; 642].

Позитивні зміни відбулися по всій країні. Так, кількість дівчат, які в 1889 році вступили до шкіл Херсонської губернії, виявилася навіть на 2 % більшою за кількість хлопців, що розпочали в цьому ж році навчання [212, с. 134].

На початку ХХ століття кількість жіночих загальноосвітніх закладів продовжувало збільшуватися. Так, у Київському навчальному окрузі в 1906 році було 55 жіночих середніх навчальних закладів (гімназій і прогімназій), а в 1907 – 58 (додаток А.1). Крім того, 4 прогімназії реорганізовано в гімназії. Змінився й соціальний статус дівчат, що навчалися в школах. Якщо в 1897 році число учениць, які мали привілейований стан, було 60,5 %, то в 1907 цей показник знизився до 46,5 % [362, с. 3-4, 58]. Щоправда в звіті попечителя Київського навчального округу про стан жіночих гімназій і прогімназій за 1907 рік (додатки А.2, А.3), де вміщено наведені вище показники, є деякі неточності, однак, позитивна динаміка безсумнівна. Зокрема, вона засвідчує, що необхідність для дівчат не тільки початкової, а й середньої освіти почали визнавати всі верстви населення. Висловлювалась також думка, що навчання дівчат, майбутніх матерів згодом позитивно вплине на підвищення культурного рівня населення [346, с. 9].

У другій половині ХІХ – на початку ХХ століття по всій Російській імперії створюються не лише початкові та середні жіночі заклади освіти, а й Вищі жіночі курси, Жіночий медичний інститут у Петербурзі (1897 р), Жіночий педагогічний інститут у Петербурзі (1903 р.), Жіночий Фребелівський інститут у Києві (1908 р.), Жіночий медичний інститут у Києві (1916 р.) та інші навчальні заклади. Окрім названого, у цей період відкрито численні приватні загальноосвітні та спеціальні навчальні заклади для дівчат: училища, гімназії, пансіони, єпархіальні училища тощо. У 1906 році жінки отримали право навчатися в університетах, яке дуже швидко скасували, а в 1914 році поновили зі значними обмеженнями [376; 626]. Усі ці заклади відігравали значну роль у розвитку жіночої освіти та підготовці дівчат до подальшої трудової діяльності.

Так, дівчата, які закінчили гімназії, мали більш широкі можливості для отримання професійної освіти ніж ті, які закінчили жіночі училища. Їхні права було розширено в період з 1871 по 1917 роки, зокрема, після того, коли з'явилося “Высочайшее повеление по предмету допущения женщин на службу в общественные и правительственные учреждения”, прийняте 13 січня 1871 року, та аналогічний документ від 14 лютого 1881 року. Відповідно до них гімназистки мали змогу продовжувати навчання на жіночих акушерських курсах, працювати медсестрами, фельдшерами, займатись аптекарською справою у жіночих лікувальних закладах,

навчально-виховною діяльністю, а також працювати у телеграфному відомстві, в жіночих закладах IV відділу Канцелярії Його Імператорської Величності [50; 259, с. 96].

Розширенню прав жіноцтва певною мірою сприяло й відкриття гімназій спільного навчання, де дівчата здобували освіту на рівні з хлопцями. Наприклад, таку гімназію в 1917 році було відкрито в Полтаві. У цьому закладі до переліку навчальних дисциплін входила ручна праця [328, арк. 321 об.].

Отже, дівчата нарешті отримали рівні з хлопцями можливості здобути освіту, трудову підготовку, а отже, й доступ до подальшого професійного навчання.

Бурхливий розвиток жіночої освіти сприяв підвищенню соціального статусу жіноцтва, його ролі в суспільних процесах, виникненню наприкінці XIX століття жіночого демократичного руху. Представниці “слабкої” статі боролися за визнання своїх прав як громадянок і членів суспільства. У такий спосіб слабка половина людства почала доводити, що може займатися не лише домашнім господарством та вихованням дітей, а й іншими справами, зокрема опановувати науки, працювати на виробництві, брати участь у суспільних процесах та економічному житті країн світу. Як результат, у XX столітті, що вважається періодом завоювання жінками свобод, останні дістали рівні з чоловіками права на одержання загальної та професійної освіти.

Наприкінці XIX – на початку XX століття серед представників української партіотичної інтелігенції було чимало жінок, які брали безпосередню участь у розвитку української освіти та культури.

Український жіночий рух, як наголошує З.Нагачевська, “зародившись із загальноєвропейської феміністичної традиції, із перших кроків був невід’ємною частиною національного культурно-освітнього поступу українського народу, ним обумовлювався і розвивався як соціально-культурне явище; під його впливом формував свої засадничі ідеї та освітню програму, пройшов шлях від індивідуального самоствердження жінки-українки (літературна, етнографічна, культурно-освітня праця) до корпоративної організованої діяльності” [295, с. 156-157].

Варто додати, що активними діячами жіночого демократичного руху були С.Русова (громадська діячка, педагог, науковець), О.Кобилянська (письменниця), Н.Кобринська (письменниця, громадська діячка), М.Рудницька (громадська діячка, голова Союзу Українок, публіцист), Є.Ярошинська (письменниця, фольклористка, педагог) та багато інших жінок [102; 733]. Вони відігравали неабияку роль в усіх суспільних процесах, які відбувалися в кінці XIX – на початку XX століття (а також в наступні роки) в Україні, зокрема в розвитку вітчизняної освіти.

Так, С.Русова як педагог і освітній діяч докладала всіх зусиль, щоб в Україні утверджувалися висока національна свідомість, пошана до духовних цінностей свого народу. Вона писала, що мета індивідуального виховання – дати широкий, вільний розвиток усім духовним здібностям і силам дитини,

який підніме її особливу вартість і дасть майбутній людині змогу бути корисною для малого чи великого кола громадянства [589].

У своїх численних працях педагог розкриває основні засади й принципи побудови дошкільної та шкільної освіти, висуває кілька вимог до організації національної школи, серед яких вагоме місце посідає формування дитини у праці.

Крім того, С.Русова є автором книги “Наші визначні жінки” (1934 р.), де вміщено чимало відомостей про Наталю Кобринську, Уляну Кравченко, Марка Вовчка, Ганну Барвінок, Олену Пчілку, Дніпрову Чайку, Христину Алчевську, Лесю Українку, Ольгу Кобилянську та інших видатних українок [733, с. 76].

Ці жінки своїм життям та діяльністю довели, що представниці “слабкої” половини людства цілком спроможні здобувати освіту, займатися професійною та громадською працею. Адже серед них були науковці, письменниці, поетеси, публіцисти, громадські та освітні діячі, педагоги, народознавці, фольклористи, історики тощо. Їх приклад став своєрідним поштовхом як для розвитку жіночої загальної та професійної освіти у цілому, так і для організації у школах різнобічної трудової підготовки дівчат, зокрема.

Зауважимо, що будь-які проблеми, з якими стикається людство (економічні негаразди, екологічні катастрофи, військові події, міжнаціональні конфлікти, революційні ситуації та ін.), мають певний вплив на освіту. Через них може бути, наприклад, зменшене фінансування освітньої галузі. Це, в свою чергу, призводить до погіршення навчально-методичного та матеріально-технічного забезпечення закладів освіти, а отже, до зниження якості підготовки тих, хто здобуває освіту (школярів, студентів, учителів, фахівців інших галузей). У кінці XIX – на початку XX століття спостерігалось чимало таких проблем. Звісно вони негативно впливали й на розвиток у школах трудової підготовки дівчат.

Разом із тим можна констатувати, що соціальні, економіко-політичні, історико-культурологічні та інші фактори, які впливали на характер трудової підготовки дівчат в кінці XIX – на початку XX століття, все ж мали вирішальне значення для формування її змісту в подальші періоди розвитку вітчизняної освіти. Так, трудову діяльність, до якої відповідно до традицій та звичаїв українського народу щодо гендерного розподілу ролей у сім’ї та суспільстві дівчат залучали змалечку, було покладено в основу їхнього трудового навчання в загальноосвітній школі. Розширення та вдосконалення системи освіти, загальне зростання кількості жіночих навчальних закладів дозволили охопити навчанням, а отже, й надати певну трудову підготовку багатьом дівчатам. Поширення фемінізації та, як наслідок, досить швидка зміна соціального статусу жіноцтва привели до розвитку професійної освіти “слабкої” половини людства, а, відповідно, й до появи в загальноосвітніх школах професійного навчання, яке в свою чергу піднесло трудову підготовку дівчат на більш високий щабель.

Варто також додати, що характер трудової підготовки дівчат, який зародився в кінці XIX – на початку XX століття, цілком збережено в загальноосвітніх школах України в наступні періоди розвитку вітчизняної освіти. Це доводить, наприклад, запровадження в школах у кінці 50-х – в 60-ті роки XX століття навчального предмета “Домоводство” (а згодом “Обслуговуючої праці”), виробничого (а через деякий час профільного) навчання та інше.

1.2. Трудове виховання молоді в спадщині К.Ушинського

Трудова підготовка підростаючого покоління, починаючи з XIX століття, привертає неабияку увагу вітчизняних і зарубіжних науковців, педагогів-практиків, громадськості. Вони не лише визнали, що в формуванні кожної особистості трудове навчання і виховання відіграють надзвичайно важливу роль, а й здійснили численні спроби упорядкувати цей процес.

Підтверджує зазначене творча спадщина відомого вітчизняного вченого К.Ушинського, який багато уваги приділяв розробці ідей трудової школи [56]. Він одним із перших указав на велике значення праці у формуванні підростаючого покоління, адже був переконаний, що “можливість працювати і любов до праці – краща спадщина, яку може залишити своїм дітям бідний і багач” [751, с. 119].

Крім того Костянтин Дмитрович висловив досить актуальну для тих часів (як і для сьогодні) думку про те, що праця – “головний фактор, основний засіб виховання” [222, с. 475]. Він вважав фізичну працю найкращим засобом морального виховання, але за умов правильного поєднання її з розумовою працею. На ролі праці в процесі формування особистості педагог наголосив у своїй статті “Праця в її психічному і виховному значенні”, де пише, що “виховання, якщо воно бажає щастя людині, повинне виховувати її не для щастя, а готувати до праці життя”. Він також підкреслив, що “виховання повинне розвинути в людині звичку і любов до праці; воно повинне дати їй можливість знайти для себе працю в житті” [751, с. 113].

Вищезазначене дозволяє стверджувати, що К.Ушинський надавав великого значення як психологічній та практичній підготовці підростаючого покоління до праці, так і створенню можливостей для вибору молоддю праці на все життя. Це відповідає сучасним завданням трудового виховання, а саме: психологічна підготовка до праці, практична підготовка до праці, підготовка до свідомого вибору професії, та надає можливість констатувати, що видатний педагог одним із перших сформулював їх.

Важливою для сучасників є також думка педагога про те, що “матеріальні плоди праці становлять людський здобуток; але тільки внутрішня, духовна, животворна сила праці є джерелом людської гідності, а разом з тим і моральності, і щастя. Цей животворний вплив має тільки особиста праця на того, хто працює. Матеріальні плоди праці можна

відібрати, успадкувати, купити; але внутрішньої, духовної, животворної сили праці не можна ні відібрати, ні успадкувати, ні купити за все золото Каліфорнії: вона лишається у того, хто працює. Нестача саме цієї незримої цінності, утвореної працею, а не нестача оксамиту, шовку, хліба, машин, вина згубила Рим, Іспанію, губить Південні Штати, вироджує стани, позбавляє моральності й щастя багато тисяч людей” [751, с. 107]. Ці слова К.Ушинського набувають особливої актуальності в умовах сьогодення, коли в Україні спостерігається поступове зниження авторитету трудового навчання і виховання, коли виникає нагальна потреба у збереженні та відновленні традицій трудової підготовки, адже лише наполеглива праця спроможна забезпечити людям щасливе майбутнє.

У зв'язку з цим доцільно нагадати й те, що К.Ушинський, указуючи на надзвичайно важливу роль праці в житті кожної людини, писав: “Без особистої праці людина не може йти вперед; не може лишатися на одному місці, але повинна йти назад. Тіло, серце і розум людини потребують праці, і ця потреба така настійна, що коли, з будь-яких причин, у людини не буде своєї особистої праці в житті, тоді вона губить справжню дорогу і перед нею відкриваються дві інші, обидві однаково згубні: дорога невситимого незадоволення життям, похмурої апатії і бездонної нудьги або дорога добровільного, непомітного самознищення, на якій людина швидко опускається до дитячих примх чи скотських насолод. На тій і на іншій дорозі смерть оволодіває людиною заживо, тому що праця – особиста, вільна праця – це і є життя” [751, с. 108].

Немає сумніву, що на пошук підростаючим поколінням особистої праці в усі часи спрямовується їхнє виховання, яке, на думку К.Ушинського, має не тільки “розвинути розум людини і дати їй певний обсяг відомостей, але повинно запалити в ній жадобу серйозної праці, без якої життя її не може бути ні достойним, ні щасливим” [747, с. 116]. Педагог вважав за необхідне не лише прищепити вихованцю повагу і любов до праці, а й “дати йому й звичку до праці, бо справжня серйозна праця завжди важка” [751, с. 118].

Привчати дітей до праці К.Ушинський пропонував і в сім'ї, і в школі. У сім'ї хлопці і дівчата повинні виконувати певні обов'язки (самообслуговування, господарська діяльність тощо). Їх щороку слід розширювати та вимагати від дітей беззаперечного виконання. Однак, зазначене можливе лише в тій родині, де батьки подають дітям приклад щодо ставлення до праці та виконання різних видів робіт [591, с. 129].

Проте, як підкреслює Т.Дячкова, аналізуючи погляди вітчизняного педагога щодо ролі сімейного виховання, може бути й так, що батьки працюють, а своїх дітей не залучають до праці. У такому випадку, попереджав видатний педагог, можливе наступне: “Батько, людина, що проклала сама собі дорогу, працює, б'ється з усіх сил, щоб позбавити своїх дітей необхідності працювати, і нарешті залишає їм забезпечений спадок. Що ж приносить цей спадок дітям? Він досить часто не лише буває причиною аморальності дітей, не лише принижує їх розумові здібності та фізичні сили, але навіть робить їх нещасливими”. К.Ушинський пропонував замислитись

над цією ситуацією, зокрема порівняти “щастя батька, що тяжкою завзятою працею здобув достаток, та дітей, які проживають його без забруднень” і дійти висновку, “що батько був безумовно щасливішим за дітей” [98, с. 23].

У школі, на думку К.Ушинського, діти, передусім, мають отримати інформацію про трудову діяльність людей. На це, зокрема, було спрямовано навчальні книги Костянтина Дмитровича “Родное слово” (для дітей молодшого віку) та “Детский мир” (для дітей старшого віку). В них поміж іншого автор знайомить учнів з поняттями і предметами побуту (меблі, посуд, одяг, взуття), зі знаряддями праці, “за допомогою яких виготовляються названі вище речі і предмети: сокира, пилка, молоток, голка, шило, ніж тощо”, наводить народні прислів'я про працю. Розповідаючи про різні професії, він ознайомлює дітей із видобутком і обробкою на виробництві основних природних матеріалів, з виготовленням необхідних речей і предметів та підкреслює, що праця людей є необхідною умовою їхнього життя [305, с. 245-246].

Виходячи з того, що в закладах освіти можна також привчати дітей до праці, К.Ушинський “наполягав на введенні ручної праці як навчального предмета і вважав, що в усіх школах потрібно вивчати “технічні основи промисла”, у чоловічих гімназіях – ремесла, а в жіночих – рукоділля, шиття, доведення. Особливого значення, як важливому виховному фактору, він надавав сільськогосподарській праці, тому кожна сільська школа, на його думку, повинна мати земельну ділянку для організації педагогічно обґрунтованої дитячої праці” [336, с. 242]. Подальша трудова підготовка учнів мала здійснюватися, наприклад, у ремісничих школах, на необхідність створення яких одним із перших указав Костянтин Дмитрович. У них треба було навчати учнів “так само методично правильно і з такою ж повагою до дитинства, як навчають читанню і письму” [10, с. 164; 336, с. 242].

Як бачимо, на думку К.Ушинського, трудове виховання дітей мало здійснюватись систематично (починаючи з молодшого віку) та комплексно (і в сім'ї, і у школі). Однак, у загальноосвітніх закладах Росії тих часів предмети трудового циклу не завжди були обов'язковими. До того ж подекуди, як у сім'ї, так і у школі, їм не приділяли належної уваги.

Тому рекомендації педагога стосовно організації трудової підготовки учнів, як справедливо наголошує Д.Огієнко, базувалися на цінних здобутках класичної західноєвропейської літератури та досвіді зарубіжних навчальних закладів. З останім К.Ушинський мав можливість ознайомитись під час тривалого закордонного відрядження шляхом відвідування уроків ручної праці і рукоділля у школах Швейцарії та Німеччини. Зокрема, його цікавили “організаційно-методичні засади занять із трудового навчання, яке викладалося у західних країнах як обов'язкова навчальна дисципліна, що має загальноосвітнє значення” [336, с. 242].

Зазначене, передусім, стосувалося проведення занять із трудового навчання дівчат. Це було закономірним, оскільки безпосередньо перед закордонним відрядженням (в 1859-1862 рр.) педагог працював інспектором класів Смольного інституту шляхетних дівчат. А цей заклад, що існував із

часів Катерини II (з 1764 р.), був призначений для навчання та виховання дворянських дочок.

Основна мета Смольного інституту полягала в тому, щоб прищепити дівчатам вишукані манери, навчити їх говорити французькою мовою, танцювати, вишивати, повідомити їм певну (незначну) кількість знань, сформувати вміння гарно поводити себе в шляхетному суспільстві тощо. З огляду на зазначене, головними навчальними дисциплінами у закладі були: французька та німецька мови, Закон Божий, рукоділля, домоводство. Решта предметів (зокрема, російська мова і література, природознавство) вважалися другорядними. Вихованки нічого не читали, оскільки бібліотека для них була майже недоступною. В інституті прищеплювали відразу до праці, бо вважалося, що це заняття для нижчих верств населення. Як наслідок, вихованки були невідповідними до трудової діяльності і дуже переживали, якщо їм після закінчення навчання доводилося працювати [591].

У Смольному протягом трьох років К.Ушинський проводив реформування, в основу якого покладав свої ідеї та переконання. Так, наприклад, “він стверджував, що дівчина повинна не тільки отримати усесторонню освіту, необхідну їй для участі в суспільному житті, оскільки в майбутньому вона має стати матір'ю, то її варто підготувати як виховательку й учительку своїх дітей. Тим самим він розробив нову концепцію жіночої освіти, яка включала в себе повноцінні загальні наукові й спеціальні педагогічні знання. Він виступав за рівноправність чоловіків і жінок в освіті”. Педагог “вважав когнітивні можливості чоловіків і жінок однаковими й був переконаний, що заняття наукою цілком під силу дівчині” [382, с. 37]. Крім того, він наголошував, що інститут має надати дівчатам таке виховання та освіту, щоб у подальшому вони були спроможні стати гідними виховательками своїх та (якщо працюватимуть гувернантками) чужих дітей.

Під час реформування було багато нововведень. Зокрема, К.Ушинський ліквідував поділ на “благородний” і “міщанський” відділи, запровадив семирічний термін навчання, розробив відповідні навчальні плани та програми, увів нові дисципліни (природознавство і фізику), запровадив викладання предметів рідною мовою, запровадив нові методи навчання (наприклад, замінив схоластичне навчання цікавим унаочненим викладанням), організував 2-річний педагогічний клас, недільну школу для покоївок, де заняття вели вихованки Смольного, упорядкував характер перебування дівчат в інституті та ін. [218; 382; 591].

Водночас, як наголошує О.Петренко, “він, як представник своєї епохи, не зміг остаточно відійти від панівних у суспільстві соціокультурних норм і гендерних стереотипів. Доводячи рівноправність чоловіків і жінок в освіті, він все ж вважав, що у жіночій освіті й вихованні особливу увагу слід приділяти розвитку тих якостей і вмінь, які необхідні жінці для виховання дітей і ведення домашнього господарства” [382, с. 39-40].

Саме тому дуже велику увагу К.Ушинський приділяв педагогічному класу та постановці трудової підготовки дівчат. Першочерговим завданням педагогічного класу він вважав ознайомлення із теоретичними основами

педагогіки, проведення педагогічної практики та підготовку дівчат до майбутньої педагогічної діяльності. Педагог особисто керував відбором кращих вихованок до педагогічного класу, спостерігав за їхніми успіхами, всіляко допомагав, заохочував, пробуджував інтерес до навчання та педагогічної роботи, викладав дівчатам курс педагогіки [591].

Під час вступної лекції з педагогіки К.Ушинський звертав увагу вихованок на те, що вони, передусім, мають розвинути в себе любов до праці, адже без цього їхнє життя не буде щасливим та гідним поваги. А праця спроможна піднести розум, облагородить серце та наочно продемонструє всю оманливість мрій. Вона допоможе здолати горе, тяжкі умови життя, злидні, лихі часи, все те, що трапляється в житті кожної людини. Вона надасть насолоду, моральне задоволення та усвідомлення того, що людина не дарма живе на світі [там само].

Таке ставлення педагога до праці, а також неабияка увага до організації праці дівчат привели до того, що в подальші роки (після роботи в Смольному інституті), перебуваючи за кордоном, він, як уже зазначалося, поміж іншого намагався проаналізувати, як здійснювалася в західних країнах підготовка дівчат до життя та трудової діяльності.

Зокрема, К.Ушинський з'ясував, що в Німеччині освіта дівчат завершувалася в 14 років. При цьому їхні знання були обмежені, фрагментарні, а розумові здібності розвинені недостатньо. Більше того, дівчата не отримували підготовки до серйозної діяльності. Такий рівень жіночої освіти вважався достатнім та знаходив обґрунтування в наукових дослідженнях. Так, німецький педагог К.Шмідт писав, що жінка має відчувати, а не думати, що навчання хлопців у порівнянні з дівчатами має бути більш глибоким. Він вважав, що дівчину слід навчати вишивати, писати, малювати, грати на фортепіано і т. ін., тобто готувати з неї господиню та віддану дружину [там само, с. 134].

Відносно зазначеного К.Ушинський зауважував, що К.Шмідт пропонував навчати дівчат так, як це робиться у поганих пансіонах. Педагог також звертав увагу на те, що така практика базується на безглузвих забобонах, на грубому себелюбстві чоловіка, на його вузькому, егоїстичному розумінні істинного достоїнства жінки. Він засуджував німецьку систему освіти, бо вона забороняла жінкам навчатися в університетах та обмежувала доступ до вчительської діяльності [218; 749]. Педагог вимагав рівної освіти для жінок, серйозного піклування про їхній розумовий розвиток та належної підготовки до виховання дітей. Більше того, він вважав, що від виховання жінок залежить прогрес людства, а тому у своїй практичній діяльності чимало зусиль докладав для того, щоб підняти його на належний рівень [591, с. 136].

Під час перебування за кордоном К.Ушинський виявив, що в ті часи у школах західних країн, по-перше, серед навчальних дисциплін були предмети трудового циклу, а по-друге, вихованці виконували польові роботи та господарські обов'язки. Тобто здійснювалося і трудове навчання, і трудове виховання учнів.

Аналіз спадщини вітчизняного педагога доводить, що значну увагу трудовій підготовці приділяли в багатьох жіночих школах Німеччини, Франції, Швейцарії. Так, відповідно до старонімецького погляду “дівчинку навчали в школі читати й писати, закону божого, трохи вітчизняної історії та географії, якнайбільше рукоділля, причому корисного”. Французький погляд на виховання дівчинки додавав до цих вимог “французьку мову, музику, співи, танці, витончене рукоділля, гарне малювання і добрі манери” [748, с. 175]. Як бачимо, німецький погляд передбачав формування в дівчат навичок ведення хатнього господарства, виховання і навчання дітей, а французький, окрім сказаного, висував до дівчат вимогу бути обізнаними з найкращими зразками культури, щоб брати участь у розмовах освіченого товариства, прикрашати собою домашнє коло і громадське зібрання.

Жіночі навчальні заклади західних країн ХІХ століття, як констатує видатний педагог, покладали в основу своєї діяльності то той, то інший погляд і відповідно вибудовували свій педагогічний процес. Окрім названих, у Швейцарії з’явився утилітарний напрям. Він мав на меті підготовку дівчат до посади гувернантки.

Якого б напряму не дотримувались жіночі навчальні заклади західних країн, в усіх них викладали рукоділля, адже знання цієї дисципліни були потрібні і для ведення хатнього господарства, і для навчання, виховання та догляду за власними або чужими дітьми, і для того, щоб належним чином прикрашати собою домашнє коло або громадське зібрання.

До того ж жінки, які опанували мистецтво рукоділля, могли здобувати собі шматок хліба “особливо шитвом та вишиванням модних дрібничок” [748, с. 176].

Видатний педагог у своїй роботі “Звіт відрядженого для огляду закордонних жіночих навчальних закладів колезького радника К.Ушинського” наводить численні приклади вивчення ремесел у навчальних закладах різного рівня. Так, у дитячих притулках Німеччини діти займалися плетінням та вишиванням, у притулках Франції – плетінням, в’язанням та шиттям [630].

К.Ушинський звертає нашу увагу на те, що в елементарних жіночих та мішаних школах західних держав дівчат скрізь навчали рукоділлю. У мішаних школах це робила або дружина вчителя, або окрема вчителька за незначну плату. У жіночих школах рукоділля викладала вчителька цієї ж школи, але в більшості випадків дівчата вивчали його в окремих рукодільних школах. Такі школи були дуже поширені в ХІХ столітті в Німеччині та Швейцарії. Їх засновували приватні жіночі товариства. У рукодільних школах дівчата вивчали найпростіші види робіт. У деяких школах з рукоділлям поєднували читання: читали дівчата по черзі [748].

Досить багато часу приділяли вивченню дівчатами рукоділля у вищих жіночих школах західних держав. Так, у вищій школі, яка працювала з 1861 року в Мангеймі (Німеччина), цей предмет викладали в усіх класах, починаючи з елементарної школи. Зауважимо, що остання була приєднана до вищої школи через те, що засновники “не могли задовольнитися

елементарною школою міста, яка розраховує свій курс на остаточну, а не підготовчу освіту” [748, с. 232].

У цій школі в 1-5 класах (діти 6-10 років) на рукоділля відводили по 8 уроків на тиждень, що складало від 27,6% (у 1 класі) до 21,6% (у 5 класі) навчального часу. У 6-9 класах (діти 11-14 років) на вивчення цієї дисципліни виділяли щотижня по 6 уроків (понад 15% навчального часу) [там само, с. 233].

З одного боку, враховуючи кількість часу на вивчення дівчатами рукоділля, можна зробити висновок, що Мангеймська школа мала утилітарний характер та готувала дівчат, передусім, до виконання жіночих обов’язків, а з іншого, як писав К.Ушинський, учениці опановували “досить витончене” рукоділля, яке мало “прикрашати жінку” [там само, с. 234].

Видатний педагог у своєму “Звіті” доводить до нашого відома й програму іншого жіночого закладу Німеччини, а саме берлінської Elisabethschule, яка існувала з 1827 року. У цій школі було 11 класів, у кожному з яких дівчат навчали рукоділлю. Аналізуючи програму вищезазначеного закладу, можна отримати більш-менш повні уявлення про те, чому мали можливість навчитися його учениці на уроках рукоділля та скільки часу на це відводили в різних класах щотижня. Із цією метою вважаємо за доцільне навести наступні фрагменти програми берлінської школи:

7-й клас. Молодший відділ. Рукоділля – 4 уроки на тиждень, під час яких дівчата не лише працювали, а й заучували напам’ять невеликі віршики.

7-й клас. Старший відділ. Рукоділля (в’язання панчіх) – 6 уроків.

6-й клас. Молодший відділ. Рукоділля – 4 уроки.

6-й клас. Старший відділ. Рукоділля – 4 уроки.

5-й клас. Молодший відділ. Рукоділля – 4 уроки.

5-й клас. Вищий відділ. Рукоділля (початок шиття і в’язання гачком) – 4 уроки.

4-й клас. Рукоділля – 4 уроки.

4-й клас. Вищий відділ. Рукоділля (шиття й вишивання міток на білизні, килимове вишивання та інші мистецькі роботи) – 4 уроки.

3-й клас. Жіноче рукоділля і при ньому вправи з розмов французькою мовою – 4 уроки.

2-й клас. Жіночі роботи – 2 уроки.

1-й клас. Жіночі роботи – 2 уроки [748, с. 235-238].

На жаль, у програмі вміщено лише окремі відомості про те, що вивчали дівчата на уроках рукоділля, та об’єкти праці, які вони виготовляли. Разом із тим, навіть ця інформація дозволяє констатувати, що програма з рукоділля, за якою навчалися учениці жіночих шкіл Німеччини на початку ХІХ століття, знайшла відображення в сучасних програмах трудового навчання.

У сучасній системі трудового навчання застосовують також інші надбання минулого, які свого часу К.Ушинський побачив у Швейцарії в жіночій школі Фреліха та описав у роботі “Педагогічна подорож до Швейцарії”. На його думку, ця школа була дуже визначною завдяки трьом обставинам: у ній не задавали уроків додому; майже не було підручників;

майже зовсім не було навчальних зошитів [750, с. 59]. Усі ці обставини у тій чи іншій мірі мають місце в сучасній школі. Наприклад, на уроках трудового навчання учням не задають домашніх завдань, рідко користуються підручниками і робочими зошитами. Це дозволяє заощаджувати основну частину навчального часу та витратити його на виконання школярами практичних робіт.

Привертає нашу увагу й атмосфера, яка панувала на уроках у названій школі. Описуючи її, видатний педагог зазначає, що одна із наставниць “дозволяє своєму класові вільно бурхати й хвилюватися, але утримує його щоразу саме в тих межах, які потрібні для успіху навчання”. Із цього приводу К.Ушинський робить наступний висновок: “Знайти середину між розбещеністю класу і його мертвою нерухомістю дуже нелегко; але для того, щоб постійно утримувати клас у тій рятівній середині, потрібний вроджений педагогічний талант і великий навик” [там само, с. 63]. Така “рятівна середина” повинна бути характерною для педагогічного процесу сучасної школи, особливо для уроків трудового навчання, адже на них учні під час виконання практичних робіт мають не лише вільно рухатися по класу, а й спілкуватися між собою, звертатися за допомогою або порадою до вчителя, до однокласників. В іншому випадку, коли вчитель занадто обмежує свободу учнів та вимагає від них працювати у “мертвій тиші”, досягти успішного виконання практичних завдань складніше. Зазначене можна пояснити тим, що на уроках трудового навчання школярі значно легше сприймають навчальний матеріал, швидше засвоюють прийоми виконання тих чи інших робіт, якщо у них є можливість спілкуватися з однолітками та спостерігати за їхніми діями. Звісно це порушує “мертву нерухомість” класу, однак робить процес навчання більш ефективним.

Підвищити ефективність навчання дозволяє також застосування у трудовій підготовці дівчат пісні. Про цей педагогічний засіб К.Ушинський писав наступне: “У пісні, зокрема хоровій, є взагалі не тільки щось оживляюче й відсвіжаюче людину, але щось організуюче труд, щось таке, що схиляє дружних співаків до дружної справи”. Він нагадував: “селяни співають хорову пісню при всякій роботі, що вимагає об’єднання сил” та вважав за необхідне запровадити пісню у школі, адже “вона кілька окремих почуттів сполучає в одне сильне почуття й кілька сердець в одне сильно почувуюче серце, а це дуже важливо в школі, де спільними зусиллями слід перемагати труднощі навчання” [там само, с. 64]. Такий висновок зроблено педагогом після того, як він почув хоровий спів дітей в одній із шкіл Швейцарії на уроці вітчизнознавства.

Однак, у сучасних школах України пісня як педагогічний засіб часом не посідає належного місця. Наприклад, бракує її на уроках трудового навчання. У той самий час при виконанні дівчатами вишивальних робіт або під час в’язання гачком і на спицях виконання пісень було б цілком органічним. Тим більше, що на будь-якому уроці трудового навчання вчитель намагається досягти триєдиної мети (навчальної, виховної та розвивальної), а пісня могла б допомогти виховати у дівчат повагу до

національної культури, розвинути у них почуття прекрасного тощо. З огляду на зазначене, а також із урахуванням того, що в минулі часи на будь-яких вечорницях дівчата досить успішно поєднували пісню і працю, вчителі трудового навчання намагаються застосовувати цей педагогічний засіб на своїх уроках, але це швидше виняток, ніж правило. Водночас, у виховній роботі (наприклад, у національному вихованні учнів) без пісні не проводиться жоден захід.

Як бачимо, погляди К.Ушинського та раціональні ідеї, які він виокремив у педагогічному процесі жіночих шкіл західних держав, знайшли відображення в навчально-виховному процесі сучасної школи, зокрема при проведенні уроків трудового навчання для дівчат. Разом із тим у попередні історичні періоди накопичено досить великий досвід підготовки дівчат до праці. Він може стати предметом подальших наукових розвідок та джерелом удосконалення педагогічного процесу закладів освіти сьогодення.

1.3. Стан трудової підготовки дівчат у школах України кінця XIX – початку XX століття

Становлення трудової підготовки у школах України бере свої витoki в другій половині XIX століття, оскільки в цей період, як підкреслює А.Вихрущ, “ефективна трудова діяльність як у промисловості, так і у сільському господарстві починає вимагати достатньо широкої теоретичної і практичної підготовки в навчальних закладах” [33, с. 170].

Широке розповсюдження практичних знань у школах України розпочалося в кінці XIX століття. Уроки, які сьогодні прийнято називати “Трудове навчання”, в ті часи мали назви: рукоділля, садівництво, городництво, виноградарство, столярне і слюсарне ремесло, ручна праця тощо. Викладання в школах цих предметів було обов’язковим і тому всі вони об’єднувалися загальною назвою “необов’язкові предмети”. Проводили їх після завершення всіх уроків з обов’язкових предметів [633].

Найбільш поширеним обов’язковим предметом, який вивчали дівчата, було рукоділля. В окремих школах їх навчали також садівництва і городництва, шовківництва, бджільництва, ручної праці тощо.

Навчання дівчат і хлопців різним видам сільськогосподарських робіт (садівництву, городництву тощо) значного розповсюдження набуло в народних училищах. Це особливо стосувалося училищ, які були розташовані в сільській місцевості. У цих регіонах населення подекуди вважало, що опанування дітьми будь-якого ремесла може привести до небажання займатися землеробством, а тому ремісничі класи далеко не завжди були популярними і в багатьох випадках знаходилися в примітивному стані [330, с. 417]. У тих школах, де учнів усе ж таки навчали ремесел, обирали ті з них, що мали безпосереднє відношення до побуту селянина (теслярне, столярне, ковальське, слюсарне, гончарне) [517, с. 80].

Зовсім інша ситуація була з навчанням підростаючого покоління сільськогосподарських робіт. Оскільки вони мали безпосереднє відношення до побуту селянина, а в домашньому господарстві завжди могли згодитися такого роду знання, ця галузь досить швидко здобула серед простого народу численних прихильників. Більше того, після вивчення у школі будь-якої галузі сільського господарства учні отримували саджанці плодкових дерев або насіння, що також слугувало для селян переконливим аргументом щодо користі та необхідності вивчення даної навчальної дисципліни. З огляду на зазначене, селяни всіляко допомагали народним училищам розвивати навчання сільськогосподарським галузям. Наприклад, вони відводили землю для облаштування садів, городів, пасіки. Завдяки вищезазначеному кількість шкіл, в яких викладали садівництво, городництво, бджільництво, щороку збільшувалося [330, с. 415-416].

Так, за даними огляду діяльності відомства Міністерства народної освіти за 1881 – 1894 роки відомо, що в 1890 році в народних училищах Російської імперії (до якої входили й українські землі) навчали травосіяння, садівництва, городництва, бджільництва, а також (в південних регіонах) шовківництва і виноградарства. У цьому ж році (23 квітня) Міністерство державного майна отримало дозвіл в якості експерименту відкрити в деяких підлеглих йому установах курси з сільського господарства для вчителів початкових училищ. Згодом за розпорядженням Міністерства народної освіти в окремих учительських семінаріях було введено навчання сільському господарству. Водночас при багатьох училищах облаштовувалися питомники, сади, зразкові пасіки. Це мало позитивні наслідки. Зокрема, в 1893 році викладання сільськогосподарських знань здійснювалося на досить високому рівні в кількох навчальних округах Імперії, серед яких були Одеський і Харківський [там само].

У початкових народних училищах Харківської губернії сільськогосподарські заняття проводили за наявності при закладі земельної ділянки. Особливих програм не існувало, і в кожному окремому випадку виходили з місцевих умов. При цьому “Программы предметовъ учебнаго курса начальныхъ народныхъ училищъ Харьковской губерніи”, складені на 1895 рік, рекомендували закладам освіти, якщо це було можливим, організувати сади, городи, пасіки, займатися шовківництвом, широко залучаючи до цієї роботи учнів, особливо тих, що навчалися у III-му відділенні. Для учнів цього відділення пропонували також проводити на уроках російської мови читання книги Н.В.Пономарьова “Начальная сельско-хозяйственная книга для чтенія въ народныхъ училищах и низшихъ сельско-хозяйственныхъ школахъ”. У такий спосіб діти мали отримувати теоретичні відомості з вищеназваних галузей сільського господарства. Крім того бажано було залучати учнів до виконання самостійних письмових робіт із сільськогосподарських питань, які знайшли відображення в книзі Н.В.Пономарьова [495, с. 65].

Як бачимо, серед загальноосвітніх закладів були й такі, де навчання сільськогосподарським галузям, наприклад, садівництву, взагалі не

здійснювалося. Водночас деякі відомості з цієї навчальної дисципліни учні отримували під час посадки шкільного саду, “зелених свят” тощо.

Наприклад, в 1900 році в Ананьївському повіті “зелені свята” проведено в 11 школах. Під час свят учні висадили 1569 різних дерев [233, с. 50]. У 1904 році в м. Миколаєві відбулося подібне свято. У ньому взяли участь 13 навчальних закладів, серед яких були: Друга жіноча гімназія, Приватна жіноча гімназія пані Шагуненберг, Маріїнська жіноча гімназія. Учасники заходу висадили близько 2000 дерев [492, арк. 2].

У кінці XIX – на початку XX століття в загальноосвітніх закладах України організація при школах садів поступово ставала звичною справою. Було навіть вирішено, що всі нові школи повинні обов’язково мати ділянку, на якій у подальшому слід посадити садові дерева [331]. Це привело до масової організації при школах садів. Більш того вони створювалися та впорядковувалися “на широку ногу” (додаток А.4).

Хоч займалися садівництвом і городництвом і хлопці, і дівчата, але повну інформацію щодо того, скільки осіб кожної статі вивчали цей навчальний предмет, знайти досить складно. Відомо лише, що переважали серед них хлопці, а дівчат було близько 9,6%. Щодо бджільництва та шовківництва, то їх вивчали лише кілька учениць земських і міністерських шкіл. Так, за даними 1905 року в Херсонській губернії бджільництво вивчали 2 дівчини, а шовківництво – 3, тоді як кількість хлопців, які опановували названі предмети, складала відповідно 119 та 90 осіб [314, с. 188].

Подібна ситуація мала місце і в наступні роки. Вона була характерною і для ручної праці, яку опановували лише деякі дівчата (додаток А.5).

Необов’язкові предмети в більшості випадків викладали за програмами, які не враховували особливостей тієї чи іншої статі. Такими були, наприклад, програми з садівництва і городництва, ручної праці.

Так, у 1908 році в Юр’ївській школі Єлисаветградського повіту ручну працю викладали за системами Отто Саломона (шведська система, що передбачала виготовлення на уроках ручної праці відповідних предметів) і Акселя Міккельсена (датська система, в основу якої покладено оволодіння певними прийомами та інструментами, необхідними для їх виконання), а в 1911–1912 рр. у школах повіту вищеназваний предмет викладали лише за системою Акселя Міккельсена [308; 311]. Відповідно до цих систем вибудовували навчальний курс.

На заняттях з ручної праці в більшості випадків хлопців і дівчат навчали працювати з деревом за програмами К. Ю. Ціруля і Н. В. Касаткіна [309; 344]. Заняття проводили 3 рази на тиждень по одній годині [308, с. 21]. У деяких школах учні опановували палітурну справу. Так, в Аннівській школі вони спочатку ремонтували книги шкільної бібліотеки та робили палітурки на власні книжки, а потім – зшивки додатків до журналу “Природа і люди” для народної бібліотеки [309, с. 40].

Програми з ручної праці було складено на науковому підґрунті, оскільки ними передбачалося послідовне виготовлення чітко визначеного ряду виробів або послідовне засвоєння певних прийомів та інструментів.

Отто Саломон пропонував виготовляти “колекцію”, що складається з різних предметів, які використовуються в побуті та домашньому господарстві. При цьому список цих виробів складено за принципом “від простого до складного”. Це добре ілюструє наведений нижче фрагмент (початок) “колекції” виробів Отто Саломона:

1. Зубець до грабель.
2. Кілочок для квітів (круглий), ручка для пера.
3. Кільчок для квітів (квадратний), ручка для грифеля.
4. Ярлик для рослин.
5. Прищіпка для кріплення білизни.
6. Чека для запрягу.
7. Ніж для розрізування паперу.
8. Коромисло ткацького верстату.
9. Лопатка для масла.
10. Лінійка (плоска).
11. Хрестоподібна підставка для горщика з квітами.
12. Ложка столова (простої форми).
13. Рукоятка для молотка.
14. Ложка столова (складнішої форми).
15. Ручка для стамески (виточена) [730, с. 204].

Як бачимо, до списку включено вироби, які традиційно виготовляють представники чоловічої статі. З одного боку, це закономірно, оскільки вивчали ручну працю в основному хлопці, а з іншого, у деяких школах цей предмет опановували й дівчата. Однак особливості їхньої статі не брали до уваги.

На відміну від програм з ручної праці програми з рукоділля, починаючи з перших розробок, були наближені до інтересів і вподобань дівчат. Зауважимо також, що й до виникнення програм з рукоділля зміст цієї навчальної дисципліни значною мірою задовольняв потреби дівчат (більш детально це буде розглянуто нижче).

Запровадження в школах в кінці XIX століття трудової підготовки, а також диференціація її змісту для хлопців і дівчат, яка зумовила появу в багатьох загальноосвітніх закладах навчального предмета “Рукоділля”, привернули увагу широких верств населення. Збільшилася кількість дівчат у школах. Основною причиною такого часто було бажання останніх опанувати традиційні види жіночих рукодільних робіт.

Крім того у викладанні рукоділля сталися суттєві зміни. Якщо раніше воно було рутинним, то наприкінці століття почали застосовувати нові методи навчання, що передбачали свідому участь у заняттях цілого класу. Це активізувало діяльність учнів та підвищило їхній інтерес. Як наслідок, у навчанні дівчат рукодільних робіт з’явилися бажані успіхи [581].

Вони відвідували уроки рукоділля з найбільшим задоволенням, любили їх, ставилися до них уважно і старанно, бо такі уроки були підмогою в побуті. У тих школах, де викладання рукоділля було організовано на належному рівні, учні йшли на уроки з даного предмета більш охоче ніж на

інші, а також залишалися після занять, щоб отримати певні вміння та навички. Але, на жаль, існували й такі школи, в яких не приділяли належної уваги викладанню рукоділля, як наслідок, учні ухилялися від відвідування цих уроків [639].

У кінці XIX – на початку XX століття рукоділля викладали в багатьох навчальних закладах, зокрема воно входило до обов'язкових навчальних предметів приватних жіночих закладів освіти, значної частини гімназій і прогімназій та до необов'язкових дисциплін у жіночих навчальних закладах відомства імператриці Марії, мішаних школах тощо. Найбільшу увагу викладанню цього курсу приділяли в земських і міністерських школах.

Грунтовний аналіз архівних матеріалів показує, що нормативних документів, які б визначали обов'язкову кількість годин на вивчення рукоділля, майже не було. Тому загальноосвітні заклади виділяли їх на свій розсуд. Як наслідок, у різних регіонах України та в різних школах кількість годин на тиждень варіювала в межах від двох до п'яти.

В одних закладах було чітко визначено кількість і тривалість уроків з рукоділля та включено їх до розкладу занять. В інших такі уроки проводили після занять з інших навчальних дисциплін, а їх тривалість не була сталою.

Так, наприклад, в Уставі жіночих навчальних закладів відомства установ імператриці Марії, затвердженому 30 серпня 1855 року та доповненому в період до 1 січня 1884 року, уроки рукоділля не віднесено до обов'язкових предметів, а тому в навчальному плані не заплановано години для вивчення цієї дисципліни. Водночас у розкладі занять жіночих навчальних закладів I-III розрядів, який містить вищеназваний документ, вміщено такі формулювання: “Изящные рукоделия”, “Хозяйственные рукоделия”, “Хозяйственные рукоделия в широком смысле”, “Все хозяйственные рукоделия и работы, равно, по возможности, некоторые ремесла” [735, с. 216-217]. Як бачимо, вони відображають і назву навчального предмета, і його зміст. Зауважимо також, що вивчення цих видів робіт було заплановано для всіх відділень жіночих навчальних закладів I-III розрядів.

Фундуклеєвське та Києво-Подольське жіночі училища (згодом гімназії), які також відносилося до відомства установ імператриці Марії, з самого початку своєї діяльності (відповідно 1860 та 1861 рр.) включили до переліку навчальних дисциплін рукоділля. Цей предмет викладали для учениць всіх класів по дві години щотижня [3; 581].

У Київській жіночій гімназії рукоділля входило до обов'язкових навчальних дисциплін. На його вивчення протягом 1870-1880 років відводили в усіх класах (їх було шість) по дві години щотижня, тоді як навчальним планом жіночих гімназій і прогімназій, який був затверджений міністром народної освіти 31 серпня 1874 року, передбачалося вивчення ученицями рукоділля тільки з третього по сьомий клас. На це планували по дві години на тиждень у 3-6 класах та одну – в 7 класі.

У школах Херсонської губернії у багатьох випадках на вивчення рукоділля відводилося три уроки на тиждень, а в окремих випадках не менше

двох [312, с. 10]. У Єлисаветградському повіті в 1893 році в 4 школах поводилося 2 уроки рукоділля на тиждень, в 6 школах – 3 уроки, в 1 школі – 5 уроків [313, с. 22]. У значній кількості шкіл уроки рукоділля відбувалися двічі на тиждень. Проводили їх для учнів другого та третього відділень після завершення всіх уроків з обов'язкових предметів [307, с. 16]. Були і такі школи, де уроки рукоділля проводили щодня.

На заняття відводили 1-3 години, а в деяких школах, де протягом тижня було 4-5 уроків рукоділля, їх тривалість зменшувалася до 0,5 – 1,5 години. Найчастіше вони тривали 1-2 години [308-310; 314]. Так, в Єлисаветградському повіті вважали нормою, якщо урок рукоділля тривав 1-2 години, але в деяких школах на нього відводили від 40 хвилин до 3 годин. Викладали цей навчальний предмет в 1912 році в 11 школах один раз на тиждень, в 65 – два рази, в 25 – три рази, в 3 – чотири рази, в 3 – шість разів [311, с. 35]. Наведені показники постійно змінювалися, що свідчить про відсутність єдиного підходу до організації занять рукоділля, а тому, школи самостійно вирішували скільки разів на тиждень мають проходити заняття і якою буде їх тривалість.

Кількість шкіл, у яких навчали рукоділля кожного року змінювалася, то зменшувалися, то збільшувалися. Крім того, ця навчальна дисципліна в жіночих навчальних закладах поступово набувала статусу обов'язкової.

Уроки рукоділля в багатьох школах виникли з ініціативи жіночої половини персоналу вчителів і підтримувалися саме завдяки їй. Мабуть, тому серед викладачів рукоділля були тільки жінки: вчительки, їх помічниці, дружини вчителів, сестри учительок, сторонні особи та особи, стан яких не визначено [313].

Кількість викладачів рукоділля в різних школах була різною. Так, у Херсонській губернії у Тираспільському повіті в одній із шкіл працювало дві вчительки рукоділля, а в Херсонському – одна вчителька працювала у трьох школах. Усі вони були дворянками, але мали різну освіту: середню, домашню, а одна з них отримала свідоцтво комісії, що проводила відповідні випробування [642].

Історико-педагогічний аналіз доводить, що рукоділля як навчальний предмет не мало міцного коріння. З одного боку, його було визнано корисним та необхідним, а з іншого – оплату за проведення уроків здійснювали лише деяким учителям. Наприклад, в Олександрійському повіті в 1893 році уроки рукоділля оплачували лише в 6 школах, а в Єлисаветградському й того менше – тільки одній особі було видано за роботу 15 крб. У подальші роки оплату праці викладачів рукоділля теж здійснювали по-різному. Так, у 1895 році один учитель отримував зарплатню 90 руб., інший – 300 руб., а переважна більшість працювала безкоштовно [642]. Низька оплата праці або взагалі відсутність такої приводили до того, що уроки рукоділля переставали викладати [313].

Зауважимо також, що в значній кількості початкових училищ, прогімназій та гімназій рукоділля взагалі не викладали. Зазначене підтверджує, наприклад, аналіз навчальних планів і програм жіночих

семикласних гімназій відомства Міністерства народної освіти, прийнятих у приватній жіночій гімназії пані Ващенко-Захарченко в Києві [741]. У цьому документі немає програми з рукоділля, а у навчальному плані не передбачено час для його вивчення.

Оскільки у значній частині загальноосвітніх закладів рукоділля було не обов'язковим предметом, а програм для його викладання протягом тривалого періоду не було, школи вибудовували його зміст на свій розсуд. Тому з'ясувати, яким він був, досить складно. Відомо лише, що в різних регіонах предмет "Рукоділля" мав різну структуру і змістове наповнення.

Найбільш повне уявлення про викладання в загальноосвітніх закладах рукоділля надає праця К.Янжул "Рукоделие как предмет обучения в народной школе" [767]. Її було видано в 1890 році та перевидано в 1910.

Як уже зазначалося раніше, у своїй роботі К.Янжул аналізує досвід викладання рукоділля в європейських країнах та подає програми, за якими працювали школи Німеччини, Швейцарії, Австрії, Франції та Англії (додаток А.6).

Крім того автор наголошує на тому, що навчання рукоділля в цих країнах знаходилося на більш високому рівні ніж у вітчизняних закладах освіти. Значною мірою так сталося тому, що цей навчальний предмет став обов'язковим у школах зарубіжних країн дещо раніше, ніж в Росії. Зокрема, в Баденському герцогстві обов'язкове викладання в школах рукоділля введено до 1868 року, в Австрії – в 1869, в Пруссії – в 1872, в м. Кельні (Німеччина) – в 1873, у Франції – в 1882. У Швейцарії значну увагу викладанню даної дисципліни почали приділяти починаючи з 1854 року, коли вийшов друком підручник з рукоділля. Його автором був Кьоттигер – директор семінарії в Вегтингені [767, с. 53-55].

Подібні підручники згодом було видано й в інших країнах. Значна кількість із них, наприклад, німецькі та швейцарські підручники, не лише вміщували навчальний матеріал, а й розподіляли його за роками, місяцями і (досить часто) за уроками (як в сучасних календарно-тематичних планах). Це надавало вчителькам можливість при викладанні рукоділля дотримуватися чіткої послідовності [там само, с. 62].

Ураховуючи вищезазначене та з огляду на те, що наприкінці ХІХ століття у вітчизняних закладах освіти рукоділля з обов'язкової навчальної дисципліни почало поступово перетворюватися на обов'язкову, К.Янжул подає численні рекомендації щодо вдосконалення процесу його викладання та підготовки відповідних фахівців.

Насамперед, автор підкреслює, що рукоділля має бути в школі на рівні з іншими навчальними дисциплінами, а тому: по-перше, необхідно виділити на його вивчення чітко визначену кількість годин та розробити навчальні програми; по-друге, встановити обов'язкове відвідування уроків для всіх учнів; по-третє, уроки рукоділля повинні проводити вчителі, які отримали спеціальну підготовку.

На основі аналізу зарубіжної практики та власного досвіду К.Янжул зробила висновок про те, що під час викладання рукоділля треба дбати не

лише про формування в учнів практичних навичок, а й про досягнення певних загальноосвітніх та виховних цілей. При цьому слід виконувати наступні завдання: навчити учнів правильно користуватися голкою та іншими інструментами і пристосуваннями для шиття; ознайомити їх з різними видами рукодільних робіт; привчити до самостійності та самовдосконалення; навчити здійснювати необхідні розрахунки перед виконанням тієї чи іншої роботи; ознайомити з матеріалами та інструментами, необхідними для різних видів рукоділля, навчити розпізнавати їх та обирати найбільш придатні.

Для успішного виконання вищеназваних завдань автор запропонувала застосовувати різноманітну наочність та всі принципи і методи навчання, які традиційно покладали в основу викладання інших навчальних дисциплін.

При складанні програм з рукоділля, на її думку, варто було дотримуватися поступовості і послідовності, переходити від легкого до важкого, від простого до складного, від практики до теорії; розподіляти всі види робіт на групи і вивчати кожну з них після попередньої; не виконувати кілька робіт одразу. На уроках рукоділля доцільно протягом року виконувати різні види робіт, бо одноманітність швидко набридає учням і може викликати в них відразу до тієї чи іншої роботи [767, с. 58, 61].

К.Янжул надає й багато інших рекомендацій щодо організації уроків рукоділля. Серед них вважаємо за необхідне назвати ті, що знайшли поширення та наукове обґрунтування в наступні історичні періоди становлення і розвитку у вітчизняних школах трудової підготовки дівчат, а саме:

- чітко визначити час, протягом якого буде здійснюватися навчання рукоділля, кількість тижневих занять і вік учнів, що його вивчатимуть;
- для проведення уроків рукоділля розподіляти учнів на групи по 20-25 осіб;
- урахувати індивідуальні особливості учнів та у відповідності до них обирати навчальні завдання;
- пов'язувати навчальний матеріал з рукоділля з іншими дисциплінами (арифметикою, ботанікою, зоологією, кресленням, товарознавством та ін.);
- при поясненні навчального матеріалу якомога ширше використовувати різноманітні наочні посібники, серед яких перевагу надавати тим, що мають збільшені розміри і тому легко сприймаються учнями, та демонструвати прийоми виконання тих чи інших робіт;
- на всіх етапах практичної роботи (на початку, під час її виконання, після завершення) проводити з учнями бесіди про порядок її виконання, інструменти, матеріали тощо;
- нормувати роботу учнів та привчати їх до економії часу та матеріалів;
- організовувати роботу із зошитами (виконання в них рисунків та креслень, конспектування навчального матеріалу та ін.);
- проводити перевірку знань учнів;

- слідкувати за дотриманням учнями правильної осанки, робочої пози, дисципліни.

Як бачимо, робота К.Янжул містить рекомендації, які в подальшому отримали дещо інші назви (наприклад: індивідуалізація та диференціація навчання, міжпредметні зв'язки, вступний, поточний і заключний інструктажі, санітарно-гігієнічні норми), проте за своєю суттю лишилися незмінними.

Вищеназвані досить повні методичні вказівки щодо організації та проведення уроків рукоділля через деякий час знайшли відображення у підручниках і посібниках, методичній літературі тощо. У подальшому також ураховано рекомендації щодо складання навчальних програм з рукоділля, які запропонувала К.Янжул з огляду на те, що в Росії тих часів їх не існувало. Зокрема, вона висловила пропозиції, щоб на першому місці в програмах з рукоділля стояло шиття, щоб протягом одного року учениці виготовляли не більше одного швейного виробу, щоб вони також навчалися в'язати спицями, а в окремих випадках і гачком та ін. Крім того, К.Янжул наголосила на необхідності відведення на уроки рукоділля щонайменше 3-х годин на тиждень, запропонувала вважати їх обов'язковою складовою шкільної програми, звернула увагу на те, що позитивного результату можна досягти лише за умов організації фахової підготовки вчителів та зацікавленості в цій справі керівництва школи.

Однак, все це було згодом, а в 90-ті роки XIX століття у вітчизняних школах навчання рукоділлю знаходилося в напівхаотичному стані.

Наприклад, не було відповідних програм, а тому заклади освіти діяли на свій розсуд. Так, за даними 1893 року з'ясовано, що на уроках рукоділля навчали: шити, в'язати і вишивати; шити і вишивати; кроїти, шити і вишивати; вишивати і в'язати; шити і в'язати; лише в'язати; лише вишивати [313, с. 22].

Перші більш-менш чіткі програми з рукоділля з'явилися в середині 90-х років XIX століття. Вони значною мірою нагадували програми, за якими працювали школи Німеччини, Швейцарії, Австрії, Франції та Англії (див. додаток А.6). Прикладом може слугувати "Програма рукоделія для сільських начальних народних училищ" (1895 р.) [495], якою користувалися в Харківській губернії. Вона була розрахована на три відділення початкового народного училища і передбачала вивчення учнями основних прийомів в'язання на спицях, крою та шиття, вишивки хрестом, виготовлення паперових квітів. У пояснювальній записці до програми наведено методичні рекомендації щодо організації та проведення навчання різних видів рукодільних робіт, а також указувалося, що найбільшу увагу слід приділяти шиттю. Інші види рукоділля посідали в програмі другорядне місце. На заняття треба було відводити: в молодшому відділенні – 2 години, в середньому – 3, в старшому – 4 (додаток А.7).

Програма, за якою працювали школи Херсонської губернії, в 1896 році складалася з подібних розділів: в'язання на спицях, шиття, вишивка хрестом. Найбільша кількість годин також відводилася на вивчення

розділу “Шиття”. Відповідно до змісту цієї програми у 1899-1900 навчальному році в Єлисаветградському повіті курс рукоділля складався з навчання розкроювання та шиття білизни і верхнього одягу, в’язання гачком і спицями, вишивання. Дівчат також навчали виготовляти паперові квіти [233, с. 51].

Тим часом у Російській імперії робота зі створення програм з рукоділля продовжувалася. Проте кожна з них була подібною до попередньої. Як і раніше передбачалося вивчення основних прийомів шиття, крою, в’язання гачком та на спицях, вишивання гладдю тощо.

Разом із тим, у них чітко зазначено час, протягом якого дівчата мали вивчати певний вид рукодільних робіт. Зокрема, це зроблено у програмах з рукоділля 1896, 1902 років [493; 494].

Наприклад, у “Программах обучения рукоделию в сельских начальных, городских одноклассных училищах с трехгодичным курсом, в прогимназиях и гимназиях”, які було розроблено і затверджено особливою комісією 4 січня 1896 року, визначено час для всіх запланованих видів рукодільних робіт та залежно від виду навчального закладу (табл. 1.4).

Таблиця 1.4

Розподіл часу на виконання різних видів рукодільних робіт у програмі з рукоділля 1896 року*

Види рукодільних робіт	Розподіл часу за роками навчання						
	1	2	3	4	5	6	7
Сільські початкові училища з 3-річним курсом навчання							
Шиття	45	45	50				
В’язання на спицях	30	30	25				
Міські однокласні училища з 3-річним курсом навчання							
Шиття	60	60	60				
В’язання на спицях	30	30	30				
В’язання гачком	15	7	7				
Вишивання хрестом	8	8					
Семикласні гімназії							
Шиття	40	35	35	40			
В’язання на спицях	20	25	25	20			
Крій та шиття					44	60	60
Вишивання хрестом					16		

* Таблицю складено автором роботи на основі аналізу джерела [493].

Показники табл. 1.4 доводять, що в усіх закладах більшість часу відводили на опанування дівчатами основних прийомів шиття. Друге місце посідало в’язання на спицях. В’язання гачком та вишивання хрестом передбачалося програмою тільки для міських однокласних училищ з 3-річним курсом навчання, а крій та шиття – лише в 5-7 класах семикласних гімназій.

У подальші роки програму з рукоділля 1896 року вдосконалили. У новому варіанті, який з'явився в 1902 році [494], здійснено подібний розподіл часу. Разом із тим значно розширено методичні рекомендації до проведення занять із рукоділля; проаналізовано, як здійснювалося викладання цієї навчальної дисципліни в загальноосвітніх школах західних країн; наведено перелік навчальних посібників та матеріалів, необхідних для проведення занять; подано відомості щодо організації рукодільних занять у навчальних закладах Америки (ця інформація представлена на основі праці К.Янжул "Американская школа").

У програмі наведено мету навчання рукоділлю в загальноосвітній школі, а саме: підготувати дівчат до виконання різних видів жіночих робіт, навчити їх виготовляти для себе і родини речі, необхідні в побуті (панчохи, просту білизну, просту сукню). Крім того наголошено, що при навчанні рукоділлю треба пояснювати новий матеріал одразу цілому класу, а не кожній учениці окремо. Усі дівчата повинні були виконувати однакові практичні роботи, розпочинаючи зі зразків і до виготовлення виробів. При проведенні уроків учитель мав дотримуватися чіткої послідовності та поступово переходити від простого до складного [494, с. 1]. Зазначене стосувалося всіх видів рукодільних робіт, яких навчали за вищезазваною програмою на уроках рукоділля.

Усі ці види рукодільних робіт містять також програми Ровенського 2-класного міського училища [490] та приватного 7-класного жіночого навчального закладу А.Н.Ільяшевої-Меншиць [742], складені відповідно в 1901 та 1904 роках, проте, у них не вказано час, який треба було відводити на вивчення певного виду робіт і бракує детальної інформації про порядок проведення уроків рукоділля та їх тематику.

На жаль, у більшості подібних документів немає детальних відомостей про те, які саме теми вивчали дівчата на уроках рукоділля, які знання, вміння і навички отримували.

Відомо лише, що при оцінюванні навчальних досягнень учениць з рукоділля, наприклад, у приватному 7-класному жіночому навчальному закладі А.Н.Ільяшевої-Меншиць (Харківський навчальний округ), окремо враховували те, наскільки швидко було виконано роботу та її чистоту. Результати (дві оцінки за кожну чверть року) заносили в таблицю і повідомляли батькам учнів [742, с. 68].

Досить складно також знайти інформацію щодо якості засвоєння ученицями навчального матеріалу, оскільки не було іспитів з рукоділля і не видавали свідоцтв про відповідну кваліфікацію [307]. Зазвичай учителі більш серйозну увагу звертали на те, щоб навчити дівчат кроїти швейні вироби та користуватися швейною машинкою [362].

На початку ХХ століття заклади освіти в більшості випадків викладали рукоділля за самостійно розробленими програмами та спрямовували цей предмет на набуття ученицями вмінь і навичок, необхідних для ведення домашнього господарства. В окремих випадках та відповідно до побажань дівчат їх також навчали вишуканого рукоділля [там само, с. 63].

Разом із тим, організувати навчальний процес відповідно до існуючих програм тепер було значно легше, оскільки Міністерство народної освіти запропонувало виділити в школах окремі приміщення для проведення уроків рукоділля. Тим часом викладання рукоділля набуло подальшого розвитку в європейських країнах. Наприклад, школи Бельгії працювали за програмами, якими було передбачено вивчення дівчатами в'язання, крою і шиття, кулінарної справи. Учениці також мали навчитися користуватися швейними машинами, консервувати фрукти тощо [642].

Як уже зазначалося, на початку ХХ століття в Російській імперії, а отже й в Україні, школи подекуди працювали не за програмами Міністерства народної освіти, а вибудовували навчання рукоділля, як і інших дисциплін, на свій розсуд. Це не лише заохочувалося та схвалювалося керівними освітянськими органами, а й було обов'язком учителів. Зазначене засвідчує зміст Циркуляру № 8861 Міністерства народної освіти від 1 серпня 1900 року. У ньому наголошено, що кожен учитель повинен розробити власну програму викладання своєї дисципліни, покладаючи в її основу навчальний план, затверджений Міністерством народної освіти у 1893 році, та відповідну міністерську програму. При складанні програм треба було також брати до уваги місцеві умови, індивідуальні особливості та можливості учнів і час, що відводився на вивчення певного навчального предмета протягом року. У межах відведеного часу вчитель міг збільшувати або скорочувати навчальний матеріал окремих розділів, але не пропускати суттєвого і головного, а особливо того, що було важливим і необхідним для подальшого вивчення учнями тієї чи іншої дисципліни [759, арк. 57-58].

Як бачимо, Циркуляр надавав учителям свободу щодо побудови навчальних програм, а тому вони діяли виходячи з власних міркувань. Так, у багатьох школах на уроках рукоділля найбільш поширеною була вишивка. В інших – навчали шити, в'язати, виготовляти паперові квіти тощо.

Наприклад, у земських школах Олександрійського та Єлисаветградського повітів головну увагу приділяли шиттю, а в окремих школах Єлисаветградського повіту навчали розкроювати прості фасони одягу, виготовляти штучні паперові квіти. Щодо вишивки і в'язання, то вони в цьому повіті були дещо на другому плані. Дівчата на уроках рукоділля навчалися в'язати панчохи і мереживо, прошву, рукавиці, шарфи і шапки, плести кошики з англійського шпагату, штопати. На уроках, присвячених вишивці, використовували канву, тюль, а також виготовляли мережки [628].

Через те, що у навчанні рукоділля не було єдиного підходу, а школи на свій розсуд не лише складали програми, а й запроваджували уроки з цієї навчальної дисципліни або ні, дискусії щодо необхідності й доцільності її викладання тривали. Їх результатом досить часто ставало те, що уроки рукоділля вводили тимчасово. Зазначене підтверджує рішення опікунської ради Кобелякської жіночої прогімназії (Київський навчальний округ) від 26 червня 1905 року. У ньому сказано, що урок рукоділля в першому класі запроваджено лише на деякий час, щоб заповнити вільний час учениць. У наступному навчальному році планувалося відмінити викладання рукоділля,

оскільки, як вважали члени опікунської ради, ця навчальна дисципліна не приносить першокласникам особливої користі, а навпаки шкодить [61, арк. 163].

Були й протилежні думки. Так, Міністерство народної освіти у своєму Циркулярі № 18318 від 12 липня 1901 року називало ручну працю у вищій мірі корисним предметом щодо загального виховання й освіти учнів [62, арк. 11]. А сільський учитель А.Вержбицький у передмові до складеної ним “Програми шкільних рукометств” (1910 р.) писав, що “рукометства мають на меті учебу та виховання всієї людини, тоб-то хвизичних, розумових та моральних сил її”. Він також висловлював думку, що “шкільні рукометства не ремесло, а ціла система технічних способів, засобів та прикладів, які всі разом дуже приємно вражають на душу людини. Дурень, скільки б він не працював, нічого не вмітиме робити, а значить при ході хвизичної роботи працюють розумові сили, а моральні при цьому бувають дуже пекучі, бо вони відповідають, що людина робе та для кого, для чого працює” [30, с. 191].

Стосовно навчальних програм з рукодільних робіт А.Вержбицький зауважував наступне: “Порівнявши шкільні рукометства до решти учбових чинників, я тим самим зобов’язався скомбінувати таку програму, якій не стидно було стояти поруч з ними, бути одностайною з другими товаришами, яким пощастило раніше увійти в школу” [там само, с. 191]. Він також наголошував, що “кожен вчитель мусить подбати про власну, для свого місцевого класа рукометств, програму”, бо тільки в такому випадку “вона буде розумна і добра” [там само, с. 193].

Прибічників уведення у школах рукодільних робіт було чимало, а тому роботи зі створення відповідних програм продовжувалися. Так, у 1910 році розроблено орієнтовні програми з рукоділля для двокласних міських училищ Київської, Подільської та Волинської губерній, які мали об’єднати названі заклади та уніфікувати викладання [192, с. 5].

У 1911 році програми з рукоділля розроблено як для жіночих, так і для мішаних шкіл [258]. Приклад такої програми представлено в додатку А.8. Аналіз її змісту показує, що вона побудована значною мірою за зразком датської системи, оскільки дівчата і хлопці спочатку оволодівали певними прийомами та інструментами, а вже потім застосовували їх при виготовленні виробів. Так, у першій групі підготовчого класу учні вивчали основні прийоми в’язання на спицях, у другій – надв’язували п’ятки та носки панчіх, у третій – вив’язували зірочку та квадрат. Аналогічно відбувалося вивчення учнями швейних робіт: у першій групі оволодівали основними видами стібків і строчок, у другій – засвоювали більш складні шви, у третій – продовжували вивчати шви, виготовляли у зменшеному вигляді сорочки, нижні спідниці, панталони, ознайомлювалися зі швейною машинкою. За таким самим зразком вибудовували процес навчання в’язанню гачком (спочатку учні засвоювали основні прийоми, а потім виготовляли певні вироби).

Вищезазначене підтверджує зроблений вище висновок про те, що програму з рукоділля розроблено за датською системою, однак, у ній немає

чітко виділеного переліку прийомів, які мають засвоїти учні при вивченні даної навчальної дисципліни. Разом із тим, і в'язання на спицях, і шиття, і в'язання гачком у своїй основі мають певні, широко відомі прийоми, без успішного виконання яких неможливо якісно виготовляти відповідні вироби. При необхідності їх можна виділити з програми в окремий список, як це зроблено Міккельсеном у датській системі.

На жаль, на зламі ХІХ – ХХ століть у школах бракувало не лише програм з рукоділля, а й фахівців, окремих кімнат для проведення уроків, навчальних посібників, матеріальних засобів, пристосувань тощо. До того ж приміщення, де проводились заняття, і меблі в них не були придатні для рукодільних робіт. Учителям було важко проводити уроки через те, що в одному класі було занадто багато учениць, які до того ж не мали необхідної підготовки з таких дисциплін, як креслення, малювання та ін. Зазначене, а також низька оплата праці досить часто приводили до звільнення вчителів. Серед інших причин, які примушували вчителів змінювати місце роботи: ставлення оточуючих людей до рукоділля як до другорядної дисципліни, байдужість батьків учнів та керівництва школи тощо [599, арк. 134-149].

Лише деякі заклади освіти мали можливість виділити для занять рукоділлям окремі, хоч би невеликі, приміщення. Тому уроки відбувалися у звичайних класах, які не були пристосовані для цього [362].

Зклади освіти не були також забезпечені підручниками з рукоділля, що певною мірою ускладнювало процес засвоєння дівчатами навчального матеріалу. Це особливо стосувалося народних училищ.

З огляду на зазначене Міністерство народної освіти у 1899 році розробило каталог навчальних посібників для середніх навчальних закладів. У ньому вміщено перелік посібників, рекомендованих, схвалених та допущених для використання в жіночих навчальних закладах відомства Міністерства народної освіти. До переліку включено 15 різноманітних навчальних посібників, які до 1901-1902 навчального року допускалися для використання при навчанні дівчат рукоділля (додаток А.9). У подальшому їх також можна було застосовувати, але з дозволу Вченого комітету [213]. Серед посібників можна знайти навчальну літературу, ілюстровані рекомендації щодо виконання тих чи інших видів робіт, альбоми рисунків, креслення, зразки тощо. Ось назви деяких з них: С.Давыдова “Руководство для преподавания рукоделия в школах”; З.Савелова “Вышивание по канве”; А.Шильцова “Собрание образцов для вязания кружев”; О.Верховская “Узоры русские, малороссийские и южнославянские”; О.Дьячкова “Руководство и альбом рисунков для вышивания гладью”.

Крім того, у фондах місцевих бібліотек можна було знайти чимало літератури, яка значно полегшувала трудову підготовку дівчат (додаток А.10), а в школах існували колекції з обробки бавовни, льону, вовни та інші наочні посібники для проведення уроків рукоділля [231, с. 160]. Усе це спрямовувалося на підвищення ефективності навчання.

Наприклад, розповідаючи про вироби з вовни, вчителі для кращого засвоєння учнями навчального матеріалу демонстрували зразки

різноманітних тканин [326, арк 2-3]. Педагогічно корисним, на їхню думку, було придбання для школи швейної машини, яку теж можна було б використовувати в якості наочного посібника. Такі побажання, наприклад, висловлювали вчительки Анікеєвської, Єланецької, Казанківської, Масляниківської, Новоукраїнської, Калніболотської шкіл Єлисаветградського повіту [309, с. 40]. Згодом реалізація цих побажань стала цілком можливою, а швейна машина поступово стала невід'ємною частиною обладнання шкільних майстерень.

Певні уявлення щодо оснащення майстерні для виконання рукодільних робіт на початку ХХ століття виникають, якщо проаналізувати витяг з протоколу педагогічної ради Бериславського вищого початкового училища від 29.10.1913 року. Він містить перелік обладнання, яке необхідно було придбати для класу рукоділля, а саме:

- 1) 2 швейні машини по 40 крб. кожна – 80 крб.;
- 2) 2 столи для машин по 7 крб. 50 коп. кожен – 15 крб.;
- 3) 2 столи по 12 крб. – 24 крб.;
- 4) 15 лав під ноги по 50 коп. кожна – 7 крб. 50 коп.;
- 5) 2 лави по 8 крб. кожна – 16 крб.;
- 6) 2 великих п'ялець по 3 крб. – 6 крб.;
- 7) 6 маленьких п'ялець по 75 коп. – 4 крб. 50 коп.;
- 8) 2 п'ялець по 1 крб. – 2 крб.;
- 9) шафа – 35 крб.;
- 10) портрет Государя для класу рукоділля – 12 крб.;
- 11) на матеріал – 50 крб. [507, арк. 35-36].

Для проведення занять з рукоділля земства щороку виділяли кошти на придбання навчальних посібників, необхідних матеріалів тощо [308].

Виготовлені на уроках рукоділля вироби або продавали, або вони переходили у власність найбідніших дівчат.

Кількість шкіл, в яких навчали рукоділля, була в різних регіонах різною і, до того ж, постійно змінювалася. Необов'язковість викладання рукоділля зумовила ще й необов'язковість звітування. Тому в звітах кінця ХІХ – початку ХХ століття подекуди відсутні показники щодо кількості шкіл, в яких серед навчальних предметів було рукоділля, а інформація про школи інших категорій несистематизована, неповна, не дозволяє зробити обґрунтовані висновки.

Як уже зазначалося, навчалися рукоділлям не лише учні шкіл, а й дівчата, які вчилися в жіночих гімназіях. Це доводить розклад занять Херсонської Маріїнської І-ої жіночої гімназії на 1910-1911 навчальний рік, де знаходимо інформацію про те, що уроки рукоділля проводили з першого по шостий клас. У першому, четвертому, п'ятому та шостому класах вони відбувалися двічі на тиждень, а в другому та третьому – тричі [515, арк. 2]. Як бачимо, кількість годин, що відводили на рукоділля в Херсонській гімназії була значною, адже в цьому ж навчальному році в Київській приватній жіночій гімназії М.В.Клуссінш на рукоділля виділяли по дві години в 1-6 класах, у Київській жіночій гімназії Св. Княгині Ольги – лише

одну годину в 2-му класі та по дві години в 3-6 класах [63], а в проєкті навчального плану жіночого приватного навчального закладу I-го розряду (Київський навчальний округ) – по дві години в 1-6 класах та 1 годину в 7 класі [744, арк. 131].

У тих закладах, де вивчення рукоділля було обов'язковим, від занять із цієї дисципліни звільняли лише тих учениць, які мали певні фізичні вади або захворювання, і за наявності в них відповідного дозволу від лікаря [362, с. 62; 363, с. 34]. Наприклад, у Балтській жіночій гімназії внаслідок хвороби очей від занять рукоділлям звільнили ученицю 6 класу Валентину Стасюкову, а решта дівчат (432 особи) вивчали цю навчальну дисципліну [46, арк. 21].

У більшості закладів освіти рукоділля опановували всі учениці. Зазначене засвідчують звіти про їх діяльність. У них надано більш-менш детальну характеристику організації занять з рукоділля. Прикладом може слугувати звіт про земські училища та позашкільні освітні заходи в Київському повіті за 1912 рік [346], огляд народної освіти в Херсонській губернії за 1913 рік [231], звіт про стан жіночих гімназій і прогімназій за 1915 рік [363] і багато інших документів.

У 1912-1913 роках дещо зменшилася кількість учнів, які вивчали рукоділля в школах і гімназіях. Серед основних причин, що привели до такого: введення навчального предмета “Рукоділля” у шкільний розклад занять деяких навчальних закладів уперше або навпаки вилучення його з навчальних планів; збільшення у школах кількості учнів і, як наслідок, перехід їх на навчання в 2 зміни, що в свою чергу вело до відсутності вільних приміщень для занять рукоділлям, до збільшення навантаження вчителів, відсутності в останніх сил і часу на викладання рукоділля; відсутність у повітових управ можливостей і бажання виділяти школам кошти на придбання матеріалів [628].

До інших причин можна віднести прийняття 19.12.1911 року закону, яким було визнано право дівчат отримувати атестат зрілості. Для цього пропонували наблизити навчальні плани і програми жіночих гімназій до планів і програм чоловічих гімназій або перевести їх на навчання за планами і програмами чоловічих гімназій [645, с. 122]. Це теж певною мірою вплинуло на зменшення кількості дівчат, які бажали навчатися рукоділля. Треба додати, що пізніше (після першої світової війни) система жіночої освіти була перебудована і, на жаль (не зважаючи на тривалу дискусію щодо спільного навчання хлопців і дівчат), наближена до чоловічої.

Таким чином, у кінці XIX – на початку XX століття з усіх необов'язкових навчальних предметів трудового спрямування найбільш раціонально було поставлено викладання рукоділля. Учням шкіл були надані широкі можливості отримати знання, виробити вміння і навички з рукоділля. Уроки із задоволенням відвідували як дівчата, так і хлопці не зважаючи на те, що організація навчального процесу не відповідає єдиним вимогам, бо лише деякі школи працювали за програмами, було обмаль методичної літератури, наочних посібників, відповідного обладнання та й викладали навчальний предмет особи, які в переважній більшості випадків не мали спеціальної

фахової підготовки, але ці та інші причини не завадили процесу збільшення кількості шкіл, в яких навчали рукоділля.

У цей період суттєвого значення у процесі формування особистості набули й інші необов'язкові (в багатьох закладах обов'язкові) предмети трудового циклу. Як результат, швидко збільшилася кількість шкіл, де здійснювалося трудове навчання. У них учні вивчали різні види трудової діяльності. Наприклад, у школах Херсонської губернії це були: ручна праця, різноманітні ремесла, городництво, бджільництво, шовківництво, садівництво і виноградарство, рукоділля. Підтверджує зазначене інформація про кількість учнів, які вивчали необов'язкові предмети трудового спрямування в школах губернії в 1912–1913 роках, представлена в додатку А.5. У народних школах Харківської губернії були подібні дисципліни. Так, за даними звіту за 1913-1914 навчальний рік відомо, що ручну працю викладали в 90 школах, рукоділля – в 1577, садівництво – в 206, городництво – в 160, бджільництво – в 53, шовківництво – в 14, сільське господарство в цілому – в 8, ремесла (столярне, чоботарне, палітурне, плетіння кошиків) – в 24 [316, с. 76-77].

Наведені показники дозволяють стверджувати, що найбільш поширеною навчальною дисципліною трудового спрямування в загальноосвітніх закладах залишалося рукоділля. Це особливо стосувалося жіночих закладів і було закономірним, оскільки в багатьох із них ще з другої половини ХІХ століття (з початку їх заснування) було введено викладання рукоділля.

Окрім цього, відповідно до Циркуляру Міністерства народної освіти № 66 від 21 березня 1912 року в курс жіночих середніх навчальних закладів у якості необов'язкової навчальної дисципліни запроваджувалося домоводство. Під час його вивчення учениці мали навчитися такого:

1) кулінарне мистецтво (приготування страв, заготівля і збереження продуктів, основні прийоми визначення фальсифікованих харчових продуктів);

2) догляд за білизною та одягом (ремонт, прання, прасування, чистка, зберігання тощо);

3) догляд за приміщенням (прибирання приміщення від сміття та бруду, властивості палива, облаштування та топлення печі, облаштування вентиляції тощо) [760, арк. 96].

У Циркулярі роз'яснювалося, що ведення домоводства здійснювалося в тих навчальних закладах, які виявили бажання. За їх бажанням та основі рішення педагогічної ради того чи іншого закладу у вищенаведену програму можна було вносити зміни. Викладати домоводство дозволялося лише тим особам, які закінчили відповідні курси або школи та мали середню освіту. Всі витрати на організацію викладання домоводства мали здійснюватися за рахунок жіночих середніх навчальних закладів [там само, арк. 96].

Як уже зазначалося, в кінці ХІХ – на початку ХХ століття навчання необов'язкових предметів трудового спрямування стикалося з численними

труднощами, серед яких найбільш вагомими були: відсутність у школах належної матеріально-технічної бази та відповідних фахівців.

Разом із тим уже в ті часи при викладанні обов'язкових предметів учителі використовували різноманітні наочні посібники: колекції по бджільництву, шовківництву, обробці бавовни, льону, вовни; наочний матеріал, що ілюстрував процеси виробництва скла, цукру, олівців, гумових виробів; вироби з глини, фаянсу, фарфору, деревини; таблиці по землеробству, плідівництву та інше [231].

Крім того, було розпочато цілеспрямовану підготовку вчителів до викладання у школах дисциплін трудового циклу. Із цією метою започатковано роботу різноманітних курсів, де народні вчителі могли набути необхідних знань та отримати певну практичну підготовку (додатки А.11 – А.13).

Потреба у проведенні такої роботи була зумовлена тим, що в більшості загальноосвітніх закладів викладання рукоділля, ручної праці, садівництва, городництва тощо здійснювалося вчителями загальноосвітніх предметів, членами сімей педагогічних працівників, випускниками школи, сторонніми особами, які не мали необхідної підготовки. Лише в деяких випадках це були фахівці зі спеціальною освітою, що закінчили професійні школи, інститути, курси для вчителів [308; 309; 311]. Крім того, часом у школах предмети трудового циклу викладали особи без педагогічної освіти. За таких умов організація для вчителів курсів, де можна було отримати знання та практичні навички з ручної праці, сільського господарства, консервування плодів, рукоділля тощо, була, без сумніву, дуже важливою справою. Більше того курси опосередковано сприяли розповсюдженню серед населення певних практичних знань і навичок.

Зауважимо також, що на межі XIX–XX століть громадськість врешті-решт остаточно визнала доцільність навчання підростаючого покоління предметів трудового циклу, а отже, й необхідність створення системи підготовки вчителів даного фаху. Певною мірою цьому сприяло те, що в Німеччині в цей період вивчення галузей сільського господарства входило до обов'язкових навчальних предметів учительських семінарій. До того ж у цій країні при кожній народній школі був садочок, в якому вчитель не лише навчав своїх учнів, а й виховував у них любов до природи. Важливо, що в Німеччині народна школа була центром поширення сільськогосподарських знань. Тут селяни могли ознайомитися з новими сортами насіння, зі способами вирощування тієї чи іншої культури, з прийомами внесення в ґрунт добрива тощо [191].

В Україні облаштування при школах садів та городів, а також визнання доцільності розповсюдження серед населення відповідних знань привели до організації для народних учителів курсів садівництва і городництва. Наприклад, відповідно до розпорядження Міністерства державного майна такі курси розпочали свою діяльність при Херсонському сільськогосподарському училищі в 1891 році і проводилися щороку [306, с. 82].

Бажаючих навчатися на курсах було достатньо, оскільки вчителі визнавали, що сільськогосподарські знання конче необхідні населенню та можуть покращити життя кожної людини. Вони намагалися не лише засвоїти теорію та ознайомити з нею учнів, а й у будь-який спосіб застосовувати набуті знання на практиці. Так, учитель Гаврилівської школи, в якій не було земельної ділянки, після навчання на курсах почав розводити рослини на сільському цвинтарі, а вчитель Матвіївської школи, де теж не було ділянки, за сумісництвом займався сільським господарством [357, арк. 35, 40].

Наприкінці XIX – на початку XX століття почали постійно організовувати для вчителів курси з ручної праці. Так, літом 1902 року в Херсоні організовано курси ручної праці та меблево-кошикового виробництва, де вчителі навчалися виготовляти вироби з дерева та металу, плести кошики. Заняття на курсах вели викладач ручної праці В. К. Левченко та власник майстерні, де виготовляли кошики, пан Лоренц. У цілому навчання курсантів проходило досить ефективно, але були й недоліки. Зокрема, викладачі зосереджували увагу в основному на практичних заняттях, а про теорію часто забували. Як наслідок, слухачі курсів погано засвоювали і те, й інше. Це було пов'язано з тим, що програмою курсів передбачалося виготовлення значної кількості різних виробів, а не засвоєння певних прийомів та операцій. Тому курсанти виготовляли всі заплановані вироби лише по одному разу і часто не встигали засвоїти та запам'ятати операції, які вони при цьому виконували. До того ж програми занять подекуди не відповідали потребам учителів. Наприклад, курсантам не повідомляли відомості про вартість тих чи інших матеріалів та інструментів, які були потрібні для виготовлення виробів, що створювало для вчителів під час подальшої роботи утруднення при складанні відповідного кошторису [649].

Місцева преса постійно висвітлювала перебіг подій, що відбувалися в ході проведення курсів учителів. Наприклад, 11 липня 1902 року газета “Юг” писала про результати курсів ручної праці, де вчителі за короткий час навчилися виготовляти вироби, які приваблювали своїм естетичним оформленням та якістю. У статті також відмічалось, що слухачі курсів налаштовані дуже позитивно, виявляють справжній інтерес до них та з задоволенням працюють щодня по 7 годин [320]. Були на шпальтах газет і критичні публікації. Так, газета “Юг” 14 листопада 1904 року писала, що земство витрачає на організацію курсів ручної праці значні кошти, а продуктивність їх низька [319].

Важливою подією в житті регіону було відновлення в 1905 році роботи сільськогосподарських курсів при Херсонській другій жіночій гімназії. Названі курси раніше вже працювали при цій гімназії і, до речі, були тоді першими на півдні жіночими курсами. Але, на відміну від попередніх, вони працювали не один місяць, а протягом навчального року.

Привертає увагу перелік предметів, що вивчали курсанти. Серед них садівництво, городництво, виноградарство, бджільництво і такі галузі харчової промисловості, як молочне господарство з сироварильним виробництвом та вчення про сушіння і консервування овочів. Поряд з

лекціями проводилися практичні заняття, екскурсії на пасіку, молочну ферму та ін. [191].

Необхідно зазначити, що дозвіл і кошти на відкриття курсів дали Міністерство народної освіти та Міністерство землеробства і державного майна. Отже, обидва міністерства вважали цю справу необхідною і корисною. Перше у такий спосіб визнавало, що населенню країни потрібні й сільськогосподарські знання, а друге – те, що практичні вміння і навички є важливою складовою підготовки людини до життя.

Необхідними і корисними курси були і для слухачів, які в подальшому могли використати набуті знання під час своєї роботи на посаді вчителя та в домашньому господарстві. Отримані знання не тільки розширювали кругозір учителів, а й підвищували їх авторитет серед сільського населення. Тому курсанти старанно відвідували всі теоретичні та практичні заняття, навіть якщо останні відбувалися у спеку на городі або у винограднику, намагалися якомога краще ознайомитися з новою для них галуззю [там само].

У переважній більшості випадків курси проводилися влітку, коли вчителям не треба було проводити уроки у школі. Так, наприклад, в Херсонській губернії з 23 травня по 23 червня 1911 року відбулися курси при Ользінській сільськогосподарській школі, з 5 червня по 12 липня 1911 року – при Одеській школі садівництва і городництва, з 5 червня по 15 липня 1911 року та з 5 червня по 15 липня 1912 року – при Одеському міському 6-класному училищі [230; 342; 347; 348].

У період з 23 травня по 23 червня 1911 року для народних учителів при Ользінській сільськогосподарській школі було організовано курси з сільського господарства, де навчали плідівництва, городництва, бджільництва, шовківництва, молочного господарства [347]. Навчальний процес складався з теоретичних і практичних занять (див. табл. 1.5 та додаток А.11), але більшу увагу приділяли практичним заняттям і на їх проведення планували більшу кількість годин. У той же час з такими профілями, як шовківництво, сільськогосподарська метеорологія, рільництво курсантів лише ознайомлювали під час лекцій та бесід. Така побудова навчального процесу була доцільною, оскільки шовківництвом на півдні України займалася обмежена кількість населення, а знання з сільськогосподарської метеорології і рільництва лише допомагали опанувати інші профілі сільськогосподарського виробництва.

Слід зазначити, що програми лекцій і практичних занять цих курсів підібрані дуже ретельно. Вони містять детальну розбивку навчального матеріалу певного профілю за темами та рекомендації щодо того, які саме практичні заняття необхідно провести.

У програмі курсів до кожного розділу наведено тематику лекцій та практичних занять. Найбільшу кількість годин було відведено на вивчення плідівництва (28 год. на лекції і бесіди, 68 год. на практичні заняття), а теми лекцій підібрано так, щоб слухачі курсів отримали інформацію про всі види робіт з даного виду сільськогосподарської праці.

**Кількість теоретичних і практичних занять, що проводилися
на курсах при Ользінській сільськогосподарській школі**

Профіль сільськогосподарського виробництва	Кількість годин, що відводились на	
	лекції та бесіди	практичні заняття
Плодівництво	28	68
Городництво	8	12
Бджільництво	15	15
Шовківництво	12	–
Сільськогосподарська метеорологія	4	–
Молочне господарство	8	12
Рільництво	4	–
Разом	79	107

Джерело: [347].

Розділ “Плодівництво” містить теми лекцій та бесід, присвячені як загальним відомостям (види плодових дерев, вибір місця і ґрунту для плодової шкільки, особливості висаджування і догляду за різними плодовими деревами та ін.), так і інформації, як от: хвороби плодових дерев, шкідливі для плодового саду тварини, збирання, упакування і зберігання плодів та ін. [347, с. 6]. Цінним є те, що практичні заняття з плодівництва, передбачені програмою, надавали можливість застосовувати на практиці набуті знання. Аналогічно побудовано розділи “Городництво”, “Бджільництво”, “Молочне господарство” (див. додаток А.12).

Важливо, що після завершення роботи курсів при Ользінській сільськогосподарській школі слухачам були видані книжки та інструменти для роботи в саду. Це стало можливим завдяки піклуванню Департаменту Землеробства, який виділив 100 крб. [там само, с. 5].

Народні вчителі мали також можливість отримати елементарні відомості з садівництва, виноградарства і консервування плодів на курсах, влаштованих уперше в м. Одесі влітку 1910 року, а також при Одеській школі садівництва і городництва з 5 червня по 12 липня 1911 року [342].

У 1911 році програму цих курсів було розширено, а кількість слухачів збільшено до 70 осіб (у 1910 р. їх було 35), що, без сумніву, свідчить про визнання в регіоні необхідності та доцільності проведення такої роботи. Про це свідчить також те, що на урочистостях з нагоди відкриття курсів були присутні: управитель Одеського навчального округу Т.І. Виноградов, директор народних училищ Херсонської губернії А.В. Білий, інспектор народних училищ м. Одеси І. М. Чайковський та ін. [там само, с. 30]. Серед слухачів курсів були представники Херсонської, Бессарабської, Єкатеринославської, Таврійської, Ставропольської губерній та Кубанської області [там само, с. 35].

Заняття на курсах проходили відповідно до заздалегідь складених програм і за такою схемою:

1. 6–20 червня – плодівництво.
2. 20 червня – письмовий іспит з плодівництва.

3. 21 червня – 4 липня – виноградарство.
4. 4 липня – письмовий іспит з виноградарства.
5. 5–12 липня – консервування плодів.
6. 12 липня – іспит, на якому перевіряли практичні навички з усіх вивчених тем.

Теоретичні заняття на курсах проводили з 9 до 12 години, а практичні – з 13 до 16 години. Під час проведення занять головну увагу зосереджували на організації практичної діяльності курсантів. Так, при вивченні консервування плодів на теоретичні заняття відводилося лише 2 дні по 3 години, решта часу (36 годин) – на практичні заняття, де вчителі набували навичок з сушіння плодів та заготівлі повидла, компотів, овочевих маринадів.

Архівні матеріали свідчать, що і на цих курсах особливу увагу приділяли практичним заняттям, які проходили на великій дачі Одеської школи садівництва і городництва. Для земельних робіт було відведено спеціальну ділянку, а решту робіт організовували в садовій шкільці, садах і виноградниках. Як наслідок, курсанти на іспитах показували ґрунтовні знання практичних прийомів.

Окрім теоретичних і практичних занять для слухачів курсів провели три екскурсії. Перша екскурсія була проведена на Одеське дослідне поле, де вони ознайомилися з колекцією рослин та з дослідними культурами, з бавовною. Друга і третя екскурсії – в промисловий карликовий сад П. Г. Робіна і в плодові та декоративні розсадники бр. Дайбер.

Важливу роль відіграло те, що іспити з усього навчального матеріалу слухачі курсів складали комісії, до якої входили керівник школи, лектори, представники навчального відомства, Херсонсько-Бессарабського управління землеробства і державного майна та Одеського відділу Імператорського російського товариства садівництва.

Теоретичні та практичні іспити показали, що курсанти добре засвоїли всі теми. Це значною мірою пов'язане з тим, що організатори подбали про всі дрібниці, продумали, які методи навчання і контролю краще застосовувати. Наприклад, серед особливостей організації курсів були такі:

1. Кожен слухач курсів повинен був зафіксувати свою присутність на теоретичних і практичних заняттях у спеціальному журналі.
2. Під час занять курсанти повинні були конспектувати навчальний матеріал.
3. Після вивчення кожного розділу (плодівництво, виноградарство, консервування плодів) проводили письмові іспити.
4. Практичні навички з усіх вивчених тем перевіряла комісія, що складалася з представників кількох установ [342, с. 33].

Наведені вище заходи стали своєрідною реакцією організаторів на те, що деякі слухачі приїжджали на курси з метою добре відпочити, розважитись, а заняття відвідували час від часу лише для того, щоб отримати відповідне свідоцтво.

Але більшість учителів, які відвідували курси, намагались якомога краще засвоїти навчальний матеріал, щоб використати набуті знання під час

викладання відповідних дисциплін у своїх школах, у практичній діяльності, пов'язаній зі створенням шкільних або власних садів і виноградників та ін. Так, після завершення курсів 1911 року один із курсантів повернувся в Херсон, де зацікавив земських діячів і населення консервуванням. Під його керівництвом багато мешканців міста виготовили консерви з плодів та овочів.

На організацію курсів садівництва, виноградарства і консервування плодів було витрачено 5475 крб., з яких 500 крб. виділило управління землеробства і державного майна, 3940 крб. асигновано з казни, 285 крб. – із спеціальних фондів і заощаджень училищ, 300 крб. – із фондів земств та міських управ, 450 крб. – із фондів Найсвятішого Синоду [342, с. 31].

Як уже зазначалося, в період з 5 червня по 15 липня 1912 року при Одеському міському 6-класному училищі працювали курси ручної праці, які відвідували 60 осіб (22 учителя міських за положенням 1872 року училищ та 38 учителів приходських, початкових та інших училищ). Курси проводилися за двома спеціальностями – обробка дерева та металу. До роботи з металом були допущені лише ті з учителів, які закінчили повний курс роботи з деревом на тимчасових курсах ручної праці або в учительських інститутах і семінаріях [348, с. 42].

Порядок проведення занять на курсах був таким:

- 7⁰⁰ – 11⁰⁰ – практичні заняття в майстернях;
- 11⁰⁰ – 12⁰⁰ – теоретичні заняття, бесіди керівника курсів з історії і методики ручної праці, з технології дерева і металу;
- 12⁰⁰ – 16⁰⁰ – обідня перерва;
- 16⁰⁰ – 17⁰⁰ – заняття з малювання і креслення;
- 17⁰⁰ – 19⁰⁰ – практичні заняття в майстернях [230, с. 10].

Заняття на курсах відбувалися в основному за програмою, розробленою комісією, яку було спеціально організовано директором народних училищ Херсонської губернії в 1910–1911 н.р., а також за програмами:

- а) С.-Петербурзького вчительського інституту;
- б) Ново-Бузької вчительської семінарії;
- в) програмою для сільських училищ [348, с. 43].

Складена комісією програма передбачала виготовлення курсантами в певній послідовності колекції виробів побутового призначення. Остання була підібрана відповідно до дидактичного правила – “від простого до складного”. Кількість годин, які слухачі курсів витрачали на виготовлення того чи іншого виробу, фіксували в таких таблицях:

№ з/п	Прізвище курсанта	Витрати часу на виготовлення виробів (год.)							Всього кількість годин
		Лінійка квадратна	Ярлик	Ящик	Вішалка для сукні	Лавка	Хрест для ялинки	.....	
1.									
2.									

Інформацію щодо витрат кожним курсантом часу на виготовлення того чи іншого виробу аналізували після завершення всіх практичних робіт. Отримані результати довели, що різні курсанти за відведений час виготовили різну кількість виробів. Це залежало від їх особистих якостей, характеру, темпераменту, від якості матеріалів, що використовувалися, від того, наскільки курсанти захопилися певним видом робіт та ін. [348, с. 44].

Важливо, що на курсах ручної праці звертали увагу в першу чергу на якість роботи, а не на кількісні показники. Тому всі вироби були зроблені курсантами дуже якісно. Останньому сприяло також те, що Одеське 6-ти класне міське училище, на базі якого проводили курси для вчителів, мало добре обладнані майстерні по металу. Майстерень по дереву тут не було, але на період курсів було зібрано все необхідне в ремісничих школах та класах ручної праці м. Одеси [там само, с. 45].

На практичних заняттях курсанти виготовляли дерев'яні (40 найменувань) та металеві (30 найменувань) вироби, а також різні речі, прості та складні за конструкцією, за власним вибором. Перелік виробів, які було включено до програм робіт з деревом і металом, наведено в додатку А.13.

Курсанти, які вперше виконували роботи, повинні були обов'язково дотримуватися послідовності виготовлення виробів, наведеної у програмі, а ті вчителі, що вже мали певну підготовку, самостійно планували свою роботу [230, с. 11].

На практичні заняття в 1911 році протягом дня було відведено 6 годин (з 7 до 10 години вранці та з 16 до 19 години ввечері), а на теоретичні – лише 2 години (з 10 до 12 години) [348, с. 43]. У наступному році було дещо змінено порядок проведення занять, але години було розподілено аналогічно.

Педагогічно корисним, на нашу думку, було те, що слухачів курсів під час теоретичних занять ознайомлювали з суттю та значенням ручної праці, її історією та процесом становлення в різних країнах світу, з діяльністю видатних особистостей щодо розвитку ручної праці та включення цього навчального предмета в перелік занять у школі (Уно-Цигнеус, Клаусон-Каас, Отто Соломон, Г. А. Салисис), з вимогами щодо влаштування у школах класів ручної праці, з найважливішими книгами і посібниками з цієї навчальної дисципліни.

Окрім того, курсанти вивчали технологію обробки деревини та металу, вчилися малювати та виконувати креслення. Важливо, що відповідно до програми з малювання та креслення курсанти мали навчитися виконувати ескізи і креслення виробів, користуватися креслярськими інструментами, опанувати сумою знань з геометричного, проекційного, технічного креслення [230, с. 13-14]. Зазначене було конче необхідним для підвищення якості викладання ними ручної праці.

Варто зауважити, що педагогам Херсонської губернії виділяли кошти на відрядження, щоб вони мали можливість навчатися на курсах. Підтвердженням вищезазначеного може слугувати постанова губернських та повітових земських зборів сесії 1897 року стосовно народної освіти, в якій, зокрема, йдеться про клопотання Олександрійської управи щодо

використання для відрядження вчителів на курси ручної праці у Херсон 600 крб. (з розрахунку по 30 крб. на місяць для кожної з 10 осіб протягом двох місяців), а також про аналогічне клопотання Одеської земської управи (асигнувати 100 крб. для відрядження 2 учителів) [232, с. 71].

Кошти на влаштування курсів губернська управа асигнувала щороку. Так, до 1902 р. для організації роботи курсів виділяли по 500 крб., в 1903 р. – 925 крб., в 1904 р. – 1030 крб. [319].

Відрядження вчителів на курси здійснювалося за рахунок управління народних училищ, земських управ або за власні кошти курсантів. Так, на курси сільського господарства, які відбулися літом 1911 року при Ользінській сільськогосподарській школі, було відряджено: директором народних училищ Херсонської губернії – 4 особи; повітовими земськими управами – 11 осіб; за власним бажанням – 2 особи [347, с. 3].

Слід звернути увагу і на те, що вчителі із задоволенням відвідували різноманітні курси. Так, наприклад, значний інтерес у них, особливо у вчительок, викликали практичні заняття з консервування плодів, не зважаючи на те, що іноді такі заняття тривали 12–14 годин на добу [342, с. 32]. Інші, навіть, у літню спеку з захопленням виготовляли дерев'яні та металеві вироби, оскільки ця справа була для них цікавою і навчалися їй вони за власним бажанням [348, с. 43].

Досить великої популярності набули також курси рукоділля. Організація занять на них здійснювалася за програмами, затвердженими Міністерством народної освіти. Відповідно до цих програм на курсах підготовки учительок рукоділля в 1909 році викладали малювання, креслення, методика рукоділля, рахівництво, товарознавство, гігієну, ремесла (шиття та розкроювання білизни і сукні, вишивку, в'язання, плетіння та інші жіночі рукоділля) [390, арк. 93].

Після закінчення навчання курсанти складали іспити та отримували свідоцтва. Іспити проводили за правилами, наприклад, затвердженими Міністерством народної освіти 14 березня 1906 року. Це правила про спеціальні іспити для отримання звання вчительки рукоділля в жіночих гімназіях та прогімназіях. Іспити приймала екзаменаційна комісія, а їх результат відображався у свідоцтві. Зазвичай оцінювалися такі досягнення курсантів:

1. Загальне рукоділля.
2. Розкроювання та виготовлення білизни та сукні.
3. Вишуканне рукоділля.
4. Прикладне креслення та малювання.
5. Методика рукоділля.
6. Відомості про матеріали та інструменти, необхідні для рукодільних робіт.
7. Ремісничче рахівництво.
8. Професійна гігієна та надання першої допомоги.
9. Пробний урок [281, арк. 145-146].

Курси для вчителів організували систематично. Це дозволяє констатувати, що на початку ХХ століття на українських землях було створено належні умови для підготовки фахівців до викладання у школі предметів трудового циклу. Цінним є те, що організовані для вчителів курси працювали за програмами, у яких було враховано одне з основних правил дидактики – “від простого до складного”. Програми курсів являли собою логічно побудовану систему, що складалася з теоретичних та практичних занять та забезпечувала реалізацію на практиці принципів: систематичності та послідовності навчання, зв'язку навчання з життям, теорії з практикою.

Учителі, які отримали фахову підготовку до викладання навчальних дисциплін трудового спрямування, мали можливість навчати учнів не лише на уроках з відповідних “необов'язкових предметів”, а й під час отримання ними професійної освіти.

Питання професійної освіти дівчат привернуло до себе увагу широкого кола громадськості наприкінці ХІХ століття. У цей період на сторінках періодичної преси все частіше почали з'являтися публікації, в яких було вказано на необхідність відкриття ремісничих класів і шкіл, запропоновано численні проекти щодо їх улаштування, визнано важливість для дівчат не тільки загальної освіти, а й професійної. Про це, наприклад, йдеться в № 2 Збірника Херсонського земства за 1887 рік, де вміщено статтю “Несколько слов о женском профессиональном образовании” [207]. У статті жіночу професійну освіту розглядають з кількох боків: як засіб задоволення потреб жінок у самовдосконаленні; як шлях до кращого життя; як умову підвищення якості виховання підростаючого покоління.

І дійсно, багато дівчат, які навчалися в школах, гімназіях, прогімназіях, інститутах, прагнули отримати знання, що надавали б їм можливість займатися певним ремеслом, працювати вчительками, гувернантками тощо. Але загальної освіти для цього не завжди вистачало, а отже, виникала необхідність у професійних знаннях.

Треба зауважити, що значний вплив на розвиток професійної освіти в Україні мало те, що в Західній Європі в цей період жінки розпочинають професійну діяльність. Тут з'являються: жінка, яка управляє фабрикою штучних квітів, жінка-аптекарь, жінки, що розробляють візерунки для тканин тощо [там само]. Окрім того, в 70-80-ті роки ХІХ століття в періодичних виданнях, наприклад, у журналі “Женское образование”, описують досвід роботи професійних шкіл для жінок, які існували на заході та в Росії (школи домоводства, ремісничі училища для дівчат, реальні училища, професійні школи тощо). Ці події накладали певний відбиток і на організацію у загальноосвітніх школах України професійної освіти, як складової трудової підготовки дівчат.

Як наслідок, при багатьох початкових училищах та середніх навчальних закладах наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття розпочали свою діяльність різноманітні професійні курси, ремісничі відділення, рукодільні класи, недільні школи крою, шиття та витончених робіт тощо. До

того ж значна кількість подібних професійних закладів функціонувала не при школах, а як окремі структурні одиниці (додаток А.14).

Ідея одночасного отримання загальноосвітньої та професійної підготовки приваблювала значну частину населення, оскільки для багатьох людей це був єдиний шлях до освіти, до кращої долі. Тому, подекуди, початкова школа, яка по суті мала бути загальноосвітньою, протягом кількох років навчання в ній учнів надавала їм можливість паралельно опанувати певне ремесло [234].

Як уже зазначалося, про професійну освіту учнів дбали також середні навчальні заклади. Так, у жіночих прогімназіях намагалися навчати учениць веденню домашнього господарства, рукоділлю, деяким ремеслам. Але виявилось, що за кілька років, протягом яких дівчата навчалися в прогімназії, вони отримували лише незначну кількість знань і деяку практичну підготовку [207, с. 7].

З огляду на зазначене, розроблено, наприклад, проект перебудови Херсонського жіночого сирітського дому в ремісничу школу, де передбачалося одночасне здійснення загальноосвітньої та професійної підготовки. У процесі навчання дівчата мали засвоїти такі загальноосвітні предмети: “толковое чтение и пересказ, ясное письменное изложение мысли без особо грубых грамматических ошибок, хороший почерк; знание 4-х правил арифметики, общее понятие о простых и десятичных дробях; краткое знакомство с историей России; элементарные сведения из географии и естественной истории; элементарные сведения о гигиене; умение вести приходно-расходную книгу; рисование, применимое к рукоделию, и хоровое пение”, а також спеціальні дисципліни: “уход за детьми; кулинарное искусство, приготовление консервов; прачечное мастерство: стирка и глажение белья; швейное мастерство: кройка и шитье белья, метка, кройка и шитье платьев и верхней одежды и, наконец, молочное хозяйство”. Це надавало їм можливість підготуватися до виконання в подальшому обов’язків прислуги [там само, с. 9].

Навчальний процес мав тривати 6-7 років, протягом яких дівчата паралельно вивчали загальноосвітні та спеціальні дисципліни. На останньому році навчання учениці мали можливість обрати ту чи іншу “спеціалізацію” (няня, економка, кухарка, прачка тощо) та детально вивчити її. До школи пропонували приймати дітей 7-річного віку і більш старших, таких, які вже досягли 9-річного віку. Більш бажаним було останнє, оскільки в такому випадку випускницям було легше зіткнутися з дорослим життям.

У ремісничій школі планували проводити як теоретичні, так і практичні заняття. Проведення практичних робіт мало відбуватися під керівництвом відповідних спеціалістів та з використанням виробничої бази. Наприклад, куховарити дівчат повинен був навчати повар, а молочне господарство вони вивчали б під керівництвом досвідчених викладачів у сільськогосподарській школі. До того ж учениці повинні були самотужки готувати собі обід, прати, прасувати, шити одяг, прибирати в кімнатах та ін. [там само, с. 11].

Кількість закладів, де дівчата могли навчитися певної професії, досить швидко збільшувалася. Ось деякі приклади. У 1891 році лише в Херсонській губернії працювало 68 рукодільних класів, де учили шити, розкроювати тканину, в'язати [212, с. 136]. У 1905 році у Єлисаветградському повіті при міністерських і міських школах, а також у ремісничо-грамотному училищі учні вивчали ткацьке, бондарне, чоботарне, екіпажне, ковальсько-слюсарне, столярне, живописно-малярне та модно-білошвейне ремесла. Детальну інформацію про кількість шкіл, де викладали названі ремесла, і учнів, які їх вивчали, наведено в табл. 1.6.

Таблиця 1.6

**Інформація про кількість шкіл Єлисаветградського повіту,
де учні отримували професійну освіту (1905 р.)**

Ремесла	Кількість шкіл, де викладали ремесла		Кількість осіб, які вивчали ремесла	
	Міських	Сільських	Учнів	Сторонніх осіб
Ткацьке	-	1	8	8
Бондарне	-	1	3	-
Чоботарне	-	1	12	-
Екіпажне	-	1	11	6
Ковальсько-слюсарне і столярне	2	1	85	-
Живописно-малярне	1	-	23	-
Модно-білошвейне	3	-	89	-
Всього	6	5	231	14

Джерело: [314].

Як бачимо, професійну освіту учні отримували у школах, які були розташовані як у міській, так і в сільській місцевості. При цьому здобували її як школярі (у більшості випадків), так і сторонні особи. Окрім урахованих у табл. 1.6 закладів, у Єлисаветградському повіті при приватній єврейській школі працювали модно-кравецьке і білошвейне ремісничі відділення, де навчалися відповідно 43 і 12 учнів [314].

Після завершення навчання молоді люди могли працювати на посаді майстра-вчителя в даному або іншому професійному училищі, продовжували навчання у гімназіях та вищих навчальних закладах, відкривали свою справу або працювали у відповідних майстернях. Тобто отримана дівчатами трудова підготовка ставала підґрунтям для подальшого професійного становлення, надала їм можливість забезпечувати власний добробут [642].

Зазначимо, що в кінці XIX – на початку XX століття почала чітко вимальовуватися структура трудової підготовки дівчат, яка поєднувала урочну та позаурочну роботу. У ній були задіяні різноманітні соціальні інститути: сім'я та найближче оточення, загальноосвітні навчальні заклади (початкові школи, прогімназії, гімназії та ін.), професійні навчальні заклади, що працювали при школах та за їх межами (курси, ремісничі відділення,

рукодільні класи, недільні школи та ін.), жіночі товариства, громадські організації та ін.

Зокрема, жіночі організації залучали дівчат до участі у проведенні таких заходів, як: “Свято матері”, “День українки-громадянки”, “Свято селянки”, зустрічі з цікавими людьми, “недільні зібрання”, виставки жіночих робіт (вишивання, шиття, в’язання), конкурси, сходини, гуртки та ін. Ними також було засновано “Школу жіночого господарства” (1903), “Школу шиття та вишивання” (1908), кілька курсів крою та шиття (1908, 1910), курси шиття і в’язання (1911), “Школу крою та шиття” (1912) та ін. Крім того уроки крою для представниць жіночої статі організовувалися (наприклад, Київським відділенням Товариства захисту жінок) у рамках “недільних зібрань” [60; 217; 380].

Дівчата разом із хлопцями із задоволенням брали участь у роботі трудових дружин, які очолювали керівники навчальних закладів, учителі, наставники класів, земські агрономи. Як правило, вони зналися на сільському господарстві і спрямовували зусилля учнів на виконання городніх та польових робіт. Так, у 1916 році у Київському навчальному окрузі було створено трудові дружини для збору врожаю на полях сімей, члени яких брали участь у військових діях. До складу дружин увійшло 1220 осіб (82 дівчини і 1138 хлопців). Із них 664 особи навчалися в жіночих і чоловічих гімназіях, а решта – у реальних та вищих училищах. Усі вони працювали наполегливо та намагалися якомога краще виконати доручені завдання. Цьому значно сприяло змагання, за умов якого члени трудових дружин мали працювати якомога швидше, продуктивніше та якісніше [24, арк. 176-177]. Як результат, дівчата отримували досить непогану підготовку до виконання сільськогосподарських робіт.

У кінці XIX – на початку XX століття ефективність трудової підготовки дівчат у школах України залежала від багатьох чинників. До них можна віднести такі: мета та першочергові завдання трудової підготовки, викладання навчальних дисциплін трудового спрямування, зміст, форми, методи і засоби трудового навчання і виховання та ін. Від вищеназваних чинників залежав результат трудової підготовки – рівень набуття дівчатами практичної компетентності у певних сферах життєдіяльності. Наприклад, відсутність у школах навчальних програм з рукоділля приводила до того, що зміст цієї дисципліни досить часто визначався безпосередньо на місцях, а отже, не був науково обґрунтованим. Крім того, для проведення уроків рукоділля не вистачало необхідних засобів навчання, а форми і методи не завжди вирізнялися своїм розмаїттям. Ці недоліки негативно впливали на набуття дівчатами практичної компетентності у відповідній сфері. Їх частково було виправлено в наступні періоди розвитку вітчизняної школи.

РОЗДІЛ II

ЗМІСТ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ТРУДОВОЇ ПІДГОТОВКИ ДІВЧАТ У 1917-1954 РОКАХ

2.1. Трудове виховання як системоутворюючий стрижень загальної освіти у школах України (1917-1936 рр.)

У 1917 році, особливо після жовтневої революції, в системі освіти України сталися значні зміни, пов'язані, передусім, зі створенням українських національних навчальних закладів. Вони розпочалися у березні 1917 року і до квітня 1918 відбувалися з ініціативи громадських організацій. Згодом ця справа стала державною, а Центральна Рада прийняла закон про передачу Секретарству освіти всіх шкіл (гімназії було проголошено середніми загальноосвітніми школами) та освітніх установ, які знаходилися на території УНР [11, с. 44].

Л.Березівська у своєму дослідженні звертає увагу на те, що Генеральний секретаріат освіти (в добу Центральної Ради) діяв досить оперативно. Наприклад, він розробив зразки нових атестатів з державним гербом України для восьмикласних дівочих гімназій, де серед навчальних предметів було й рукодільництво [15, с. 101].

Нагальна потреба в здійсненні в освіті змін привела до розробки в 1919 році “Проекту шкільного будівництва середніх шкіл в Україні” [499]. Ним передбачався поділ всіх шкіл на ступені (перший – 6 років, другий – 4), які мають бути разом. Планувалося також, що школа повинна відповідати 12 класам (10 класів на першому та другому ступенях і дитячий садок). При такій повній школі мали бути кімнати для різних видів праці, свій город, садок, пасіка. Тут могла бути й окрема кузня [11, с. 45].

На жаль, Проект не було реалізовано. Більш того, нова економічна політика, яка проводилася в перші роки існування радянської держави, примусила обмежити витрати на освіту. Разом із тим, відділи народної освіти намагалися знайти вихід із ситуації, що склалася. Так, Херсонський повітовий відділ народної освіти вже з 1920 року починає плідно працювати. Було відкрито 250 нових шкіл, у яких навчалось 30000 дітей. Із них: 51 школа знаходилась у міській місцевості (в них навчалось 1300 дітей), а решта – в сільській [188].

У 1917 році разом з виникненням нової держави розпочинається новий етап становлення в загальноосвітніх навчальних закладах трудової підготовки. Початок цього етапу можна також пов'язати з появою праці Н.Крупської “Народное образование и демократия”, в якій обґрунтовано ідею трудової школи.

Названа праця мала неабиякий вплив на погляди багатьох педагогів-теоретиків щодо необхідності та доцільності створення трудової школи. Крім того, як наголошував Я.Ряппо, вона “попала на восприимчивую почву людей, мало знакомых с теорией и практикой педагогики вообще” і педагогів, які ще до жовтневої революції сприймали ідею трудової школи як нову і

прогресивну. Саме тому ідея майже не викликала заперечень, а працю було покладено в основу шкільного навчання [592, арк. 9].

В Україні це зроблено у травні 1919 року, коли Наркомос затвердив “Положення про єдину трудову школу УРСР”, згідно з яким основою навчально-виховного процесу стала продуктивна праця учнів, а всі загальноосвітні заклади отримали нову загальну назву – “Єдина трудова школа”. У цій школі праця мала органічно пов’язуватися з навчанням учнів, а під час продуктивної праці вони повинні були ознайомитися з різними формами виробництва (зокрема з високоорганізованим виробництвом) [398, арк. 219].

Відповідно до “Положення про єдину трудову школу УРСР” в усіх школах вводилося спільне навчання осіб обох статей [там само]. На виконання зазначеного завдання Наркомосом України в червні 1919 року надіслано окремим повітам і школам декрети і розпорядження про ліквідацію дівочих середніх шкіл [765, арк. 21]. Проте в багатьох регіонах жіночі і чоловічі школи продовжували функціонувати. До прикладу, в 1922 році в м. Одесі нараховувався 21 такий заклад. Це були приватні школи, що створювалися на договірних умовах [49, арк. 104].

Запровадження спільного навчання дівчат і хлопців передбачало уніфікацію змісту шкільних дисциплін. Цю роботу на Україні розпочато ще в липні 1917 року, коли збори Шкільної Ради при Генеральному Секретаріаті народної освіти прийняли рішення про відкриття в Києві “повної мішаної гімназії” [504, арк. 6]. У березні 1919 року вирішено припинити заняття у восьми (педагогічних) класах державних і приватних жіночих гімназій, а ученицям видавати свідоцтва про освіту такого ж зразка, як і учням чоловічих гімназій [25, арк. 109].

У травні 1919 року (після затвердження “Положення про єдину трудову школу УРСР”) було розпочато інтенсивну роботу з реформування шкіл, розробки основних положень та методів організації єдиної трудової школи. Але навчальні програми цього періоду спочатку мало цим відрізнялися від дореволюційних. Тобто в школах вивчали картонаж, обробку деревини і металів тощо [373; 396].

У 1918–1920 роках не існувало обов’язкових програм, а школи використовували програмно-методичні матеріали та орієнтовні програми, запропоновані їм обласними або губерньськими відділами народної освіти. Зазначені матеріали були результатом діяльності найкращих, найбільш прогресивних викладачів і методистів старої школи. Їх складено на основі наукового підходу та з урахуванням цінних методичних надбань попередніх років [194, с. 389].

Деякі школи навчалися за програмами, в яких не було трудового навчання, але праця посідала чільне місце в навчально-виховному процесі. Наприклад, у “Шкільному плані предметів нижчої початкової школи на 1918–1919 шкільний рік” серед назв навчальних дисциплін, які вивчали учні 1–4 груп, немає ручної праці. Разом із тим, у “Тимчасових програмах для нижчих початкових шкіл на 1918–1919 навчальний рік”, у “Програмі

пропедевтичного курсу природознавства в пристосуванні до потреб сільськогосподарського промислу для нижчих початкових шкіл” передбачалося залучення школярів до праці. У ній також наголошено: “Школа повинна бути по змозі трудова, діти мусять мати час пособити батькам дома під час поспішних, важних праць, привчатись до праці в школі (город, сад, поле, може майстерня тощо)” [710, с. 23].

Відповідно до названої програми учні першого року навчання залучалися до такої доступної праці: “1) в шкільному помешканні – поміч старшим товаришам (принеси то-то, подерж, зроби), 2) в шкільному дворі, 3) в городі, 4) в саду, привчання до чистоти, охайності коло себе, до праці”.

На другому році навчання діти дбали про чистоту шкільного помешкання і двору, працювали на шкільному або громадському городі, де виконували: “Скородження граблями грядок. Посів грядок. Поливка. Проривка сходів. Полоття тощо. Обмазка дерева. Збирання гусені. Поливка. Посадка дерев, кущів, догляд за ними”.

Програма для 3–4 груп передбачала більш складну сільськогосподарську працю. Учні 3 групи виконували такі роботи: “Копання лопатою в городі, в саду. Скородження граблями. Визначення грядок рядків на ріллі, посів, посадка розсади, посадка дерев, кущів, догляд, поливка, скородження поміж рядків, полоття, проривка, пасинкування, збирання овочів та насіння. Обмазка дерев, обрізка порослі тощо, збирання гусені тощо і т. ін.”.

На четвертому році навчання з метою подальшого ознайомлення з сільським господарством школярі восени та весною могли працювати під керівництвом місцевого агронома, який міг ознайомити дітей з хліборобством та іншими галузями сільського господарства “в тому найменшому об’ємі й найпростішому викладі, який потрібен для розуміння дитини, яв та праць с.-г. промислу” [710, с. 25].

Програма застерігала, що кількість годин праці повинна бути обмежена, що важливо ознайомити школярів з основними прийомами роботи і привчити до неї, а не гнатися за кількісними показниками і прибутками, які можна отримати, залучаючи дітей до роботи.

На відміну від вищезазначених (тимчасових) програм навчальним планом нижчих початкових шкіл на 1918–1919 навчальний рік вивчення пропедевтичного курсу з природознавства планувалося лише в 3 та 4 класах по 2 години щотижня [762, с. 292].

Стільки ж часу в цей рік відводилося навчальним планом для вищих початкових шкіл на вивчення учнями 1 – 4 класів предмета “Ручні вироби (рукоділья)” [585, арк. 57].

Згодом, ураховуючи більш-менш успішний досвід роботи шкіл Фінляндії, Швеції та інших західноєвропейських країн у навчальних закладах України організовують трудову підготовку дівчат і хлопців, яка суттєво не відрізняється. Це закономірно, оскільки, як уже зазначалося, відповідно до “Положення про єдину трудову школу Української Соціалістичної

Радянської Республіки” [401] у школах передбачалося спільне навчання хлопців і дівчат.

Так, відповідно до “Учбових планів і програм по труду для єдиної трудової школи” (додаток Б) виготовляти вироби з деревини навчали всіх учнів 1-го ступеня єдиної трудової школи (від 7 до 12 років) [736, с. 24]. У табл. 2.1 наведено фрагмент навчальної програми, що містить прийоми роботи з деревиною та перелік об’єктів праці.

Таблиця 2.1

Фрагмент програми робіт по дереву для першого ступеня єдиної трудової школи

Прийоми роботи	Об’єкти праці
Поперечне розпилювання брусків циліндричної форми, очищення їх від кори, гілок, сучків	Обрізання сухих гілок у шкільному садку. Городки для ігор
Пиляння вздовж, впоперек та навкоси волокон деревини. З’єднання дошок за допомогою цвяхів. Витягування цвяхів	Решітка-підставка під гарячі страви. Решітка для витирання ніг. Ослін. Ящик
Прийоми обробки деталей на токарному верстаті (цих прийомів навчали дітей з 11 років)	Циліндр. Качалка для білизни та тіста. Макогінчик. Вішалка. Киянка. Конус. Ручка. Сільничка

Джерело: [736].

Поданий у табл. 2.1 фрагмент програми робіт по дереву для першого ступеня єдиної трудової школи показує, що дівчата разом із хлопцями обрізали у шкільному садку сухі гілки, виготовляли городки для ігор, решітки-підставки під гарячі страви, решітки для витирання ніг, ослони, ящики, циліндри, качалки для білизни та тіста, вішалки, киянки, ручки, сільнички та інші вироби.

Програма поєднувала 20 прийомів роботи, які відпрацьовувалися під час виготовлення певних виробів. Хоч об’єкти праці, на перший погляд, здаються досить простими, але для дівчат вони все ж таки були складними. Разом із тим, важливо, що дана програма використовувалася в школі першого ступеня, адже учні початкової ланки виявляли значну цікавість до трудових процесів, прагнули брати в них безпосередню участь, люблячи майструвати.

Але школа не готувала фахівців-ремісників, які досконало знають свою справу. Вона лише ознайомлювала учнів з абеткою технічної грамоти, з кількома видами ручної праці, які мали важливе значення не з виробничої, а з педагогічної точки зору (розвиток здібностей школяра, формування характеру тощо). Це підтверджує пояснювальна записка до плану і програми ручних робіт по дереву для першого ступеня єдиної трудової школи. Програма передбачала:

- проведення занять у майстернях;
- тривалість одного заняття – 2–3 години;

- організація занять у групах, кількість учнів у яких не більше, як 20 чоловік;
- виготовлення дітьми виробів, що відповідають їхнім можливостям і віку, можуть бути використані в повсякденному житті;
- виготовлення різноманітних об'єктів праці, які забезпечують відпрацювання школярами тих чи інших прийомів роботи. Із запропонованого переліку виробів учень має право обрати будь-який на власний розсуд;
- дотримання під час виконання трудових прийомів і виготовлення виробів основних принципів дидактики: “Від простого до складного”, “Від відомого до невідомого”;
- забезпечення економного використання матеріалів та ін.

Пояснювальна записка до програми доводила до відома викладачів, що треба запобігати застосуванню одноманітних робіт, а також виконанню вчителем певної частини трудових операцій замість учня, бо це може знизити інтерес школярів до трудової діяльності, викликати досаду та недовіру до власних сил. Автор програми – голова педагогічної ради Київського Олександрівського ремісничого училища, інженер-технолог В.Осташков наводить переконливе обґрунтування того, чому тривалість заняття не може дорівнювати 1 годині, а група учнів бути більшою, ніж 20 чоловік, та пропонує список інструментів і пристосувань, необхідних для роботи з деревом.

Учні 2-го ступеня єдиної трудової школи (з 13 років), працюючи з деревиною, виконували більш складні теслярські роботи [73б, арк. 24].

Принцип “Від простого до складного” був і в основі програми робіт з обробки металу для учнів 1 і 2 ступенів єдиної трудової школи. Програма робіт по металу теж утворювала систему, але, на думку її автора – завідувача майстернями і керівника ремесла Київського першого вищого ремісничого училища, інженера-технолога Л.Петрова, для 1-го ступеня єдиної трудової школи вона не може являти систематичний курс робіт. Вони виконуються тільки за необхідності, коли дитина хоче втілити свої враження від екскурсії, прогулянки та ін., або коли виникає необхідність у виготовленні певних наочних посібників. Разом з тим, починаючи з 13 років, школярі навчалися за чіткою програмою, в яких у порядку ускладнення подавалися способи обробки металу, прийоми роботи з інструментами, пристосуваннями та обладнанням.

У школі 1-го ступеня учні могли навчитися згинати дріт, розмічати та вирізати деталі з листового металу, згинати його, паяти, пробивати в ньому необхідні отвори в процесі виготовлення простих виробів (ручки, іграшки, кришки, моделі предметів побутового призначення тощо). Програма для школи 2-го ступеня передбачала послідовне, розташоване в порядку ускладнення, відпрацювання учнями 16 більш складних способів обробки металу, ознайомлення їх з необхідними інструментами та виготовлення при цьому відповідних виробів (лінійки, косинці, лопати, обручі, підставки, гачки, прибори, труби, совки, кухлі, каструлі, відра тощо). При цьому діти

мали можливість навчитися рубати метал, з'єднувати його за допомогою заклепування, шарнірів, виконувати операції фальцювання, вигинання, свердління, випилювання, кування тощо.

Роботи з обробки металу теж проходили в спеціально обладнаній майстерні, а об'єкти праці визначалися відповідно до бажань учнів, господарських потреб школи та необхідності виготовлення наочних посібників для проведення уроків фізики, хімії та ін.

Окрім набуття школярами практичних умінь та навичок, їм повідомляли й теоретичні відомості. Цю роботу не було упорядковано належним чином і знання діти отримували епізодично під час екскурсій на підприємства, спеціально організованих бесід, відповідей учителя на запитання, які виникали у школярів у процесі роботи. Слід зазначити, що особливого значення в досліджуваній період надавали екскурсіям, бо вони не лише детально ознайолювали учнів з виробничими процесами, а й забезпечували більш природну адаптацію їх до трудової діяльності [736, с. 32].

Під час екскурсії діти спостерігали за явищами природи, повсякденним життям людей тощо. У місті дівчат і хлопців водили до майстерень кравця, чоботаря, слюсаря, на базар, у крамницю, у бібліотеку, на вокзал або на пристань. У селі – у поле, у кустарні майстерні, у сільськогосподарські артїлі, на берег річки або озера [738, с. 58].

У 1919 році з'являються не тільки програми з обробки дерева і металу, а й інші (з рукоділля, креслення, вирізування, картонажних робіт тощо). Вони також спрямовувалися на формування в дівчат і хлопців трудових навичок.

Так, програма з креслення, за якою діти навчалися, починаючи з 5 класу, мала на меті засвоєння школярами основних прийомів виконання креслень, набуття ними умінь і навичок, потрібних під час подальшого проектування та виготовлення виробів [там само, с. 5–6].

Оскільки вирізування – найпростіший вид ручної праці, його навчали перед тим, як учні починали працювати з картоном, деревом, металом, шкірою та займатися шиттям. Вирізуванню, відповідно до програми [там само, с. 15], школярі навчалися в 1–2 класах, а в подальші роки воно використовувалося під час вивчення інших навчальних дисциплін. Ця робота сприяла розвитку окоміру, привчала до охайного, точного, уважного виконання трудових дій тощо.

У третьому класі діти працювали з картоном. Програма передбачала виконання вправ з вирізування деталей з картону та виготовлення з нього таких виробів: аршин, мозаїка, дощечка для лото, папка, альбом, зошит, ящик, пенал, футляр для зберігання картин та ін. [там само, с. 16]. Як бачимо, за даною програмою учні виготовляли вироби різних форм, плоскі та об'ємні.

Викладання рукоділля було передбачено програмою вже з першого року навчання дитини в школі, тобто з 7-8-річного віку. Для уроків рукоділля планувалися окремі години (як мінімум дві години щотижня).

Навчання рукоділля розпочиналося з підготовчих робіт, які були логічним продовженням того, що діти засвоїли, перебуваючи в дитячому

садочку. До таких робіт відносили ознайомлення з інструментами і пристосуваннями для шиття: голки, шпильки, ножиці, наперсток, сантиметрова стрічка, швейка (пристосування, що складалося з великої рами з натягнутою сіткою з тасьми та великої голки).

Основні роботи кожного року були різними. Виконуючи їх, дитина мала можливість поступово навчитися виготовляти одяг для самої себе. Так, у програмі з рукоділля для 1-го ступеня трудової школи (5 перших класів) наведено перелік основних робіт і прийомів їх виконання. За цією програмою, хоч вона і була складена для шкіл РРФСР, навчалися діти багатьох шкіл України. Згідно з програмою діти в 1–3 класах виготовляли нескладні вироби та одяг для ляльок, а в 4–5 – одяг для людини. У перші роки навчання школярі займалися виготовленням серветок, сумок, подушок для голок і шпильок, одягу для ляльок, підрублюванням країв рушників та ін., вивчаючи при цьому відповідні прийоми роботи. У 4–5 класах набуті знання, вміння і навички вони застосовували під час виготовлення сорочок, спідниць, панталонів, косовороток, панчіх, туфель (кімнатних і для гімнастики), рукавичок, фартухів, суконь, головних уборів та національних костюмів [738, с. 1–2].

Роботи з рукоділля були обов'язковими як для дівчат, так і для хлопців. Тому на заняттях виготовляли предмети одягу і для дівчат, і для хлопців.

Програма з рукоділля так визначала основну мету уроків: це організація свідомої, самостійної творчої діяльності школярів, розвиток у них фантазії, смаків, спритності, терплячості, охайності, а також привчання до праці. У програмі наголошено на тому, що рукоділля пов'язане з багатьма навчальними предметами, оскільки, наприклад, малювання сприяє розвитку смаків; у ході вирізування школярі набувають навичок роботи з ножицями, навчаються виготовляти викрійки; плетіння і ткацтво ознайомлюють їх з матеріалами, які використовуються для роботи; при вивченні етнографії діти дізнаються про особливості національного костюму, а на заняттях з анатомії – про будову фігури людини. Вищезазначене дозволяє зробити висновок про те, що вже в ті часи дбали про здійснення в навчальному процесі міжпредметних зв'язків.

Важливо, що у програмі з рукоділля є методичні вказівки щодо того, які інструменти і матеріали треба використовувати, в якому порядку виготовляти вироби, в яких випадках цей порядок можна змінювати, які шви необхідно застосовувати та ін. Методичні рекомендації щодо проведення уроків рукоділля знаходимо й серед інших архівних документів.

Програма з рукоділля містить також перелік робіт з вишивання, виготовлення іграшок, ремонту одягу та ін., з якими слід ознайомити учнів 1–5 класів, а також список інструментів, матеріалів та обладнання, необхідного для них. З аналізу найменувань предметів, указаних у даному списку, а також в інших аналогічних списках, вміщених в архівних документах, можна зробити висновок, що до організації занять із рукоділля ставилися досить серйозно. Наприклад, для того, щоб група з 20–25 учнів мала можливість навчитися плетінню, в'язанню, вишиванню та швацькій

справі, для майстерні пропонували таке обладнання: швейні машини – 2 шт., машини для в'язання панчіх – 2 шт., праски – 5 шт., дошки для прасування виробів – 5 шт., манекени – 4 шт., дзеркала – 5 шт. [738, с. 354].

Окрім цього, тут мали бути ножиці різних видів, сантиметрові стрічки, голки, шпильки, різці, наперстки, журнали для вибору фасонів, гачки, спиці, щітки, лінійки, кнопки, кутники, олівці, гумки та ін. [736; 738].

Цікавою є інформація про матеріали, які були необхідні для роботи в майстерні з рукоділля. Так, для того, щоб в єдиній трудовій школі 1-го ступеня протягом 6 місяців діти мали можливість виготовляти вироби із тканини, було складено такий список: папір – 500 аркушів, канва – 20 аршинів, нитки різних номерів – 30 катушок, нитки для вишивання різних кольорів – 50 мотків, нитки для в'язання – 8 фунтів, тканина бавовняна – 60 аршинів, олівці чорні – 36 штук, олівці кольорові – 24 штуки, гумки – 24 штуки, флакони – 6 штук [738, с. 154].

Були визначені і списки книжок, які пропонували для використання в школах під час трудової підготовки учнів. Серед них: Р.Леблан “Упражнения для ручного труда во французских школах”, Порецкий “Давайте работать. Картонажные и переплетные работы”, Порецкий “Давайте работать. Столярные и слесарные работы”, Короткова “Как плести из тесьмы, стружек, веревки и т.п.”, Марго Группе “Новое рукоделие”, Отто Соломон “Столярный труд” та інші [там само, с. 450–451]. Крім того, у школах м. Києва можна було за допомогою “сінематографічних апаратів” демонструвати учням фільми “Вироблення паперу”, “Ловля устриць” та інші [332]. Це надавало учням можливості краще ознайомитись з виробничими процесами та отримати більш чіткі уявлення про професійні обов'язки робітників різних спеціальностей.

Ефективною формою підготовки дівчат і хлопців до майбутньої трудової діяльності в єдиній трудовій школі була продуктивна праця. Схематичним планом занять у школі 1-го ступеня для учнів молодшого віку (8–11 років) передбачалися такі види продуктивної праці: приготування їжі, виготовлення простих видів дитячого одягу, плетіння різних виробів (взуття, сумок, кошиків та ін.), робота з картоном і папером, праця на городі, прості теслярсько-будівельні роботи, догляд за домашніми тваринами і кімнатними рослинами. А для дітей більш старшого віку (11–13 років), окрім перерахованих вище робіт, планувалося наступне: теслярсько-будівельні роботи, столярні роботи, виробництво взуття, малярні роботи, пов'язані з декоративним мистецтвом, слюсарні роботи, палітурна справа, друкування, участь у муніципальних роботах (деякі статистичні дослідження, санітарні заходи та ін.).

Продуктивна праця мала на меті на практиці ознайомити дівчат і хлопців з найважливішими видами праці; з історією цих видів, інструментами, які застосовувало людство для їх виконання; з властивостями матеріалів, що використовуються у процесі виконання тих чи інших робіт, фізико-хімічними і біологічними явищами, які відбуваються в ході роботи;

привчити дітей до раціональної організації колективної праці та дисципліни [335, с. 7].

Основними умовами організації продуктивної праці були: наявність в учнів інтересу до роботи; застосування як ручної праці, так і праці, для виконання якої можна використати машини і механізми; виконання колективних трудових завдань, які вимагають відповідної організації праці, розподілу її між усіма членами колективу та ін. Вона спрямовувалася на задоволення поточних потреб школи, на виготовлення виробів масового вжитку, на задоволення потреб району, села, міста та ін. [738, с. 349]. Дівчата і хлопці працювали не лише протягом навчального року, а й літом. Наприклад, учні Баришпільської української гімназії Переяславського повіту Київської губернії під керівництвом фахівця-садівничого та вчителів систематично працювали в саду протягом однієї години. Після цього вони грали в ігри, читали, брали участь у різноманітних бесідах, співали, займалися ліпкою, вирізуванням тощо [503, арк. 2].

На початку 20-х років ХХ століття в системі шкільної освіти України сталися значні зміни. Це був час, коли відбувся перехід від військового періоду до мирного відновлення народного господарства. Відповідно перед Наркомосом постало завдання щодо організації належного навчання і виховання підростаючого покоління, серед якого були сотні тисяч безпритульних. Дітей намагалися зібрати в трудові школи, денні дитячі будинки, дитячі будинки-інтернати, притулки тощо [400; 617].

Аби впорядкувати цю роботу, ВУЦВК 22 листопада 1922 року затвердив “Кодекс законів про освіту в УРСР”. У ньому було визначено такі типи шкіл: трудова школа (діти 8-15 років), дитячий будинок-інтернат (діти 4-17 років), а також передбачено відкриття для малолітніх правопорушників дитячих будинків, трудових колоній та комун, приймальників та розподільників. Кодексом в основу роботи навчально-виховних закладів поклали організацію трудового процесу. Трудове навчання учнів мало проводитись у формі уроків, гурткових занять, урочної та позаурочної ручної праці. Висувалися також вимоги щодо створення майстерень і виробничої бази шкіл [221, с. 3-5].

Зазначене стосувалося всіх типів шкіл. Відтак майстерні функціонували в дитячих будинках-інтернатах, денних дитячих будинках, трудових дитячих будинках для дівчат, дитячих містечках тощо. Так, у Харківському денному дитячому будинку працювала столярна майстерня; у Новгород-Сіверському дитячому містечку – швейна, чоботарна, столярна, слюсарна, токарна, ковальська, часова та крупорушка; у Радомишському дитячому містечку – шевська, кравецька, столярна, слюсарна, кульочна та кузня; у дитячих містечках Одещини – швейна, чоботарна, столярна, слюсарна; у дитячих містечках Чернігівщини – швейна, чоботарна, столярна, слюсарно-ковальська, палітурна, майстерня для виготовлення кошиків, пасіка, скотний двір. У дитячих закладах Поділля було створено 10 швейних майстерень, 7 чоботарних, 3 столярних, 1 слюсарна, 3 ковальських, 1 ткацька,

1 бляшанкова. Майстерні задовольняли потреби закладів, при яких були створені, та місцевих мешканців [27; 104; 190; 422; 595].

Значну увагу створенню майстерень і виробничої бази приділяли в єдиних трудових школах, які були не лише доступними для всіх верств населення, а й обов'язковими. Наприклад, у Київській трудовій школі № 21, де здійснювалося спільне навчання дівчат і хлопців, облаштували швейну, столярно-токарну та палітурну майстерні. Вони були добре обладнані (у швейній майстерні знаходилося 10 ручних швейних машин, у столярно-токарній – достатня кількість верстатів і токарних станків) [333, арк. 6].

У єдиних трудових школах учнів ознайомлювали із сільсько-господарським і промисловим виробництвом, з працею, що мала ремісничий (на I ступені навчання) та машинний (на II ступені навчання) характер [184, арк. 8].

Уведення праці в навчально-виховний процес сприяло активізації навчально-пізнавальної діяльності дівчат і хлопців, надавало їм можливості отримати життєво необхідні політехнічні знання, набуті певних умінь і навичок під час роботи в майстерні, на шкільній фермі, на заводі чи фабриці [419, арк. 2]. Тому в навчальних планах на дисципліну “Ручна праця” відводили досить велику (у порівнянні з іншими предметами) кількість годин. Це добре ілюструє навчальний план на 1920-1921 н.р., який було складено Київським губернським відділом народної освіти. У ньому заплановано на вивчення учнями ручної праці щотижня 2 години в першому класі та по 3 години в 2 – 7 класах (разом 20 год.). Більше часу відводили лише на краєзнавство [186, с.48-49].

У трудових школах України, відповідно до перших навчальних планів (1920 р.), навчання велося за предметною класно-урочною системою, але нова влада вимагала нового змісту освіти. Як наслідок, в 20-ті роки введено нові навчальні плани і програми, які передбачали застосування комплексних програм, бригадно-лабораторного методу навчання та методу проектів. Чільне місце в цих програмах посідала праця.

Однак, школи у своїй практичній роботі не завжди використовували комплексну систему навчання, а тим паче метод проектів. Були серед них і такі, в яких комплексна і проектна системи взагалі не застосовувались. Це особливо стосувалося сільських шкіл, де, як правило, не було відповідних кадрів, умов для запровадження інновацій та проведення експериментів. У них продовжували використовувати традиційну предметну систему навчання, за умов якої однією з навчальних дисциплін була “Ручна праця” [732].

Стосовно нових навчальних програм слід зауважити, що вони, з одного боку, не забезпечували систематичності знань, порушували логіку навчальних предметів, породжували формалізм у навчанні, а з іншого – у них більш чітко визначено задачі трудового навчання, вказано, що праця є основою будівництва нової школи. Відповідно до цих програм метою трудового навчання стало засвоєння учнями основного наукового принципу, який покладено в основу будь-якої праці, ознайомлення їх з головними

матеріалами та інструментами найбільш важливих і поширених виробництв, а також виховання в дітей свідомого ставлення до праці в умовах індустріалізації [374, с. 314].

До змісту програм у 20-ті роки включали палітурну справу, обробку деревини і металів, електромонтаж, домоводство, сільськогосподарську працю та інше.

Якщо у 1917-1920 роках трудова підготовка дівчат і хлопців здійснювалася за навчальними планами, складеними на місцях або запозиченими в РРФСР, то в 20-ті роки ХХ століття спостерігалось більш уважне ставлення до трудового навчання і виховання в масових загальноосвітніх школах.

На початку 20-х років у навчальних планах шкіл почали відводити години на ручну працю. Кількість годин на трудове навчання школи визначали самостійно, оскільки навчальні плани та програми в цей період були орієнтовними і їх можна було змінювати відповідно до потреб школи, наявної матеріально-технічної бази тощо. Так, відповідно до учбового плану на 1923-1924 навчальний рік, в трудшколах Полтавщини в 1-2 групах школярі 3 години на тиждень займалися ручною працею, в 3-4 групах – 2 години, а в 5 групі – 1 годину. У пояснювальній записці до цього плану наголошено на тому, що “трудові процеси всякого роду повинні бути представлені так, щоб вони з одного боку являлись головним чином засобом до пробудження допитливості у дітей в галузях знань, що подаються в школі, і імпульсом до набування й засвоєння цих знань, а з другого боку – слугували б ілюстрацією й практичним підтвердженням на конкретному матеріалі відомостей, що набуваються дітьми при теоретичних роз’ясненнях” [586, арк.102].

У той самий час у багатьох школах не було найнеобхіднішого для нормального функціонування. виправити таке становище можна було лише спільними зусиллями керівників народної освіти, рядових працівників освітніх установ і громадськості. Газета “Херсонський коммунар” від 5 жовтня 1922 року роз’яснювала, що освіта потрібна всьому населенню, а допомога школі – шлях до відродження республіки. У ній також йшлося про необхідність проведення працівниками освіти широкої компанії із роз’яснення населенню заходів, які сприятимуть швидкому та організованому підвищенню рівня матеріальної бази освітніх установ та створенню культурно-просвітницького бюджету [648].

Упродовж 20-х років минулого століття у трудових школах України праця пронизувала весь педагогічний процес, оскільки її покладали в основу комплексних тем, які вивчали діти. Зокрема, в пояснювальній записці до комплексних програм для трудшкіл І-го концентру роз’яснювалося, що з організацією навчально-виховної роботи в школі “щільно сполучається питання про трудовознавство, насамперед вивчення трудової діяльності людей”, а праця має бути основою шкільної роботи, бо школа повинна ознайомити учнів з різними формами людської праці, а вони, в свою чергу, повинні через знайомство з виробництвами свого району зрозуміти

економполітику в цілому, шляхи підвищення ефективності народного господарства та перспективи його розвитку [413, с. 12].

Вивчення школярами трудової діяльності людей відбувалося під час “колективної роботи в класі, самоврядування, роботи на шкільних городах, у садках, роботи дітей у царині самообслуговування у школі, роботи у шкільних майстернях, участі в екскурсіях, шкільних святах тощо” [там само, с. 14]. Важливо, що трудова діяльність мала бути суспільно корисною, а також відповідати можливостям дітей.

Відповідно до комплексової програми занять окремі види робіт школярі виконували під час вивчення відповідних тем-комплексів. Комплекси утворювали своєрідну систему, побудовану за принципом концентричного розташування тем. Наприклад, якщо учні 5 групи проробляли комплекси: “Облік врожаю та обмін”, “Обробка продуктів сільського господарства”, “Сільськогосподарські роботи”, то учні 6 групи – “Шляхи поліпшення сільського господарства”, “Здобувна промисловість”, “Обробна промисловість” і т.ін. [475].

Під час проробки дидактичного матеріалу того чи іншого комплексу дівчата і хлопці засвоювали програмний матеріал різних навчальних дисциплін. Так, учні 6 групи в комплексі “Обробна промисловість” отримували знання з суспільствознавства, фізики, хімії, алгебри, геометрії, географії тощо. Завданням даного комплексу було ознайомлення дітей з тим, як здійснюється обробка продуктів на підприємствах країни. Зокрема, вони вивчали основи текстильного виробництва: обробка рослинних волокон, процес перетворення волокон у нитку, історія прядіння, ткацький верстат, процес ткацтва, виготовлення фарб для тканини, виготовлення тканини, її фарбування, види тканин [там само, с. 33]. У подальші роки ці теми включено до програми з трудового навчання, за якою і сьогодні навчають дівчат.

На практичні роботи в майстернях, ліпку, малювання, близькі екскурсії, працю в городі, полі та ін. протягом тижня в 1-4 групах відводили по 3 години. Ще 3 години в цих групах використовували на громадсько-політичну працю дітей. Тобто щотижня 6 годин учні працювали. Слід зауважити, що згідно з орієнтовним навчальним планом загальна кількість годин, які відводились на щотижневу роботу трудшкіл першого концентру, була 30. Така кількість навчального часу (1/5 від загальної кількості) надавала можливість привчити дівчат і хлопців до праці, ознайомити їх з виробництвом, озброїти практичними вміннями й навичками. Практичною працею в майстернях та громадсько-політичною працею не займалися лише учні першої групи в 1-му триместрі [413; 475].

На другому концентрі трудової школи учні 5-7 груп відповідно до учбового плану 1928 року протягом 3 годин на тиждень займалися “працею у справі виховання виробничих звичок” [475, с. 22]. Але пленумом програмної комісії ДНМК та Всеукраїнською нарадою ОМК 17-20 червня 1929 року було внесено зміни до учбових планів старшого концентру, які передбачали збільшення кількості годин для роботи школярів у майстернях. Оскільки

майстерні утворювались не в усіх школах відразу, а поступово, то і збільшення кількості годин у них відбувалося теж поступово. У міських школах відводили по 3 години на громадсько-корисну роботу і на роботу в майстернях (всього 6 годин), а в сільських – по 2 години на громадсько-корисну роботу, практичну роботу по сільському господарству і на роботу в майстернях (всього також 6 годин) [71, арк. 3].

Визнання того, що в процесі трудової підготовки дівчат і хлопців важливу роль відіграє наявність відповідної матеріально-технічної бази, привело до масового створення в 20-х роках ХХ століття шкільних майстерень. Наприклад, обстеження дослідних установ, проведене в 1924 році, показало, що при дослідній трудовій школі №21 м. Києва були такі майстерні: столярна, в якій мали можливість одночасно працювати 15-20 дітей, палітурна (на 15 робочих місць) та швейна (на 10 робочих місць). У дослідній школі імені Стешенко м. Одеси – палітурна, столярна та слюсарна майстерні. Вони були оснащені необхідним обладнанням і не лише допомагали ознайомлювати учнів з трудовими процесами при вивченні комплексової теми “Наші майстерні” та надавали їм можливість набути трудових умінь і навичок, а й забезпечували потреби школи. На жаль, за штатним розкладом Головоцвиху інструктори для майстерень шкіл не були передбачені, тому їх роботу оплачували батьки дітей, які тут навчалися [334, арк. 134-136].

З метою залучення дівчат і хлопців до праці в багатьох школах організовували триместрові виставки, на яких можна було побачити вироби, виготовлені дітьми під час проробки комплексових тем. Однак надмірне захоплення організацією таких виставок приводило до того, що вони були занадто великими, розташовувались у кількох кімнатах, а серед експонатів були непотрібні, випадкові речі, виготовлення яких не відповідало навчальній програмі, не було конче необхідним [723].

Пошук шляхів удосконалення трудової підготовки дівчат в 20-ті роки ХХ століття спонукав до введення до навчального плану деяких учбових закладів дисципліни “Рукоділья”, але Наукпедком Укрсоцвиху в більшості випадків дозволяв навчати учнів рукоділья лише в порядку клубної роботи поза учбовим планом.

Зазначене підтверджує ось такий приклад. У 1927 році комітет зі сприяння школі і загальне зібрання батьків учнів Миропільської 7-річної трудової школи (Волинська обл.) тричі зверталися до Наркомосу України з проханням уведення рукоділья поряд з іншими дисциплінами до навчального плану учбового закладу. Переконати Наркомос мали такі аргументи: “Миропільська трудшкола обслуговує головним чином село Миропіль та окресні села. Учні-селянки по закінченні школи майже всі перестають даліше вчитися й залишаються в селянських своїх господарствах, виробляючи головним чином полотно зі своєї пряжі, через що вивчення в школі рукоділья дає можливість жінкам зі свого полотна виготовляти сорочки, настільники, ручники та інші предмети й таким чином дає їм вдома роботу в вільні від польових та городніх робіт часи, відучає від “досвідок” та

інших небажаних гулянок, розвиває у жінок бажання до більш гарного убрання своєї хати, а також сім'ї й робить жінку дуже корисною в різних культурних гуртках та іншій громадській праці". У клопотанні також повідомлялося, що в школі є для викладання рукоділля необхідні кадри, бо "в складі Миропільської школи працює шість жінок-вчителів, з котрих більша половина знає цей предмет". Однак, цих аргументів виявилось недостатньо і, як уже зазначалося, Наукпедком Укрсоцвиху дозволив навчати учнів рукоділля протягом 2 годин щотижня лише в порядку клубної роботи поза учбовим планом [245, арк. 22].

Прагнення удосконалити навчально-виховний процес загальноосвітніх закладів шляхом "забезпечення найтіснішого зв'язку з виробництвом, життям і оточенням" спонукало до реалізації наприкінці 20-х років ХХ століття в єдиній трудовій школі принципу політехнізму. Так, на засіданні колегії народного комісаріату освіти УРСР 3 грудня 1928 року ухвалили: переглянути учбові плани та програми масової школи, побудувати програми "на основі людської праці, участі в продукційній праці, природи як об'єкта цієї праці, суспільних відношень, що побудовані на суспільній праці", а також "цілковито ув'язати програми з можливою та посилююю громадсько-корисною та продукційною працею колективу учнів" [502, арк.101].

Відповідно до цього рішення на першому концентрі єдиної трудової школи предметна система навчання була відсутня, а встановлений мінімум формальних знань із навчальних дисциплін дівчата і хлопці отримували в процесі проробки "життєвих комплексів". Теми обирали відповідно до дитячих інтересів. Часто їх пропонували самі учні. Великого значення надавалося комплексним програмам "Праця", "Природа", "Суспільство", за якими вивчалася трудова діяльність людей, природа, життя суспільства тощо. У процесі навчання за цими програмами учні вчилися писати, рахувати, розв'язували відповідні задачі, виконували трудові завдання, але все це здійснювалося у межах певної програми.

На другому концентрі відбувалася систематизація формальних знань. Учні їх отримували як під час проробки "життєво-необхідних комплексів", так і окремо при вивченні навчальних предметів. На третьому концентрі систематичні знання школярів поповнювалися відповідно до потреб вищих навчальних закладів, пов'язувалися з відповідними дисциплінами фахового виробничого навчання професійної школи [502, арк. 102]. Тобто, всі три концентри єдиної трудової школи були зорієнтовані на підготовку дітей до життя, до майбутньої трудової діяльності.

Саме такої мети намагались досягти у Вінницькій 1-ій дослідній трудовій школі імені М.М.Коцюбинського, досвід постановки трудових процесів у якій є цікавим і повчальним.

Ще на початку 20-х років ХХ століття за власною ініціативою колектив навчального закладу проводив цілу низку різних дослідів: запровадження комплексної системи навчання та самообслуговування учнів, організація роботи шкільних кооперативів та клубної праці учнів, індустріалізація школи

та ін. [47, арк. 15]. Але головним завданням семирічної школи було запровадження в обох концентрах комплексної системи навчання.

Схема розробки комплексів у школі була такою:

1. Підготовча бесіда.
2. Підбір учнями необхідного матеріалу.
3. Орієнтуюча бесіда.
4. Розподіл обов'язків між учнями.
5. Направляюча бесіда.
6. Колективне виконання завдання.
7. Координуюча бесіда.
8. Синтезуюча бесіда.
9. Фіксуєча бесіда [там само, арк.23].

Під час підготовчої бесіди відбувалося колективне обговорення учнями теми комплексу та складання плану подальшої роботи. Після цього школярі брали участь в екскурсіях, дослідах, спостереженнях, ознайомлювалися з відповідними колекціями, мапами, таблицями, малюнками, статистичними даними, літературою, збираючи матеріал, необхідний для опрацювання комплексу. Далі вони поділялися на ланки та розподіляли обов'язки між собою, ураховуючи нахили, уміння та сили кожного учня.

У процесі роботи окремі ланки підтримували тісний зв'язок між собою: обговорювали плани роботи кожної ланки, з'ясовували, як краще виконати роботу, ставили одне одному запитання, обмінювалися думками тощо.

Підсумки проведеної роботи підводили під час заключної (фіксуєчої) бесіди, завданням якої було формулювання необхідних висновків та фіксація за допомогою наочних схем мінімуму формальних знань та навичок з даного комплексу.

Намагаючись якомога краще ознайомити учнів з роботою різних підприємств, учителі проводили екскурсії на суперфосфатний, миловарний та шкіряний заводи, макаронну та сірникову фабрики, завод "Молот", на електростанцію, пошту, телеграф, телефонну та залізничні станції, в пожежне депо та гараж, у різні кооперативні, культосвітні установи тощо [там само, арк. 16].

Педагоги школи значну увагу приділяли прищепленню дітям трудових звичок. Так, при розробці комплексів школярі займалися ліпленням і картонажем, виготовленням різноманітних приладів і макетів; систематично працювали в майстернях школи і суперфосфатного заводу; працювали на шкільній земельній ділянці і в сільськогосподарській комуні Джона-Ріда; брали участь у різноманітних роботах (у трудовій дружині, в роботах по шкільному господарству, у громадсько-корисній праці) тощо [там само, арк. 16].

При школі було створено кооператив, який поєднував фінансово-рахівничу, сільськогосподарчу та виробничу секції, секцію споживача і касу взаємодопомоги (рис. 2.1).

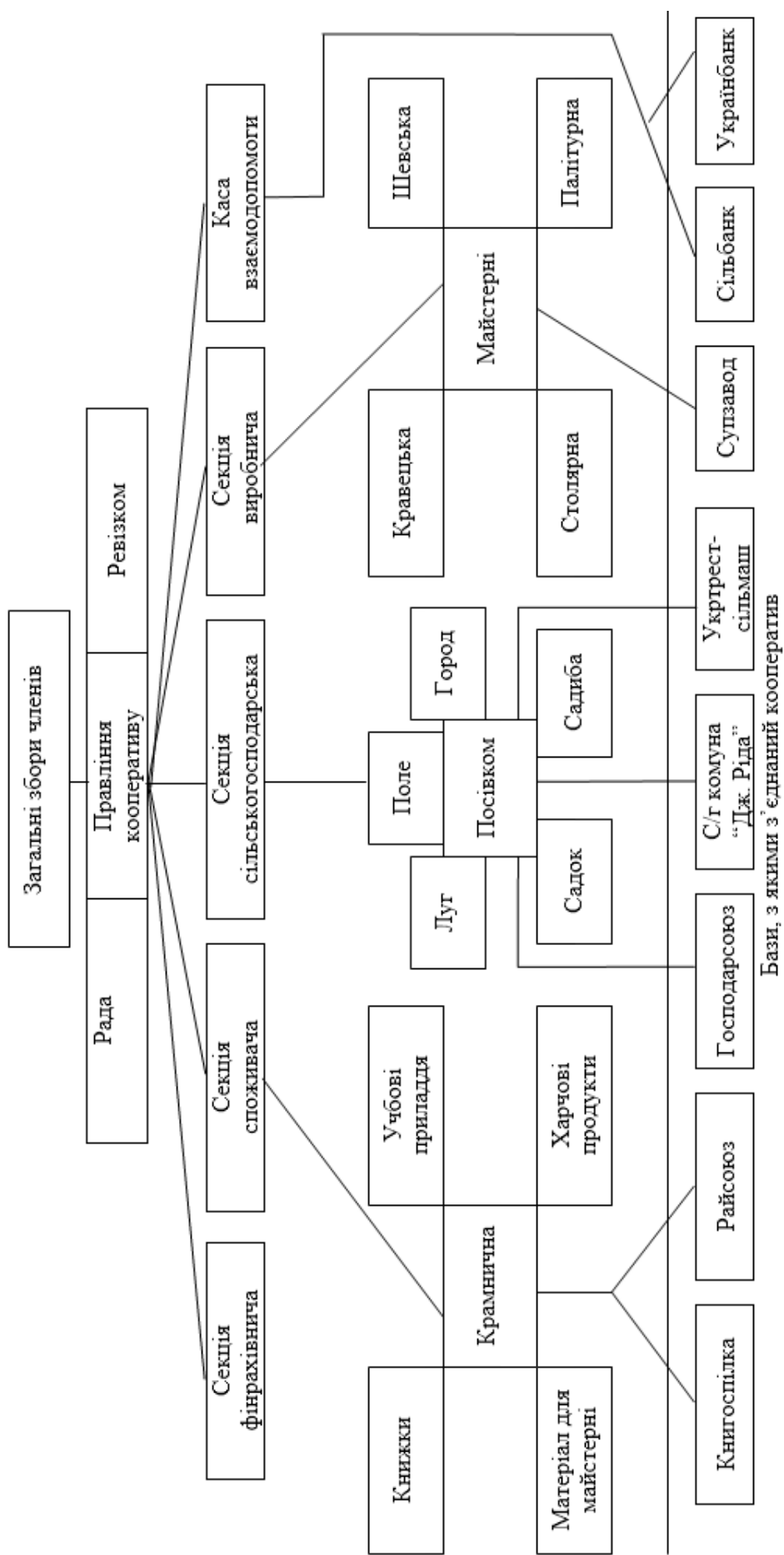

Рис. 2.1. Структура учнівського кооперативу Вінницької 1-ої трудової школи ім. М.М.Коцюбинського

Як бачимо, в учнівського кооперативу Вінницької 1-ої трудової школи імені М.М.Коцюбинського була досить розгалужена структура, в якій продумані всі деталі. Так, секція споживача мала свою крамничку, виробнича секція – майстерні (столярну, токарну, слюсарно-механічну, кравецьку та ін.), а сільськогосподарча – впорядковувала луг, поле, город, садок, квітник і садибу. Результати діяльності учнівського кооперативу можна було спостерігати в музеї, створеному при школі [47, арк. 25; 274, арк. 11].

Облік праці у школі здійснювався на основі таких принципів: проведення обліку та самообліку в процесі самої праці, порівняння результатів праці з попередніми досягненнями особистості та результатами праці інших людей, динамічність обліку праці, спрощення процедури фіксації результатів праці та ін. [47, арк.19].

Важливо, що до обліку праці у школі підходили комплексно, оскільки брали до уваги всі аспекти діяльності учнів. Про це свідчать дані табл. 2.2.

Таблиця 2.2

Облік праці учнів Вінницької 1-ої трудової школи імені М.М.Коцюбинського

Об'єкти обліку	Форми	
	обліку	фіксації
Діяльність учня	Реєстрація. Самооблік щоденної праці (шкільної та громадської) та порівняння її з працею товаришів	Реєстраційний журнал. Робочий зшиток. Окремі праці (доповіді, мапи, таблиці, схеми тощо)
Діяльність ланки, громади, гуртка, студії, майстерні та ін.	Ознайомлення з робочими зшитками, журналами, щоденниками інших колективів. Відвідування членами одного колективу праці інших колективів. Доповідь про працю одного колективу на зборах інших колективів (обговорення)	Робочі журнали або щоденники
Діяльність школи	Виявлення вражень про працю учнів. Газета. Конференції, збори, наради, бесіди. Ранки, вечірки, кампанії. Виставка й музей	Зшиток для вражень. Дописи та ілюстрації. Доповіді та протоколи. Програми, звіти, рецензії. Різні експонати (з поясненнями про процес їх виготовлення). Щоденник школи (фіксація шкільної та громадської праці). Робоча книга школи

Джерело: [47].

Отже, проведений історико-педагогічний аналіз постановки трудових процесів у Вінницькій 1-ій трудовій школі імені М.М.Коцюбинського дозволяє констатувати, що в 20-ті роки ХХ століття у цьому навчальному закладі трудова підготовка займала вагомe місце у процесі здобуття молоддю освіти, була засобом соціалізації особистості, допомагала школярам посісти гідне місце в суспільстві. Цінним є також досвід організації у школі суспільно корисної праці учнів, роботи учнівських кооперативів тощо.

Подібні успіхи мали сільські школи Полтавського округу. Докладніше про це повідомляють результати обслідування в них стану навчально-виховної роботи в першому триместрі 1925 року. Вони засвідчили, що учні орієнтувалися у трудовій діяльності людей і брали активну участь у різних видах праці. Крім того, обслідування показало, що “в роботі шкільних кооперативів маються певні досягнення, зокрема, відмічається виховуюча роля цих кооперативів” [660, арк. 11].

Проте такий підхід до справи був характерний далеко не для всіх шкіл України. У більшості з них трудій підготовці учнів не приділяли належної уваги. Так, у 1924-1925 навчальному році кількість установ народної освіти, де були майстерні, у Харківському окрузі складала 4,8 %, а в Київському окрузі – 9,1 % (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Відомості про кількість майстерень в установах народної освіти Харківського та Київського округів (1924-1925 н. р.)

Регіон	Типи установ	Кількість установ, які подали відомості	Кількість установ, де були майстерні	Кількість майстерень
Харківській округ	Школи з терміном навчання 1 – 4 р.	312	3	4
	Школи з терміном навчання 5 – 7 р.	60	15	22
	Разом	372	18	26
Київський округ	Школи з терміном навчання 1 – 4 р.	507	6	6
	Школи з терміном навчання 5 – 7 р.	119	51	71
	Разом	626	57	77

Джерело: [665, арк. 15, 36].

Представлену в табл. 2.3 аж надто незначну кількість майстерень (особливо у школах із терміном навчання 1-4 роки) можна пояснити тим, що в 20-ті роки бракувало шкільних приміщень. Однією з причин було те, що значна їх частина використовувалася не за призначенням.

Аби подолати це явище, багато шкіл, наприклад у м. Харкові, працювали в 2-3 зміни. Однак, тільки в такий спосіб проблему вирішити не

вдавалося. Тому, у 1926 році вирішили звільнити 10 будівель колишніх навчальних закладів та надати їх школам, зокрема для облаштування декількох майстерень [247, арк. 55].

З огляду на зазначене та враховуючи інші упущення, Президія Всеукраїнської ради професійних спілок 2 квітня 1929 року постановила: забезпечити школи засобами для постановки трудових процесів; розробити відповідні програмні матеріали; підвищити кваліфікацію робітників соцвиху, зокрема забезпечити засвоєння ними знань і навичок проведення трудових процесів; залучити до справи трудового навчання дітей громадськість і забезпечити її підтримку з боку сімей робітників та селян [237, с. 63].

Констатуємо, що процеси індустріалізації, що відбувалися в Україні в 20-30-ті роки ХХ століття, не могли не вплинути на систему загальної освіти молоді. Так, 30 грудня 1929 року Колегія НКО прийняла постанову про реорганізацію 7-річних трудових шкіл з метою їх політехнізації [67], відповідно до якої поряд зі звичайними школами мали з'явитися фабрично-заводські семирічки (ФЗС) та школи колгоспної молоді (ШКМ).

Хоч творення політехнічної школи розпочалося ще наприкінці 20-х років, але масового характеру набуло після того, як у березні 1930 р. НКО разом із ЦБ НДР провели VII Всеукраїнську нараду в справах НДР і школи, де однією з основних проблем, що розглядалися, було внесення політехнізму до шкіл соцвиху. У зв'язку з цим окреслено завдання: реорганізувати школи соцвиху розташовані в індустріальному оточенні на ФЗС, а сільські школи – на ШКМ. Основною метою цих навчальних закладів стала підготовка молоді до майбутньої трудової діяльності. Їх кількість швидко збільшувалася. Станом на 1 квітня 1931 року в Україні було 612 ФЗС та 512 ШКМ [там само, арк. 4-5].

За іншими даними, наведеними у звітних документах Держплану [277], кількість цих закладів була значно більшою, що підтверджують показники наведені у табл. 2.4. До того ж можна констатувати, що і ця інформація є неповною, бо, наприклад, в 1931 році враховано звіти 374 міських і промислових районів (73 % від загальної їх кількості) та 328 сільських районів (69 % від загальної їх кількості). Окрім того, по деяких регіонах спостерігалася тенденція – за наявності промислових підприємств, як бази для розгортання ФЗС, проводити реорганізацію шкіл на ШКМ, що не завжди належним чином було відображено у відповідних звітах.

Розбіжності, які знаходимо в архівних матеріалах, викликають деяку недовіру до них, але незаперечним лишається факт реорганізації на початку 30-х років переважної більшості шкіл України на ФЗС та ШКМ.

У червні 1930 року Всеукраїнська програмово-методична нарада заслухала та обговорила програми ФЗС і ШКМ, а у вересні відбувся I Всеукраїнський з'їзд у справі політехнічної освіти, на якому визначена "програма боротьби за нову політехнічну школу" [67, арк. 11]. Як наслідок, з'являється ціла низка нормативних документів, у яких, зокрема, визначені:

- принципи організації робітних кімнат і шкільних майстерень у ФЗС і ШКМ, списки устаткування для них (Бюлетень НКО № 31, 1930 р.);

- розміри шкільних земельних ділянок для лабораторної праці ШКМ і трудшкіл взагалі (Бюлетень НКО № 34, 1930 р.);
- норми і показники матеріалів для майстерень по дереву, металу та електромонтажних робіт ФЗС та ШКМ (Бюлетень НКО № 36, 1930 р.);
- перевірені, поповнені й виправлені норми і розміри устаткування робітних кімнат і шкільних майстерень (Бюлетень НКО № 17, 1931 р.).

Таблиця 2.4

Стан політехнізації шкіл соцвиху

Дата	Кількість ФЗС	У % до загальної кількості міських шкіл	Кількість сільських шкіл, які було політехнізовано	У % до загальної кількості сільських шкіл
1.11.1928 р.	39 (з 1075 міських семирічок)	3,6	156 “агрономізованих шкіл” (з 1460 сільських семирічок)	10,6
1.11.1929 р.	73 (з 1112 міських семирічок)	6,6	249 “агрономізованих шкіл” (з 1713 сільських семирічок)	14,5
1.03.1931 р.	835 (з 1150 міських семирічок)	72,6	1339 ШКМ (з 2159 сільських семирічок)	69,4

Джерело: [277].

Наприкінці 20-х років з’являються нові навчальні програми та навчальні плани для семирічних трудових шкіл, більшість з яких в містах і селах було реорганізовано відповідно у фабрично-заводські семирічки та школи колгоспної молоді. Це результат поступового впровадження політики політехнізації школи, згідно з якою школа повинна була готувати молодь до трудової діяльності, участі в реалізації програми індустріалізації країни.

Учбові плани трудшкіл на 1930-1931 навчальний рік, затверджені Наркомом освіти УРСР т. Полоцьким 31 травня 1930 року [737], передбачали організацію навчально-виробничої праці та громадсько-політичної роботи в усіх групах молодшого і старшого центрів масових семирічних шкіл, ФЗС та ШКМ (табл. 2.5). Важливо й те, що кількість годин, які відповідно до цих планів відводили на вивчення дисциплін трудової спрямованості, була значною.

Оскільки програми, в основу яких покладали комплексну систему, не забезпечували якісного навчання, а давали учням лише уривки розрізнених знань, їх намагались постійно вдосконалювати. Як наслідок, у 20–30-х роках ХХ століття видано чимало різноманітних програм, які швидко змінювали

одна одну. Так, у 1930 році сільські школи, яких в Україні була переважна більшість, розпочали роботу за новими програмами, що змінили програми 1929 року. Програми школи загального навчання на селі 1930 року відрізнялися від попередніх, “по-перше, сучасністю свого змісту, а, по-друге, спрямованістю – і в матеріалі, і в принципі побудови – на забезпечення виконання дітьми практичних завдань через активну участь у виробництві та в громадсько-політичному житті” [488, с. 9].

Таблиця 2.5

Фрагмент учбового плану трудшкіл на 1930-1931 навчальний рік

Навчальні дисципліни	Всі трудові школи							ФЗС							ШКМ		
	Молодший концентр				Старший концентр			Молодший концентр				Старший концентр			Старший концентр		
	1	2	3	4	5	6	7	1	2	3	4	5	6	7	5	6	7
Навчально-виробнича праця	2	2	3	3				4	4	6	6						
Громадсько-політична робота	2	2	2	2	3	3	3	4	4	4	4	3	3	3	3	3	3
Вивчення основних галузей виробництва												2	2	2			
Праця												8	10	12			
Колективне сільськогосподарське виробництво															3	3	4
Праця в майстерні					2	2	2								2	2	2
Праця в сільському господарстві					2	2	2								4	6	8

Джерело: [737].

Основою програм, як і в попередні роки, залишалися комплексні теми, які визначалися відповідно до виробничого оточення та громадсько-політичних завдань школи і поєднували теорію з практикою, теоретичну, виробничу та громадсько-корисну роботу, але їх зміст був значно більше насичений елементами політехнізму. Комплексні теми передбачали виконання дівчатами і хлопцями певних практичних робіт. Так, наприклад, під час вивчення теми “Осінні роботи в колгоспі та свято колективізації” учні брали участь в осінній засівній кампанії та допомагали колгоспу збирати врожай; при опрацюванні теми “Життя та праця колгоспу взимку” – допомагали колгоспові доглядати тварин та птахів узимку, готуватися до весняної засівної кампанії тощо [737, с. 20–23].

На навчально-виробничу працю учнів 1–4 груп програма пропонувала відводити по 2 год. на декаду (8 робочих днів) та ще по 2 год. на громадсько-політичну роботу.

Основні завдання цієї праці були такі:

- дати дітям найпростіші навички роботи з найбільш поширеними інструментами і матеріалами;
- сприяти розвиткові у школярів винахідництва та конструкторських здібностей;
- організація поглибленої навчальної праці, пов'язаної з технікою, з урахуванням інтересів дітей;
- формування у школярів громадського світогляду (формування уявлень про громадське та економічне значення техніки для виробництва, її ролі в індустріалізації, електрифікації, колективізації і машинізації);
- прищеплення учням навичок суспільної праці в колективі, яке має за мету виконання дітьми громадсько-корисних завдань;
- розвиток психофізичних функцій дитячого організму [737, с. 162].

Відповідно до названої програми виробниче навчання в сільській школі загального навчання розпочиналося вже з першого року і складалося з таких галузей:

1. Праця в робітній кімнаті.
2. Сільськогосподарська праця.
3. Побутова праця.

Усі ці галузі утворювали єдиний комплекс, оскільки виробничі операції в робітній кімнаті були пов'язані з виробничими операціями в сільському господарстві, побутова праця – з громадсько-політичною роботою, а остання, в свою чергу, виходила з участі дітей у виробничому процесі оточення школи.

У робітній кімнаті дівчата і хлопці працювали з папером, текстурою, текстилем, глиною, фанерою, дротом, деревом тощо. Обробка зазначених матеріалів здійснювалася за допомогою примітивних інструментів, які були знайомі дітям з побуту (молоток, ножиці, ніж, пила та ін.). Важливо, що педагоги з двох основних методів трудового навчання, а саме: предметно-цільового та операційного, перевагу надавали першому. Це забезпечувало ознайомлення дітей під час виготовлення певного виробу з усіма операціями, сприяло формуванню правильних уявлень про його будову та способи обробки окремих деталей.

Програми школи загального навчання на селі 1930 року вказували на те, що ув'язати трудові процеси з навчально-виховною роботою школи можна, якщо “надати заняттям з праці систематичного характеру, обов'язкового і для хлопців, і для дівчат”, а для цього треба мати: універсальну робітну кімнату або, в крайньому випадку, робітний куточок; достатнє устаткування, що давало б змогу одночасно працювати принаймні половині групи; відповідний інвентар і матеріали [там само, с. 164].

Щоб упорядкувати процес організації робітних кімнат у трудових школах загального навчання і роботу учнів у них у зазначеній вище програмі

наведено списки устаткування, необхідного для обробки паперу, дерева, металу, текстилю, його орієнтовну ціну та завдання для праці в робітній кімнаті.

Завдання складено окремо для кожної з 4-х груп за такою схемою:

1. Трудові процеси (виробничі операції).
2. Матеріал.
3. Інструмент.

Як вже зазначалося, у робітній кімнаті учні 1–4 груп виготовляли вироби з різних матеріалів. У переважній більшості вони були не складні за конструкцією, але дуже потрібні в повсякденному житті дітей. Так, із паперу школярі виготовляли прапорці, аплікації, календарі, рамки для портретів, записники; із лози – фігурні драбинясті підпорки для хатніх рослин, корзини для сміття, кошики, обручі; з дерева – дошки для ліплення, дерев'яні ножі для чищення дерева та для ліплення, полички, метри, скриньки для сміття, різноманітне приладдя для ігор, лавки, шафи-аптечки, пенали, преси для сушіння рослин, етажерки, носилки, моделі сільськогосподарського знаряддя, вішалки для одягу, пташарні та ін.

Дівчата і хлопці працювали з полотном, нитками, пряжею. Вони підрублювали хустки, виготовляли одяг для ляльок, подушки та ганчірки для стирання класної дошки, торби для книжок, рушники, фартухи, сорочки, спідниці (за готовими викрійками), вишивали.

Учні працювали також із природним матеріалом (липова, вербова, березова та соснова кора, березове пруття, гілочки різних дерев, жолуді, квасоля), м'яким дротом, шпагатом, стружкою, глиною, склом тощо.

Сільськогосподарська праця проходила на пришкольніх ділянках, дослідних ділянках колгоспів, в полі, садку, на городі та в майстерні. Для цієї праці дівчата і хлопці теж використовували прості інструменти (лопати, граблі, сапки, поливалки, пилки, ножиці). Водночас, у процесі роботи вони мали можливість ознайомитись із сільськогосподарськими машинами (віялка, сіялка, плуг, борона, трактор тощо).

Виробнича праця у сільському господарстві складалася з допоміжної праці дітей біля віялок, трієрів та інших зерноочисних машин; догляду за сільськогосподарськими машинами колгоспу (очищення їх від багна, бур'янів, іржі, змазування машин мастилом під наглядом дорослих тощо); участі у збиранні городини й садовини; збирання падалиці, сухого листя, бадилля; “шефство” над певною групою тварин; підготовки насіння та грядок; нищення бур'янів і комах на дослідних ділянках та на колгоспних городах і в садках; догляду за дослідними ділянками та проведення на них дослідів, передбачених програмою; виготовлення паспортів для різних сільськогосподарських культур; участі в громадському деревонасажденні й упорядкуванні попередніх деревонасаджень; збирання лікарських рослин та ін. Із наведеного переліку вчителі обирали об'єкти праці відповідно до наявних у кожній конкретній школі та кожному конкретному колгоспі умов для організації роботи школярів.

Побутова праця була спрямована на набуття учнями навичок з самообслуговування та прибирання приміщень. З цією метою учні 1–4 груп прибирали класні кімнати, обклеювали на зиму вікна, доглядали за меблями тощо.

Як бачимо, програма школи загального навчання на селі була спрямована, передусім, на детальне ознайомлення дівчат і хлопців з трудовими процесами. З цією метою їх залучали до праці в робітній кімнаті, сільськогосподарської та побутової праці.

Комплексна система навчання, за якою побудовано наведену вище програму, мала багато недоліків, а тому на початку 30-х років ХХ століття була замінена на предметну систему. Це зрозуміло, оскільки індустріалізація країни, що відбувалася в досліджуваний період, вимагала розширення системи вищої та середньої спеціальної освіти.

У зв'язку з цим виникла необхідність підвищення якості знань учнів загальноосвітньої школи. Тому 5 вересня 1931 року прийнято постанову ЦК ВКП(б) “Про початкову і середню школу”, якою передбачено зміну навчальних програм і планів згідно з новими вимогами. У постанові констатується, що школа не дає своїм випускникам ґрунтовних знань з основ наук та недостатню увагу приділяє підготовці школярів до вступу в середні і вищі навчальні заклади. Відповідно до цієї постанови Наркомос України затвердив нові навчальні плани початкової, семирічної і середньої школи, які були побудовані на основі предметного викладання шкільних дисциплін. Пізніше 25 серпня 1932 року ЦК ВКП(б) прийняв постанову “Про навчальні програми та режим у початковій і середній школі”, в якій повністю засудив комплексну систему. Згідно з цією постановою було рекомендовано проводити навчання за класно-урочною системою, а навчальні заняття проводити за стабільним розкладом [58]. У розкладі навчальних занять знову з'явилися окремі навчальні дисципліни, серед яких і політехнічне навчання.

У постанові ЦК ВКП(б) “Про початкову і середню школу” як основне завдання визначено “боротьбу за якість роботи політехнічної школи, за збільшення обсягу загальноосвітніх знань, за успішність учнів у навчанні, поєднання теоретичного й виробничого навчання, підпорядкування суспільно-виробничої праці учнів учбовим і виховним завданням школи, за політехнічне озброєння вчителя, за організацію міцної матеріальної бази політехнічної школи” [424, с. 5]. Постанова дає розгорнуту програму боротьби за політехнічну школу, серед основних засад якої:

- поєднання навчання з виробничою працею;
- широке розгортання мережі майстерень та робітних кімнат при школах;
- поєднання цієї роботи з прикріпленням шкіл до підприємств, радгоспів, МТС і колгоспів на основі договорів;
- надання підприємствами, радгоспами, МТС і колгоспами допомоги школам шляхом виділення потрібного устаткування для шкільних майстерень, кваліфікованих робітників і фахівців для участі в роботі школи, допомоги педагогам у вивченні виробництва;

- ознайомлення протягом 1931–1932 н. р. усіх учителів з основами виробництва на заводах, у радгоспах, МТС і колгоспах;
- організація зразкових шкіл і політехнічних музеїв та інше.

Як бачимо, перебудова роботи шкіл була спрямована на ознайомлення дівчат і хлопців з основами виробництва. З цією метою було вирішено до підприємств прикріпити не лише всі семирічки, а й широко розгорнути прикріплення 4-річок [424, с. 8].

У постанові “Про початкову і середню школу” рекомендовано заводам, радгоспам, МТС та колгоспам надати допомогу Наркомпросам у справі політехнізації шкіл шляхом виділення необхідного обладнання та інструментів для шкільних майстерень і лабораторій, кваліфікованих робітників і фахівців для безпосередньої участі в роботі школи, допомоги педагогам при вивченні виробництва тощо. Запропоновано також:

- створити в кожному районі і в кожному місті зразкові школи, в яких забезпечити всі необхідні для політехнічного навчання умови, зібрати кращих педагогів;
- організувати мережу політехнічних музеїв та спеціальних політехнічних відділів при краєзнавчих музеях;
- створити типові політехнічні бібліотеки для учнів та педагогів;
- розробити заходи щодо використання з метою політехнізації школи можливостей кіно;
- організувати виробництво навчальних посібників та навчального обладнання для політехнічної школи;
- передати у шкільні майстерні станки, інструменти та відходи виробництва (браковані деталі та залишки матеріалів), які не потрібні на виробництві, але можуть бути використані у процесі навчання [237, с. 30-33].

У постанові “Про початкову і середню школу” наголошувалося на необхідності ознайомлення всіх учителів з основами виробництва на заводах, у радгоспах, на МТС та в колгоспах протягом 1931-1932 років [там само, с. 32].

Серед директивних матеріалів тих років знаходимо Розпорядження про прикріплення шкіл ФЗС до підприємств з орієнтовним визначенням кількості ФЗС на округу (серпень 1930 р.), типові умови про прикріплення до підприємства індустріального типу, до колгоспу, радгоспу (Бюлетень НКО №№ 50 і 51, 1930 р.) та ін. [67, арк. 12].

На виконання вищезазначених директив у школах було запроваджено поєднання навчання з виробничою працею, а отже, закладені основи перебудови її на базі політехнізму. У подальшому збільшилася кількість шкільних майстерень, школи прикріплено до заводів, радгоспів, МТС та колгоспів, що сприяло прискоренню процесів політехнізації школи.

Між школами та підприємствами, радгоспами, МТС, колгоспами в цей період укладали типові угоди. Відповідно до угоди школа була зобов’язана активно сприяти роботі підприємства (радгоспу, МТС, колгоспу), виконувати виробничі замовлення як у майстернях школи, так і під час виробничого навчання на підприємстві. Ці замовлення мусили обов’язково повністю

відповідати програмам і навчальним планам школи і сприяти поступовому засвоєнню учнями виробничих знань і навичок. Підприємство, в свою чергу, повинно було забезпечити участь кваліфікованих робітників “порядком громадського навантаження” в запровадженні у школі політехнічної праці, створити всі умови для організації виробничого навчання учнів, організувати виробничу практику для всіх педагогів школи, передати школі певне устаткування для обладнання шкільних майстерень та робітних кімнат, допомагати школі в організації екскурсій на своє та інші виробництва та ін. [424, с. 7]. На жаль, робітники підприємств брали участь у політехнізації шкіл на громадських засадах, що не могло не вплинути на якість проведення цієї роботи. Саме тому деякі з них виконували її далеко не на належному рівні.

До того ж політехнізація школи в цілому та прикріплення шкіл до підприємств, задумане як “живий зв’язок і виробниче співробітництво”, дуже часто носили формальний характер. У значній частині шкіл була відсутня виробнича практика учнів на підприємствах. В інших школах вона не пов’язувалася з навчальною роботою, проводилася без будь-якого плану, не систематично. Не було також визначено місце роботи учнів у загальному виробничому процесі різних галузей промисловості, норми їх праці, не з’ясовані питання про керівництво цією роботою, її планування та облік, підготовку до неї в школі і використання її в теоретичному навчанні учнів [418, арк. 51]. Але все ж таки в справу реорганізації шкіл на ФЗС та ШКМ було розпочато.

Досить тривалий час не було і програм з окремих дисциплін, які викладали в ФЗС та ШКМ, хоч ЦК ВКП(б) у постанові про початкову й середню школу вказав на необхідність їх розробки.

Програми з усіх навчальних дисциплін мали забезпечувати отримання учнями міцних і глибоких знань з основ наук, а тому для підготовки нових програм були створені відповідні комісії, розроблені основні засади їх побудови, визначені завдання щодо перегляду старих програм [272]. Але, на жаль, програма з політехнічної праці була створена в останню чергу, що засвідчила нарада у справі перевірки виготовлення програм, яка відбулася 26.10.1931 року. На ній, зокрема, йшлося про те, що на 12 січня 1931 року розроблено всі програми, за винятком політехнічної праці. Основні причини цього стають зрозумілими з доповідної записки бригадира програмної групи Методичному сектору НКО, в якій йдеться про те, що “справа складання й закінчення програми політехнічної праці в ШКМ гальмується з таких причин: з викликаних 4-х представників ШКМ прибув тільки один, але й той, побувши два дні, виїхав назад...” [276, арк. 54]. Отже, хороша ідея (залучення до розробки програм представників школи) не знайшла реальної підтримки.

Створена врешті-решт програма з політехнічного навчання складалася з 3 частин: “Політехнічний мінімум”, “Програма для ФЗС”, “Програма для ШКМ” [там само, арк. 174].

Працюючи за цією програмою, педагоги повинні були ознайомити школярів з основними галузями виробництва, з матеріалами, які обробляють

на тому чи іншому підприємстві, навчити користуватися різноманітними інструментами та виготовляти з їх допомогою прості вироби. Натомість, матеріали обслідування низки шкіл України доводили, що в багатьох з них ця робота проводилася на низькому рівні. Тому в додаткових роз'ясненнях, надісланих на місця разом з програмою політехнічного навчання для першого концентру, вміщено рекомендації щодо того, як саме досягти певної систематичності в роботі [739, арк. 62]. Тут, зокрема, зазначалося, що протягом одного кварталу слід ознайомлювати дітей з 1-2 галузями промисловості (табл. 2.6).

Таблиця 2.6

**Орієнтовна схема ознайомлення учнів першого концентру
трудої політехнічної школи з галузями виробництва**

Квартал	Рік навчання			
	1	2	3	4
1	Будівельне виробництво	Текстильне виробництво	Будівельне виробництво (зокрема обробка деревини)	Текстильне виробництво
2	Текстильне виробництво	Будівельне виробництво (зокрема обробка деревини)	Текстильне виробництво	Паперово-поліграфічне виробництво. Початкові відомості з хімічної промисловості
3	Паперове виробництво	Паперово-поліграфічне виробництво	Паперово-поліграфічне виробництво	Металургічне виробництво. Машинобудівне виробництво. Гірниче виробництво. Транспорт
4	Сільсько-господарське виробництво	Сільсько-господарське виробництво	Металообробна промисловість. Сільсько-господарське виробництво	Підсумки. Сільсько-господарське виробництво

Джерело: [739, арк. 62].

Увагу вчителів зосереджували також на тому, що виготовлені дівчатами і хлопцями вироби повинні бути якісними, бо в іншому випадку в них виникає недбайливе ставлення до своєї роботи; на те, що під час роботи учні мають дотримуватися санітарно-гігієнічних вимог (зокрема, правильних робочих поз) та правил безпечної роботи з інструментами, бережливо ставитися до них. Особливого значення надавали інструктажу, який проводив учитель. Він мав бути чітким та відповідати такій послідовності:

- демонстрація зразкового виробу, моделі;

- запис на дошці порядку виконання робіт та зарисовування окремих частин роботи з позначенням їх розмірів;
- демонстрування вчителем прийомів роботи з інструментами, робочих поз, прийомів виконання операцій;
- спостереження за роботою учнів, надання необхідної допомоги, проведення додаткових консультацій.

Цінним є те, що для організації роботи учнів 3-4 класів та інструктування їх пропонували використовувати інструкційні картки, які значно полегшували роботу вчителя [739]. Нижче наведено схему, за якою складали такі картки.

Інструкційна картка

Завдання.....

Час.....

Ескіз	Назви окремих частин і їх рисунки	Матеріал	Операції (хід роботи)	Інструмент	Примітка

З метою забезпечення рівномірного розподілу річної програми протягом усіх 4-х кварталів, а також якісної підготовки вчителів до занять пропонували складати робітний (на шестиденку чи семиденку) та кварталний плани. Схема складання цих планів наведена в “Методичній частині програми політехнічного навчання для старшого концентру семирічки” (видання 1932 р.). Педагоги повинні були систематично вести облік знань і навичок кожного із школярів (перевіряти їх обізнаність з галузями виробництва, знання властивостей матеріалів, інструменту та ін.), вести спостереження і облік того, як діти користуються інструментами, виконують робочі операції, в яких робочих позах вони працюють, яка якість виготовлених учнями виробів, чи розвиваються в них організаційно-виробничі, конструкторські та винахідницькі навички тощо [739, арк. 64].

Програма з політехнічного навчання для першого концентру семирічної політехнічної школи 1932 року відрізнялася від попередніх програм, оскільки була спрямована, передусім, на формування в дівчат і хлопців політехнічного кругозору. З цією метою їх ознайомлювали з технологічними процесами й організацією виробництва, з найголовнішими властивостями матеріалів, конструкцією і властивостями інструменту, машин, механізмів. Програмою першого концентру семирічної політехнічної школи (ФЗС та ШКМ) передбачалося виготовлення учнями під час праці в робітній кімнаті виробів, що мають суспільно корисне та цільове призначення. У процесі роботи діти опановували найпростіші інструменти і механізми, навчалися обробляти “найуживаніші матеріали легкого опору (дерево, бляха, дріт, текстура, текстиль)”, ознайомлювалися (теоретично і практично) з властивостями цих матеріалів, з організацією їх обробки на

виробництві. Праця в робітній кімнаті була спрямована на розвиток у школярів конструктивізму і винахідництва, організаційно-раціоналізаторських навичок, формування елементів трудової культури [485, с. 39].

Структура програми з політехнічного навчання для першого концентру семирічної політехнічної школи була такою:

- елементарні відомості про основні галузі виробництва (галузі обирали такі, що мали безпосередній зв'язок з матеріалами, які обробляли молодші школярі);
- відомості про матеріали та їх технологічні властивості;
- елементарні відомості про інструменти і механізми, які застосовуються на виробництві;
- відомості про технологічні процеси, методи і прийоми обробки матеріалів.

Важливо, що в цій програмі наведено поради щодо того, як організувати навчальний процес, яку наочність слід використовувати. Так, відповідно до програми елементарні відомості з основних галузей виробництва діти вивчали вже в перших групах, працюючи в робітній кімнаті та у шкільних кабінетах, під час екскурсій та перегляду кінофільмів. Навчальний матеріал подавали концентрично, поступово розширюючи і ускладнюючи його, поєднуючи теорію з практикою. Технологічні властивості матеріалів повідомляли не як голі факти, а на конкретних прикладах, демонструючи способи їх обробки і проводячи лабораторні досліді.

Стрижень програми становили робочі операції, інструменти і матеріали. Відповідно до них обирали об'єкти для виготовлення. Плануючи свою роботу, педагог мав право доповнювати програму, добирати новий і корисний матеріал. Ці зміни мали допомогти дітям краще усвідомити суть технологічних процесів, ознайомитись з основними галузями виробництва тощо.

Важливо, що в пояснювальній записці до програми політехнічного навчання дітей молодшого віку наголошено на необхідності практичного застосування виготовлених школярами виробів. Об'єкти праці програма радить обирати відповідно до потреб школи, характеру виробничої діяльності району та ін. Отже, вони мають бути корисними, а не "покладені на полицю, де б їх укривав би порох" [485, с. 40].

У програмі також сказано, що не всі вироби мають бути виконані дітьми індивідуально. Деякі з них може виготовляти бригада, яка складається з кількох учнів. З одного боку це непогано, оскільки під час колективного виконання школярами певних трудових завдань вони привчалися працювати в колективі, координувати свою діяльність відповідно до спільної мети тощо, а з іншого – в молодшому віці діти, передусім, мають засвоїти прийоми виконання окремих операцій. Разом із тим, на жаль, обов'язковим компонентом програми було вивчення школярами відомостей про галузі виробництва, виробничі процеси, інструмент, що використовується. Тобто

чітко визначено лише теоретичну складову програми, а практичну відпущено дещо на самоплив.

Практичні роботи учитель планував самостійно та фіксував їх у робочому плані. Він мав можливість визначати не лише об'єкти праці, а й послідовність їх виготовлення школярами. Остання могла передбачати послідовне виготовлення виробів з різних матеріалів, як це передбачалося програмою, або обробку кількох матеріалів одразу, виготовлення з них комбінованих виробів. Об'єкти праці були різноманітні: вироби з паперу, картону, глини, дерева, текстильних матеріалів, металу (табл. 2.7).

З аналізу даних, наведених у табл. 2.7, можна зробити висновок, що зміст трудової підготовки учнів молодшого віку в програмі побудовано за принципом – від простого до складного. Він простежується і в послідовності обробки матеріалів учнями 1–4 груп, і в об'єктах праці. Виходячи з даного принципу, кожного року збільшували кількість годин на політехнічне навчання дітей молодшого віку. Так, якщо в першій групі на нього витрачали 64 години, то в четвертій – 80, що давало можливість не лише виготовити більш складні вироби, а й детально ознайомитись з технологічними процесами, з обладнанням, що використовується на виробництві, виготовити моделі окремих машин і механізмів та найпростіше обладнання, необхідне для роботи в навчальних кабінетах і майстернях школи (рамочки для ткання, скриньки, штативи, вітрини, примітивний прес для палітурних робіт, палітурний станок без гвинтів, прибори для біологічної лабораторії тощо).

Детальний аналіз програми політехнічного навчання дітей молодшого віку 1932 року дозволяє констатувати, що значну увагу в ній приділено вивченню школярами видів та властивостей матеріалів. З цією метою кожного року діти збирали колекції зразків матеріалів, з якими вони працювали.

Програму складено для кожного року навчання і кожного виду матеріалу окремо, що дає повне уявлення про те, які саме теоретичні відомості повідомляли дівчатам і хлопцям щороку та які вироби могли бути результатом засвоєння ними певних робочих операцій, опанування прийомів роботи з інструментами і способів обробки матеріалів.

Історія вітчизняної освіти свідчить, що в подальші роки розділи вищеназваної програми збереглися в програмах трудового навчання, але не початкової, а середньої школи, складених окремо для дівчат і хлопців. І це не дивно, оскільки теоретична частина програми є досить складною для учнів молодшого віку. Успішно засвоїти її можуть лише більш старші діти. До того ж певні складові програми, як правило, викликають інтерес або у дівчат, або у хлопців, що було враховано в наступних програмах. Практична частина більш-менш збалансована, але деякі вироби теж є складними для молодших дітей.

**Зміст трудової підготовки учнів молодшого віку
(за програмою політехнічного навчання 1932 р.)**

Матеріал	Кількість годин				Орієнтовний перелік об'єктів праці
	Групи				
	1	2	3	4	
Глина	18	10	-	-	1 група – ягоди, посуд та ін. 2 група – посуд, ліплення барельєфів (овочі, квіти, дерева, план місцевості), формування цеглинок та ін.
Дерево	10	14	25	20	1 група – палички, указки, кілочки, ножі, лопатки та ін. 2 група – плоскі речі (підставки, кришки, емблеми), драбинки, полички, ящики, санки, іграшки, колекції матеріалів та ін. 3 група – ящики, доміно, рейки, штативи, вішалки, шпаківниці, кролятники, рухомі моделі, іграшки та ін. 4 група – планочки, доміно, рамочки для ткання, скриньки, штативи, вітрини, примітивний прес для палітурних робіт, палітурний станок без гвинтів та ін.
Текстиль	14	16	15	13	1 група – квачі, щітки, шнурки, килимки, серветки, ганчірки, мішечки, колекції матеріалів та ін. 2 група – носовички, рушники, комірці, пов'язки, рукавички, ремонт одягу, колекції матеріалів та ін. 3 група – рукавички, балетки для фізкультури, трусики (за готовою викрійкою), фартухи та ін. 4 група – робочі фартухи, піонерські краватки, туфлі для гімнастики, шаровари, майка, дитячі спіднички та сукні, солом'яні брилі та ін.
Папір, картон, текстура	22	18	15	12	1 група – прапорці, закладки, пакети, конверти, зшитки, альбоми, колекції матеріалів та ін. 2 група – шаблони літер, емблеми, геометричні фігури, годинниковий циферблат, записна книжка, блокнот, альбом, коробки, колекції матеріалів, фарбування паперу та ін. 3 група – прямокутні та колові рухомі діаграми, коробочки зі склом, блокноти, брошурування книжок, об'ємні геометричні тіла (куб, прямокутна призма), макети будинків та ін. 4 група – коробки, об'ємні геометричні тіла (піраміда, конус, циліндр, призма), лійки, папки, прибори для біологічної лабораторії, палітурні роботи та ін.
Метал	-	6	25	35	2 група – петельки на барельєфи, ланцюжок, скріпки, косинці, збирання нескладних механізмів з деталей конструктора та ін. 3 група – терези, гачки, сито, флюгер, лопатки, мильниці, збирання моделей машин з деталей конструктора та ін. 4 група – совок, сітка для гербарію, лійка, лопата, перочистка, модель телеграфу, детекторний радіоприймач, діюча модель електромотора та ін.
Разом	64	64	70	80	

Джерело: [485, с. 40].

Треба додати, що хоч у програмі політехнічного навчання першого концентру семирічної політехнічної школи 1932 року, на відміну від сучасних програм трудового навчання, і не було розділу “Сільськогосподарська праця”, але інформацію про цю галузь дівчата і хлопці отримували у процесі вивчення природознавства.

У межах цього навчального предмета школярів ознайомлювали з рослинним і тваринним світом, з основними видами сільськогосподарської продукції, навчали доглядати за худобою, вирощувати рослини, облаштовувати квітники та інше. У тих школах, де дівчата вивчали домашнє господарство, учителі мали здійснювати зв'язки між цією дисципліною і природознавством [391, арк. 99].

Зазначене було закономірним, оскільки програма з природознавства також передбачала вивчення учнями відомостей про значення харчування в житті людини, поживну цінність харчових продуктів, гігієну їжі, громадське харчування, склад харчових продуктів, значення кулінарної обробки їжі тощо [227; 485]. Зауважимо, що згодом (у другій половині ХХ століття) ці знання дівчата почали отримувати під час опанування однієї із структурних частин трудового навчання – розділу “Обробка харчових продуктів”.

Особливо цінним є те, що програма політехнічного навчання 1932 року хоч і розроблена для дітей молодшого віку, але в ній наголошено на таких моментах: правильне визначення робочої пози, вміння раціонально працювати, регулювання роботи і відпочинку, утримання в порядку робочого місця, обережне поводження з інструментом, економне використання матеріалів, планування індивідуальної роботи та роботи колективу, систематичний облік роботи, боротьба за кращу продуктивність і якість роботи [485, с. 41]. Тобто наявний серйозний підхід до організації трудової підготовки школярів та прагнення вже з молодшого віку формувати у дітей культуру праці.

Досить прогресивним для того часу було те, що у програмі значну увагу приділено розвитку в учнів конструктивізму “на кожному щаблі політехнічного навчання”, а особливо в молодшому віці. Так, у пояснювальній записці сказано: “Конструктивні навички в дітей треба розвивати не лише на спеціальних завданнях, поданих у програмі (моделі механізмів, машин, конструктивні іграшки тощо, хоч тут вони виступають найяскравіше), але й виготовляючи кожне робітне завдання, що являє собою ту чи ту конструкцію; треба лише педагогові в методиці своєї роботи на цей момент завжди зважати, не давати всього в голому вигляді, а давати дітям поміркувати над цією конструкцією. Треба, щоб діти не просто репродукували ту чи ту річ, а намагалися, виходячи з її призначення, наявного матеріалу, удосконалити конструкцію” [485, с. 41].

Програма радить для виготовлення різних конструкцій, моделей машин і механізмів, з якими діти ознайомлюються на виробництві та в сільському господарстві, використовувати “готовий конструктивно-будівельний матеріал”, “залишки виробництва”, напівфабрикати, виготовлені старшими учнями в майстерні. З них учні виготовляли як прості моделі й механізми, так

і більш складні (телеграф, детекторний радіоприймач, діюча модель електромотора та ін.).

Ці завдання виконували в межах розділу “Обробка металу”, але за змістом вони нагадують операції, які сьогодні класифікують як електротехнічні роботи. Наприклад, виготовляючи детекторний радіоприймач, учні виконували монтаж за схемою, з’єднували електричну сітку, встановлювали антену, заземлення тощо.

Однією із найважливіших умов реалізації програми була організація при школі робітних кімнат або робітних куточків, які мали “забезпечити ознайомлення учнів молодшого віку з сучасною технікою та організацією виробництва, ознайомити теоретично з найпростішим інструментом та механізмами й навчити основних способів праці” [485, с. 39].

Програмою передбачалося, що для політехнічного навчання учнів першого концентру в робітних кімнатах та робітних куточках буде зібрано необхідне наочне приладдя (комплекти зразків доброякісних і недоброякісних матеріалів, колекції різних ґатунків, зразки застосування різних методів обробки матеріалів, схеми технологічних процесів, різних механізмів, їх складових частин тощо), використані всі засоби, які має школа (лабораторії, кабінети), а також допомога виробничого оточення.

У 1932-1933 навчальному році НКО УРСР відкриває у великих промислових центрах, при МТС та радгоспах 2167 підготовчих груп, до планів навчально-виховної роботи яких включено початки політехнічного навчання (переважно праця в робітній кімнаті та на пришкільній земельній ділянці). З метою підвищення якості підготовки дітей до праці в цих планах на політехнічне навчання відведено 5 занять на декаду. Тривалість одного заняття – 45 хвилин. Тобто протягом однієї декади вихованці підготовчої групи мали можливість працювати 5 академічних годин [395, арк. 32-33]. За цей час діти набували початкових трудових навичок, звикали до праці.

Такою самою була кількість часу, яку відводили на працю протягом декади в навчальному плані для 5-7 груп ШКМ (молодшого віку) та 7-ми річок, реорганізованих на ШКМ (1930-1931 н. р.): 2 години на працю в майстерні і 3 години на громадсько-політичну працю. У 7-ми річках nereорганізованих на ШКМ час на практичні роботи в сільському господарстві та працю в майстернях обмежувався 2 годинами на декаду [288, арк. 133].

Навчальним планом трудової політехнічної школи на 1932-1933 навчальний рік передбачалося вивчення в молодших групах праці, а в старших – теоретичних відомостей з основ виробництва та праці в шкільних майстернях, на шкільних земельних ділянках, на виробництві (табл. 2.8).

Як засвідчують показники табл. 2.8 та інформація, представлена вище, для початку 30-х років ХХ століття характерним був ґрунтовний підхід до організації трудової підготовки дівчат і хлопців. З цією метою їх широко залучали до різних видів праці, ознайомлювали з технологічними процесами та організацією виробництва, з найголовнішими властивостями матеріалів, з конструкцією різних виробів, формували культуру праці, прагнули розвинути

здібності тощо. Разом із тим, зміст програм подекуди не відповідав віковим особливостям молодших школярів, був занадто складним для них.

Таблиця 2.8

**Фрагмент навчального плану трудової політехнічної школи
на 1932-1933 н. р.**

Назва предметів	Кількість годин на декаду							
	Молодші групи				Старші групи			
	1	2	3	4	5	6	7	8
Праця	4	4	4	4				
Теоретичні відомості з основ виробництва (технолог. матер.)					1	2	2	2
Праця у шкільних майстернях, на шкільних земельних ділянках, на виробництві					5	5	5	5

Джерело: [287, арк. 11-12].

Політехнізація навчання вимагала створення нової навчальної літератури. Тому в 1930 році з'явився підручник “Основи індустріального виробництва”, створений на політехнічних засадах [67, арк. 14], а в 1933 – робота Ю.П. Пашківського “Методика організації виробничого навчання для 3-4 класів політехнічної школи” [279]. У них йшлося про організацію індустріального виробництва та виробничого навчання школярів на базі сільськогосподарського виробництва, а тому їх можна було застосовувати під час політехнічної та трудової підготовки дівчат і хлопців.

Із цією ж метою вчителі та учні могли також скористатися книжками, виданими в попередні роки (додаток Б.2), та включеними до політехнічної бібліотеки учня за розділами: хімічна промисловість, сільське господарство, харчова промисловість, текстильна промисловість, поліграфічна промисловість тощо [703]. Значну методичну допомогу вчителям щодо організації й проведення політехнічного і трудового навчання систематично надавали збірки-додатки до журналу “Політехнічна школа” та публікації, вміщені в ньому [417, арк. 244].

Організація трудової підготовки учнів в єдиній трудовій школі викликала потребу плекати нові кадри. З цією метою, як і в кінці XIX – на початку XX століття, організовували курси для вчителів.

У свою чергу, облаштування курсів вимагало розробки відповідних програм. Для виконання зазначеного завдання в Україні докладали чимало зусиль. Результатом стала поява проекту влаштування літніх курсів для вчителів єдиної трудової школи при Наркомосі, програми курсів при Центральній виконавчій вчительській українській спілці (Ц.В.В.У.С.), програми короточасних інструкторських курсів, навчального плану курсів із

сільськогосподарської праці для працівників шкіл I ступеня, плану курсів з індустріально-технічної праці тощо [389; 489; 497; 498; 745].

Курси могли бути короткочасними або довготривалими. За програмою короткочасних курсів (1919 р.) передбачалося ознайомлення педагогів з такими темами: трудова школа (історія і теорія); єдина трудова школа (організація, програми, методи навчання); методика трудових процесів; шкільний сад і город; ручна праця в школі (види, організація, вплив на здоров'я, розвиток тощо); екскурсійна справа та інші [489, арк. 29]. На трирічних Українських педагогічних курсах імені Драгоманова, які було організовано в м. Житомирі на початку 20-х років, учителі вивчали історію трудового виховання і форми його організації, техніку ручної праці, енциклопедію сільськогосподарської продукції, технологію обробки дерева, картонажних і палітурних робіт (додаток Б.3) [278, арк. 86-87].

Важливо, що на курсах учителям не лише повідомляли теоретичні відомості, а й обов'язково залучали їх до виконання відповідних практичних робіт. Теоретичний розділ зазвичай займав 25 % програми і передбачав ознайомлення курсантів із загальними питаннями організації праці школярів в умовах індустріалізації країни та розвитку сільського господарства, з методикою трудового навчання і виховання, з відповідною літературою для вчителів і учнів. Решту часу (75 %) витрачали на практичний розділ програми [238, арк. 231-232]. При цьому курси рекомендували облаштовувати так, щоб учителі мали можливість якнайшвидше використати отриманні ними знання, вміння і навички, наприклад, протягом весняно-літнього періоду поточного року [518, арк. 26 об.].

Підвищенню рівня підготовки вчителів до організації трудової діяльності школярів певною мірою сприяло проведення з'їздів освітян. Зокрема, на Першому Всеросійському з'їзді шкільних працівників I-го ступеня (1922 р.) обговорювали такі питання: трудові процеси, які можна застосовувати в 3-4-річній сільській (міській) школі поза радгоспами та іншими індустріальними установами; з досвіду роз'яснення населенню принципів трудової школи; уведення ручної праці як особливого навчального предмета; організація домоводства в умовах школи; своєрідність застосування трудових процесів для дівчат і хлопців тощо [425, арк. 5].

Подібні питання та інші актуальні проблеми трудової і політехнічної підготовки школярів були на порядку денному численних курсів, конференцій, семінарів та комісій. Відповідно до постанови Наркомосу "Про проведення літньої шкільної Кампанії" (1920 р.) їх проводили в липні-серпні з метою "удосконалити підготовку до освітньої роботи існуючих робітників і підготувати нові кадри, притягаючи до цього не стільки старе вчительство, скільки шукаючи нові сили серед пролетаріату й комуністичної молоді" [455, с. 9].

У 30-ті роки серед першочергових проблем, що розглядалися на курсах, конференціях, семінарах та комісіях були питання політехнізації школи. Так, у 1931 році по всій Україні проведено конференції педагогічних робітників соцвиху, райінспекторів, на яких чільне місце посіли питання

політехнізації, зокрема проблеми організації виробничої праці учнів. У цих заходах брали також участь робітники НКО й УНДІПу [67, арк. 12].

На початку 30-х років питання політехнізації включали до схем обстеження трудшкіл, під час перевірки яких звертали увагу на такі чинники:

- в якій мірі педагоги та школярі усвідомили суть політехнізації, як ставиться громадськість до питань політехнізації, чи готова їх вирішувати;

- як здійснюються зв'язки школи з виробництвом або колгоспом (чи стала школа цехом заводу, які перешкоди є на цьому шляху, що зроблено для їх усунення);

- як організовано роботу учнів на виробництві (які форми роботи учнів використовуються, зміст праці школярів, чи планується ця робота, чи узгоджена вона з планами роботи виробництва і школи, як організовано виробничу практику учнів тощо);

- як організовано роботу учнів у майстернях та робітних кімнатах (чи є ця робота логічним продовженням теоретичної роботи, чи пов'язана вона з промпланом заводу, який характер носить праця учнів (учбовий або продуктивний), як ставляться учні до роботи, чи раціонально використовуються відведені на працю години, як використовуються виготовлені дітьми речі, чи налагоджено облік матеріалів, чи застосовуються під час роботи інструкційні картки та ін.);

- в якій мірі учительський колектив школи обізнаний зі своїм підшефним виробництвом, селом;

- чи є пришкільна ділянка, дрібні тварини, чи підтримується зв'язок з агростанцією тощо [277, арк. 13].

Постійна увага до справи політехнізації школи зумовила те, що виробниче навчання учнів поступово набирало обертів. Про це свідчать архівні матеріали, в яких зустрічаємо, наприклад, таку інформацію: “На сьогодні школа ФЗС, що не працює на підприємстві, є виняткове явище” [там само, арк. 175].

Серед шкіл, в яких було добре організовано роботу учнів на виробництві, 1-а Дніпропетровська ФЗС. Тут всі учні 6-7 груп по 4 години на декаду працювали на виробництві, а решту часу – у шкільних майстернях. Групу учнів розподіляли на бригади по 5 чоловік, бригадирів призначали зі школярів. На підприємстві здебільшого працювали 6 і 7 групи, а іноді (дуже рідко) – учні 5 групи. Тривалість роботи могла змінюватись від 4 до 8 годин на декаду [там само, арк. 175-176].

На відміну від зразкової 1-ї Дніпропетровської ФЗС у звітних матеріалах Чернігівського РІНО за 1931 р. зазначено: “Виробничу практику організовано лише в одній школі (а решта лише приймала участь в ліквідації проривів на всіх підприємствах). Виробничу працю буде організовано з весни” [там само, арк. 182].

За умов політехнічної школи в I-му концентрі виробниче навчання здійснювалося на базі робітних кімнат, а в II-му – у шкільних майстернях. Були розроблені списки необхідного для робітних кімнат та майстерень устаткування. Серед них: списки слюсарного та столярного устаткування для

майстерень старшого концентру політехнічної школи, списки устаткування для робіт з деревом, металом, текстилем у робітних кімнатах молодшого концентру, списки сільськогосподарських інструментів та ін. У них, як правило, наводили перелік обладнання з розрахунку на 20 учнів. Слід зауважити, що списки були досить детальними. Наприклад, до списку устаткування робітної кімнати для організації робіт з текстилю включено: голки, наперстки, ножиці, сантиметрові стрічки, шпильки, праски, швейні машини, в'язальні спиці, гачки, комплекти викрійок, п'яльця, ткацькі верстати (2-х ремізові та ріжкові), човники для роботи зі шпагатом, виварки, тази, шила, лінійки та ін. До того ж у списках вказано, якою має бути їх кількість. Так, наперстків, ножиць, сантиметрових стрічок, гачків, шил кісткових, човників для роботи зі шпагатом необхідно було придбати по 20 штук, а в'язальних спиць – 20 комплектів. Швейних машин мало бути 5, ткацьких верстатів – 4, праска – 1 (по можливості вона мала бути електричною) [273, арк. 21]. Як бачимо, передбачено майже все, але в більшості шкіл такого устаткування не було.

Позитивним є й те, що в кошторисах багатьох шкіл були закладені витрати на поповнення робочих кімнат і майстерень при школах. Це стає зрозумілим з аналізу звітів шкіл щодо фінансових витрат за 1932-1933 роки. Наприклад, по Херсонській ФЗД № 14 було витрачено в 1932 році 1645 крб., а в 1933 – 3200 (тобто майже в два рази більше) [664, арк. 129]. Більша частина коштів витрачена з місцевого бюджету (табл. 2.9).

Таблиця 2.9

**Витрати на поповнення робочих кімнат і майстерень
по Херсонській ФЗД № 14**

Показники кошторису	1932 рік		1933 рік			
	Всього витрат	В т. ч. з коштів місцевого бюджету	Всього за кошторисом	З них з місцевого бюджету	Передбачено витрати на рік	В тому числі з коштів місцевого бюджету
Витрати на поповнення робочих кімнат і майстерень при школах	1645	780	3200	2000	3200	2000

Джерело: [664].

На жаль, зі звітів значної кількості шкіл не зрозуміло скільки грошей витрачали на поповнення робочих кімнат і майстерень, бо в них позначено тільки загальну суму витрат на навчальне устаткування, в яку також входили: кошти на придбання книжок для учнів та учителів, витрати на обробку книжок, на поповнення кабінетів і лабораторій [664, арк. 129]. Отже, немає можливості визначити, скільки в досліджуваній період витрачали на

поповнення робочих кімнат і майстерень, а скільки на інше навчальне устаткування.

Якість устаткування робітних кімнат у переважній більшості випадків була гіршою, ніж у майстернях, і дуже часто вони не забезпечували універсального характеру роботи. Наприклад, 36-а Дніпропетровська ФЗС мала добре устатковані майстерні, але досить бідну робітну кімнату. Ще гіршою була ситуація в сільських школах [67, арк. 19].

Зрозуміло, що керівні органи освіти прагнули створити належні умови для трудової підготовки молоді. Так, 2 лютого 1931 р. у листі до Наркомосу УРСР інспектор соцвиху м. Первомайська пише: “Для налагодження справи політехнізації у школах м. Первомайська потрібно придбати 13 комплектів обладнання дитячих робітних кімнат молодшого концентру. Прохаємо допомогти, аби ці комплекти були до нас надіслані накладною платнею” [275, арк. 28]. Завідувач Чернігівським відділом Наросвіти, звертаючись з відповідним листом до Наркомосу УРСР, просить “повідомити, де можна централізованим порядком замовити обладнання для 50 робітничих кімнат по 50 крб. на кожну кімнату” [275, арк. 75].

Але, незважаючи на прагнення педагогічних працівників створити належні умови для трудової підготовки молоді, у більшості шкіл України універсальні робітні кімнати або принаймні робітні куточки на початку 30-х років були відсутні. Як наслідок, спостерігалася недостатня увага до процесів політехнізації I-го концентру трудової школи [418, арк. 51]. Звісно це негативно впливало на подальше ставлення школярів до праці.

Устаткування більшості шкіл мало примітивний, кустарний характер, не відповідало вимогам політехнізації, не відбивало характеру виробництва, з яким школа була пов'язана, а головне – не могло забезпечити реалізацію навчально-виховних завдань педагогічного процесу [там само, арк. 52]. Так, в акті обстеження громадсько-корисної роботи в 1-й Чернігівській трудшколі зафіксовано, що в ній є лише 1 майстерня (столярна), в якій “ніякої роботи розгорнути не можна”. Учням завдання не даються. У більшості випадків школярі “щось стужать і самі не знають що” [277, арк. 193]. Обслідування роботи Хлуплянської семирічки показало, що “майстерні не облаштовано, з індустріальним виробництвом школа не зв'язана, плану роботи з колгоспом немає” [271, арк. 83-84].

Перевірка роботи в справі політехнізації шкіл м. Дніпропетровська показала, що станом на початок другого семестру 1930-1931 навчального року в місті організовано 13 робітних кімнат, 22 ФЗС мали власні майстерні, 5 шкіл працювали в майстернях інших шкіл, а всі інші школи не організували роботу в шкільних майстернях. Усього було: слюсарних майстерень – 20, столярних – 20, картонажна – 1, швацька – 1. Обладнання майстерень складалося з 86 станків по металу та по дереву, 400 верстатів теслярських, 383 лещат і відповідної кількості інструментів. У 13 школах міста розпочали механізувати майстерні. На жаль, хоч місцевий бюджет і виділяв кошти на обладнання майстерень, але реалізувати їх було важко, бо в м. Дніпропетровську воно було відсутнє і доводилося шукати по інших

місцевостях. Наприклад, 40 свердлильних станків та 500 малих лещат замовлено у Запоріжжі. На селі тільки 6 шкіл мали майстерні [277, арк. 3].

Перевірка також показала, що громадськість навколо справи політехнізації шкіл мобілізована недостатньо. Її відношення до цієї справи стає зрозумілим із заяви заводу ім. Комінтерну, в якій висловлюється прохання відкрити від нього семирічки й залишити тільки 4-х річки, бо “в семирічках мало дітей робітників заводу”. Але насправді причини були такі:

- 4-х річки потребували створення робочих кімнат, а не майстерень (це було значно легше і дешевше);

- для учнів 4-х річки не треба було організовувати виробничу практику на підприємстві (тобто по-перше – менше роботи, а по-друге – школярі не заважали робітникам працювати).

У протоколі перевірки також зазначається, що на відміну від заводу імені Комінтерну на заводі імені Петровського “останнього часу почали звертати більше уваги” на політехнізацію шкіл, а завод імені Артема – “зразок гарної ув’язки школи з підприємством” [277, арк. 4].

Проблеми, які виникали з організацією шкільних майстерень і робітних кімнат, спонукали до пошуку шляхів їх розв’язання. Одним із таких шляхів стало створення майстерень, які обслуговували декілька шкіл. Вони працювали в багатьох містах. Наприклад:

- 1) в м. Одесі 36 шкіл мали так звані кущові майстерні, що обслуговували не лише ті школи при яких були створені, а й решту (на кожну майстерню припадало по 2-3 школи);

- 2) в м. Дніпропетровську із 35 семирічок майстерні були в 26, а решта працювали в майстернях ближчих шкіл;

- 3) в м. Люботиві 4 семирічки мали спільні майстерні;

- 4) в м. Бердянську 3 ФЗС користувалися майстернями, що були розташовані в одній з них [67, арк. 21].

Певною мірою це розв’язувало проблему організації шкільних майстерень, пов’язану з нестачею інструментів, верстатів, спеціально відведених приміщень тощо, створювало можливості для кращого устаткування, механізації їх, надання характеру навчального цеху, залучення кваліфікованих кадрів, стало прообразом сучасних навчально-виробничих комбінатів. Кущові майстерні, як правило, були прикріплені до одного з великих підприємств, що значно полегшувало як процес їх створення, так і функціонування.

Разом із тим, у справі організації робітних кімнат і шкільних майстерень було чимало недоліків, пов’язаних з нестачею асигнувань на придбання необхідного обладнання, недостатньою допомогою з боку господарників, відсутністю промислових підприємств, які б спеціалізувалися на виготовленні шкільного обладнання, а також з обмеженими можливостями виготовлення його на звичайних підприємствах. Тому подекуди не могли повністю реалізувати навіть незначні асигнування, які були виділені. До того ж, не вистачало матеріалів для роботи у шкільних майстернях [67, арк. 2].

Невтішні реалії спостерігалися й у виробничому навчанні школярів. Наприклад, на Харківщині на кожному заводі послідовність проходження учнями цехів і робочих місць була різною. Майже завжди вона встановлювалася інструкторами без узгодження з учителями. Крім того, більш ніж у половині випадків школи направляли учнів на виробничу практику без попереднього проведення екскурсії на дане підприємство. Школярі працювали на заводі по 2-4 години підряд, але лише третина з них увесь час знаходилася на одному робочому місці, а решта – переходили через 2-5 робочих місць. При цьому біля 50 % дітей обслуговували робітника або бригаду, а інші – працювали на вільних станках. Водночас на одному робочому місці в 16 % випадків могло працювати 2-3 учня, а в 3 % – 7 учнів одразу [658, арк. 33]. Були й інші негаразди.

У зв'язку з цими обставинами в 1931-1932 роках вийшла низка постанов, які засуджували перекручування, що мали місце в політехнічному навчанні. Тому програми трудового навчання були вдосконалені. Нові програми вимагали, щоб викладання всього теоретичного матеріалу і практичної роботи було зосереджене в руках єдиного викладача праці, бо тільки за таких умов пов'язання теорії з практикою може бути найкраще забезпечене. Це особливо стосувалося викладання в VIII–X класах. Оскільки кваліфікованих інструкторів не вистачало, то в пояснювальній записці до Програми трудового політехнічного навчання в середній міській школі рекомендовано для викладання теоретичної частини курсу використовувати інженерно-технічний персонал підприємств, до яких вони прикріплені або викладачів фізики [483, с. 214]. Але фахівців все ж таки не вистачало, не було також необхідного навчального обладнання та матеріалів, а отже, завдання політехнічного навчання знову ж таки залишалися невиконаними.

Наслідком такого стало те, що нормативні документи 30-х років, наприклад, Постанова ЦК ВКП(б) від 4 липня 1936 року “Про педологічні перекручення в системі наркомосів”, почали критикувати програми (комплексні програми, метод проектів), за якими працювали загальноосвітні школи, засуджувати теорію “відмирання школи”, відповідно до якої “школа мала стати цехом” [260, с. 282]. У цих документах наголошувалося на необхідності підсилення ролі уроку, проведення систематичного обліку й оцінювання знань, розробки нових програм і підручників.

У школах України було дещо підсилено увагу до вивчення учнями основ наук, до підвищення рівня їх успішності, а отже, акценти змістилися від трудового навчання, від “реальних знань” у бік так званих “формальних знань”. Разом із тим, трудове навчання, зокрема працю в столярних і слюсарних майстернях, у школах деякий час продовжували викладати. Продовжували і роботу над методичною літературою. Наприклад, у 1937 році видано такі збірники і брошури: “На боротьбу за політехнічну школу”, “Методика навчально-виробничої і сільськогосподарської праці учнів семирічної школи”, “Агробіосад у політехнічній школі” та ін.

У цьому ж році у школах України проведено дослідження трудового виховання і політехнічного навчання учнів [206, с. 356]. Його результати

були не зовсім втішними. Тому в 1937 році прийняли рішення відмінити викладання в школах ручної праці, бо цей навчальний предмет, на думку Наркомоса, був дещо відірваним від основ наук та від соціалістичного виробництва. Зокрема, у наказі заступника Народного комісара освіти УРСР тов. Дитюка С.Ю. “Про відміну викладання труда в школах” № 309 від 23.02.1937 року було написано: “Трудове навчання в початковій, неповній середній і середній школі на практиці звелось до так званого викладання праці, як спеціального предмету, та організації при школі слюсарних, теслярних і інших майстерень з кустарною примітивною технікою. В цих кустарних майстернях учням прищеплюються абсолютно неправильні уявлення про сучасне індустріальне соціалістичне виробництво, що базується на найвищій техніці. Ні про яку виробничу працю в цих майстернях не може бути мови, навпаки, весь стан цих майстерень приводить до того, що учні не бачать кінцевих наслідків цієї праці” [298, с. 6].

Такий стан вважали викривленням директив партії про загальне і політехнічне навчання, відповідно до яких школярам недостатньо було засвоєння певної суми знань про трудові процеси, набуття відповідних умінь та навичок. Учні повинні були знати все про індустріальне соціалістичне виробництво та обов’язково займатися виробничою працею.

Забезпечити таку організацію трудового навчання в школах України не змогли протягом 20 років, починаючи з 1917 року, а тому, на думку керівних освітянських органів, краще було взагалі не вивчати працю, ніж перетворити її у простий навчальний предмет, а також краще взагалі ні з якою технікою не ознайомлювалися, ніж працювати в “кустарних майстернях”. До того ж було наказано ліквідувати майстерні при школах, а приміщення рекомендовано використати для фізичних, хімічних і біологічних кабінетів.

Оскільки наказ “Про відміну викладання труда в школах” вийшов у листопаді, а ще на початок 1937-1938 н. р. були відпущені асигнування на утримання й обладнання майстерень, то їх було вирішено використати на обладнання фізичних, хімічних і біологічних кабінетів. А години, які звільнилися після відміни трудового навчання, на викладання інших навчальних предметів. Так, у наказі вказано, що слід збільшити години на викладання арифметики (1 і 6 класи), мови (2, 5, 7, 8 класи), малювання (3 і 4 класи), географії (9 клас), мови і літератури (10 клас). Зазначені зміни в 1-6 класах були запроваджені негайно, а в 7-10 класах з нового навчального року. Це пов’язано з тим, що у 1937-1938 н. р. години праці були використані на викладання Конституції [298, с. 6].

Слід зауважити, що 4.03.1937р. Наркомосом СРСР було прийнято аналогічний наказ № 393 [373, с. 314].

У додаток до наказу “Про відміну викладання труда в школах” № 309 від 23.02.1937 р. Наркомос УРСР у погодженні з ЦК професійної спілки працівників початкової і середньої школи повідомив про звільнення з роботи у школі викладачів труда. Їм було запропоновано працювати інструкторами труда в інших установах системи Нарком освіти (дитячі будинки та школи з особливим режимом), класоводами молодших класів або пройти підвищення

кваліфікації (у випадку, якщо працювати на цих посадах їм не дозволяла кваліфікація) [466, с. 7].

Ліквідовано також пришкільні земельні ділянки (циркуляр підписано 26.05.1937 р. народним комісаром освіти УРСР В.П. Затонським). Це відбулося після відповідної постанови РНК УРСР від 14.05.1937 року № 553. Було вирішено, що “в ряді шкіл ведення сільського господарства у великих розмірах на пришкільних земельних ділянках відвертає увагу директорів і завідувачів шкіл від їх прямого завдання – керівництва навчально-виховною роботою”. З огляду на це запропоновано: ліквідувати при всіх початкових, неповних середніх і середніх школах господарства; земельну площу пришкільних господарств, за винятком тої, що потрібна під індивідуальні городи учителів, передати іншим землекористувачам [70, с. 6].

Без сумніву, таке досить радикальне рішення Наркомосу було помилковим, оскільки проблеми трудової підготовки дівчат і хлопців в усі часи вимагали свого вирішення, що було зроблено в наступні періоди розвитку вітчизняної школи.

2.2. Організаційно-педагогічне забезпечення вирішення питань трудової підготовки дівчат у 1937-1954 роках

Починаючи з 1937 року, коли у школах відмінили викладання ручної праці, ліквідували земельні ділянки, підсобні господарства, звільнили викладачів труда тощо, а завдання трудового навчання і виховання відсунули на другий план, у трудовій підготовці учнів почали виникати численні недоліки.

Це було визнано ще в 1939 році на XVIII з'їзді ВКП(б), під час якого обговорювалися питання підготовки школярів до трудової діяльності. Зокрема, йшлося про те, що велика кількість дівчат і юнаків після закінчення школи починає працювати на виробництві, а тому необхідно, щоб вони мали принаймні деяку практичну підготовку до майбутньої трудової діяльності [194, с. 471]. Як наслідок, у 1939-1940 роках видано збірник “Про підготовку учнів сільських шкіл до практичної діяльності”, а також побачили світ твори А.Макаренка: “Педагогічна поема”, “Прапори на баштах”, в яких значну увагу приділено проблемам трудової підготовки підростаючого покоління. На жаль, у зв'язку з початком Великої Вітчизняної війни, рішення XVIII з'їзду ВКП(б) не були виконані повною мірою, а до вирішення проблеми повернулися лише згодом.

Аналіз широкої джерельної бази дозволяє констатувати, що події Великої Вітчизняної війни стали на заваді відновлення у школах трудового навчання. Зокрема, в ході військових подій в Україні зруйновано 7616 шкільних приміщень (тільки в Дарницькому районі м. Києва з 14 новобудов не лишилося жодної), знищено навчальне приладдя та устаткування, вбито або евакуйовано багато педагогів (у 1944-1945 навчальному році лише в семи західних областях не вистачало

8972 вчителів). Унаслідок зазначеного, на окупованих територіях майже не працювали школи, які успішно функціонували до війни. А відкриті фашистами так звані “народні школи”, де навчалися діти молодшого віку (8-13 років), давали лише мінімальні знання, необхідні для майбутнього робітника-ремісника. До того ж їх було обмаль. Так, у м. Києві до війни працювало 157 шкіл, у яких навчалося 97 тисяч учнів, а під час окупації – 40 “народних шкіл”, що охоплювали 6470 дітей. У багатьох містах вони взагалі не були відкриті [83, арк. 8; 85, арк. 9; 195, арк. 2-3; 266, арк. 4].

За таких умов у повоєнні роки необхідно було, передусім, подбати про відновлення шкільної мережі та охоплення нею якомога більшої кількості дітей, а вже потім про зміст навчання в загальноосвітніх закладах.

Проте, відсутність трудового навчання в навчальних планах шкіл не означала, що його завдання були забуті, відкинуті раз і назавжди. Заклади освіти здійснювали трудову підготовку учнів частково у процесі викладання інших навчальних предметів, а також через участь дітей у роботі гуртків, різних видах суспільно корисної праці тощо. Так, наприклад, під час вивчення фізики, хімії, математики, креслення та інших дисциплін дівчат разом із хлопцями залучали до виготовлення навчальних приладів, наочних посібників тощо.

Довести зазначене допомагають архівні матеріали, що зберігаються, наприклад, у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань і Центрального державного архіву вищих органів влади України. Серед них: звіти відділу шкіл ЦК КПБ про стан і роботу загальноосвітніх закладів УРСР, звіти обласних відділів народної освіти, звіти про роботу жіночих середніх шкіл та багато інших документів. Огляд вміщеної в них інформації дозволяє навести наступні приклади.

Протягом 1944-1948 років силами учнів та вчителів загальноосвітніх закладів Сумської області виготовлено багато саморобних приладів, що склали основу оснащення нових шкільних кабінетів і поповнення старих [161; 574]. Учні Студенковської школи (Київська область) разом із учителями в 1945-1946 навчальному році виготовили понад 1000 наочних посібників для проведення занять із математики, фізики, біології, мови, історії та географії [359, арк. 4]. Цього ж року силами учнів і вчителів шкіл Потіївського району (Житомирська область) виготовлено наочного приладдя з різних дисциплін на суму 3485 крб. [539, арк. 24].

Саморобні наочні посібники виготовляли й у багатьох школах інших регіонів України. Причиною такого, як наголошено в звіті Ровненського обласного відділу народної освіти за 1947-1948 навчальний рік, була не тільки відсутність його у школах, а й те, що придбане приладдя часом не забезпечувало нормальних умов роботи, не задовольняло потреб навчального процесу [179, арк. 16].

Виготовлення учнями саморобних приладів досить часто намагалися організувати на базі шкільних майстерень, які подекуди збереглися або відновлювали свою роботу. Так, у звіті про роботу шкіл Чернігівської області за перше півріччя 1945-1946 навчального року підкреслено, що “найслабкіша

ділянка позакласної роботи – це майстерня”. У звіті надано такі пояснення: “Внаслідок тимчасової окупації, майже в усіх школах області знищена база для організації майстерень і тому так потужно вона налагоджується. У тих школах (Ніжин, Прилуки), де майстерні відновили свою діяльність, зараз працюють над виготовленням саморобних приладів” [176, арк. 26].

У 40-ві роки ХХ століття частково вирішити проблему трудової підготовки молоді допомогло введення у школах роздільного навчання дівчат і хлопців. Це було зроблено після появи нормативного документу “Про запровадження роздільного навчання хлопців і дівчат в 1943-44 н.р. в неповних середніх і середніх школах обласних, крайових міст, столичних центрів союзних і автономних республік і великих промислових міст” (16.07.1943).

Разом із тим кількість жіночих шкіл в Україні була незначною і складала близько 1,2 % від загальної їх кількості. Приблизно такою ж було число чоловічих шкіл. Зазначене підтверджують показники, наведені в табл. 2.10.

Таблиця 2.10

Кількість шкіл в Україні у повоєнні роки

Звітний період	Число шкіл в Україні	Із них	
		жіночих	чоловічих
1944-1945 (на початок року)	23809		
1945-1946	27859	347	316
1946-1947	28640		
1947-1948	29025	340	314
1947-1948		348	317
1948		355	305

Джерела: [42; 215; 359; 358; 602; 654].

До того ж, як доводять показники табл. 2.10, кількість жіночих шкіл протягом кількох років трималася майже незмінною. Так, у 1945-1946 навчальному році їх було 347, а в 1947-1948 – 340 (за іншими даними 348 або 355).

Як уже зазначалося, роздільне навчання запроваджувалося в обласних, крайових та великих промислових містах республіки. У 1945-1946 навчальному році було 51 таке місто [359, арк. 8; 358, арк. 10]. Більш-менш детальну інформацію про кількість жіночих і чоловічих шкіл в окремих регіонах України в різні періоди 40-х років ХХ століття представлено в додатку Б.4. На жаль, цілісних даних, які охоплювали б всю територію республіки в певний час, бракує.

Крім того, у деяких жіночих або чоловічих школах не завжди дотримувались роздільного навчання дівчат і хлопців. Це можна пояснити тим, що в багатьох загальноосвітніх закладах не вистачало приміщень для проведення занять, а тому вони були вимушені працювати в три зміни. Щоб

ліквідувати третю зміну, переводили цілі класи до іншої школи (наприклад, з жіночої до чоловічої) або здійснювали злиття жіночих і чоловічих шкіл [149, арк. 11; 526, арк. 9]. Зробити таке було легко, оскільки навчальний процес у жіночих і чоловічих школах нічим не відрізнявся. Свою специфіку мали лише окремі форми гурткової роботи [558, арк. 73].

Роздільне навчання хлопців і дівчат існувало до 1 липня 1954 року, коли постановою Ради Міністрів СРСР знову введено спільне навчання учнів. Відомо, що рішення прийняте відповідно до побажань школярів, їхніх батьків та педагогічної громадськості [374, с. 628]. Але останнє викликає деякі сумніви, оскільки архівні документи свідчать, що роздільне навчання мало значну кількість прибічників.

Вони наголошували на позитивних наслідках роздільного навчання, відзначали, що у дівчат виховувалися нові риси характеру, які при спільному навчанні були не властиві ученицям або проявлялися зовсім незначною мірою (скромність, стриманість, жіночність). При виконанні господарських робіт дівчата почували себе більш самостійними й відповідальними, а також більш витривалими, терплячими. Виховна діяльність класних керівників жіночих шкіл спрямовувалася на формування у підопічних певних властивостей характеру, поведінки, відповідного ставлення до своєї зовнішності [574, арк. 69]. Це приносило позитивні результати. Жіночі школи, як правило, вражали своєю охайністю, порядком, високою культурою організації роботи, змістовною виховною роботою, наявністю чітких вимог як до загального порядку в школі, так і до знань учениць, до виконання ними норм культурної поведінки, дотримування культури зовнішності тощо [182, арк. 22].

У другій половині 40-х років ХХ століття в 8–10 класах жіночих шкіл України почали викладати рукоділля, педагогіку, стенографію [45]. Відомості про вивчення дівчатами цих навчальних дисциплін наведено в табл. 2.11, аналіз якої свідчить, що найбільш поширеним навчальним предметом було рукоділля. Його викладали у 86 школах, а педагогіку і стенографію відповідно у 17 і 24 школах республіки.

Таблиця 2.11

Відомості про вивчення рукоділля, педагогіки та стенографії в школах України (1947–1948 н.р.)

Навчальні дисципліни	Кількість шкіл, де викладали дану дисципліну	У цих школах класів і учнів					
		VIII–IX класи		X класи		Разом	
		класів	учнів	класів	учнів	класів	учнів
Рукоділля	86	188	4941	71	1652	259	6593
Педагогіка	17	43	1171	21	488	64	1659
Стенографія	24	73	2024	32	838	105	2862

Джерело: [45].

У додатку Б.5 представлено більш детальну інформацію щодо жіночих шкіл в Україні, де учениці мали можливість вивчати рукоділля, педагогіку, стенографію. Її аналіз засвідчує, що найбільша кількість шкіл, де викладали рукоділля, була в Дніпропетровській області – 17 шт. Вигідно вирізнялися серед інших й Ворошиловградська та Харківська області. Тут таких шкіл по 12 шт. Щодо педагогіки і стенографії, то попереду м. Київ – відповідно 4 і 5 шкіл.

Варто зазначити, що цю інформацію не можна вважати повною, бо в звітах областей є певні недоречності або взагалі відсутні відповідні показники, а деякі школи в листах, надісланих разом зі звітом, подають додаткові відомості. Знаходимо в звітах також інформацію про те, що предмети – педагогіка, стенографія і рукоділля в жіночих школах не викладались, оскільки не було спеціалістів. Проте, зазначене не відповідало дійсності. Насправді дівчата були позбавлені можливості вивчати вищезазначені навчальні предмети через байдужість та недбале ставлення до справи з боку адміністрації шкіл. Як наслідок, вони не отримували трудової підготовки з рукоділля, педагогіки або стенографії [638; 640].

У повоєнний час при деяких середніх жіночих школах організовано додаткові (одинадцять) педагогічні класи – педагогічні навчальні заклади з підготовки кваліфікованих учителів для 1-4 класів початкових, семирічних і середніх шкіл. У них дівчата навчалися за програмами, подібними до програм педагогічних училищ, та мали можливість отримати підготовку до виконання в майбутньому професійних обов'язків вчителя.

Необхідність відкриття таких класів була викликана тим, що у школах України в роки війни і після неї не вистачало вчителів. Через це часом мали місце зриви викладання окремих предметів [93, арк. 5]. Крім того, у багатьох учителів не було не тільки педагогічної, а й середньої освіти. Так, у 1944-1945 навчальному році у школах Житомирщини працювало 4,5 тисяч учителів, які не мали середньої освіти. Це складало 52,9 % від загальної кількості вчителів регіону [83, арк. 8].

Відкриття педагогічних класів здійснювалося відповідно до постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 13 вересня 1945 року “Про організацію додаткового (одинадцятого) педагогічного класу при 6 жіночих середніх школах” та постанови Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У від 2 серпня 1946 року “Про поширення мережі додаткових (одинадцятих) педагогічних класів при жіночих середніх школах УРСР”.

П'ятирічним планом розвитку народного господарства планувалося розгортання в УРСР протягом 1946-1950 років 36 одинадцятих педагогічних класів. У 1946-1947 навчальному році такі класи вже функціонували в 24 школах, а в наступному – в 25 (додаток Б.6) [91, арк. 2; 265, арк. 6]. У подальші роки кількість одинадцятих педагогічних класів залишалася на такому ж рівні, але їх географія значно розширилася та охоплювала всі регіони республіки. Зокрема, в 1950-1951 навчальному році працювало 24 класи у таких областях: Ворошиловградська (1), Дніпропетровська (1),

Сталінська (1), Харківська (1), Закарпатська (2), Дрогобицька (3), Львівська (3), Ровенська (3), Станіславська (2), Тернопільська (3), Чернігівська (1), Волинська (2), Ізмаїльська (1) [414, арк. 218].

У 1946 році педагогічні класи закінчили 135, а в 1947 році – 443 дівчини [415, арк. 64]. За першу повоєнну п'ятирічку такі класи підготували 2874 вчителів початкових класів [206, с. 403]. Хоч існували вони тільки кілька років, але “цілком себе виправдали як педагогічні учбові заклади по підготовці кваліфікованих учителів для 1-4 класів початкових, семирічних і середніх шкіл” [415, арк. 64]. На початку 50-х років ХХ століття педагогічні класи припинили своє існування, а їх функції поступово перейшли до педагогічних училищ.

Важливо зауважити, що випускниці “додаткових” класів згідно з Навчальним планом педагогічного класу середньої школи [286, арк. 2] отримували підготовку не лише до викладання навчальних дисциплін, які передбачалися програмами початкової школи тих років, а й до організації практичних робіт учнів у майстернях і на дослідних ділянках. Останнє було дуже суттєвим, оскільки, як відомо, в 1937-1954 роках у школах не викладали дисципліни трудового циклу, однак, трудова підготовка все ж таки здійснювалася через систему позаурочної та позашкільної роботи.

У повоєнні роки, коли поступово відновлювалася шкільна мережа, загальноосвітні навчальні заклади намагалися вдосконалити зміст навчання і виховання та віднайти у ньому можливості для здійснення трудової підготовки молоді.

У цей період активізувалася діяльність навчальних закладів у напрямку поширення у школах гурткової роботи. Зазначене підтверджують протоколи районних рад директорів і завучів, постанови райкомів і виконкомів, річні звіти райвно, облвно, з аналізу яких видно, що приймалися рішення “розгорнути позакласну і позашкільну роботу, звернувши особливу увагу на організацію трудових гуртків” [508, арк. 8]; “виділити кімнати та допомогти в придбанні інструменту, меблів для учнівських майстерень (пошивочних, столярних, слюсарних і інших)” [421, арк. 10].

Як результат, у багатьох школах України почали успішно функціонувати багато гуртків, зокрема рукодільних (додаток Б.7). Їх кількість рік від року поступово зростала. Так, у Житомирській області в 1945-1946 навчальному році працювало 43 рукодільних гуртка, що охоплювали 965 учнів, а в 1947-1948 – гуртків було 63, а учнів у них 1266 [154, арк. 183; 539, арк. 91-92]. У Запорізькій області у ці роки було відповідно 23 та 103 рукодільних гуртка, а учнів охоплених ними 318 та 1983 [159, арк. 48; 544, арк. 96]. У Вінницькій області в 1949-1950 навчальному році кількість рукодільних гуртків складала 178 (у них працювало 2588 учнів), а в 1952-1953 – 325 (3879 учнів) [523, арк. 110; 524, арк. 161]. У цьому році на Київщині було 300 таких гуртків. Вони охоплювали 5250 учнів. А в наступному навчальному році працювало 816 гуртків, які відвідували 20050 школярів [527, арк. 151; 165, арк. 135].

На жаль, подати детальну інформацію щодо того скільки і яких гуртків працювало в кожному з регіонів України у повоєнні роки та скільки учнів вони охоплювали неможливо, оскільки у звітних матеріалах даного періоду бракує відповідних даних. Це стосується також інформації про рукодільні гуртки, до яких в одному випадку відносили лише вишивальні гуртки, а в інших – вишивальні, крою та шиття, умілі руки тощо.

Діяльність багатьох рукодільних гуртків, як і виготовлення учнями саморобних приладів, розгорталася на базі шкільних майстерень. Їх кількість також поступово збільшувалася та ставала більш різноманітною. Так, у 1945-1946 навчальному році в м. Києві працювало 15 майстерень, із яких: крою та шиття – 4, художньої вишивки – 4, швейних – 5, столярних – 2 [359, арк. 81].

Значну допомогу в організації гуртків надавало роздільне навчання. За його умов, як уже зазначалося, у жіночих і чоловічих школах можна було використовувати специфічні форми гурткової роботи. У жіночих закладах працювали гуртки рукоділля, домоводства, шиття та крою. Це давало можливість виховувати майбутню жінку-матір [558, арк. 73]. У багатьох мішаних школах було також організовано гуртки, які із задоволенням відвідували дівчата (художнього вишивання, рукоділля, юннатів, технічні та інші).

Серед названих гуртків найбільш масовими та популярними, як правило, були гуртки рукоділля. Наприклад, у жіночій середній школі Сталінського району м. Харкова в 1944-1945 навчальному році рукодільний гурток був найбільшим. Він охоплював 70 учениць [349, арк. 11]. Гурток художньої вишивки Таращанської школи № 1 Київської області в 1946-1947 навчальному році відвідували 60 дівчат [84, арк. 81].

Інформацію про роботу рукодільних гуртків містять численні звіти про роботу шкіл та відділів народної освіти певних періодів. Так, у звіті про роботу жіночої середньої школи № 4 м. Станіслава за 1945–1946 навчальний рік охарактеризовано роботу гуртка вишивання і в'язання [177, арк. 59-60]. Його відвідувало лише 22 учениці з 143 дівчат, які навчалися у школі. Але він мав дуже важливе значення та викликав підвищений інтерес у дівчат. Вони працювали активно, цікавились роботою і самостійно виконували її. Робота гуртка проводилася згідно з планом, в якому було враховано попередні навички дітей. Заняття проходили один раз на тиждень. Слід зауважити, що назва гуртка не зовсім відповідала змісту діяльності гуртківців, бо їх навчали не лише вишивати різними видами стібків та в'язати светри, шапки, шарфи, рукавички, панчохи, а й привчали до самообслуговування, вчили доглядати за своїм одягом, ознайомлювали з кроєм та шиттям білизни і сукні. Не зовсім відповідала назві й діяльність деяких технічних гуртків, які працювали в школах Херсонщини, оскільки на їх заняттях учениці здебільшого шили та вишивали [570, арк. 98].

Аналогічна ситуація була й в інших школах України, де ознайомлення дівчат з рукоділлям здійснювалося через систему гурткової роботи. У багатьох із них ця робота проводилася на досить високому рівні. Наприклад, у жіночій середній школі № 14 м. Херсона протягом 1947-1948 навчального

року під керівництвом учителів працювало 7 рукодільних гуртків, які охоплювали 210 учениць. Робота гуртків проводилася за планами, затвердженими директором школи [343, арк.102].

Добре працювали рукодільні гуртки в Грушківській та Сабатичівській семирічних школах Одеської області, на Чернігівщині (зокрема, у школах Ніжинського району), у Закичерівській і Висоцько-Нижнівській школах Бобринського району Дрогобицької області, у Тишківській семирічній школі Кіровоградської області, у школах м. Сталіно, у Н.-Олексіївській середній школі Приморського району Запорізької області та багато інших. Тут дівчат навчали вишивати, в'язати мереживо, шити, кроїти та ремонтувати одяг [151; 156; 158; 167; 176; 543; 573]. Ефективно діяли й гуртки художньої вишивки в Сумській середній школі № 1, Конотопській середній школі № 1, Дніпродзержинській семирічній школі № 15, Олещевській середній школі Чернігівської області. В останній гурток працював під керівництвом учениці IX класу Ярко Ніни [763, арк. 104].

Отже, рукодільні гуртки досить успішно працювали у школах і в міській, і в сільській місцевості. Окрім них, як уже зазначалося, діяли гуртки юннатів, технічні та інші. Кількість гуртків поступово збільшувалася, а їх діяльність ставала більш різноманітною. Це підтверджує, наприклад, звіт Полтавського обласного відділу освіти про роботу шкіл у 1949-1950 навчальному році, де зазначено, що в регіоні “значно збільшилась кількість гуртків, охоплення ними учнів, поширилась тематика, яка набрала більш змістовного, цікавого і практично-виховного значення. Учасники гуртків були ініціаторами в громадсько-політичній та громадсько-корисній роботі шкіл” [152, арк. 155].

Відвідування гурткових занять надавало дівчатам можливості отримати уявлення про трудову діяльність людей. Наприклад, гуртки рукоділля ознайомлювали з різними видами декоративно-ужиткового мистецтва (вишивка, в'язання, ришельє, аплікація тощо) та технікою їх виконання. Ці гуртки відвідували як старші, так і молодші учениці. У гуртках для учнів молодших класів дівчата мали можливість отримати початкові уявлення про шиття та вишивання (види швів, строчок та ін.), а також набути елементарних навичок (пришивання гудзиків, накладання латок, виметування петель та ін.) [157; 575].

На заняттях гуртків юннатів працювали за кількома напрямками. Так, юні рослинники ознайомлювалися з найновішими досягненнями в галузі рослинництва; працювали на дослідних ділянках, намагаючись виростити й зібрати високі врожаї зернових, городніх, технічних і кормових рослин; проводили досліді щодо застосування новітніх агротехнічних правил, вирощування нових для свого регіону культур. Заняття гуртків юних садоводів спрямовувалися на теоретичне опрацювання школярами основ садівництва і виноградарства, а також на практичне застосування набутих знань у ході посадки плодкових і декоративних дерев, ягідних кущів та догляду за ними; закладки розсадників плодкових і декоративних дерев, вирощування та розповсюдження кращих сортів плодкових дерев серед

населення; боротьби з шкідниками садових дерев. Юні ботаніки займалися краєзнавчою роботою з вивчення і збирання місцевих дикорослих лікарських рослин; закладали дослідні ділянки та облаштовували квітники при школі; доглядали за зеленими насадженнями тощо [573, арк. 169]. Юні шовководи вигодовували шовкопрядів та збирали їхні кокони [153, арк. 219].

На жаль, стан гурткової роботи в частині шкіл обумовлювався недостатньою матеріально-технічною базою, оскільки майстерні, на базі яких працювали учні, не були забезпечені необхідною кількістю інструментів та матеріалів [159, арк. 48].

Крім того, повноцінній діяльності гуртків заважала їх пропускна здатність. Тому в тих школах, де навчальний процес здійснювався у 2-3 зміни, гурткову роботу вимушені були обмежувати [176, арк. 26]. Спроба подолати це негативне явище спонукала заклади до відкриття нових майстерень. Цьому також сприяло те, що на базі шкільних майстерень здійснювався ремонт учнівського одягу і взуття. У повоєнні роки такі види робіт були конче важливими, оскільки через нестачу одягу і взуття чимало учнів не могли відвідувати школу. Відтак там, де майстерень не було, їх створювали.

Цю справу було поставлено на контроль, що пришвидшило відкриття майстерень в усіх регіонах України. Зазначене підтверджують звіти обласних відділів освіти. Ось деякі приклади. У звіті про роботу шкіл Ізмаїльської області за перше півріччя 1945-1946 навчального року зазначено, що відкрито 17 майстерень [163, арк. 2]. У звітах Кам'янець-Подільської, Львівської, Станіславської та Чернігівської областей повоєнного періоду зафіксовано, що у школах названих регіонів число майстерень складало відповідно 44, 36, 92 та 51 [164, арк. 7; 552, арк. 10; 564, арк. 17; 573, арк. 10]. Вони поступово ставали центрами трудової підготовки учнів, адже саме тут під керівництвом дорослих молодь працювала, набуваючи практичної компетенції, необхідної для подальшої трудової діяльності. Так, у 1945-1946 навчальному році у шкільних майстернях Волинської області дівчата навчилися шити і лагодити одяг. Протягом року вони пошили 415 та відремонтували 8176 одиниць одягу [536, арк. 85].

Підготовкою до подальшої трудової діяльності можна вважати й активну участь дівчат і хлопців у відродженні народного господарства в роки війни та одразу після неї. Наприклад, на Херсонщині було створено учнівські бригади, що працювали над відновленням шкіл. Їх очолювали вчителі. До діяльності бригад залучали також батьків учнів [94, арк. 3-4]. Учні м. Кременчуга брали участь у відбудові Лохвицької цукроварні [85, арк. 98]. Подібних прикладів можна було б навести безліч.

Дівчата разом із хлопцями були задіяні в усіх сільськогосподарських роботах під час посівної та збиральної кампаній. Так, учні 5-9 класів сільських шкіл Чернігівщини в першому півріччі 1945-1946 навчального року на 15-20 днів “були мобілізовані на сільськогосподарські роботи в колгоспи області (виборка буряка, картоплі тощо)” [176, арк. 14].

Крім того, учні працювали на пришкільних ділянках, які існували при багатьох школах. Дівчата і хлопці вирощували сільськогосподарські культури та проводили неабияку дослідну роботу. Розпочалася така діяльність ще в роки Великої Вітчизняної війни.

У повоєнні роки відомості про пришкільні земельні ділянки включили до звітів обласних відділів освіти. У них зверталася увага не лише на кількість шкіл, що мали земельні ділянки для дослідних і господарських цілей, а й на загальні розміри останніх. Узагальнені дані про пришкільні земельні ділянки в Україні в 1947-1949 роках містять відомості про матеріальну базу шкіл УРСР даного періоду [37; 588] і представлені в табл. 2.12.

Таблиця 2.12

Відомості про пришкільні земельні ділянки в Україні в 1947-1949 роках

Вид поселення	Типи шкіл	Число шкіл, що подали відомості		Шкіл, що мають пришкільні земельні ділянки				Загальний розмір земельних ділянок			
		1947 - 1948	1948 - 1949 *	Для дослідних цілей		Для господарських цілей		Для дослідних цілей		Для господарських цілей	
				1947-1948	1948-1949	1947-1948	1948-1949 (**)	1947-1948	1948-1949	1947-1948	1948-1949
Міста і міські поселення	Початкові	1179	941	137	262	139	77 (141)	22,62	86,4	72,31	89,0
	Семирічні	1058	1025	359	522	287	73 (281)	66,16	166,7	260,63	212,8
	Середні	1162	1097	552	562	369	64 (343)	139,43	287,4	497,0	422,2
	Разом	3399	3063	1048	1346	795	214 (765)	228,21	540,5	829,94	724,0
В тому числі	Школи для хлопців	310	275	54	158	40	17 (20)	11,13	57,7	19,11	18,8
	Школи для дівчат	335	306	82	167	35	22 (52)	14,83	51,3	39,61	27,31
Сільські місцевості	Початкові	16974	15548	3335	4592	3719	2189 (3362)	823,73	1281,34	3013,47	2556,9
	Семирічні	7514	8190	3768	3580	3455	585 (3492)	1018,5	1940,4	4206,56	3874,0
	Середні	1136	1142	817	450	688	33 (626)	330,33	444,54	1373,12	1063,68
	Разом	25624	24880	7920	8622	7862	2807 (7480)	2172,56	3666,28	8593,15	7494,6

* У 1948-1949 навчальному році не враховано школи Ворошиловградської області

** У дужках подано кількість земельних ділянок, які використовувалися школами і для дослідних, і для господарських цілей

Джерела: [37, арк. 1; 588, арк. 38].

Аналіз показників табл. 2.12 засвідчує, що в 1947-1949 роках стрімко зростала кількість шкіл, що мали земельні ділянки. При цьому в них поступово зменшувалася кількість та площа ділянок, які використовувалися для господарських цілей, і збільшувалися кількість і площа дослідних

ділянок. Так, у 1947-1948 навчальному році в жіночих школах ділянки для дослідних цілей мали площу 14,83 га, а в наступному році – 51,3. До того ж у цих закладах загальна кількість земельних ділянок зросла від 117 до 241. Важливо також зауважити, що названі показники могли бути ще більшими, якби відомості про земельні ділянки подали всі школи, що працювали в Україні в зазначений період.

У повоєнні роки, як уже зазначалося, темпи зростання кількості пришкільних дослідних земельних ділянок були досить високими. Так само швидко зростало число садових шкілок, фруктових садів, пасік, що були організовані при школах, а також кількість висаджених учнями декоративних дерев. Це засвідчує довідка про хід підготовки шкіл Української РСР до нового 1949-1950 навчального року [656], окремі дані з якої подано в табл. 2.13.

Таблиця 2.13

Відомості про організацію при школах УРСР дослідних земельних ділянок, садових шкілок, фруктових садів, пасік та кількість висаджених учнями декоративних дерев (1949 р.)

Організовано при школах	Станом на 15.06.49 р.		Станом на 15.07.49 р.	
	За планом	Фактично	За планом	Фактично
Дослідні земельні ділянки	1962	14311	6826	19486
Садові шкілки	354	2476	568	4197
Фруктові сади	2564	3758	3705	5783
Пасіки	244	155	249	343
Висаджено декоративних дерев (тисяч штук)		6593,9		12135,9

Джерело: [656, арк. 42, 63а].

Як доводять показники табл. 2.13, у 1949 році організація при школах дослідних земельних ділянок, садових шкілок і пасік, висаджування фруктових та декоративних дерев відбувалося такими темпами, що значно перевищували планові показники. Наприклад, замість 6826 дослідних земельних ділянок організовано 19486, що було майже в три рази більше ніж заплановано.

На початку 50-х років створення пришкільних земельних ділянок (які, як уже зазначалося, відповідно до розпорядження народного Комісаріату освіти УРСР було ліквідовано в 1937 році) досить швидко набуло масового характеру, а тому їх кількість постійно збільшувалася. Це було зроблено на виконання спільного наказу Міністерства освіти УРСР та Міністерства сільського господарства УРСР № 1309 від 9 липня 1948 року “Про зміцнення та поширення зв’язку сільських шкіл з колгоспним виробництвом”, наказів Міністерства освіти УРСР № 191 від 27 березня 1952 року “Про заходи до поліпшення викладання біології в семирічних і середніх школах і роботи на шкільних навчально-дослідних ділянках” та № 387 від 26 травня 1952 року “Про хід виконання наказу Міністерства освіти “Про заходи поліпшення

викладання біології в семирічних і середніх школах і роботи на шкільних навчально-дослідних ділянках” в школах УРСР” [436; 440; 477]. Хоч названі нормативні документи, передусім, спрямовувалися на зміцнення зв’язків сільських шкіл з колгоспним виробництвом та поліпшення викладання в школах біології, проте їх виконання передбачало організацію належної роботи учнів на пришкільних ділянках. Це були не лише навчальні заняття з біології, а й гурткові заняття та інші форми трудової підготовки підростаючого покоління.

Саме тому в подальші роки продовжували роботу в зазначеному напрямку. Це привело, наприклад, до того, що станом на 5 вересня 1952 року земельні ділянки організували в 21429 школах республіки. Проте без них залишалися ще 4501 початкова, 1286 семирічних та 235 середніх шкіл [82, арк. 135].

Цей недолік значною мірою усунули вже наприкінці 1952-1953 навчального року, коли кількість шкіл, що мали земельні ділянки збільшилося на 2555 та складало 23984. У наступному році їх було вже 25717. Зазначене підтверджують показники відповідних звітів, які представлено в табл. 2.14.

Таблиця 2.14

Відомості про пришкільні земельні ділянки

Навчальний рік	Кількість шкіл, що мали земельні ділянки для дослідних цілей	Загальний розмір земельних ділянок (га)
1949-1950	19026	4260,6
1950-1951	19899	6528,2
1952-1953	23984	
1953-1954	25717	15531,7

Джерела: [38, арк. 62; 174, арк. 124; 569, арк. 6].

Як бачимо, протягом 1949-1954 років зроста не лише кількість шкіл, що мали земельні ділянки для дослідних цілей, а й загальний розмір останніх. Відтак чимало дівчат і хлопців отримали можливість працювати на них, проводити дослідну роботу, а отже, й набувати відповідних практичних умінь і навичок.

Цьому також сприяло створення при школах оранжерей, парників, питомників тощо. Так, у 1952-1953 навчальному році в більшості середніх і семирічних шкіл Вінницької області були парники, а близько 500 шкіл Волинської області мали питомники плодкових, лісових та декоративних дерев [200; 524].

Проте, не завжди робота учнів на земельних ділянках давала бажаний ефект. На жаль, були такі школи, яким не виділили землі для дослідних ділянок (наприклад 15 шкіл у Богуславському районі Київської області) або, як у Саварській середній школі цього ж району, “забрали від школи садок і приєднали його до масиву колгоспної землі” [165, арк. 20]. У

Ворошиловградській області деяким школам землю під дослідні ділянки виділяли пізно і на незручних місцях, а подекуди кілька разів замінювали одні ділянки іншими [143, арк. 39]. У багатьох школах не було сільськогосподарського реманенту, а той, що існував не відповідав віковим особливостям учнів [173; 183].

У повоєнні роки дієвим засобом трудової підготовки школярів залишилася суспільно корисна робота. У ній разом із хлопцями брали участь дівчата різного віку.

Перелік об'єктів, на яких дівчата і хлопці займалися суспільно-корисною працею був досить різноманітним. Так, учениці жіночої середньої школи Сталінського району м. Харкова працювали у шпиталі [349, арк. 13]. Усі учні початкової школи "Інгулець" допомагали колгоспу знищувати на полях шкідників, зібрали картоплю на площі 3 га, шпинат на площі 2 га, буряки на площі 5 га, 85 кг насіння декоративних рослин, а також очистили 3 га саду від сухого гілля, доглядали за тваринами. На шкільних дослідних ділянках діти вирощували картоплю, квасоллю і цибулю [702, арк. 6].

Результати трудової діяльності дівчат можна було побачити не тільки на різного роду виставках, а й під час шкільних олімпіад, які в цей період започатковано в навчальних закладах України. Участь в олімпіадах активізувала трудову підготовку школярів та надавала ученицям можливість перевірити свої сили під час виготовлення різноманітних виробів [364, арк. 71].

На початку 50-х років ХХ століття школи України почали готуватися до відновлення трудового навчання. Цю роботу розпочато в 1952 році після ХІХ з'їзду КПРС (він відбувся в жовтні названого року), де було наголошено на необхідності наближення школи до життя та здійснення політехнічного навчання [373, с. 315].

Як наслідок, в 1954 році у школах України (спочатку в якості експерименту) почали вводити виробниче навчання старшокласників на базі промислових і сільськогосподарських підприємств. Водночас, у трудовій підготовці дівчат продовжували домінувати позаурочна, позашкільна діяльність і суспільно корисна робота.

Таким чином, у 1917-1954 роках здійснено кілька спроб реорганізувати систему трудової підготовки учнів. У цей період застосовувалося чимало різноманітних форм, методів і засобів трудового навчання і виховання підростаючого покоління, які були досить ефективними, а тому в подальшому набули свого розвитку та поширення.

Форми (індивідуальні, групові, фронтальні та колективні), методи (формування свідомості учнів, організація їхньої різнопланової діяльності, стимулювання і оцінювання трудової діяльності, самовиховання) і засоби (вербальні, візуальні, аудіовізуальні) трудової підготовки забезпечували реалізацію її функцій та спрямовувалися на формування в учнів (зокрема дівчат) знань, умінь, навичок та особистісних якостей, необхідних для набуття практичної компетенції.

У 1917 – 1954 роках трудовій підготовці дівчат, як і в попередні роки, сприяла, наприклад, діяльність жіночих організацій. Це особливо стосувалося періоду до середини 30-х років.

Зокрема, жіночі організації продовжували створювати навчальні заклади трудового спрямування. Серед них: “Школа крою та шиття” (1925), “Курси зразкових господинь” (1930), “Господарсько-кухарські курси” (1932), “Курси домашнього господарства” (1934) та ін. Дівчат також залучали до участі у проведенні таких заходів, як: “Вечір дівчини”, “Вечір селянки”, “День українки-громадянки”, “Свято матері”, жіночі суботники та недільники, “Свято 8 березня”, “Тиждень допомоги матері-пролетарці і селянці” та ін. А “Союз українок” проводив узимку вечори читання, на які запрошували і жінок, і дівчат. На таких вечорах під час читання літератури представниці жіночої статі займалися прядінням, вишиванням, шиттям тощо [217; 248; 392].

Це надавало можливість дівчатам, які долучалися до співпраці з жіночими організаціями, займатися пізнавально-трудовою діяльністю, що дозволяла отримати практичні уміння та навички щодо виготовлення швейних виробів, вишивання, в'язання, ведення домашнього господарства та ін. Важливо, що поряд з опануванням тим чи іншим ремеслом, вони так чи інакше долучалися до народного мистецтва, звичаїв та традицій. Так, “зміст вишивкарських курсів пов'язувався із залученням молодого покоління до процесу вивчення, збереження і творення народного мистецтва. Дівчат знайомили із видами вишивок, типовими орнаментами, характерними для різних регіонів України, вчили вишивати, організовувати виставки, ярмарки вишивкарських виробів” [217, с. 104]. Зазначене мало позитивний вплив на формування юних українок.

Такий самий вплив на них мала участь у роботі різноманітних гуртків, які організовували жіночі організації. Наприклад, діячки “Союзу українок”, дбаючи про формування всебічно і гармонійно розвиненої особистості, організовували діяльність “гуртків дівочого доросту”. Програма цих гуртків була побудована на основі триступеневого вивчення навчальних дисциплін. Перший ступінь серед іншого передбачав проведення лекцій “з вишивання і демонстрування народних взірців”. До структури другого ступеня входили: лекції “з географії українських земель з прив'язанням до мистецтва у різних околицях (вишивка, кераміка, ткацтво, обряди, пісні)”; лекції “із загальної гігієни (порядок у домі, її естетичний вигляд); курс прання і вишивання; лекції з основ годівлі домашніх тварин і птахів”. До третього ступеня було, зокрема, включено “курс приготування їжі; реферат про рахунковість у домашньому господарстві; ручні роботи (курси і покази виробів шиття)”. Після завершення дівчатами кожного ступеня проводили конкурси, серед яких такі: “Найкраща вишивка”, “Найгарніша краса хати”, “Найкращий спортивний одяг”, “Найкраще зварена страва”. Члени “Союзу українок” були переконані, що конкурси “скріплять набуте знання і водночас як виховний засіб вироблять любов до праці і шляхетну амбіцію” [217, с. 80; 392, арк. 10-12].

У 1934 році припинили своє існування жіночі сектори у відділах агітації та масових кампаній ЦК КП(б)У, обласних, міських та районних комітетів партії, оскільки вважалося, що “в СРСР досягнуто жіночої рівноправності в усіх сферах суспільного життя і “жіноче питання” як таке вирішене” [217, с. 79]. Як наслідок, жіночі організації почали згортати свою діяльність на території України, однак, це не суттєво вплинуло на зміст і форми трудової підготовки дівчат, оскільки до неї, як і раніше, долучалися школи, батьки учнів, позашкільні заклади освіти, виробничі колективи підприємств, колгоспів і радгоспів, громадськість.

Починаючи з 1937 року, як уже зазначалося, зі змісту трудової підготовки дівчат вилучено уроки праці. Водночас школярки, особливо в повоєнні роки, залучалися до самообслуговування, масових форм позаурочної роботи, суспільно корисної праці, гурткової роботи та різних видів технічної творчості, участі у трудових акціях, суботниках тощо.

РОЗДІЛ ІІІ

ВІДРОДЖЕННЯ ТРУДОВОЇ ПІДГОТОВКИ ДІВЧАТ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 50-Х – 60-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

3.1. Питання трудової підготовки учнів у працях В. Сухомлинського

У другій половині ХХ століття найбільш сприятливими для організації трудової підготовки молоді (а отже, й дівчат) були кінець 50-х – 60-ті роки, коли до цієї справи підходили комплексно. Нагадаємо, що це був період після прийняття Закону про зв'язок школи з життям (1958), коли трудовому навчанню та вихованню приділялася особлива увага, адже школа стає трудовою, політехнічною, з виробничим навчанням.

У загальноосвітніх школах на уроках трудового навчання здійснювалася загальнотрудова та загальнотехнічна підготовка, а на уроках виробничого навчання – загальновиробнича та спеціальна. Реалізація завдань трудового виховання забезпечувалася також через позаурочну та позашкільну роботу з учнями (гурткова робота, учнівські навчально-виробничі бригади, літні трудові об'єднання школярів тощо). Така система трудового виховання, по-перше, створювала атмосферу трудового піднесення, яка сприяла психологічній підготовці дітей до праці, по-друге, надавала можливості для набуття ними практичних навичок, а по-третє, створювала умови для організації відповідної профорієнтаційної роботи, а отже, для здійснення школярами вільного і свідомого вибору своєї майбутньої професії та свого життєвого шляху, формування у них відповідального ставлення до праці.

Одним із видатних педагогів того періоду був В.Сухомлинський – директор Павлівської школи, що на Кіровоградщині (1948-1970), заслужений учитель УРСР, Герой Соціалістичної Праці, кандидат педагогічних наук, член-кореспондент АПН СРСР [376]. Він значну увагу приділяв проблемам трудового виховання учнів; вважав його важливим елементом розумового, морального, естетичного та фізичного виховання; залишив по собі згадку у вигляді численних творів (понад 50 книг та сотні статей), у яких, на основі досвіду своєї школи, переконує нас у необхідності організації в умовах навчального закладу належної трудової підготовки молоді та дає відповідні поради.

На спадщину видатного вченого звертали свою увагу багато науковців, серед яких Н.Ангелуца, М.Антонець, І.Бех, Л.Бондар, А.Іванко, Н.Калініченко, В.Кузь, Ю.Мальований, В.Риндак, О.Савченко, І.Ткаченко, М.Ярмаченко та ін. У своїх роботах вони відзначають, що Василь Олександрович завжди дбав про трудове виховання дітей, прагнув створити у своїй школі таке виховне середовище, в якому максимально розкривалися прагнення і здібності кожної особистості.

Вплив середовища на процес формування особистості є очевидним. Будь-яке освітнє (виховне) середовище можна віднести до одного з чотирьох основних типів: догматичне, кар'єрне, безтурботне та творче [228, с. 213].

У школі В.Сухомлинського панувало творче середовище, в якому діти працювали із задоволенням, намагалися проявити себе в різних видах діяльності, активно освоювали й перетворювали навколишній світ. Про це Василь Олександрович написав у своїй кандидатській дисертації “Директор школи – керівник навчально-виховної роботи” (1954 р.). Зокрема, він навів такий приклад: “На учнівських зборах у 1950 році колектив постановив закласти фруктовий сад на пустирі, розташованому поруч з школою. Колективна праця захопила учнів: вони з радістю перекопували землю, саджали дерева. Кожен клас прагнув доглядати закріплену за ним ділянку якнайкраще” [682, с. 251-252].

У цей період колектив Павлівської середньої школи (її, як відомо, з 1948 року очолював В.Сухомлинський), як і інші навчальні заклади України, спрямовував свої зусилля на належну організацію політехнічного навчання учнів. Воно пронизувало весь педагогічний процес. Педагоги намагалися ознайомити учнів з основними галузями виробництва та принципами його побудови, сформуванню у дітей умінь, навички та якості, необхідні для успішного виконання різних видів трудової діяльності. Тобто у межах політехнічного навчання здійснювалася трудова підготовка хлопців і дівчат. Крім того, однією із найбільш значущих ціннісних орієнтацій закладу було виховання в учнів любові до праці і поваги до праці інших людей.

Аналіз матеріалів дисертації Василя Олександровича доводить, що в першій половині 50-х років у Павлівській середній школі керівництво політехнічним навчанням здійснював безпосередньо директор, який був переконаний у необхідності “підготувати молодь, яка закінчує середню школу, до вибору професії, тобто до продуктивної праці в промисловості і сільському господарстві” [там само, с. 192]. Він координував та спрямовував у необхідне русло навчально-виховну роботу учнів на уроках, політехнічне навчання та позакласну роботу.

У цей період колектив школи, як і інші навчальні заклади України, спрямовував свої зусилля на належну організацію політехнічного навчання учнів, а у внутрішкільному керівництві таким навчанням вбачав за необхідне:

1) “створення матеріальної бази для прищеплення учням практичних навичок у тісному зв'язку з оволодінням теоретичними знаннями;

2) вивчення і використання можливостей, які надає життя для зв'язку теоретичних знань з практикою, для виховання в учнів любові до праці, для прищеплення практичних навичок;

3) підвищення політехнічної кваліфікації учителів;

4) повсякденне керівництво навчально-виховною роботою на уроках і в позакласній роботі;

5) включення продуктивної праці в навчально-виховний процес” [там само, с. 192-193].

Політехнічне навчання учнів здійснювалося під час вивчення учнями навчальних дисциплін (фізики, хімії, математики, природознавства, зоології, біології та ін.), продуктивної праці, виховної роботи (гуртки, трудові традиції, зустрічі учнів з кращими людьми колгоспного села, самообслуговування та ін.). Для нього використовувалася матеріальна база колгоспу та машино-тракторної станції (МТС), а також ділянки польової землі, фруктовий сад, шкільні дослідні ділянки.

Особливу увагу в школі приділяли формуванню в дітей навичок вирощування сільськогосподарських культур та вихованню любові до сільськогосподарської праці. Це здійснювалося під час продуктивної праці учнів. Так, за кожним класом було закріплено дві ділянки: перша – на польовій землі, що знаходилася за 300 метрів від школи, а друга – у фруктовому саду. На цих ділянках учні IV-X класів працювали щотижня по 3-6 годин під керівництвом класних керівників [677, с. 11; 682, с. 208].

В.Сухомлинський у своїй дисертації наводить приклад організації такої роботи у 1952-1953 навчальному році. Зокрема він пише, що “за IX-а класом (27 учнів) була закріплена ділянка саду з 42 фруктовими деревами і 0,07 га польової землі, на якій була посіяна пшениця і посаджена картопля. Крім того, клас заклав парник і доглядав за ним” [682, с. 208]. Перелік робіт, які було виконано учнями IX-а класу за тиждень з 17 по 23 квітня 1953 року, представлено в табл. 3.1.

Таблиця 3.1

Перелік робіт, виконаних учнями IX-а класу Павлиської школи протягом тижня

Дата	Види робіт, виконаних учнями
17 квітня	Зроблено прочистку фруктових дерев. Біля 20 дерев викопано ями для поливання, що буде проводитись пізніше. Полито розсаду в парнику.
18 квітня	Викопано 22 ями біля решти дерев. З поля привезено торішню солому для окурювання саду на випадок заморозків під час цвітіння дерев. Полито розсаду в парнику.
19 квітня	Скопано міжряддя між деревами. Викорчовано троє дерев, які загинули взимку. Посаджено троє молодих дерев. Полито розсаду в парнику.
20 квітня	Привезено з колгоспу перегній для виготовлення підживлювальної суміші в парники. Підготовлено ґрунт для садіння картоплі. Полито розсаду в парнику.
21 квітня	Посаджено картоплю. Виготовлено підживлювальну суміш для поливання розсади в парнику. Полито розсаду.
22 квітня	Перевірено фруктові дерева (для виявлення і знищення лялечок гусені, непомічених восени). Побілено вапном стовбури фруктових дерев. Заготовлено підживлювальну суміш для поливання дерев. Залито 12 ям, викопаних біля дерев (у кожен яму вилито по 6 відер). Полито розсаду в парнику.
23 квітня	Залито 16 ям біля дерев (по 6 відер підживлювальної суміші в кожен яму). Полито розсаду в фруктовому саду.

Джерело: [682, с. 208-209].

Як бачимо, дев'ятикласники за тиждень виконали чималу роботу. Проте, в класі навчалось 27 учнів, а отже, наведений у табл. 3.1 перелік робіт був їм цілком під силу і не потребував для свого виконання багато часу.

У Павлівській школі, як правило, більшість видів робіт виконувалася всім класним колективом або його частиною. Лише в окремих випадках, якщо того вимагали умови роботи, учням давали індивідуальні завдання [682, с. 209].

Об'єктами праці були найважливіші трудові процеси: підготовка матеріалу для висівання, снігозатримання, боротьба зі шкідниками сільськогосподарських рослин, закладання парників, збір урожаю, силосування кормів для скота [677, с. 11]. Виконували учні й інші види робіт. Наприклад, на окремі дні I півріччя 1953-1954 навчального року класний керівник VII-а класу О.Й.Степанова запланувала для своїх підопічних такі види робіт: збирання гусені з фруктових дерев на відведеній ділянці саду, викопування саджанців декоративних дерев і підготовка їх для посадки, надання допомоги інваліду Вітчизняної війни в заготівлі палива [682, с. 107].

Педагоги дбали про те, щоб діти привчалися до праці змалку, а тому залучали до праці всіх школярів. Так, учні I-III класів виконували посильну роботу на спеціально відведених для них “невеличких площах дослідної ділянки і фруктового саду”, де кожен клас саджав по 2-3 дерева і доглядав за ними. Крім того, разом зі старшокласниками молодші школярі пересажували розсаду, квіти, брали участь в інших видах робіт. Спільна робота мала неабияку виховну цінність [там само, с. 209].

Виховну цінність мало й те, що “щовесни на шкільному подвір'ї і на вулиці, біля парадного входу в школу, розбиваються квіткові клумби”, а в “кожному класі на вікнах стоять вазони з квітами”, догляд за якими, як писав В.Сухомлинський, поступово ставав колективною справою класів, здружував учнів першої і другої змін [там само, с. 122].

До того ж постійна участь учнів у різних видах продуктивної праці сприяла вихованню у них любові до праці та поваги до людей праці.

Важливо зауважити, що серед усіх слів В.Сухомлинський на перше місце ставив слова: “народ”, “праця”, “хліб”, оскільки вважав їх основою, на якій тримається наша держава. Він писав: “Хто не знає, що таке хліб і праця, той перестає бути сином свого народу. Той втрачає кращі духовні якості народні, стає відщепенцем, безликою істотою, невартою поваги. Хто забуває, що таке праця, піт і втома, той перестає цінувати хліб. Який би з цих трьох могутніх коренів не був пошкоджений у людини, вона перестає бути справжньою людиною, у неї з'являється всередині гнилизна, червоточинка” [685, с. 586].

Трудовому вихованню педагог надавав особливого значення, оскільки був переконаний, що воно “визначає характер і ціліспрямованість інших елементів комуністичного виховання” [678, арк. 6] та включає в себе такі компоненти: “формування комуністичного ставлення до праці як до першої життєвої потреби; виховання звички працювати на користь суспільства; вироблення навичок загальної трудової культури; оволодіння системою

трудових умінь і навичок; формування і розвиток індивідуальних здібностей, нахилів, покликання” [678, арк. 63].

З огляду на зазначене, директор Павлиської школи намагався пронизати працею весь виховний процес. Без важкої, наполегливої праці він не уявляв собі процес виховання і намагався пояснити це всім оточуючим. Зокрема, педагог писав: “Я багато чую і читаю про труднощі виховання підлітків і часто не розумію: хіба можна виховувати юнацтво самими тільки радощами споживання, як це, на жаль, буває? Наслідки такого виховання нерідко жалюгідні: підліток потрапляє в погане товариство, хтось збиває його з правильного шляху. Звідки ці погані товариства, звідки небажаний хтось? Початки цих небажаних явищ у забутті найважливішого: справжньою людиною виростає той, хто працює на загальне благо, в кого душа одухотворена ясною, благородною, високою метою” [687, с. 245-246].

В.Сухомлинський вважав, що любов дитини до людей праці – джерело людської моральності, а серед найголовніших виховних завдань школи називав виховання в учнів любові до праці [679; 682].

Директор школи підходив до організації трудового виховання і навчання серйозно. Найважливіше правило трудового виховання, на його думку, таке: щоб не було “жодного підлітка, жодного юнака, жодної дівчини, які б чимось не захопились у роки ранньої юності. Саме в період становлення творчих сил і здібностей, у роки ранньої юності кожен має відчутти себе справжнім майстром, поетом, художником в улюбленій праці” [690, с. 174].

Щоб досягти такого, слід дотримуватися принципів трудового навчання, які виділив педагог:

- єдність трудової культури і загального розвитку (морального, розумового, естетичного, фізичного);
- розкриття, вияв, розвиток індивідуальності у праці;
- висока моральна сутність праці, її суспільно корисна спрямованість;
- раннє залучення до продуктивної праці, трудове життя в дитинстві й отрочстві;
- різноманітність видів праці;
- постійність, безперервність праці;
- риси продуктивної праці дорослих у дитячій праці;
- посиленість дитячої праці;
- наступність змісту трудової діяльності, умінь і навичок;
- творчий характер праці, поєднання зусиль розуму і рук;
- загальний характер продуктивної праці;
- єдність праці й багатогранного духовного життя;
- розуміння і відчуття залежності життєвих благ і культурних цінностей, які дістає людина, від її особистої участі в загальній праці [691, с. 166-169].

Принципи трудового навчання було покладено В. Сухомлинським в основу системи трудового виховання Павлиської школи. Педагог був переконаний, що праця – не стежка, устелена трояндами, що виховує вона

лише остільки, оскільки вона нелегка, копітка. Учений наголошував на тому, що в будь-якій продуктивній фізичній праці є дві сторони:

1) особистісна сторона, в якій проявляються індивідуальні нахили, здібності, покликання, майстерність, а праця виступає як усвідомлена взаємодія людини з природою;

2) суспільна сторона (виготовлення матеріальних цінностей для суспільства) [676].

Вони пов'язані між собою, оскільки з одного боку людина знаходить певне задоволення у процесі роботи, а з іншого – виготовляє матеріальні цінності необхідні як їй самій, так і суспільству в цілому.

Видатний педагог здійснив класифікацію праці школярів за такими ознаками:

- за суспільною значимістю;
- за співвідношенням навчальної і виховної мети;
- за роллю і місцем у здійсненні розумового, морального, естетичного, фізичного виховання, політехнічної освіти;
- за співвідношенням розумових та фізичних зусиль;
- за характером знарядь праці;
- за результатами трудової діяльності;
- за оплатою.

Ці ознаки відкрито В.Сухомлинським у ході проведення наукових досліджень [720].

Він вважав, що підготувати людину до трудової діяльності можна, якщо дати їй відповідні практичні уміння і навички та забезпечити належну професійну підготовку.

Досягнути цієї мети можна за умов поетапної реалізації завдань трудового виховання. Передусім, слід дбати про психологічну підготовку молоді до праці. Із цього приводу педагог писав: “Готовність до продуктивної праці включає в себе уміння трудитися розумово, здатність постійно розвивати свій розум, застосовувати його до творчого розв’язання трудових завдань. Психологічна готовність до праці, про яку останнім часом так багато говорять, саме і є переконанням людини в тому, що в майбутньому трудовому житті зусилля її рук будуть підкорені розуму, творчому задуму” [693, с. 54].

На жаль, у сучасному суспільстві, як і за часів В.Сухомлинського, значна кількість молодих людей не готова до праці, особливо до праці фізичної. Діти часом не знають, що це таке, наче вони живуть в іншому світі. Як не дивно, винні в цьому їх батьки, що оберігають дітей від будь-якої роботи. У той самий час практика доводить, що на певному віковому етапі молодь дуже захоплюється трудовою діяльністю, наприклад, школярі підліткового віку із задоволенням відвідують уроки трудового навчання і висловлюють побажання, щоб їх було більше та й тривали вони довше. Парадоксально, але у старших класах бажання працювати поступово зменшується. Певною мірою винні в цьому знову таки батьки, які продовжують оберігати дітей, “жаліють” їх, виконують самотужки всю

господарську роботу. Та й педагоги часом не можуть організувати пізнавальну і трудову діяльність так, щоб учень був суб'єктом навчально-виховного процесу, правильно керувати нею, допомагати школярам переборювати труднощі.

Свого часу В.Сухомлинський так пояснив відсутність у дитини бажання займатися фізичною працею: “Розумова праця школярів за своїм характером, спрямованістю, змістом відірвана від праці фізичної, внаслідок чого робота рук не збагачує, не розвиває розум, а розум, у свою чергу, не впливає на творчі трудові процеси. Порушується єдність духовного життя: дитина з малих років привчається дивитися на фізичну працю як на неприємний, але необхідний обов'язок. Замість потреби праця стає неминучістю”. З огляду на зазначене, науковець зробив висновок, що “замість психологічної готовності до цікавої творчої праці в школярів виникає прагнення вибрати діяльність, в якій фізичні зусилля займали б якнайменше місця” [693, с. 55].

Практичну підготовку до трудової діяльності педагог пропонує розпочинати з робіт, для виконання яких використовуються прості інструменти. Це, на його думку, не лише формує трудову майстерність, а й розвиває розум, нахили, здібності дітей [692, с. 72]. Тобто В. Сухомлинський бачив прямий зв'язок між фізичною працею і розвитком розумових здібностей людини. У своїй праці “Серце віддаю дітям” (1969 р.) він пише: “Широкий простір для розвитку розумових і фізичних сил відкривається у фізичній праці. Не можна уявити повноцінного щасливого дитинства без того, щоб трудова діяльність не одухотворялася радісними, хвилюючими почуттями. Досвід переконує, що фізична праця для маленької дитини – це не тільки набуття відповідних умінь і навичок, не тільки моральне виховання, а й безмежний, надзвичайно багатий світ думок. Цей світ пробуджує моральні, інтелектуальні, естетичні почуття, без яких неможливе пізнання життя, а отже, – й навчання” [694, с. 125].

Педагоги Павлиської школи в юнаків і дівчат змалку виховували готовність і повагу до фізичної праці, але намагалися, щоб вона була “пов'язана з інтелектуальним задумом, в здійсненні якого молода людина сама бере участь”. Як наслідок, “16-18 літні юнаки та дівчата охоче брали участь у будівництві приміщення колгоспної тваринницької ферми: викидали лопатами по кілька кубометрів землі щодня” [683, с. 396-397]. Позитивне ставлення молоді до фізичної праці легко пояснити, бо вони намагалися за всяку ціну досягти своєї мети, втілити в життя свої задуми.

Видатний вітчизняний педагог висловлював думку, що в житті кожної дитини має бути “одухотворена думкою фізична праця”. Цю ідею було втілено на практиці в Павлиській школі, де на “улюблену працю” спеціально планували години. Уже в 2 класі раз на тиждень у школярів була година, коли вони “робили ту справу, яка володіла їхніми думками і почуттями”. В 3-4 класах на “улюблену працю” відводили 2 години [694, с. 126]. Години “улюбленої праці” надавали школярам можливість вільно обирати справу до

вподоби, а отже, робити перші кроки на шляху вільного і свідомого вибору майбутньої професії.

Важливо, що вихованці сільської школи були оточені атмосферою трудового захоплення, бо “десятками цікавих справ були захоплені всі школярі. Вони вирощували дерева і хліб, конструювали моделі машин і механізмів, створювали ґрунтові суміші, доглядали тварин, будували нову теплицю або майстерню, монтували водопровід” [694, с. 126].

В.Сухомлинський був переконаний, що “праця, в основі якої лежить дослідна, дослідницька мета, не тільки поглиблює знання, а й формує діяльний, творчий розум”. Він писав, що дитина має набути “досвіду такої праці”, адже лише за таких умов у неї може бути сформована “здатність бачити в кожному ділі його інтелектуальну сторону, уміння знаходити все нові й нові можливості для поєднання зусиль розуму і рук” [693, с. 69].

Сьогодні у педагогів уже немає сумніву, що дослідницький підхід до праці сприяє розвитку особистості, формуванню у неї критичного ставлення до своїх суджень, оцінок, рішень, до своєї трудової діяльності. Разом із тим при організації трудової діяльності школярів у загальноосвітніх навчальних закладах часто можна спостерігати відсутність такого підходу. Тому для частини дітей властива “схильність вірити першому припущенню, що спало на думку, як остаточному й цілком правильному висновку”. Цей недолік, як застерігав В. Сухомлинський, є “прямим наслідком відриву думки від творчої праці” [692, с. 75]. Він проявляється там, де учні набувають знання у відриві від практичної діяльності або там, де практична діяльність не пов’язана з інтелектуальною працею.

Треба зазначити, що в Павлівській школі педагоги прагнули, щоб у процесі пізнання діти підходили до фактів і явищ без готових, передчасно завчених висновків. Тут дослідницький характер мали багато видів праці. Це робота на навчально-дослідній ділянці, у майстерні, робочій кімнаті, лабораторії та ін. [695, с. 111]. Дослідна праця давала учням можливість самостійно висувати гіпотези, приймати рішення, скеровувати свою діяльність у необхідне русло, вимагала відповідального ставлення до роботи.

Ми поділяємо думку В.Сухомлинського про те, що одне із найважливіших завдань школи – навчити школярів користуватися знаннями. Директор школи звертав увагу педагогічного колективу на те, що знання самі по собі не можуть захопити школярів, а “стають бажаним надбанням маленької людини за умови, що вони – засіб досягнення творчої, трудової мети” [694, с. 126]. На жаль, сучасна школа подекуди спрямовує свої зусилля лише на нагромадження дітьми певної суми знань, не враховуючи висновки видатного педагога, який застерігав: “Небезпека перетворення знань у мертвий вантаж виникає саме в молодших класах, коли за своїм характером розумова праця найбільше пов’язана з набуттям нових умінь і навичок. Якщо ці вміння і навички тільки засвоюються і не застосовуються на практиці, навчання поступово виходить за сфери духовного життя дитини, неначе віддаляється від її інтересів і захоплень. Прагнучи запобігти цьому явищу,

вчитель дбає, щоб кожна дитина творчо застосовувала свої вміння і навички [694, с. 127].

З огляду на те, що за навчальним планом учні Павлиської школи мали змогу лише раз на тиждень працювати у шкільній майстерні, а також на те, що “програмна праця” не могла задовольнити багатогранні інтереси і запити дітей, В.Сухомлинський великого значення надавав гуртковій роботі. Він вважав, що вона надає можливості кожному вихованцю “протягом тривалого часу випробовувати свої задатки, здібності, виражати в конкретній справі свій нахил, знаходити улюблену працю” [686, с. 570].

Педагог писав, що гуртки потрібні для поєднання праці й інтелектуального життя, для насичення вільного часу школярів “діяльністю великої духовної значимості”. Без гуртків директор школи не уявляв ні інтелектуального, ні емоційно-естетичного виховання учнів. У його школі вже в 3-4 класах хлопці і дівчата починали відвідувати гуртки.

В.Сухомлинський визнавав, що дитині потрібен “тривалий період шукання самого себе”, а тому не обмежував її вибір, надавав можливості самостійно обрати справу до вподоби. Він писав: “Поспішність вихователя в цій справі неприпустима. Не можна “прикріпляти” підлітка до того чи іншого гуртка. Але не можна й віддавати стихії складний процес самоутвердження в праці. Треба запалити в кожному серці вогник захоплення, одухотворення працею. Це означає допомогти підліткові докласти рук до такої справи й таким способом, щоб вони стали вчителем розуму [там само, с. 571].

Праця в гуртках Павлиської школи теж мала дослідницький характер, бо в іншому випадку, як підкреслює В.Сухомлинський, вона могла перетворитися в одноманітний і набридливий обов’язок. Так, у школі було кілька гуртків юних селекціонерів і ґрунтознавців. Гуртківці (хлопці й дівчатка) виконували таку роботу: відбирали насіння для висівання, збирали й зберігали місцеві добрива, вносили їх у ґрунт, перекопували ділянки, втілювали у життя свої дослідницькі задуми [там само, с. 572].

До того ж у школі було створено кілька куточків творчої праці з радіотехніки, електроніки, біохімії, ґрунтознавства, гібридизації, працюючи в яких учні мали можливість долучитися до різних видів діяльності та порівняти свої уявлення про ту чи іншу справу з реальною картиною. У куточках творчої праці школярі перетворювалися на мислителів й дослідників. Тут вони робили власні відкриття, переживали глибоке здивування та благоговіння перед досягненнями людства. Тут вони випробовували свої сили та розвивали інтерес до певної діяльності або робили висновок, що вона їм не підходить.

Створення куточків творчої праці було наслідком того, що директор школи не міг уявити “повноцінного виховання в роки отрочтва без того, щоб хлопчик, дівчинка не засиділись біля складної схеми чи приладу, забувши про все на світі, крім своєї цікавої праці” [там само, с. 576].

Велика кількість різноманітних гуртків, куточки творчої праці, “години улюбленої праці” та атмосфера трудового захоплення, що панувала в

Павлівській школі, були тими чинниками, які мали вирішальне значення в процесі формування у школярів відповідального ставлення до праці, активної життєвої позиції, сприяли вільному і свідомому вибору ними своєї майбутньої професії, свого життєвого шляху, а головне – виховували позитивне ставлення до будь-якої праці. Останнє, на нашу думку, є найважливішим.

Педагогічний колектив Павлівської школи вважав дуже важливими і уроки ручної праці в 1-4 класах, і роботи учнів 5-7 класів у майстерні та на навчально-дослідній ділянці, оскільки, як наголошував В.Сухомлинський: “На цих уроках учні освоюють уміння та навички, потрібні кожній людині в її повсякденному житті. Водночас ці уроки відіграють і велику виховну роль. Виконуючи найпростіші роботи з паперу, тканини, глини та пластиліну, дерева й металу, вирощуючи рослини в кутку живої природи і на навчально-дослідній ділянці, учень опановує початкові елементи трудової діяльності людини – елементарні вміння та навички, які є основою для складніших умінь та навичок, часто зовсім не схожих на ті, з якими учень має справу на уроках” [688, с. 10].

Цілеспрямоване, змістовне трудове навчання учнів 1-7 класів мало позитивні наслідки. Наприклад, у роботі В.Сухомлинського “Підготовка учнів до трудової діяльності” (1957 р.) знаходимо такі рядки: “Окремі хлопчики протягом двох років дуже старанно ставились до роботи з тканиною. У 3 класі вони добре навчилися наносити на тканину мітки або нескладні узори, вишивати по наміченому рисунку, користуючись найпростішими прийомами, штопати панчохи й шкарпетки. Навіть не вірилось, що всі ці види роботи з такою великою вправністю, акуратністю, властивою більше дівчаткам, можуть виконувати й хлопчики... Звичайно, вони не стали захоплюватись вишиванням та іншими подібними видами рукоділля. Окремі з них вже в 4 класі почали брати участь у роботі гуртка електротехніків та радіотехніків. І тут стало очевидним дуже цікаве явище: той, хто міг швидко й красиво штопати панчохи, дуже швидко навчився намотувати тоненький провідник на картонний циліндр при виготовленні важливої деталі детекторного радіоприймача – варіометра” [там само, с. 10-11].

Усі дівчатка – учениці Павлівської школи – займались шитвом, вишиванням і в’язанням починаючи з 1 класу, ще задовго до того, як у школах України було введено навчальний предмет “Ручна праця”. Як наслідок, усі учениці 5-7 класів уміли добре вишивати, а учениці 8-10 класів могли “вишити українську сорочку, пошити собі плаття” [там само, с. 12].

Цінним було й те, що у процесі вишивання, в’язання дівчата навчилися знаходити естетичне задоволення. Так, Віра Д. і Любов Ш. не лише виявляли значний інтерес до вишивання та в’язання, а й брали участь в обласній виставці, де демонструвалися їх вишивки [676, с. 238]. Це, без сумніву, свідчить про високий рівень робіт, виконаних дівчатами. І це не дивно, бо, як

вже зазначалося, учениці Павлиської школи з першого по десятий клас навчалися художній вишивці.

Уже наприкінці першого року навчання кожна дівчина виконувала самостійну роботу: вишивала візерунок чи орнамент для своєї книжкової полиці. З кожним роком роботи були більш складними: у другому і третьому класах дівчата вишивали серветки, рушники; у четвертому і п'ятому класах вони вишивали сорочки та інші види одягу за допомогою старших учениць, а до завершення сьомого класу кожна дівчина вміла вишити сорочку. У 8-10 класах уміння і навички удосконалювалися під час самостійної роботи – вишивання українських національних костюмів. Така кропітка, творча праця позитивно впливала на процес формування моральних якостей у дівчат. Вони старанно виконували будь-яку роботу, намагалися бути акуратними [там само, с. 209].

Трудова діяльність хлопців і дівчат у Павлиській школі була різноманітною. Учні “доглядали за двигунами, створювали спеціальні машини, які полегшували працю людини, доглядали за садом, допомагали дорослим будувати ферму, вирощувати пшеницю”, “ліпили з глини в керамічній майстерні, виготовляли деталі на замовлення колгоспної майстерні, складали моделі з розмонтованих вузлів та деталей” [516, с. 274].

Наголошуючи на важливості ідей В.Сухомлинського для підготовки сучасної молоді до праці, А.Рацул зазначає, що педагог “обґрунтував систему трудового виховання школярів засобами матеріально-практичних цінностей, в яку ввійшли: психологічна підготовка до праці; закони дитячої праці; власне праця; технологія раціональної діяльності; шкільні трудові традиції; закономірності, принципи, методи та форми трудового виховання” [там само]. Тобто визначив наукові основи організації трудової діяльності учнів та здійснив їх апробацію на практиці у звичайній сільській школі, яка не була “дослідним майданчиком”, а отже, там не було створено ніяких особливих сприятливих умов для такої роботи.

Матеріальна база школи “створювалась не один рік зусиллями педагогів і учнів при постійній допомозі громадськості – особливо колгоспників і працівників МТС” [688, с. 3]. Але головними “діючими особами” звісно були директор школи – організатор, генератор ідей, який вперше розробив “педагогічну технологію ідей “школи самореалізації особистості” та впровадив у практику діяльності школи” [235, с. 20], а також школярі, бо “майже все обладнання створювалось силами учнів або з їх активною участю” [688, с. 4].

Для самореалізації особистості, як писав В.Сухомлинський, при школі було створено наступне: “навчально-дослідна ділянка, плодовий сад, шкілька, розсадник плодівих і декоративних дерев, ягідник, пасіка, кролеферма, теплиця, робоча кімната для дослідної роботи з ботаніки, 3 електростанції різної потужності (на 15, 5 і 1 кіловат, одна з яких дає трифазний струм), добре обладнані фізичний, хімічний кабінети та кабінет машинознавства і електротехніки, деревообробна та слюсарна майстерні з відповідними

інструментами. Обладнано також робочу кімнату для ручної праці учнів 1-4 класів та роботи технічних гуртків. Є окрема робоча кімната для гуртків юних електротехніків та радіотехніків, а також гуртка слюсарів-моделістів. Школа має трактор, автомашину, комбайн і різні сільськогосподарські машини” [688, с. 3-4].

Слід нагадати, що все це було в сільській школі в 50-ті роки ХХ століття, а також те, що навіть наприкінці ХХ століття, а тим більше сьогодні, лише деякі школи України мають таку матеріально-технічну базу.

На початку 50-х років ХХ століття у школі здійснювалося й виробниче навчання. Значна частина учнів 8-10 класів, працюючи у виробничих групах “на основі цілковитої добровільності”, опанувала масові виробничі спеціальності так чи інакше пов’язані з технікою (слюсар, токар, тракторист, комбайнер, шофер, рільник, тваринник, шовківник, овочівник, садівник). Розмаїття видів трудової діяльності давало можливість урахувати індивідуальні інтереси учнів, сили та можливості хлопців та дівчат. У 1950-1951 навчальному році Павлиська школа підготувала “13 трактористів, 5 комбайнерів, 7 токарів, 4 слюсарів, 14 садівників та лісівників, 12 шовківників” [там само, с. 16].

Пізніше, коли Міністерством освіти УРСР виробниче навчання було введено до навчальних планів загальноосвітньої школи, учні за власним вибором отримували масові виробничі спеціальності на більш широкій політехнічній основі (тракторист-слюсар-електротехнік, комбайнер-слюсар-електротехнік, токар-слюсар, агротехнік з вирощування зернових і технічних культур, агротехнік-плодоовочівник, майстер тваринництва з вирощування великої рогатої худоби, свиней і овець) [там само, с. 17].

Опанувати цими професіями школярам було не важко, бо вони вже з першого класу займалися відповідною трудовою діяльністю. У 10-12 років “всі діти вмiли обробляти земельні ділянки, готувати їх до посівів, заготовляти добрива, вносити їх у ґрунт. У 14-15 років усі хлопці і дівчата вмiли користуватися механiзмами від час збирання врожаю” [20, с.119]. Така організація трудової діяльності учнів відповідала поглядам В.Сухомлинського щодо якомога більшого наближення праці дітей до праці дорослих, і, навіть, перші кроки життя хлопців і дівчат були “трудовами в повному розумінні цього слова” [689, с. 29].

Стосовно виробничого навчання Василь Олександрович зазначав, що його “треба розглядати як елемент трудового виховання”, як “доцільну форму підготовки учнів до виробничої діяльності”. Він підкреслював, що під час виробничого навчання дівчата і хлопці отримують “масову робочу спеціальність хорошого робітника” [674, арк. 105-110].

У Павлиській школі набуті знання, вміння та навички школярі застосовували під час літньої практики, завданням якої було – добитись високої продуктивності праці, а це, в свою чергу, вимагало творчого підходу до справи. Останній допомагав дітям досягати високих результатів. Наприклад, Князева Р. під час практики на свинофермі влітку 1956 року

добилась такого середньодобового приросту ваги поросят, який значно перевищував досягнення кращих свинарок [688, с. 20].

В.Сухомлинський був переконаний, що творчий характер сільськогосподарської праці можна пізнати лише коли з дослідної ділянки буде зібрано врожай у 3, 5, 10 разів більший, ніж на інших ділянках, які її оточують. Він писав, що для цього достатньо мати невеликі ділянки, щоб робота на них не перевантажувала школярів, щоб у дітей був вільний час, який можна використовувати для інших видів пізнавальної праці (вишивання, в'язання – у дівчат; випилювання, конструювання, моделювання – у хлопців), для відпочинку, ігор [676, с. 228].

Слід зазначити, що діти, на жаль, не завжди мали чіткі уявлення про майбутню професію, про перспективи подальшої трудової діяльності, можливості професійного зростання тощо. Тому дуже важливого значення набувала робота педагогів з роз'яснення особливостей тієї чи іншої професії. Наприклад, одна з учениць Павлівської школи, яка у 4-7 класах цікавилася рослинництвом, а у старших класах успішно оволоділа професією агротехніка-плодоовочівника, виявила сумніви щодо обраної професії. Вихователь допоміг їй подолати невпевненість у собі, повірити у своє майбутнє, визначивши найближчі завдання та перспективи [там само].

Пізнавальну працю видатний педагог називав етапом трудового виховання. Вона мала відповідати силам, можливостям, віковим особливостям, інтересам школярів. Дослідницька мета трудової діяльності, на думку В. Сухомлинського, повинна бути на першому місці до того часу, коли сили і здібності вихованців дозволять висунути у якості головної мети виготовлення матеріальних цінностей. Він застерігав, що матеріальна база на першому етапі трудового виховання повинна максимально наближати дослідницьку діяльність до умов справжнього виробництва, щоб перехід від пізнавальної до виробничої праці здійснювався поступово [там само, с. 197].

Багаторічні роздуми та спостереження за життям і трудовою діяльністю вихованців дозволили В. Сухомлинському зробити висновок про те, що в юнаків і дівчат “крім праці у майстерні, у полі чи на тваринницькій фермі” має бути ще й улюблена справа, яка приносить їм естетичну та моральну насолоду, а для цього, як вже зазначалося, у них має бути вільний час [315]. Саме у цей вільний час у Павлівській школі кожному учню надавали можливість виконувати різноманітну роботу, обирати, помилятися, поступово знаходити справу, яка подобалась.

На “улюблену працю” в Павлівській школі спеціально планували години та намагалися, щоб вона була “пов'язана з інтелектуальним задумом, в здійсненні якого молода людина сама бере участь” [683, с. 396-397].

Дуже цікавими, повчальними і спрямованими на трудову підготовку хлопців і дівчат були трудові традиції Павлівської школи, серед яких В.Сухомлинський у своїй дисертації називає такі:

- виготовлення у передекзаменаційні дні для подарунку школі наочних приладів, обладнання для навчальних кабінетів;

- виготовлення в літні канікули наочних посібників для кабінету біології (колекція ґрунтів, колекція глини тощо);

- колективне виконання учнями різних видів робіт у колгоспному виробництві (збирання колосків, штучне запилення кукурудзи, заготівля кормів для худоби, збирання врожаю фруктів, знищення гнізд гусені) [682, с. 141-141-а].

Крім того, були трудові традиції, що тісно пов'язувалися з народним календарем. Н.Ангелуца та І.Ткаченко у статті “В.О.Сухомлинський і сучасні проблеми трудової підготовки молоді” (1994 р.), підкреслюючи важливе виховне значення трудових традицій, відмічають: “Пов'язуючи з працею радість спілкування, піднесений настрій, педагоги Павлиської школи на чолі з Сухомлинським облагороджували душі своїх учнів, виховували працьовитість” [5, с. 118].

Трудовій підготовці особистості сприяли також такі традиції, як прикрашання класних кімнат і шкільного подвір'я, підготовка і проведення Тижня саду, Дня першого снопа, Свята першого хліба та інші. Особливо важливою, на нашу думку, була підготовка до свят. Наприклад, готуючись до свята, молодші школярі власними руками збирали пшеницю на своїх маленьких ділянках, молотили зерно, а учениці старших класів випікали хліб... Тут і копітка щоденна праця, і радість спілкування та взаємодопомоги, і святковий настрій, і бажання працювати, і любов до землі та хліба, і сенс життя. А звідси і працьовитість, і високий рівень сформованості в учнів моральних якостей, і піднесений настрій тощо [681].

Педагоги Павлиської школи й батьки учнів мали свою думку щодо особливостей організації трудової підготовки дівчат і хлопців, яка була прогресивною для того часу. Вони, зокрема, вважали, що “у 5-7 класах дівчаток доцільніше було б вчити не столярній і слюсарній справі, а шитву, вишиванню, в'язанню і взагалі рукоділлю. Якщо й треба давати дівчаткам деякі вміння та навички по обробці дерева й металу, то вони повинні мати особливий характер, більше наближатись до художньої творчості (наприклад, випилювання лобзиком). А для хлопчиків роботи по дереву доцільно було б ввести з 3 класу, а не з 4; досвід показує, що 9-10 річні діти з великим інтересом і захопленням випилюють лобзиком, конструюють з дерева моделі простих речей” [688, с. 12].

Вищезазначене дозволяє стверджувати, що ще в 50-ті роки ХХ століття колектив сільської школи усвідомив необхідність здійснення підготовки дівчат і хлопців до трудової діяльності з урахуванням гендерних аспектів. У зв'язку з цим вважаємо за доцільне нагадати, що тільки на початку 60-х років у школах України з'явився навчальний предмет “Домоводство”, а в останні десятиріччя ХХ століття трудове навчання в школах України остаточно розділилося на технічну (для хлопців) та обслуговуючу (для дівчат) працю.

Більш того Павлиська школа отримала дозвіл місцевих органів народної освіти на перенесення уроків ручної праці в 3-4 класах для хлопчиків у майстерню, тобто надала їм можливість майструвати по-справжньому під керівництвом досвідченого інструктора столярної та

слюсарної справи В.Тарана. Зазначене свідчить про небайдуже ставлення дорослих до трудової підготовки учнів, прагнення зробити її більш ефективною, створити оптимальні умови для здійснення цього процесу.

Цінним є й те, що В.Сухомлинський сам ставився до праці з любов'ю, а тому подекуди писав про неї дуже поетично. Наприклад, у роботі “Листи до сина” знаходимо такі рядки: “Праця і Людина, Людина і Праця – ось мати і батько всіх істин... Праця – найвеличніша краса, але праця, разом з тим, і страшенно важка справа. Пізнати цю істину – ось у чому один із секретів виховання” [685, с. 605, 606]. А ось його слова з роботи “Народження громадянина”: “Естетика життя – це передусім краса праці в усій її різноманітності й багатогранності” [686, с. 318].

Велика увага В.Сухомлинського до трудової підготовки підростаючого покоління не обмежувалася шкільним життям. У своїх творах він досить часто звертався до батьків учнів. Наприклад, у роботі “Лист молодому батькові” він закликає батьків не боятися дитячої праці та не оберігати від неї своїх малюків [684, с. 444].

Ці слова видатного педагога особливо актуальні сьогодні, коли у багатьох представників підростаючого покоління переважають споживацькі інтереси. Водночас, їхні батьки не помічають цього та оберігають дітей від будь-якої праці.

У зв'язку з цим хотілося б нагадати доісторичні часи. У той період розвитку людства, як нагадує Т.Тхоржевська, “виховання, здійснюване на несвідомому рівні, трималося на інстинктах і наслідуванні... Основна ідея виховання – роби, як я; роби, як усі; не зробив – не вижив. Зв'язок між життям і тим, чого треба навчитися, – такий тісний, що вмовляння вчитися не потрібні. Життя ясно вказувало на те, що треба знати й уміти” [725, с. 338]. Тобто молоді треба було обов'язково працювати для того, щоб просто вижити.

З тих часів ситуація докорінно змінилася, однак, це не означає, що працювати стало потрібно не всім. Праця, як і раніше, є основою життя людини. Саме тому треба дбати про те, щоб, як писав В.Сухомлинський, вона стала улюбленою і приносила радість кожній людині. Можливо тоді стане престижним займатися “трудовим самовихованням”, виконувати “буденну працю”, брати участь у “загальній продуктивній праці”, “загальній праці по самообслуговуванню” тощо.

Отже, аналіз творчої спадщини В.Сухомлинського доводить, що він значну увагу приділяв підготовці молодого покоління до трудової діяльності, вважав, що школа повинна допомогти учням правильно визначити свій життєвий шлях. Видатний педагог не лише визначив наукові основи організації трудової діяльності учнів та обґрунтував систему трудового виховання, а й здійснив апробацію своїх ідей на практиці в звичайній сільській школі.

Більш того, у нього вже в ті часи було багато послідовників та однодумців, серед яких, передусім, слід назвати І.Ткаченка та О.Захаренка. Працюючи директорами Богданівської та Сахнівської шкіл (Кіровоградська

область), вони також значну увагу приділяли трудовій підготовці учнів (досвід роботи цих педагогів та їхні ідеї щодо вирішення даної проблеми буде проаналізовано в наступних параграфах).

До однодумців В.Сухомлинського можна віднести й К.Голобородька, який в 50-60 роки ХХ століття очолював Станіславську середню школу. Цей заклад на Херсонщині був взірцем щодо організації трудової підготовки учнів, адже тут, як і в Павлиській школі, прищеплювали любов до праці, здійснювали психологічну та практичну підготовку учнів до трудової діяльності на промислових підприємствах, в колгоспах і радгоспах [627]. У Станіславській школі на початку 50-х виникла перша в Херсонській області учнівська навчально-виробнича бригада [55, с. 17] та, мабуть, раніше за всіх в області організовано майстерні по дереву і металу. На базі шкільних майстерень учні опанували теслярську та будівельну справу. Тут також працювала учнівська бригада, яка споруджувала і ремонтувала будинки колгоспників. У 1954 році учнів школи, починаючи з 5-6 класу, почали залучати до посильної праці в сільськогосподарському виробництві, а група дев'ятикласників у цей період “обробляла в колгоспі 10 гектарів кукурудзи і проводила на цій ділянці дослідницьку роботу” [220, с. 16]. При школі були створені теплиця, живий куточок, працювали технічні гуртки. Школярі плідно співпрацювали з місцевим колгоспом (вирощували фруктові й декоративні дерева, висаджували парки тощо) [55]. У 1956 році 40 випускників разом з атестатом про середню освіту отримали свідоцтво про набуття кваліфікації слюсарів-трактористів і слюсарів-комбайнерів [220]. У 60-ті роки у школі трудову підготовку учнів піднято на більш високий щабель: розширено перелік спеціальностей, за якими здійснювалося виробниче навчання старшокласників та матеріально-технічну базу, а учнівська навчально-виробнича бригада обробляла вже 82 гектари землі [52].

Як бачимо, трудову підготовку в Станіславській школі було організовано подібно до Павлиської школи. Це ще раз засвідчує, що в ті часи цьому напрямку роботи у школах України почали приділяти досить значну увагу. Проте, серед усіх них вирізнялася школа В.Сухомлинського. Саме тому його ідеї та досвід роботи поширювалися в різних регіонах України, а особливо на Кіровоградщині.

3.2. Нормативно-правова база трудової підготовки школярів

У повоєнні роки, коли відбулося чергове відродження традицій трудової підготовки молоді, в основу побудови навчально-виховного процесу загальноосвітньої школи почали покладати принцип політехнізму.

Роботи в зазначеному напрямку активізувалися після ХІХ з'їзду КПРС (1952 р.), після якого систему загальної освіти Радянського Союзу було повністю переорієнтовано на політехнізацію. Як наслідок, переглянуто навчальні плани та програми, підручники та посібники, перебудовано

викладання основних шкільних курсів, розпочато роботу з підготовки відповідних фахівців та ін. [58; 707].

XX з'їзд КПРС (1956 р.) поставив перед загальноосвітньою школою завдання щодо забезпечення тісного зв'язку навчання з суспільно корисною працею учнів на підприємствах, у колгоспах і радгоспах, на дослідних ділянках і в майстернях. Визначення такого завдання мало на меті забезпечити глибоке і міцне засвоєння школярами основ наук, успішне здійснення політехнічного навчання, ознайомлення учнів із найважливішими галузями промислового і сільськогосподарського виробництва, прищеплення їм практичних навичок і вмінь.

Для успішного виконання таких директив Міністерство освіти республіки у цьому ж році видало наказ “Про організацію і проведення суспільно корисної праці учнів шкіл Української РСР”, де наголошено, що суспільно корисна праця мала проводитись у повній відповідності з навчальною програмою кожного класу, а також урахувати місцеві можливості, вік учнів, їхній фізичний розвиток і стан здоров'я. Зокрема, у сільському господарстві суспільно корисну працю учнів проводили відповідно до програм із ботаніки та зоології (5-7 класи), рослинництва та машинознавства (8-9 класи), а у промисловості – до програми з практикуму (8-9 класи) [448].

На поліпшення трудової підготовки школярів спрямовувалися й інші рішення та вказівки керівних органів, партійних і комсомольських організацій. Так, наприклад, V Пленум ЦК ВЛКСМ (1956 р.) прийняв рішення, яким “зобов'язав піонерські дружини і комсомольські організації в школах приділити особливу увагу трудовому вихованню та політехнічному навчанню учнів, залучати їх до суспільно корисної праці” [206, с. 400-401].

У 1957-1958 роках Міністерство освіти УРСР видало такі нормативно-правові документи: методичний лист “Суспільно корисна праця учнів у сільськогосподарському виробництві”, лист “Про організацію літньої с/г практики та дальше розгортання суспільно корисної праці у с/г учнів шкіл УРСР”, “Положення про шкільну навчально-дослідну ділянку”, “Програми практичних занять на навчально-дослідних ділянках”, “Програми практикумів з сільського господарства” та багато іншого [244; 412].

У квітні 1958 року на XIII з'їзді ВЛКСМ, як і раніше на XX з'їзді КПРС, звернули увагу на відірваність школи від життя і виробництва. Зокрема, на важливості подолання зазначеного недоліку наголосив у своїй доповіді М.Хрущов [758]. Подібні думки висловлювала і обговорювала й педагогічна громадськість.

Як результат, 24 грудня 1958 року головою Президії Верховної Ради СРСР підписано “Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР”. Закон констатував, що існує “певний відрив навчання від життя, слабка підготовленість тих, що закінчують школи, до практичної діяльності”. У розділі “Про середню школу” вказувалося, що “навчально-виховна робота у восьмирічній школі повинна бути побудована на поєднанні вивчення основ наук, політехнічного

навчання і трудового виховання, широкого залучення школярів до доступних в їх віці форм суспільнокорисної праці”, а Рада Міністрів Союзу РСР і Ради міністрів союзних республік мають “здійснити заходи по зміцненню матеріальної бази шкіл, ліквідації багатозмінності занять, організації виробничого навчання, а також заходи по наданню для учнів старших класів середніх шкіл навчальних місць для проходження професійного навчання і виробничої практики” [105]. У Законі також наголошувалося на головному завданні загальноосвітньої школи, яким визначено підготовку учнів до життя і суспільно корисної праці, дальшого підвищення рівня загальної і політехнічної освіти та інше [206].

Особливу роль у всіх змінах, які відбувалися в цей період у системі освіти України, відіграла управлінська діяльність відповідних керівних органів (Верховна Рада, Міністерство освіти і науки, обласні та районні відділи освіти, інші органи виконавчої влади СРСР та України). Підтверджує зазначене аналіз історико-педагогічної літератури, архівних документів, оскільки серед них чимало звітів, наказів, довідок, доповідей, рішень, директивних указівок, які висвітлюють усі протиріччя, що виникали у процесі відродження в Україні трудової підготовки молоді.

Ось далеко неповний перелік нормативно-правових документів трудової підготовки школярів, які було прийнято Міністерством освіти УРСР в 60-ті роки ХХ століття: “Положення про шкільні і міжшкільні навчально-виробничі майстерні для виробничого навчання і продуктивної праці учнів середніх шкіл УРСР” [411]; “Положення про учнівську комплексну навчально-виробничу бригаду колгоспу (радгоспу)” (1961 р.) [410]; “Положення про пришкільну сільськогосподарську ділянку в школах Української РСР” [404] (1962 р.); “Положення про виробниче навчання учнів середніх загальноосвітніх трудових політехнічних шкіл з виробничим навчанням Української РСР” [399]; постанова “Про стан виробничого навчання в міських середніх загальноосвітніх школах Української РСР” [468] (1963 р.); тематичні плани з виробничого навчання для середніх шкіл для підготовки спеціалістів за програмами “Кулінарна справа”, “Столярна справа”, “Основи взуттєвого виробництва” [705] (1964 р.) та ін.; наказ “Про порядок здійснення в 1965/66 навчальному році політехнічного трудового і виробничого навчання в ІХ – Х класах середніх загальноосвітніх шкіл” [452]; постанова “Про стан політехнічного трудового навчання учнів V-VIII класів у процесі занять в майстернях шкіл Одеської області” [471] (1965 р.); постанова “Про часткову зміну і удосконалення трудової підготовки учнів у школах Української РСР” [482]; тематичні плани з основ виробництва для ІХ-Х класів [706] (1966 р.); наказ “Про трудове навчання та виховання учнів у школах Української РСР” [476] (1968 р.) та інше.

Управлінська діяльність керівних структур досліджуваного періоду не обмежувалася доведенням до відома виконавців певних вказівок та інструкцій, а також організацією перевірок шкіл та виданням відповідних наказів, розпоряджень. Вона спрямовувалася, передусім, на підвищення

ефективності трудового навчання і виховання, а також трудової і професійної підготовки школярів.

З цією метою, наприклад, розроблено положення про шкільні і міжшкільні навчально-виробничі майстерні для виробничого навчання і продуктивної праці учнів середніх шкіл, про учнівську комплексну навчально-виробничу бригаду колгоспу (радгоспу), про пришкільну сільськогосподарську ділянку в школах, про виробниче навчання учнів середніх загальноосвітніх трудових політехнічних шкіл з виробничим навчанням та інше. У цих документах унормовано трудову підготовку школярів, що здійснювалася при виконанні різних видів робіт у навчально-виробничих майстернях, у навчально-виробничих бригадах, на пришкільних ділянках тощо.

Так, у “Положенні про учнівську комплексну навчально-виробничу бригаду колгоспу (радгоспу)” роз’яснювалося, що обов’язковою складовою роботи бригади була науково-дослідна робота за таким планом: визначення теми дослідів, схеми їх проведення, переліку необхідних матеріалів і додаткового обладнання, розподіл дослідів, фіксування результатів тощо [410]. У “Положенні про пришкільну сільськогосподарську ділянку в школах Української РСР” було сказано, що робота учнів на ділянках мала підвищувати їхній рівень загального політехнічного і професійного навчання, сприяти набуттю ними необхідних умінь і навичок щодо вирощування сільськогосподарських рослин, підготовці до подальшої виробничої діяльності [404]. У “Положенні про виробниче навчання учнів середніх загальноосвітніх трудових політехнічних шкіл з виробничим навчанням Української РСР” наголошувалося, що професійна підготовка школярів відбувалася під час вивчення ними загальнотехнічних, спеціальних предметів і практичного виробничого навчання зі спеціальності. При цьому в 9 та 10 класах здійснювалася попередня загальнопрофесійна виробнича підготовка учнів у процесі вивчення відповідних видів робіт, виконання лабораторно-практичних робіт зі спеціальності та вивчення загальнотехнічних і спеціальних предметів, а в 11 класі школярі оволодівали основними професійними навичками на виробництві [399].

Підвищенню ефективності виробничого навчання сприяли розробка та видання тематичних планів для підготовки школярів з кулінарної справи, столярної справи, основи взуттєвого виробництва, металообробки, основ електротехнічного виробництва, основ радіотехнічного виробництва, обробки деревини, будівництва, основ швейного виробництва та іншими [705; 706].

Про вдосконалення трудової підготовки учнів дбали не лише в центральних органах управління освітою, а й у регіонах, де ці питання займали чільне місце в порядках денних багатьох нарад учителів, районних рад депутатів трудящих, відділів освіти. Було прийнято чимало управлінських рішень, спрямованих на активізацію трудової підготовки, її зв’язок з життям, з продуктивною працею учнів, на удосконалення

виробничого навчання, на підвищення кваліфікації вчителів, на створення матеріально-технічної бази навчальних майстерень та інше.

Реалізація намічених завдань у значній мірі залежала від позиції керівництва шкіл. На жаль, у ті часи значна частина директорів шкіл вважала своєю основною метою підготовку випускників до вступу у вищі навчальні заклади, а не до безпосередньої участі у процесі виробництва матеріальних благ. Певною мірою це було пов'язано з тим, що школи щороку звітували про те, скільки учнів вступили до вузів [655, арк.70]. Унаслідок того, що керівництву шкіл, подекуди, було не до трудової підготовки учнів, то у звітах про навчально-виховну роботу закладів, якими вони управляли, розділи з трудового та виробничого навчання часто не висвітлювали реальної картини, були складені формально або просто переписані зі звітів минулих років.

Деякі керівники шкіл, працівники райвно, місцеві органи управління не приділяли належної уваги організації трудового навчання, не допомагали вчителям у викладанні цього предмета. Вони не проводили методичні семінари, не відвідували уроків, не забезпечували вчителів матеріалами, необхідними для проведення практичних робіт [297, арк. 13].

У багатьох школах, як доводить аналіз актів їх перевірки, знайдених в архівах, майстерні були дуже погано обладнані, мали примітивне пристосування, інструмент, який не відповідав віковим особливостям школярів, та й приміщення майстерень часто не відповідали санітарно-гігієнічним вимогам. Навчали предметів трудового циклу вчителі, які не мали спеціальної освіти, не володіли методикою викладання навчального предмета, не завжди були спроможні своєчасно і якісно скласти календарно-тематичні плани з трудового навчання, а отже, не могли забезпечити якісну організацію навчально-виховного процесу на уроці, потребували постійної методичної допомоги [1; 385].

Прорахунки і недоліки у справі організації трудової підготовки були досить помітними й потребували негайного усунення. На це були спрямовані, наприклад, численні резолюції вчительських нарад різного рівня.

Так, 27 серпня 1957 року нарада вчителів шкіл Херсонського району постановила: посилити увагу педагогічних колективів шкіл до політехнічного навчання та трудового виховання учнів; створити в школах майстерні та робочі кімнати, у яких має бути необхідне устаткування, залучати до цієї роботи шефські організації; вести боротьбу з проявами з боку учнів зневажливого ставлення до фізичної праці; організувати у школах гуртки з домоводства; широко залучати школярів до роботи з самообслуговування; зобов'язати директорів шкіл передбачити у кошторисах на 1958 рік виділення коштів на придбання інструментів, необхідних для проведення уроків ручної праці та інше [519, арк. 2-3].

Інформацію про виконання зазначених резолюцій знаходимо у протоколах засідань педагогічних рад учителів, звітах про навчально-виховну роботу закладів освіти, матеріалах переписки з питань зв'язку шкіл з життям і виробництвом тощо. Вона не завжди була позитивною, однак можна констатувати, що не зважаючи на значні прорахунки, труднощі в

організації у школах трудової підготовки, для досліджуваного періоду характерними були постійна увага до неї, прагнення не лише побачити, проаналізувати наявні недоліки, а й знайти шляхи їх усунення, скерувати роботу так, щоб забезпечити підвищення ефективності трудового навчання та виховання молоді. Про це свідчать численні рішення та заходи.

Наприклад, наявність недоліків у виробничому навчанні спонукала до появи директивних указівок Міністерства освіти УРСР та обласних відділів народної освіти щодо підвищення якості такої роботи, а також відповідного навчально-методичного забезпечення.

На початку 60-х років ХХ ст. Міністерством освіти УРСР та Науково-дослідним інститутом педагогіки і психології створено і видано “понад 187 назв спеціальних навчальних програм, підручників, навчальних і методичних посібників з виробничого навчання, якими забезпечено всі школи республіки” [246, арк. 3]. Серед них: 101 програма, 45 підручників і навчальних посібників, 30 таблиць і плакатів, 2 кінофільми. На жаль, створено їх було не з усіх спеціальностей, за якими здійснювалося виробниче навчання старшокласників. Окрім того, як сказано в річному звіті про роботу шкіл України за 1960-1961 навчальний рік, вони не були доскональними [530].

Зазначені програми було складено для підготовки школярів за багатьма спеціальностями різних галузей народного господарства. Зокрема, дівчата, навчаючись за ними, мали можливість отримати такі професії: медсестра-вихователь дитячих ясел та молодших груп ясел-садків, машиністка-стенографістка, оператор поштово-телеграфно-телефонного зв'язку, кондитер, кулінар, швачка, кравець, тваринник, виноградар, садівник, животновод-механізатор, механізатор-полевод, тракторист, комбайнер, муляр, лаборант хімік-аналітик, кіномеханік та багато інших.

У другій половині 50-х – на початку 60-х років ХХ століття органи управління освітою значну увагу приділяли підвищенню кваліфікації вчителів трудового і виробничого навчання.

Прикладом такого може слугувати лист Міністра освіти УРСР, академіка АН УРСР І.К. Білодіда (1961 р.), в якому наголошено на необхідності ознайомлення сільських вчителів “з питаннями технічного прогресу і розвитку комплексної механізації в сільському господарстві, з основними сільськогосподарськими машинами та застосуванням їх, з агротехнікою провідних культур для даних радгоспів і колгоспів, основними завданнями в розвитку тваринництва, засобами підвищення продуктивної праці та зниження собівартості продукції”. Міністр також зазначив, що всі вчителі протягом найближчих 3-4 років “повинні ознайомитись з виробничим оточенням школи, оволодіти вміннями і навичками, необхідними для керівництва суспільно корисною працею учнів і всією виховною роботою в учнівських колективах. Учителі предметів політехнічного циклу повинні за цей же строк докладно вивчити виробництва, оволодіти знаннями, уміннями і навичками, які дали б їм можливість керувати виробничим навчанням по одній із спеціальностей” [68, с. 7]. Окрім того, у листі рекомендовано провести районні, обласні,

республіканські педагогічні читання з різних питань, зокрема і з питань трудової підготовки молоді.

Такий підхід до організації просвіти вчителів був дуже важливим і відкривав для виробничого навчання старшокласників нові перспективи.

Досить важливе значення, як для просвіти вчителів, так і для розвитку трудової підготовки учнів, мала організація в Україні шкіл передового педагогічного досвіду. Їх діяльність (або роботу певних ділянок навчально-виховного процесу) було вибудовано у повній відповідності до всіх існуючих нормативно-правових документів. Саме тому вони ставали прикладом для наслідування.

Наприклад, у 1961 році на Херсонщині за спільним рішенням обласного відділу народної освіти та президії обласного комітету профспілки працівників освіти вищої школи та наукових установ УРСР “Про організацію і роботу шкіл передового педагогічного досвіду Херсонської області” взірцем для інших щодо трудової підготовки учнів стали такі заклади: СШ №8 м. Херсона, СШ №1 м. Нова Каховка, Станіславська і Велетенська середні школи Білозерського району, Б-Наступська СШ Великоолександрівського району, Генічеська СШ №4, Голопристанська СШ №1, Іванівська СШ, Каланчацька СШ №1, Новокиївська СШ Каланчацького району, Червонопартизанська СШ Нижньосірогозького району, Маячківська початкова школа Сиваського району, Першотравнева СШ Скадовського району, Цюрупинська СШ №1. У них на високому рівні було організовано роботу однієї або кількох ділянок навчально-виховної роботи (трудове виховання в 1-4 класах, уроки праці в майстернях, виробниче навчання, робота учнівських виробничих бригад, гурткова робота з трудового виховання, організація суспільно корисної праці, робота на навчально-дослідних ділянках, робота по кролівництву) [580]. Досвід роботи цих шкіл було вирішено широко популяризувати, що мало привести до зростання кількості послідовників, а отже, якості трудового навчання і виховання в регіоні.

У рішенні наводився також перелік заходів, які необхідно було здійснити для забезпечення ефективної роботи шкіл передового педагогічного досвіду. Серед них:

- популяризація роботи шкіл передового педагогічного досвіду;
- надання систематичної допомоги педагогічним колективам шкіл передового педагогічного досвіду;
- проведення на базі шкіл передового педагогічного досвіду семінарів, практикумів, днів директора і завуча;
- організація для вчителів області екскурсій у школи передового педагогічного досвіду;
- проведення на базі інституту удосконалення кваліфікації вчителів наради-семінару для керівників шкіл передового педагогічного досвіду [580, арк. 6-7].

Зазначені заходи мали сприяти невинному зростанню кількості шкіл передового педагогічного досвіду, збільшенню кількості вчителів, досвід яких заслуговував би вивчення, узагальнення, наслідування.

У 50-60-ті роки ХХ століття у школах України значну увагу приділяли створенню та розширенню матеріальної бази трудового і виробничого навчання. Щоб упорядкувати цю роботу, було видано чимало наказів, якими, наприклад, зобов'язували всіх завідувачів райвно, міськвно, а також директорів шкіл і вчителів “негайно приступити до створення в усіх 8-річних і середніх школах навчальних кабінетів і майстерень”, рекомендували “повністю використати кошти на поповнення навчальних кабінетів і майстерень”, надавали чіткі рекомендації щодо проведення семінарів учителів з питань організації та обладнання навчальних майстерень, конкурсів на кращий навчальний кабінет, доручали інституту вдосконалення кваліфікації вчителів розробити методичні поради зі створення навчальних кабінетів та інше [296, арк. 41].

На розширення матеріальної бази трудової підготовки спрямовувався й наказ Міністра освіти УРСР №39 від 31 січня 1962 року “Про створення навчально-виробничих цехів, дільниць, ліній, полігонів, шкільних і міжшкільних майстерень для виробничого навчання учнів”, на виконання якого в Україні запланували побудувати на підприємствах навчально-виробничі цехи для виробничого навчання учнів [204, с. 31].

Таким чином, неважко помітити, що в 50-60-ті роки ХХ століття в Україні значна увага приділялася управлінню процесом трудової підготовки молоді. Було розроблено відповідні нормативно-правові документи, рекомендації, навчальні програми, підручники, навчальні й методичні посібники, поширювався досвід роботи шкіл передового педагогічного досвіду тощо. Проте численні недоліки в організації у школах позаурочної, позашкільної діяльності з трудового виховання, суспільно корисної роботи, трудового та виробничого навчання залишалися.

Намагання виправити ситуацію привело, наприклад, до появи 27 травня 1966 року постанови колегії Міністерства освіти УРСР “Про часткову зміну і удосконалення трудової підготовки учнів у школах Української РСР”, де відмічено, що трудове навчання, яке здійснюється у школі у процесі загальної, політехнічної підготовки учнів, вивчення ними основ виробництва, а також під час проведення уроків ручної праці, занять у майстернях, екскурсій, лабораторних і практичних робіт, навчально-виробничої практики, вимагає докорінного поліпшення і удосконалення. Зокрема, у старших класах слід було озброїти учнів знаннями про сучасне виробництво, ознайомити їх з різними професіями, здійснити практичну підготовку учнів до трудової діяльності, а в школах, де наявні необхідні умови, організувати професійну підготовку учнів. Цією ж постановою обласним відділам народної освіти рекомендовано:

- здійснювати контроль за проведенням передбачених програмою виробничих екскурсій, лабораторних та практичних робіт;

- укомплектувати всі середні школи кваліфікованими учителями трудового навчання;
- не допускати використання годин, передбачених навчальним планом на трудове навчання, для іншої роботи;
- забезпечити кожному середню школу відповідною базою для трудової підготовки учнів та зміцнити наявну;
- активізувати у школах профорієнтаційну роботу та інше.

Крім того, постановою передбачено низку заходів щодо забезпечення шкіл навчальними посібниками, інструкціями з техніки безпеки, інструментами та знаряддям для трудового навчання [482].

Варто зауважити, що наприкінці 60-х років минулого століття трудовому вихованню, а отже, й трудовій підготовці школярів приділяли неабияку увагу на всіх рівнях керівництва освітою і державою. Так, у “Директивах ХХІІІ з’їзду КПРС по п’ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1966-1970 рр.” сказано, що одним із завдань, які стоять перед школою, є прищеплення підростаючому поколінню любові до праці. У постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР “Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи” (10 листопада 1966 р.) серед завдань, які поставлено перед партійними і радянськими організаціями, міністерствами освіти союзних республік, місцевими органами народної освіти, керівниками шкіл, учителями, науково-дослідними педагогічними установами, педагогами-вченими, є трудове виховання учнів, а також систематичне проведення з ними роботи з професійної орієнтації [206, с. 407, 408].

Однак і в подальші роки організація у школах трудової підготовки учнів (не зважаючи на те, що підготовка до виробничої праці була визначена першочерговим завданням школи) залишалася не на належному рівні, адже, як зазначають вітчизняні науковці, “у більшості шкіл не було створено необхідних умов для продуктивної праці і хороші ідеї були споганені у процесі практики” [260, с. 295].

3.3. Зміст, форми і методи трудової підготовки дівчат у загальноосвітніх школах України в другій половині 50-х – 60-х роках ХХ століття

У 50-60-ті роки ХХ століття в Україні спостерігалось уважне ставлення до трудової підготовки дівчат. Її метою стало виховання кваліфікованих робітниць, а першочерговим завданням – психологічна, практична і політехнічна підготовка дівчат до якісного виконання майбутніх професійних обов’язків.

На виконання зазначеної мети у першу чергу спрямовувався навчально-виховний процес загальноосвітньої школи. Так, у 1954-1955 навчальному році трудове навчання ввели до навчальних планів 1-5 класів, а в 1956-1957 навчальному році – всіх інших класів загальноосвітньої школи. Починаючи з

1958 по 1965 роки, у навчальних планах шкіл було виробниче навчання, а з 1957-1958 навчального року – введено факультативний курс “Домоводство”, який у 1959-1960 навчальному році став обов’язковим навчальним предметом.

Серед навчальних курсів даного періоду були також: ручна праця (в 1-4 класах); практичні заняття у шкільних майстернях і на шкільних науково-дослідних ділянках (у 5-7 класах); виробничий практикум з основ сільського господарства й електротехніки (у 8-10 класах) [284, с. 70].

Крім відвідування уроків трудового і виробничого навчання, у 50-60-ті роки дівчата брали участь у діяльності учнівських виробничих бригад, у суспільно корисній роботі, самообслуговуванні, гуртковій роботі та різних видах технічної творчості, у трудових акціях, суботниках, тимурівській роботі, роботі в таборах праці та відпочинку, шкільних лісництвах, теплицях, парниках, на кролефермах, а також співпрацювали з дитячими та молодіжними організаціями тощо. Це дозволяло їм набути практичної компетенції у таких сферах, як: домашнє господарство, основні види рукодільних та сільськогосподарських робіт, кулінарія, виробнича діяльність за певним профілем та інше.

Зауважимо, що нова форма організації трудової підготовки молоді – учнівська виробнича бригада, яка виникла та отримала широке розповсюдження в цей період, швидко стала ефективним засобом як трудового виховання та навчання, так і організації виробничої праці хлопців і дівчат.

Перша учнівська виробнича бригада виникла в Росії в 1955 році. Ініціаторами її створення стали Григорополіська середня школа та правління колгоспу “Росія” Ставропольського краю. Для організації роботи бригади було виділено земельну ділянку, необхідну сільськогосподарську техніку та знаряддя праці. На земельній ділянці учні вирощували польові та овочеві культури, плодові дерева [373, с. 431].

В Україні першу учнівську виробничу бригаду організовано в Богданівській середній школі Кіровоградської області [370]. Багаторічний досвід роботи цієї школи показав, що найбільш доцільною формою організації трудової діяльності старшокласників є саме учнівська навчально-виробнича бригада, яка функціонує успішно лише за умов наявності навчально-дослідницького господарства. Таке господарство було організовано при школі в 1958 році. Воно складалося з угіддя, на якому вирощували польові і городні культури, садка, пасіки; різноманітної сільськогосподарської техніки; ручних знарядь праці; транспорту; посівних матеріалів, добрив, отрутохімікатів, а також з групи тварин, що знаходилися на фермах колгоспу, але за ними доглядали школярі. На базі навчально-дослідного господарства здійснювалася продуктивна праця та дослідницька робота щодо вивчення і впровадження нових методів вирощування високого врожаю сільськогосподарських культур та підвищення продуктивності тварин [716, с.75].

У цей період учнівські виробничі бригади виникають у багатьох навчальних закладах України. Це особливо стосувалося сільських шкіл. Так, у 1959 році на колгоспних полях України працювало понад 5300 комплексних учнівських виробничих бригад. Вони виростили врожай різних сільськогосподарських культур на площі 150 тисяч гектарів. Зокрема, учнівська бригада Новопраської середньої школи Кіровоградської області, яка об'єднувала 210 старшокласників, обробляла 91 гектар орної землі та 30,5 гектара саду і виноградників. При цьому члени бригади самостійно провели весь комплекс робіт: оранку, сівбу, збирання врожаю. Учні виростили на кожному гектарі по 45 центнерів насіння гібридної кукурудзи, 25 центнерів соняшника, 250 центнерів капусти і помідорів, 800 центнерів кавунів. Крім того, вони відгодували і здали державі 100 свиней, 3,5 тисячі голів птиці, 1 тисячу кролів [185, с. 20]. У 1961-1962 навчальному році учнівських бригад було 3371, у 1962-1963 – 3423, у 1968-1969 – 4092 [72, арк. 29; 90, арк. 10; 529, арк. 57].

Працюючи в бригадах, дівчата і хлопці не лише допомагали колгоспам і радгоспам, а й самостійно вирощували високі врожаї, проводили дослідницьку роботу. У процесі роботи вони оволодівали науковими знаннями, розширювали свій політехнічний кругозір, засвоювали передові прийоми агротехніки, знайомились з досягненнями сільськогосподарської науки і практики, а головне застосовували набуті знання в реальних умовах механізованого виробництва під час суспільно корисної виробничої праці.

Інтерес до дослідницької роботи виявляла значна кількість дівчат і хлопців. Так, учні Асканійської школи разом з науковцями Асканійського інституту та під їх керівництвом проводили дослід з вирощування кукурудзи в засушливих степах Таврії, а юні виноградарі Кіндійської школи на дослідних ділянках отримували по 100 і більше центнерів винограда з кожного гектара [219, с. 17].

Учнівські виробничі бригади часто збирали на своїх полях урожай значно більший, ніж колгоспи і радгоспи. Наприклад, бригада Першотравневої СШ В.-Рогачицького району Херсонської області виростила на площі 18 га по 28 центнерів кукурудзи, тоді як в радгоспі “Рогачик” урожай становив 18 центнерів з гектара [522, арк. 71].

Учнівські будівельні бригади проводили ремонти шкіл, добудовували класні кімнати, спортивні зали, будували гаражі, майстерні, теплиці [там само, арк. 74].

Значну допомогу в організації роботи учнівських виробничих бригад надавали колгоспи і радгоспи. Саме вони виділяли школам земельні ділянки, забезпечували бригади насінням, добривами, інвентарем та технікою, направляли своїх фахівців для роботи з учнями.

У 50-ті роки учнівські виробничі бригади створено майже в усіх середніх школах України. У них у більшості випадків працювали учні 7-10 класів, а інколи й 5-6. У сільській місцевості, де кількість учнів у школі не дозволяла організувати окрему бригаду, створювалися ланки, які входили до

складу міжшкільних учнівських виробничих бригад, що існували при колгоспах і радгоспах.

Водночас, у роботі учнівських виробничих бригад 50-тих років були й недоліки. Поліпшити їх роботу намагалися у такий спосіб:

- чітко планувати роботу бригад, визначати її обсяг виходячи із конкретних вимог (з вимог програм виробничого навчання та Положення про учнівські виробничі бригади);

- залучати бригади до роботи протягом усього навчального року, а не епізодично;

- узгоджувати з колгоспами і радгоспами плани роботи учнівських бригад та їх зобов'язання щодо вирощування врожаю;

- посилити роль учнів у керівництві бригадами, створити можливості для виявлення ними ініціативи, творчості;

- забезпечити дослідницький характер роботи учнівських бригад та інше [522, арк. 91].

Учнівські виробничі бригади як форма організації трудової підготовки молоді привертала увагу не лише педагогів, а й учнів, оскільки надавали останнім можливість для самореалізації, сприяли формуванню особистості.

Традиції трудової підготовки, закладені в перших учнівських виробничих бригадах в 50-ті роки ХХ століття, збереглися в школах і в наступне десятиріччя. У 60-ті роки учнівські бригади також спрямовували свої зусилля на зміцнення зв'язку навчання з практикою, на широке залучення дівчат і хлопців до участі у практичній діяльності [642].

Так, у 1964 році у школах Черкаської області працювали 208 учнівських виробничих бригад, які охоплювали близько 18 тисяч юнаків і дівчат. Вони обробляли 4700 гектарів землі, на якій “виростили в середньому по 20 центнерів пшениці, 51 центнеру кукурудзи в зерні, 270 центнерів цукрових буряків на кожному гектарі посіву”. Крім того учні “посадили близько півмільйона плодкових і півтора мільйона декоративних дерев, зібрали понад тисячу тонн жолудів, виростили гідропонним способом велику кількість кукурудзи на силос” [513, арк. 112]. У цьому ж році на Тернопільщині 113 учнівських виробничих бригад і 420 піонерських ланок вирощували різні сільськогосподарські культури на площі 4679 гектарів. Результатом їхньої роботи стало те, що “19 учнівських бригад одержали по 450 центнерів цукрових буряків з гектара, 29 – по 200 центнерів картоплі, 26 – по 70-80 центнерів зерна кукурудзи, 23 бригади – по 30 і більше центнерів озимої пшениці”. Учні також проводили на пришкільних навчально-дослідних ділянках цікаві агротехнічні досліди та впроваджували отримані результати під час роботи на колгоспних полях [724, арк. 108-109].

У 1965 році на Одещині найкращих результатів досягли учні Утконосівської середньої школи. Зокрема, на дослідній станції ними було одержано по 527 центнерів цукрових буряків з гектара. Бригада Вигодянської середньої школи Біляївського району зібрала з гектара по 95 центнерів винограду, а учні Випаснянської школи Білгород-Дністровського району – по 110 центнерів [734, арк. 15]. У цей час на Львівщині працювало

1847 учнівських ремонтно-будівельних бригад, до складу яких входило понад 20 тисяч школярів. Вони готували школи області до нового навчального року [520, арк. 47]. Ремонтували шкільні приміщення й учнівські виробничі бригади Херсонщини. До того ж учні виготовляли наочні посібники, працювали на полях (вирощували кавуни, овочеві культури, виноград) та тваринницьких фермах, доглядали за плодовими садами, проводили досліди щодо використання органічних і мінеральних добрив, займалися шовківництвом, брали участь у заготівлі кормів та ін. [642].

Практична діяльність учнів у багатьох випадках розгорталася на базі навчально-дослідних ділянок, навчально-дослідних господарств, земельних ділянок, закріплених за школами, тощо.

Наприклад, дівчата разом із хлопцями працювали на пришкільних навчально-дослідних земельних ділянках, кількість яких постійно змінювалася. Так, у 1954-1955 навчальному році ділянки були при 24742 школах. Тобто у порівнянні з попереднім навчальним роком, коли таких шкіл нараховувалося 25717, відбулося досить значне зменшення. У 1955-1956 навчальному році кількість шкіл, що мали земельні ділянки для дослідних цілей, знову зросло та становило 25951. Позитивна динаміка характерна й для наступного року, коли було 26777 таких шкіл. Це складало 90,8 % від загальної кількості шкіл в Україні. Решта шкіл (2740) земельних ділянок для організації навчально-дослідної роботи учнів не мали. Це особливо стосувалося міських шкіл. Тому в подальші роки органи освіти, обкоми КПУ та облвиконкоми продовжували вирішувати всі питання щодо виділення школам земельних ділянок [38, арк. 62; 146, арк. 1; 352, арк. 9]. Як результат їх число збільшувалося і становило, наприклад у 1958-1959 навчальному році, 27943, що складало 93, 2% від загальної кількості шкіл в Україні (29977) [528, арк. 6].

Праця учнів на шкільних ділянках, у теплицях, парниках тощо сприяла формуванню в них практичних умінь і забезпечувала підготовку до вивчення загальноосвітніх та спеціальних предметів, до трудової діяльності в різних галузях сільського господарства [95, арк. 101]. Проте, так було не в усіх школах, оскільки частина з них мали незначну кількість землі, а інших наявна земля не завжди використовувалася правильно. Наприклад, у Піщанському районі Вінницької області кілька шкіл (Піщанська, Загнитківська, Одолянська, Червоно-Полянська й Верхньо-Слобідська) використовували землю лише для господарських цілей [532, арк. 9]. Були й такі школи, яким виділили надто великі земельні ділянки. Так, за бригадою Скородистицької середньої школи Черкаської області, до складу якої входило 90 учнів, закріпили 230 гектарів землі. Тобто на одного учня припадало по 2,6 гектара, що було непосильним для школярів та призводило до їхнього перевантаження [246, арк. 10].

Через ці та інші причини на початку 60-х років ХХ століття кількість шкіл, які мали навчально-дослідні ділянки, дослідні господарства, земельні ділянки, закріплені за школами, та їх площа продовжували змінюватись і, на

жаль, зменшувалися (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Відомості про навчально-дослідні ділянки, дослідні господарства, земельні ділянки, закріплені за школами України

Показники	Навчальний рік	Міста і міські селища		Сільська місцевість		Разом	
		Всього у школах	У середніх школах	Всього у школах	У середніх школах	Всього у школах	У середніх школах
Площа навчально-дослідних ділянок (га)	1961-1962	4704	3351,7	18255,7	5471,7	22959,7	8823,4
	1962-1963	4891,5	3657,2	17477	4949,9	22368,5	8607,1
	1963-1964	4677,2	2897,3	17208,4	5125,5	21885,6	8022,8
Кількість шкіл, які мають дослідні господарства	1961-1962	534	370	1568	414	2102	784
	1962-1963	344	306	1273	708	1617	1014
	1963-1964	178	102	51	50	229	152
Площа дослідних господарств (га)	1961-1962	2541	2557	3980	2972	6521	5529
	1962-1963	3778,1	3608,1	10169,2	8443,4	13947,3	12051,5
	1963-1964	794,1	637,1	1962	1907	2756,1	2544,1
Кількість шкіл, які мають землю, закріплену за ними	1961-1962	559	434	14176	1899	14735	2333
	1962-1963	562	454	3541	2497	4103	2951
	1963-1964	854	579	4445	2570	5299	3149
Площа такої землі (га)	1961-1962	8470	7606	35874	31382	44344	38988
	1962-1963	8605,5	7600,5	42095,9	37960,7	50701,4	45561,2
	1963-1964	15027,9	14030	112170,8	62485,4	127198,7	76515,4

Джерела: [78, арк. 32; 79, арк. 1; 80, арк. 1].

У другій половині 50-х – 60-х роках ХХ століття однією із дієвих форм організації трудової підготовки дівчат була суспільно корисна робота. Вона здійснювалася й учнівськими виробничими бригадами, до складу яких входили старшокласниці, й шляхом участі дівчат у таких формах організації суспільно корисної праці, як: “ланки високих урожаїв по вирощуванню сільськогосподарських культур, робота класних колективів (за спеціально розробленим планом), комсомольсько-молодіжні трудові табори” [244, арк. 153].

Це знайшло відображення в багатьох нормативних документах даного періоду, зокрема в листі Міністерства освіти від 16 травня 1958 року “Про організацію літньої с/г практики та дальше розгортання суспільно корисної праці у с/г учнів шкіл УРСР”. У ньому також наголошувалося, що “Міністерство освіти УРСР з метою наближення школи до життя і залучення учнів до продуктивної праці в сільськогосподарському виробництві запровадило обов’язкові літні навчально-виробничі роботи для учнів 5-6 класів на шкільній ділянці та в колгоспі, а також літню навчально-виробничу практику для учнів 8-9 класів в сільському господарстві”, та зверталася увага на відповідне навчально-методичне забезпечення. До нього, передусім, відносили документи 1957 року, серед яких: “Програми практичних занять на навчально-дослідних ділянках”, “Програми практикумів з сільського господарства”, методичний лист “Суспільно корисна праця учнів у с/г виробництві” [244, арк. 153].

Як наслідок, у 1958 році одразу після екзаменів для учнів 5-6 класів було організовано літні навчально-виробничі роботи на шкільній ділянці та в колгоспі, які тривали 12-18 днів, а для учнів 8-9 класів – місячну навчально-виробничу практику в сільському господарстві та у промисловості. При цьому школи, які були розташовані у великих містах і не мали навчально-дослідних ділянок, організовували практичну роботу учнів 5-6 класів, під час якої вони доглядали за рослинами в парках, скверах, на вулицях тощо. У сільських школах з числа учнів створювали ланки і бригади для вирощування високих урожаїв, догляду за молодняком. Для учнів 8-9 класів, що навчалися в міських школах, у колгоспах відкривали комсомольсько-молодіжні табори. Перебуваючи в них, дівчата і хлопці ознайолювалися з основами сільськогосподарського виробництва, поглиблювали свої знання і застосовували їх на практиці, допомагали місцевим колгоспам. Крім того в багатьох регіонах (наприклад у Вінницькій, Кіровоградській, Харківській та Хмельницькій областях) зі старшокласників створювали будівельні бригади [294, арк. 43-44].

У другій половині 50-х – 60-х роках досить ефективною формою трудової підготовки дівчат залишалася гурткова робота. Як і в попередні історичні періоди, учениці з особливим задоволенням відвідували рукодільні гуртки (гуртки вишивання, крою та шиття тощо). Наприклад, лише у Вінницькій області в 1954-1955 навчальному році 6254 дівчини працювали в 391 рукодільному гуртку [532, арк. 101]. Тобто в одному гуртку навчалася близько 16 осіб.

У школах м. Києва в 1955-1956 навчальному році на один рукодільний гурток припадало приблизно 20 осіб, а загальна кількість дівчат, що відвідували 55 таких гуртків складала 1086. Крім того школярки мали можливість навчатися в гуртках з вивчення трикотажних виробів, швейної справи, художньої вишивки, умілі руки та ін. [553, арк. 146].

З метою впорядкування діяльності рукодільних гуртків, зокрема гуртків крою і шиття, Міністерство освіти УРСР 5 квітня 1956 року видало наказ № 152 “Про організацію гуртків крою і шиття в середніх школах та

навчання швейній справі вихованців дитячих будинків УРСР”, в якому повідомлялося, що “управління шкіл Міністерства освіти склало програму для шкільних гуртків з питань швейної справи і видає її тиражем 15000 примірників” [26, арк. 30].

Добре працювали дівчата в секціях квітководів, полеводів, садоводів, зоологів та метеорологів гуртка юннатів Татарбунарської середньої школи Миколаївського району Одеської області. Так, секція квітководів забезпечила кімнатними рослинами всі класні кімнати школи [559, арк. 242].

Дівчат широко залучали до різноманітних робіт із самообслуговування. Разом із хлопцями вони прибирали шкільні приміщення та подвір'я, заклеювали вікна, брали участь у поточному і капітальному ремонті школи, меблів, наочних посібників, працювали у шкільному саду, вирощували квіти і дерева тощо [96; 365]. Були й такі види робіт, які виконували тільки дівчата. Наприклад, учениці Новозбур'ївської восьмирічної школи № 2 Херсонської області виготовляли для себе танцювальні костюми [365, арк. 33].

Наприкінці 1958 року Міністерство освіти УРСР розробило проспект програм із самообслуговування та проект Положення про організацію самообслуговування в школі, школі-інтернаті і дитячому будинку, в основу яких поклали передовий педагогічний досвід. До розробки цих документів залучили вчителів, вихователів, директорів шкіл, шкіл-інтернатів, дитячих будинків, працівників НДІ педагогіки УРСР і Київського медичного інституту. Відповідно до Положення передбачалося залучення до самообслуговування всіх учнів з урахуванням їхнього віку, статі, фізичних можливостей, норм і вимог гігієни та охорони здоров'я. Крім того треба було поєднувати самообслуговування з викладанням домоводства, заняттями в шкільних майстернях та на навчально-дослідних ділянках [96, арк. 49-50].

13 липня 1959 року ЦК КПУ і Рада Міністрів УРСР прийняли постанову № 1073 “Про розширення самообслуговування в загальноосвітніх школах, школах-інтернатах, дитячих будинках, професійно-технічних училищах, суворовських училищах, у середніх спеціальних та вищих учбових закладах Української РСР”, на виконання якої в 1959-1960 навчальному році його впровадили в усіх навчальних закладах системи народної освіти, а в навчальних планах 1-10 класів передбачили спеціальні години на виконання робіт із самообслуговування. Таке рішення аргументували тим, що “уміле запровадження самообслуговування в школах дає великий педагогічний ефект і сприяє вихованню в учнів любові до праці, поваги до людей праці, почуття колективізму, відповідальності перед громадськістю за доручену справу, прищеплюються навички акуратності, бережливого ставлення до власності, підвищується рівень організованості і дисциплінованості учнів” [74, арк. 4].

Підвищення уваги до організації у школах самообслуговування було пов'язане з тим, що в багатьох сім'ях учнів не привчали до самостійного і повсякденного виконання різних видів робіт із самообслуговування. Як наслідок, у деякої частини учнівської молоді розвивалися “утриманські настрої і неповага до фізичної праці” [96, арк. 48].

Як уже зазначалося, ще однією формою організації трудової підготовки дівчат, починаючи з другої половини 50-х років, знову стали уроки трудового навчання, які передбачали роботу в робочих кімнатах, майстернях, а згодом і в кабінеті домоводства.

Організація уроків трудового навчання вимагала належної матеріальної бази. Проте у школах її бракувало. Так, готуючись до 1954-1955 навчального року в початкових, семирічних та середніх школах України (їх було 29632) відкрили 2445 окремих робочих кімнат для занять з техніки [146, арк. 1], а до кінця року їх кількість зросла на 587 [351, арк. 2]. Протягом 1953-1955 років у школах республіки створено 7384 робочих кімнати та 5575 майстерень [92, арк. 4]. У подальшому, як доводять відповідні звітні матеріали, ці показники постійно змінювалися. У більшості випадків вони зростали (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

**Відомості про організацію в загальноосвітніх школах України
робочих кімнат і майстерень**

Навчальний рік	Загальна кількість шкіл	У них створено	
		робочих кімнат	майстерень
1954-1955*	29632	2445	
1954-1955**		3032	5575
1956-1957**	29517	2528	16560
1958-1959**	30537		
1959-1960**			24300
1960-1961**	30823		
1961-1962*			25281
1962-1963*			24327
1963-1964*			23197
1966-1967*			27702

* на початок навчального року

** у кінці навчального року

Джерела: [40; 41; 146; 350-352; 387; 530; 662].

Проте, як доводять показники табл. 3.3, робочі кімнати і майстерні були не в усіх загальноосвітніх школах.

Разом із тим, для більш ефективного здійснення трудового навчання дівчат і хлопців пропонували мати при кожній школі: “слюсарну майстерню на 16-20 робочих місць, в якій повинні бути розміщені столи з ящиками для інструменту, 16-20 лещат, встановлених на столах, демонстраційний стіл з лещатами, класна дошка, шафи для збереження матеріалу і робіт учнів, розмічувальна дошка; столи потрібно огородити запобіжною сіткою; механічну майстерню, обладнану токарним, свердлильним і фрезерним верстатами; столярну, де б були 16-18 столярних верстатів, токарний верстат по дереву, дискова пила, шафи зі столярним інструментом, матеріалами, класна дошка і демонстраційний стіл; робочу кімнату для проведення електромонтажних робіт з учнями 8-го класу; спеціальну комору для

збереження інструмента, матеріалів тощо; кабінет з домоводства, в якому має бути 8-10 швейних машин, устатковано 8-10 столів, змонтовано розетки для включення електричних прасок, а також демонстраційний стіл і шафи” [69, с. 51]. Обладнані в такий спосіб майстерні мали слугувати не лише навчальним та політехнічним цілям, а й забезпечувати випуск певних виробів за потребами школи та замовленнями інших організацій.

З огляду на зазначене до оснащення шкільних майстерень та створення матеріально-технічної бази трудової підготовки учнів залучали промислові та сільськогосподарські підприємства. Як відомо, ця робота здійснювалася відповідно до розпорядження Ради Міністрів СРСР від 16 травня 1955 року про передачу підприємствами, машино-тракторними станціями, радгоспами і колгоспами техніки, яка не використовується, але була придатна для політехнічних цілей.

На виконання названого розпорядження в 1955-1956 навчальному році на Херсонщині школам було передано 307 верстатів, 73 трансформатори, 45 динамомашин, 128 моторів різних систем і марок, 75 електромоторів, 149 тракторів, 58 комбайнів, 96 автомашин [571, арк. 10]. Можна навести й інші приклади. Так, у 1958-1959 навчальному році Харківський завод швейних машин передав школам 15 токарних верстатів [528, арк. 5]. Цього ж року в Києві швейна фабрика імені Горького передала в майстерню школи № 136 вісім швейних машин, а фабрика імені Рози Люксембург та Автотрансбуд обладнали кабінети домоводства в школах № 44 і № 78 [554, арк. 10]. У 1959-1960 навчальному році у Запоріжжі місцеві підприємства допомогли обладнати майже всі шкільні майстерні [545, арк. 18]. Завдяки таким діям кількість майстерень у школах невпинно зростала.

Певною мірою цьому сприяло й створення пересувних майстерень. Наприклад, вони були у багатьох школах м. Слов'янська. До того ж, у деяких із них, за зразком шкіл Київщини, для учнів 1-3 класів виготовили спеціальні папки для ручної праці, в яких зберігалися всі необхідні матеріали й інструменти, та виділили приміщення [556, арк. 58]. В окремому приміщенні організували робочу кімнату й у Федосіївській початковій школі Компаніївського району Кіровоградської області. Вона була обладнана всіма необхідними для виконання навчальної програми інструментами та матеріалами. У робочій кімнаті розташовувалася також постійно діюча виставка дитячих робіт з дерева, тканини, паперу, дроту та ін. [549, арк. 147].

Досить швидкі темпи створення у школах майстерень та робочих кімнат дещо зменшилися на початку 60-х років (див. табл. 3.3). Це деякою мірою можна пояснити тим, що після прийняття 30 травня 1961 року Радою Міністрів СРСР постанови № 487 “Об улучшении производственного обучения учащихся средних общеобразовательных школ” [420] більше уваги почали приділяти організації виробничого навчання старшокласників, зокрема створенню не лише шкільних, а й міжшкільних навчально-виробничих майстерень.

На жаль, у ході оснащення шкільних майстерень та створення матеріально-технічної бази трудової підготовки учнів виникали численні труднощі об'єктивного і суб'єктивного характеру. До них відносимо:

- розміщення майстерень у непристосованих приміщеннях, що не відповідали санітарно-гігієнічним вимогам;
- відсутність необхідної кількості обладнання, інструменту, матеріалів;
- невідповідність устаткування майстерень навчальним вимогам (немає справного інструменту, що відповідав би віковим особливостям учнів, або інструмент розрізнений, некомплектний та ін.);
- відсутність у торгівельній мережі окремих регіонів України обладнання та інструментів, необхідних для виконання шкільних програм із трудового навчання учнів;
- скрутне становище з унаочненням навчального процесу (бракувало плакатів, таблиць тощо) та підручниками [81, арк. 7-8; 352, арк. 10; 534, арк. 13; 672, арк. 45].

У деяких школах, де майстерня знаходилася в окремій кімнаті і були наявні інструменти і матеріали для обробки металу і деревини, можна було спостерігати таку картину: “в майстерні панує безладдя, робочі місця не обладнані, повсюди неохайність, відсутні правила техніки безпеки, аптечка, плакати, недостатня кількість халатів, фартухів, верстати потребують ремонту, майстерня швидше скидається на кладовку, ніж на навчальну майстерню” [267, арк. 98]. Або в школі взагалі не було приміщення для майстерні і заняття проходили в сараї, який являв собою “дивну старовинну музейщину з одним малим вікном та поламаними дверима” [269, арк. 72]. Тобто адміністрація школи до вирішення проблеми організації трудового навчання поставилася формально.

Обладнання кабінетів домоводства в цей період теж залишало бажати кращого. Хоч у бланки звітів про основні засоби навчання і було включено 14 найменувань, серед яких знаходимо такі: пилесмок, швейна машина, пральна машина, холодильник, електрична праска та ін., але у школах їх майже не було. У той самий час підручник з домоводства авторів Буніної О.Ф., Нечипорук З.С., Сайко С.К. [23], що з'явився на початку 60-х років і був складений за програмою цієї навчальної дисципліни, містив, зокрема, інформацію про будову зазначених побутових приладів.

Не могла забезпечити якісної трудової підготовки дівчат не тільки відсутність необхідного обладнання. Не було також фахівців. Тому трудову підготовку школярів у більшості випадків здійснювали особи, у яких не було спеціальної освіти. Про це йдеться, наприклад, у Річному звіті про роботу шкіл м. Києва за 1955-1956 навчальний рік. У ньому зазначено, що “уроки труда ведуть інструктори з різною підготовкою: вчителі географії, столяри, техніки та ін. Практикуми в більшості ведуть інженери, техніки і лише невелика частина – учителі фізики” [553, арк. 140]. У журналі “Радянська школа” (№ 1, 1959 р.) повідомляється, що “викладачами домоводства в школах працюють здебільшого вчителі праці, домашні господарки. Це люди,

які знають основні правила організації побуту і володіють одним або кількома видами домоводства. Завдання їх – у найближчому часі оволодіти усіма розділами програми. Поки що ж їм на допомогу треба залучати батьків, класних керівників” [31, с. 69].

Проблеми просвіти вчителів трудового і виробничого навчання намагалися вирішити за рахунок організації районних, обласних, республіканських педагогічних читань з наступних питань: зв'язок викладання фізики з трудовим і виробничим навчанням та з професійною підготовкою учнів; зв'язок викладання біології з сільськогосподарським виробництвом; трудове виховання учнів у восьмирічній школі; зв'язок у викладанні математики з життям, трудовим та виробничим навчанням; елементи політехнічного навчання на уроках домоводства; продуктивна праця учнів на уроках домоводства; методика проведення уроків домоводства, спільна праця школи і сім'ї з навчання домоводству, обладнання класів крою та шиття, кулінарії тощо. Такі читання були спрямовані на узагальнення та поширення кращого досвіду передових вчителів праці, викладачів спеціальних дисциплін, керівників виробничої практики, на поглиблення педагогами знань з фаху [68, арк. 10-35].

Саме з такою метою у м. Хмельницькому в травні 1959 року провели республіканські педагогічні читання з питань виховання у школярів комуністичного ставлення до праці. У них взяли участь близько 500 представників педагогічної громадськості республіки, комсомольських працівників, піонервожатих шкіл, співробітників Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР і обласних інститутів удосконалення кваліфікації вчителів. Вони прослухали понад 100 доповідей, присвячених завданням педагогічної громадськості щодо здійснення Закону “Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР”, зв'язку викладання основ наук з працею та виробничим навчанням школярів, участі комсомольських організацій у здійсненні перебудови роботи шкіл, діяльності піонерських дружин і т. д., а також ознайомилися з роботою ряду міських і сільських шкіл, оглянули виставку робіт учнів, зустрілися з керівниками учнівських виробничих бригад Хмельницької області [521, с. 21].

Досить поширеною та ефективною формою просвіти вчителів були семінари за різними напрямками. Так, у 1957-1958 навчальному році особливу увагу звертали на організацію роботи семінарів для фахівців, які здійснювали виробниче навчання учнів зі слюсарної, токарної, фрезувальної, автомобільної справ та швейного виробництва. Проведення семінарів саме за цими напрямками було конче важливим, оскільки нові кадри, які було залучено для проведення у школах виробничого навчання, досить часто не були обізнані навіть у найпростіших питаннях, наприклад таких, як планування навчального процесу. На цьому наголошувалося під час методичної наради директорів кабінетів трудового виховання, що відбулася 9 січня 1958 року в м. Києві. Було також відзначено, що проведення перших семінарів зі швейного виробництва довело їх доцільність. Не зважаючи на те,

що для участі в семінарах фахівців збирали з численними труднощами і перешкодами, вони висловлювали задоволення та побажання брати участь у подібних заходах якомога частіше. Це побажання врахували та організували заняття на базі технологічного інституту легкої промисловості з періодичністю 4 рази на місяць [672, арк. 3-5]. У 1958-1959 навчальному році в усіх областях республіки провели семінари для вчителів домоводства, які сприяли підвищенню їхньої педагогічної та спеціальної підготовки [528, арк. 57].

Таку практику було продовжено у наступні роки, що дозволило ознайомити вчителів домоводства, наприклад на Київщині, із такими проблемами: виховання навичок і звичок моральної поведінки на уроках домоводства; методика проведення уроків домоводства за темами “Догляд за одягом та взуттям”, “Догляд за житлом”, “Кулінарія”; елементи домоводства та самообслуговування в піонерських сходинок; з досвіду планування роботи вчителів домоводства Білоцерківської середньої школи № 4 та Білоцерківської школи-інтернату; виготовлення та використання наочного приладдя за програмою домоводства; організація та обладнання кабінету домоводства; практичні заняття з домоводства; обмін досвідом з питань класної та позакласної роботи з домоводства [547, арк. 219-220]. Проведення подібних семінарів-практикумів дозволило вчителям домоводства підвищити свій теоретичний та методичний рівень, а також підготуватися до організації та проведення практичних робіт учнів.

Але це не вирішувало проблему повною мірою. Тому в педагогічних інститутах ввели факультативний курс “Домоводство”.

Привертають увагу його завдання, які знаходимо в пояснювальній записці до “Програми з домоводства для факультативного викладання в педагогічних інститутах УРСР” (1959 р.). Зокрема, в програмі наголошувалося, що основним завданням курсу було “виховання у студентів свідомого ставлення до ведення домашнього господарства, ознайомлення з правилами ведення його та озброєння студентів знаннями, необхідними їм для раціонального виконання робіт, зв’язаних з організацією побуту”. Крім того курс спрямовувався на виховання у студентів “навичок культурної поведінки, хорошого стилю і правильного розуміння красивого в побуті”.

Виконати вищеназвані завдання намагалися при вивченні студентами таких розділів: “Догляд за житлом”, “Догляд за одягом і взуттям”, “Вишивання”, “Крій та шиття”, “В’язання”, “Приготування їжі”, “Особиста гігієна та основи загального догляду за хворими в хатніх умовах” (табл. 3.4).

Як доводить інформація, представлена в таблиці 3.4, із загальної кількості годин майже дві третини (198 год.) було відведено на виконання студентами практичних робіт, решта – на теоретичні заняття.

Відповідно до вищеназваної Програми практичні роботи з курсу “Домоводство” проводили на базі обладнаних при педагогічних інститутах майстерень із крою та шиття, вишивання та в’язання і в технологічних лабораторіях по приготуванню їжі. Практичні роботи по догляду за житлом частково відбувалися у приміщеннях інституту або в гуртожитках, а частково

– в домашніх умовах студентів. Якщо в інституті не було майстерень, то практичні роботи (наприклад, з крою та шиття) проводили у звичайних аудиторіях, а практичні роботи по приготуванню їжі – в їдальні інституту або в будь-якому іншому підприємстві громадського харчування.

Таблиця 3.4

**Розподіл часу за розділами програми факультативного курсу
“Домоводство”**

№ з/п	Назва розділів	Кількість годин	
		Теорія	Практика
1.	Догляд за житлом	6	6
2.	Догляд за одягом і взуттям	6	6
3.	Вишивання	–	36
4.	Крій та шиття	30	90
5.	В'язання	–	20
6.	Приготування їжі	50	40
7.	Особиста гігієна та основи загального догляду за хворими в хатніх умовах	10	–
Разом		102	198

Теоретичні заняття “супроводжувалися показом наочних приладів (машини, альбоми швів, зразки тканин, фурнітура, альбоми рисунків викройок, альбоми моделювання, альбоми мод, продукти харчування, фото, схеми і т.д.)”. Для кращого засвоєння студентами пройденого матеріалу рекомендувалося організовувати екскурсії до підприємств легкої та харчової промисловості, підприємств громадського харчування тощо.

Розглянемо більш детально зміст окремих розділів програми курсу “Домоводство”.

Так, до змісту розділу “Догляд за житлом” було включено наступні теми: “Піклування Радянського уряду про житлове будівництво”, “Гігієна житла”, “Як зберегти квартиру від вологості”, “Загальне прибирання квартири”, “Чищення доріжок і килимів”, “Миття вікон і дзеркал”, “Замітання”, “Миття підлоги”, “Натирання паркетної підлоги”, “Утеплення кімнати”, “Чищення ванн, раковин, умивальників, користування газовими плитами і колонками”. До практичних робіт із цього розділу входили: “Підмітання і миття підлоги, натирання паркетної підлоги, миття віконних шибок, ванн, умивальників”, “Користування газовою плитою і колонкою та догляд за ними”.

Зміст розділу “Догляд за одягом і взуттям” поєднував теми: “Санітарно-гігієнічні вимоги до одягу і взуття”, “Засоби зберігання одягу від молі”, “Прання й прасування білизни і бавовняного одягу”, “Правила зберігання брудного одягу”, “Зберігання взуття від промокання”, “Чищення взуття кремом і щіткою”, “Чищення, прання й прасування вовняного, трикотажного, віскозного і шовкового одягу”, “Сушіння вовняного і трикотажного одягу”, “Користування пральною машиною”, “Укладання і

зберігання зимового одягу і взуття”. Практичні роботи: “Чищення взуття”, “Прання білизни, шкарпеток, користування милом, содою при пранні білизни та одягу”, “Готування крохмалю й синьки для білизни”, “Прання, прасування і складання білизни”, “Дрібний ремонт одягу, штопання, накладання латок”, “Підготовка зимового одягу і взуття до зберігання”, “Виведення різних плям з одягу”.

При вивченні розділу “Вишивання” студенти навчалися прикрашати свій одяг, побутові речі та ін. З цією метою їх ознайолювали з найпростішими оздоблювальними швами, гладдю, різноманітними мережками і сіточками, а також тканинами й нитками для вишивання; навчали підбирати нитки за якістю та кольором, обирати візерунок; виховували художній смак. Розподіл годин поміж окремими темами розділу представлено в таблиці 3.5.

Таблиця 3.5

**Розподіл часу поміж окремими темами розділу “Вишивання”
у програмі факультативного курсу “Домоводство”**

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1.	Оздоблювальні шви	4
2.	Українські народні вишивки	6
3.	Російські народні вишивки	4
4.	Мережки	6
5.	Вишивання білизни	10
6.	Художня гладь	6
Разом		36

За час, який відводився на кожну тему, студенти ознайолювалися з тканинами, нитками, візерунками, що використовувалися для певного виду вишивання, а також виконували відповідні практичні роботи. Наприклад, при вивченні теми “Оздоблювальні шви” вивчали інструменти, приладдя і матеріали для вишивання, наносили візерунок на тканину, виконували зразки швів: “вперед голку”, “назад голку”, “стебловий”, “тамбурний”, “оксамитовий”, “ялиночка”, “півхрестик”, “повний хрестик”, “подвійний хрестик”, “півзірочка” і “зірочка”. За допомогою цих швів студенти оздоблювали торбинки для рукоділля та інші речі (фартушки, кишеньки, чепчик, сорочечка, плаття, рукавички, жіноче плаття, блузи, скатертини серветки, рушники, наволочки та ін.).

Для кращого засвоєння знань у Програмі рекомендувалося організувати екскурсії до музеїв народної творчості, на виставки прикладного мистецтва та підприємства легкої промисловості, де працювали вишивальні цехи.

Зміст розділу “Крій та шиття” був розрахований на те, щоб студенти навчилися самостійно виготовляти предмети білизни та одягу для себе і родини. Оскільки для цього треба було виготовляти креслення та викрійки необхідного розміру, розкладати деталі викрійок на тканину з

метою економного розкрою, готувати виріб до примірки тощо, набуття саме цих умінь і навичок передбачалося відповідною частиною програми факультативного курсу “Домоводство” (табл. 3.6).

Таблиця 3.6

**Розподіл часу поміж окремими темами розділу “Крій та шиття”
у програмі факультативного курсу “Домоводство”**

№ з/п	Назва теми	Кількість годин	
		Теорія	Практика
1.	Загальні відомості	1	1
2.	Швейна машина	1	4
3.	Тканини та нитки	2	–
4.	Шви	–	12
5.	Знімання мірок	–	4
6.	Дитяча білизна	4	8
7.	Плаття та фартушок для дівчинки дошкільного віку	2	8
8.	Верхня сорочка для хлопчика	1	2
9.	Штанці для хлопчика	1	2
10.	Плаття для дівчинки шкільного віку і фартух (форма)	2	6
11.	Верхня сорочка для хлопчика шкільного віку	1	2
12.	Штани для хлопчика шкільного віку	1	3
13.	Жіноча білизна	3	5
14.	Жіноча блузка	2	8
15.	Спідниця	3	5
16.	Жіноче плаття	2	4
17.	Розробка основної викрійки плаття по фасону з журналу мод	–	12
18.	Чоловічі сорочки	2	6
19.	Ознайомлення з фабрикою індивідуального та масового пошиття білизни та одягу	–	2

Варто зауважити, що під час теоретичного вивчення розділу “Крій та шиття” студентам демонстрували інструменти і приладдя, швейні машини, зразки тканин і ниток, зразки швів, альбоми рисунків викрійок, моделі, зразки швейних виробів. Практичні заняття проходили в майстернях, які мали бути обладнані швейними машинами, прасками, прасувальними дошками, манекенами, журналами мод. Усе це надавало можливість досягти бажаного результату, а саме: всі студенти після вивчення даного розділу повинні були вміти самостійно виготовляти вказані у програмі швейні вироби.

Вивчення розділу “Приготування їжі” спрямовувалося на те, щоб студенти навчилися раціонально організувати харчування родини в домашніх умовах. До нього до змісту розділу було включено такі теми: “Основи раціонального харчування”, “Продукти харчування та їх поживні властивості”, “Обладнання кухні”, “Готування продуктів до теплової їх обробки”, “Способи теплової обробки продуктів”, “Перші

страви”, “Соуси”, “Страви з овочів (гарячі та холодні)”, “Страви з крупів, бобових, макаронних виробів і борошна”, “Страви із риби”, “Страви із м’яса”, “Страви з яєць і сиру”, “Солодкі страви та гарячі напої”, “Вироби з тіста”, “Домашні заготівлі”, “Зберігання продуктів”, “Харчування дітей”, “Лікувальне харчування”, “Сервірування стола та порядок подавання страв і напоїв”.

Під час теоретичного вивчення матеріалу розділу студентам демонстрували необхідні схеми, зразки продуктів, обладнання кухні, столовий посуд і приладдя, фотографії окремих страв та інші наочні посібники. Практичні заняття, як уже зазначалося, треба було проводити в технологічній лабораторії, обладнаній кількома газовими або електричними плитами, керованими і всім потрібним реманентом, або (за домовленістю з адміністрацією місцевого тресту їдальні) в закладах громадського харчування. Практичні заняття проводилися ланками по 2-3 чоловіка. Після їх закінчення студенти повинні були знати способи приготування не менше 160 страв та різних виробів (їх перелік було вміщено в додатках до вищезазваної програми з домоводства). Задля кращого засвоєння студентами навчального матеріалу з розділу “Приготування їжі” необхідно було організувати екскурсії у громадську їдальню, на фабрику-кухню, у шкільну та дієтичну їдальні.

Таким чином, зміст і завдання факультативного курсу “Домоводство” доводять, що його вивчення позитивно впливало на фахову підготовку майбутніх учителів домоводства. До речі вони були цілком підготовлені як до професійної діяльності, так і до щоденної побутової праці. Зазначене, у свою чергу, підвищувало ефективність соціалізації їхніх учнів, які в загальноосвітніх школах опановували навчальний предмет “Домоводство”, набуваючи при цьому відповідного соціального досвіду, соціальних якостей та рис особистості. Останньому сприяло включення до змісту факультативного курсу таких розділів, як: “Догляд за житлом”, “Догляд за одягом і взуттям”, “Вишивання”, “Крій та шиття”, “В’язання”, “Приготування їжі”, “Особиста гігієна та основи загального догляду за хворими в хатніх умовах”.

З метою кращої підготовки до організації та проведення практичних робіт учнів викладачі виробничого навчання за власним бажанням оволодівали масовими професіями. Так, у 1959-1960 навчальному році у Волинській області ряд учительських колективів поставив перед собою завдання оволодіти однією з виробничих професій. З цією метою при Оваднівській середній школі Володимир-Волинського району працював гурток з вивчення автомобіля, де навчалося 10 учителів, і гурток крою та шиття, що охоплював 13 учителів [537, арк. 23].

Крім того в багатьох школах широко практикували проведення відкритих уроків із наступним обговоренням їх, а деякі вчителі всі свої уроки оголосили відкритими [537, арк. 23]. Зазначене було дуже важливим, оскільки в другій половині 50-х років ХХ століття трудове і виробниче навчання робили свої перші кроки після досить тривалої перерви. За таких

умов обмін досвідом, підвищення кваліфікації, набуття практичних умінь і навичок тощо набували неабиякого значення, тим більше, що до 1954 року подібна робота майже не здійснювалася, оскільки трудового і виробничого навчання в школах не було.

У 1954 році провели підготовчі заходи, а в 1955-1956 навчальному році в усіх школах УРСР ввели новий навчальний план, в якому виділили години на трудове навчання, а саме: на запровадження ручної праці в початкових класах; практичних занять учнів 5-7 класів у майстернях і на шкільних навчально-дослідних ділянках; практикумів із сільського господарства, машинознавства і електротехніки у 8-10 класах [92, арк. 2].

Запровадження цих дисциплін, як сказано у доповідній записці міністра освіти УРСР секретарю ЦК КП України від 5 січня 1956 року, мало позитивні наслідки. Зокрема, у документі зазначено, що “учні 1-4 класів на уроках ручної праці дістають навички користування окремими ручними інструментами і засобами побутового самообслуговування; учні 5-7 класів у шкільних майстернях навчаються працювати по дереву і металу, а також у галузі сільського господарства; учні 8-10 класів під час проходження практикумів з сільського господарства, машинознавства і електротехніки набувають важливі трудові навички, які згодом можуть бути використані в процесі виробничої діяльності” [92, арк. 4]. Разом із тим зверталася увага й на недоліки. Так, наголошувалося, що у школах незадовільно вивчаються основи виробництва, учні мало залучаються до продуктивної праці, не набувають необхідних умінь і навичок для виконання різних робіт у народному господарстві, не отримують достатніх уявлень про виробництво та ін. [92, арк. 5]. Ці недоліки намагалися подолати в наступні роки, в тому числі шляхом розробки нових навчальних планів і програм.

Так, згідно з новими навчальними планами початкової, семирічної і середньої школи УРСР на 1957 – 1958 навчальний рік на працю і практичні заняття відводили по одній годині в 1-3 класах та по 2 години в 4-7 класах. Крім того учні 7-10 класів проходили практикум із сільського господарства й електротехніки. На нього планувалося по 2 години щотижня. Важливо також додати, що для занять у майстернях та на пришкільних навчально-дослідних ділянках передбачався поділ учнів на дві групи (хлопці та дівчата) [292]. При цьому особливості кожної статі майже не враховували.

На зазначене звернули увагу на нараді директорів шкіл з питань прищеплення учням трудових навичок, що відбулася в м. Києві 25-27 листопада 1958 року. Зокрема, було наголошено, що столярна справа не підходить для дівчат, оскільки вони навряд чи працюватимуть столярами, а також запропоновано ввести для представниць жіночої статі швейну справу [673, арк. 7].

Певною мірою це було зроблено у 1959-1960 навчальному році, коли в оновлених навчальних планах для шкіл УРСР для учениць 5-7 класів практичні заняття в майстернях по дереву замінили на уроки домоводства. Нові навчальні плани відводили на практичні заняття в майстернях у 5-7 класах по дві години на тиждень, а у 8 – у першому півріччі три, у другому

– дві години на тиждень. Для практичних занять у майстернях клас, за наявності в ньому більше 25 учнів, як і раніше поділяли на дві групи. До складу однієї входили хлопці, а до іншої – дівчата. Хлопці протягом року працювали в майстернях по дереву і металу, а дівчата – учениці 5-7 класів – на уроках домоводства.

Уроки домоводства проводили з усім складом дівчат певного класу без поділу на групи і за наявності в класі не менше 10 учениць. В іншому випадку “на уроки домоводства об’єднували дівчат паралельних або не більше двох (5 і 6, 6 і 7, 5 і 7) класів”. У школах, де домоводство запроваджено в 1959-1960 навчальному році, уроки проводили за програмою для 5-х класів, а в закладах, де його почали викладати в попередньому році – за програмами тих класів, у яких навчалися учениці, об’єднані в одну групу. Залежно від умов кожної школи уроки проводили по одній годині щотижня протягом року або по дві години на тиждень у першому або другому півріччі [583, с. 3].

У 5-8 класах восьмирічної школи для робіт у навчальних майстернях і вивчення домоводства відводили по 70 годин у 5-7 класах і 87 годин у 8 класі. Розподіл годин за окремими видами робіт був такий: для дівчат, що навчалися в 5-7 класах, щороку відводили по 35 годин на вивчення домоводства, а хлопці в цей час вивчали обробку деревини. У першому півріччі 8 класу щотижня 2 години відводили на засвоєння хлопцями і дівчатами програмного матеріалу з праці, а 1 годину (17 год. протягом півріччя) – на вивчення дівчатами домоводства. Хлопці в цей час займалися продуктивною працею з теми “Комплексні слюсарно-механічні роботи”, виготовленням виробів із дерева. У сільських школах, де не було можливості організувати таку роботу, хлопці працювали на пришкільних ділянках або в колгоспі. У другому півріччі 8 класу хлопці і дівчата навчалися за однією програмою.

Курс “Домоводство” мав практичний характер, тому основний час (70-75 %) використовували на проведення практичних робіт [484, с. 4].

Навчальною програмою з домоводства передбачалося вивчення таких розділів:

5 клас: “Догляд за одягом і взуттям” (10 год.), “Рукоділья” (14 год.), “Догляд за житлом” (10 год.);

6 клас: “Рукоділья і елементи шиття” (24 год.), “Кулінарія” (9 год.);

7 клас: “Крій і шиття” (20 год.), “Догляд за одягом” (4 год.), “Кулінарія” (9 год.).

Основним завданням нового навчального предмета стала підготовка дівчат до дорослого життя, до трудової діяльності, тому в деяких школах одразу подбали про необхідне обладнання та виділили приміщення для проведення занять з даної дисципліни. Наприклад, у Вінницькій області у 1958-1959 навчальному році було організовано 86 кабінетів домоводства та придбано значну кількість швейних машин, зокрема в Копайгородському районі – 28, Тиврівському – 36, Чачельницькому – 30 [576, арк. 7-8]. Але

значна частина шкіл республіки не мала можливості придбати швейні машини та обладнання для кухонь через брак коштів [345, арк. 10-11].

У подальшому ситуація поступово покращувалася. Так, у 1959-1960 навчальному році в багатьох восьмирічних і середніх школах Сиваського району Херсонської області уроки домоводства викладали в спеціально відведених кімнатах, які були обладнані плитами, кухонним посудом, швейними машинами тощо [384, арк. 22]. У 1960-1961 навчальному році школам України передали 20889 швейних машин [350, арк. 115]. У 1961-1962 навчальному році в школах Кримської області створили 79 кабінетів домоводства та обладнали їх 731 швейною машиною [550, арк. 7]. Цього ж року в школах Ровенської області працювало 52 кабінети домоводства, де було зосереджено наочні посібники, різноманітне устаткування та інвентар, матеріали, продукти харчування тощо. Заслуговував на увагу кабінет домоводства середньої школи № 3 м. Ровно, який складався з просторої кімнати, кухні, кладової і коридора. Всі приміщення були мебльовані. На кухні знаходився посуд та господарчий інвентар. У кабінеті домоводства були також 4 швейні машини, пилосос, пральна машина і холодильник [563, арк. 103]. Це дозволяло повною мірою виконувати програму з домоводства.

Вимоги навчальної програми задовольняв також кабінет домоводства Бережанської школи-інтернату Тернопільської області. Він розташовувався в 3-х кімнатах з устаткуванням, необхідним для вивчення дівчатами кулінарії, догляду за житлом, одягом і взуттям, а також для робіт з крою, шиття та рукоділля [567, арк. 182].

Вищезазначене свідчить, що на початковому етапі становлення домоводства як навчальної дисципліни в багатьох школах уважно ставилися до нього, намагалися створити належну матеріально-технічну базу. Усе це можна пояснити, насамперед, прагненням надати дівчатам ті вміння і навички, які їм будуть безпосередньо необхідні в подальшому дорослому житті.

Як результат, учениці отримували знання необхідні для раціонального виконання побутових робіт та ознайолювалися з правилами ведення домашнього господарства. Уроки домоводства сприяли вихованню в дівчат свідомого ставлення до домашніх обов'язків, формуванню в них культури поведінки, правильних уявлень про красу та культуру [528, арк. 57].

Водночас, так було не завжди. Насамперед тому, що кабінети домоводства організували не в усіх школах. У багатьох із них “заняття проводились в класних та піонерських кімнатах і інших приміщеннях, для занять з кулінарії використовувалися кухні шкільних інтернатів, приміщення шкільних буфетів” [576, арк. 68]. Для проведення уроків домоводства в школах бракувало також нагрівальних електричних приладів, приладів із догляду за кімнатою (пилососів), швейних машин із ножним та електричним приводом, матеріалів, продуктів, посуду. Тому дівчата приносили все необхідне з собою. Робота проводилась по ланках, члени яких напередодні домовлялися між собою, що саме вони мають принести на те чи інше заняття [54; 700; 701].

Як правило, часу, що відводився згідно з програмою на вивчення відповідних тем і розділів, не вистачало для того, щоб повністю виготовити той чи інший виріб. Це підтверджують річні звіти шкіл за даний період. Так, у звіті Кіндійської СШ сказано, що визначеного програмою часу не вистачає для того, щоб виготовити відповідний виріб (наприклад, за 5 год. пошити блузку чи сукню). Як наслідок, учениці були вимушені частину робіт виконувати вдома, адже у школі не було необхідного обладнання. Тобто вони певною мірою заощаджували час уроку, але його все ж таки не вистачало, і педагоги висловлювали пропозицію щодо збільшення у програмі кількості годин на проведення практичних занять [365; 700].

Період становлення домоводства як навчальної дисципліни загальноосвітньої школи подарував нащадкам чимало методичних знахідок. Наприклад, педагоги в кінці 50-х – у 60-ті роки ХХ століття дотримувалися такої структури уроку трудового навчання, що нагадує сучасну. По-перше, вони планували 70-75 % часу уроку на виконання учнями практичного завдання [365, арк. 32]. По-друге, у структурі уроку домоводства виділяли певні складові частини. Так, обов'язковими компонентами уроку були теоретична і практична частини, а до складу останньої входило прибирання робочих місць. Окремі заняття носили теоретичний або практичний характер [700, арк. 48].

Більш повні уявлення про структуру уроку можна отримати з річного звіту про роботу шкіл Херсонської області за 1960-1961 навчальний рік, в якому детально описано хід проведення кількох кращих уроків домоводства. Вони відбулися в середніх школах м. Херсона: № 3 (учитель Шульга Т.М.), № 14 (учитель Піддубна Р.Ф.), № 30 (учитель Горянівська Т.Ф.), у Великоолександрівській СШ № 2 (учитель Кашуба Н.А.) та у Верхньорогачицькій СШ № 1 (учитель Лісова Є.Д.). Аналіз інформації наведеної у цьому звіті дозволяє стверджувати, що вчителі домоводства виділяли такі компоненти уроку:

- організаційний момент, під час якого відбувався розподіл обов'язків серед учнів;
- мотивація навчальної діяльності;
- пояснення нового матеріалу, що супроводжувалося необхідним унаочненням та демонстрацією прийомів виконання операцій;
- вступний інструктаж та інструктаж з техніки безпеки;
- практична робота та поточний інструктаж;
- перевірка виконаних робіт;
- прибирання робочих місць [572, арк. 149-150].

Як бачимо, названі компоненти майже повністю повторюють складові сучасного комбінованого уроку трудового навчання.

До методичних знахідок досліджуваного періоду можна віднести й організацію роботи учнів у ланках, наприклад, у Ківерцівській середній школі № 2 Волинської області [538, арк. 171], й уроки-звіти у школах Галицького району Станіславської області, під час яких дівчата демонстрували вчителям і батькам те, чого навчилися на уроках домоводства

[565, арк. 94], й проведення підсумкових занять, які згодом, на зламі ХХ–ХХІ століть, стали обов'язковими в умовах 12-ти бальної системи навчання. У досліджуваній період такі заняття не були нормою, але окремі вчителі їх проводили. Так, у школах Каланчацького району Херсонської області подібні заняття проходили в кінці кожного півріччя. На них дівчата, наприклад, готували обід з 3-4 страв, сервірували стіл, пригощали своїх матусь. Останні виконували ролі експертів – дегустували страви, спостерігали за тим наскільки правильно дівчата користуються столовими приборами, чи дотримуються вони правил поведінки за столом та інше [577, арк. 184]. Тобто в досліджуваній період використовували такі форми проведення уроків, які сьогодні вважають нестандартними і певною мірою інноваційними. Вони не лише прищеплювали трудові і гігієнічні навички, а й мали велике виховне значення.

Неабияке виховне значення мало й навчання учениць на уроках домоводства раціональному й економному використанню матеріалів. Наприклад, на це звертала особливу увагу вчителька Р.-Комарівської середньої школи Закарпатської області М.І.Сабова під час вивчення дівчатами розділу “Крій і шиття” [541, арк. 76].

Значний виховний вплив на дівчат здійснювали також екскурсії на промислові підприємства, у колгоспи і радгоспи. Під час таких заходів учениць не лише ознайомлювали з промисловим і сільськогосподарським виробництвом, а й виховували у них повагу до людей праці, любов до праці, почуття обов'язку тощо.

Цієї мети намагалася досягти, наприклад, учителька М.І.Коріш під час екскурсії учнів Н.-Ворітської середньої школи Закарпатської області на тваринницьку ферму. Тут дівчата ознайомились з технікою, яку використовували доярки для полегшення своєї праці і для швидкого виконання робіт (автопоїлка, доїльні апарати, машини з переробки грубих кормів, підвісні дороги та ін.). Учителька Ужгородської середньої школи № 1 Г.І.Мандзюк провела екскурсію на підприємства харчової промисловості, де дівчата мали можливість спостерігати за працею робітників громадського харчування та механізмами, що допомагали їм працювати [там само, арк. 76]. Проведення подібних екскурсій поміж іншого сприяло й кращому розумінню ученицями навчального матеріалу.

Для полегшення сприйняття ученицями навчального матеріалу вчителі домоводства широко використовували на уроках наочність (плакати, схеми, малюнки, стенди, столові прибори, столовий та кухонний посуд) та різноманітне обладнання (електричні духовки, швейні машинки та ін.) [572; 538]. Але все ж таки теоретичний матеріал унаочнювався недостатньо. Бракувало і спеціальної навчально-методичної літератури. Оскільки централізоване навчально-методичне забезпечення було майже відсутнє, то вчителі самотужки шукали вихід. Так, у школах Волині вчителі самостійно виготовляли унаочнення, альбоми, плакати, інструменти і прилади для демонстрації прийомів виконання практичних робіт [538, арк. 171]. На Херсонщині у Голопристанській школі під час вивчення властивостей тканин

користувалися саморобним роздатковим матеріалом [366, арк. 20]. У школах Каланчацького району вчителі дбали про те, щоб учениці записували в робочі зошити корисні поради, рецепти тощо [577, арк. 184]. Ці дії педагогів були вимушеними, адже на початку 60-х років ХХ століття в Україні лише розпочиналася робота над створенням матеріально-технічного і методичного забезпечення даної навчальної дисципліни. Наприклад, у тематичному плані Державного учбово-педагогічного видавництва “Радянська школа” на 1961 рік, затвердженому Міністерством освіти УРСР 12.04.1960 року, заплановано видання таких посібників: Пархолук І.О. “Викладання швейної справи (з досвіду)”, Маврина К.П. “Гурток крою і шиття в школі”, “Методика трудового навчання і виховання у восьмирічній школі” за редакцією Розенберга М.Й. та ін. [704, арк. 37-38]. Але, як уже зазначалося, їх у досліджуваний період у школах ще не було.

Значні перешкоди на шляху становлення домоводства як навчального предмета були пов’язані значною мірою з тим, що навіть через кілька років після включення його до навчальних програм (на початку 60-х років) не в усіх школах ставилися серйозно до цієї навчальної дисципліни.

Так, в 1960-1961 навчальному році, через 2 роки після запровадження в школах України домоводства, на Херсонщині в Каланчацькій восьмирічній загальноосвітній трудовій політехнічній школі № 3 уроки продовжували проводити в коридорі або у звичайній класній кімнаті, бо не було спеціально обладнаного приміщення. Тут також не вистачало необхідного посуду. У Роздільнянській восьмирічній загальноосвітній політехнічній школі в цей же період не було жодної швейної машинки [577, арк. 183]. У Раденській восьмирічній школі № 1 для проведення уроків домоводства “обладнана невеличка кімната, в якій було поставлено газову плиту, необхідний посуд, ножну швейну машину” [155, арк. 156], але навіть таке оснащення майстерні вважалося для сільської школи більш-менш достатнім.

На Тернопільщині в багатьох середніх, а особливо у восьмирічних, школах кабінети домоводства за браком вільних приміщень не створили, а тому уроки проходили у звичайних класах, а передбачені програмою практичні заняття із догляду за житлом та приготування їжі – у шкільних інтернатах, їдальнях [567, арк. 182]. Подібна ситуація спостерігалася у значній частині шкіл Вінницької, Волинської, Кримської, Рівненської та інших областей України [350; 533; 538; 550; 563]. А на Житомирщині для практичних робіт з домоводства в деяких випадках використовували не лише шкільні їдальні, буфети, кухні шкільних інтернатів, а й квартири кращих учнів або вчителів [540, арк. 153].

З огляду на відсутність у школах належного матеріально-технічного забезпечення навчального предмета “Домоводство” стає зрозумілим, що вчителі з обов’язкової навчальної програми обирали лише ті теми, які, на їх думку, можна було викладати більш-менш ефективно. З цієї причини, у звітах різних шкіл йдеться про різні вміння і навички, що отримали учениці.

Наприклад, у школах Волинської області “дівчата навчилися простішим прийомом догляду за житлом, одягом, взуттям, набули деяких навичок з рукоділля і кулінарії” [538, арк. 171].

На Луганщині на уроках домоводства учениці навчилися шити, користуватися побутовими електроприладами, готувати різні страви, підтримувати у приміщенні належний санітарний стан [551, арк. 83].

У школах Закарпатської області дівчата вивчили українські народні шви та навчилися підбирати їх при вишивці, ознайомилися з основними машинними швами, навчилися знімати мірки для побудови креслень найпростіших виробів [542, арк. 91].

У Херсонській області у школах Сиваського району учениці навчилися шити, вишивати, готувати їжу, прати й прасувати одяг і білизну, а також зберігати продукти харчування, квасити, сушити, консервувати овочі та фрукти [384, арк. 22]. У Каланчацькій школі № 3 дівчата навчилися варити обіди з 2-3 страв, сервірувати стіл, виводити плями, штопати, а також отримали елементарні поняття про крій та шиття. У цьому ж році учні Олексіївської школи навчилися доглядати за одягом та житлом, отримали знання про будову і властивості тканин, засвоїли основні прийоми шиття та навчилися виготовляти прості вироби (мішечки, дитячі сорочки), а також сервірувати стіл, проводити первинну обробку продуктів, готувати та подавати різні страви, дотримуватись правил поведінки за столом. Аналогічні знання, уміння і навички отримали дівчата в Макарівській школі, де, до того ж, їх навчили вишивати, в’язати та доглядати за житловими приміщеннями [577, арк. 58-59], а в Рубанівській СШ № 1, окрім перерахованих вище навичок, навчали правильно доглядати за власним тілом [356, арк. 25]. У СШ № 14 м. Херсона до уроків домоводства ставилися більш серйозно. Тут учениці навчилися шити верхній одяг, спідниці, чоловічі сорочки і штани та ін. [572, арк. 150]. Перелік можна було б продовжити та переконатися, що в різних школах дівчата отримували різні уміння і навички.

Загальноосвітні школи України в цей період намагалися виконати головні завдання курсу “Домоводство”, а саме:

- нагромадження фонду знань, необхідних для раціонального виконання дівчатами різних видів побутової праці;
- ознайомлення учениць з правилами ведення домашнього господарства, з правилами співжиття, культурної поведінки;
- прищеплення навичок раціонального виконання різних видів побутової праці;
- виховання у дівчат хорошого смаку, формування в них правильних уявлень про красу і затишок в оселі;
- виховання свідомого ставлення до обов’язків по веденню домашнього господарства, потреби брати участь у домашній роботі;
- підготовка учениць до суспільно корисної праці та інші [577, арк. 183; 560, арк. 82].

Звісно, не всі школи були в однакових умовах, а тому не могли якісно виконати зазначені вище завдання. Але все ж таки у викладанні домоводства

простежувалася певна система, що поєднувала психологічну і практичну підготовку дівчат до праці в домашньому господарстві. Окрім того, на уроках з цієї навчальної дисципліни реалізовувалися основні завдання морального, економічного, естетичного та інших напрямів виховання.

Винятково важливе значення мало й те, що нові навчальні програми з домоводства передбачали вивчення дівчатами побутових приладів, які в той період ще не були в широкому масовому вжитку (пилесмок, холодильник, пральна машина та ін.). Тобто школа йшла на крок попереду життя, але, як уже зазначалося, такого обладнання в навчальних закладах майже не було, а отже, не всі дівчата мали змогу детально його вивчити.

Проте були й такі школи, наприклад у Полтавській області, де учениці навчилися користуватися електропраскою, керованим газом, примусом, а також під час екскурсії до їдальні ознайомилися з будовою і дією холодильника [560, арк. 82].

Під час викладання домоводства вчителі намагалися дотримуватися основних принципів педагогічного процесу, серед яких особливе місце посідав принцип зв'язку навчання з життям. Це закономірно, оскільки зміст навчальної дисципліни безпосередньо спрямований на підготовку дівчат до життя, до виконання ними обов'язків хатньої господині, берегині роду тощо. З огляду на зазначене, під час перевірок викладання домоводства у школах України в першу чергу звертали увагу на те наскільки були пов'язані вміння і навички, отримані дівчатами на уроках, з повсякденним життям людей [267].

Перевіряли також виконання школами навчальної програми з домоводства. Разом із тим педагоги, на жаль, з об'єктивних причин не завжди могли її дотримуватись і обирали об'єкти праці на свій розсуд або відповідно до господарських потреб школи. Наприклад, у Херсонській області у Хорлівській середній школі в 1959-1960 навчальному році дівчата на уроках домоводства пошили для шкільного інтернату "10 підодіяльників, 30 наволочок, 20 простирадл, 30 занавісок для ліжок, серветки на тумбочки, 10 скатертин для класних столів" [699, арк. 39], а у Верхньорогачицькій середній школі № 1 учениці протягом 1960-1961 навчального року виготовили "250 пов'язок для дружинників району і сандружинників школи, 47 рушників, ширмочки для ліжок інтернату, підшивали скатерті для покриття столів в учительській, кабінетах завуча, директора". У середній школі № 30 м. Херсона дівчата шили блузи, сукні, сорочки, спецодяг, спортивні костюми для туристів [572, арк. 151], а у Цюрупинській середній школі № 1 – учнівські форми для себе [701, арк. 76]. У 1962-1963 навчальному році на уроках домоводства в Білокуракинській середній школі Луганської області виконували замовлення Білокуракинської допоміжної школи з виготовлення сорочок і трусів для хлопчиків, суконь для дівчат, простирадл та ін. [551, арк. 83]. Тобто адміністрація шкіл або пускала справу на самоплив, або не брала до уваги те, що існує певна програма, якої має дотримуватись вчитель домоводства, або висувала свої вимоги щодо вибору об'єктів праці. Тому були такі школи, де програму з домоводства не виконували. Це особливо стосувалося практичних робіт, оскільки для їх

проведення не вистачало не тільки необхідного обладнання, а й інструментів та матеріалів [365]. На жаль, не всі педагоги шукали вихід із такої ситуації. Деякі обмежувалися викладанням на уроках лише теоретичного матеріалу або замінювали одні теми іншими.

Так, у школах Вінницької області “спостерігались випадки підміни практичних занять теоретичними, виконання робіт не за програмою” [533, арк. 117]. На Херсонщині в Антонівській 8-річній школі теми “Квашення”, “Маринування”, “Консервування” замінили іншими, а екскурсії на виробництво взагалі не проводили. Разом із тим у звіті цієї школи сказано: “Уроки домоводства учням дуже подобаються, особливо такі теми як кулінарія, шиття, вишивання, догляд за житлом. По цих темах матеріал пройдено й засвоєно” [341, арк. 31]. Отже, те, що зазначені вище теми були замінені іншими, не було враховане при складанні даного звіту.

Детальний аналіз інформації, яку містить цей документ, показує, що в підзвітній школі програму з домоводства виконати було важко через відсутність необхідного матеріально-технічного забезпечення. Важливо, що в звіті висловлені пропозиції, які, на думку педагогічного колективу школи, допоможуть учням більш якісно засвоїти навчальний матеріал. Серед них такі: проведення занять з тем: “Квашення”, “Маринування”, “Консервування” безпосередньо на виробництві; створення належної матеріально-технічної бази та придбання матеріалів для проведення занять [там само].

Інформація, яку містять річні звіти шкіл даного періоду, показує, що програму з домоводства виконати в повному обсязі було неможливо, адже протягом року на вивчення всіх її розділів відводили незначну кількість годин. Наприклад, програмою з домоводства на 1960-1961 навчальний рік заплановано лише 35 годин [484]. За цей час і при відсутності необхідної матеріально-технічної бази виконати її неможливо, а отже, показники звітів певною мірою не відповідають дійсності та не дають повних уявлень про реальний стан справ.

Уведення в школах навчального предмета “Домоводство” стало своєрідним поштовхом для подальшого розвитку гурткової роботи, пов’язаної з цим напрямом трудової діяльності. У школах з’явилося чимало нових гуртків. Наприклад, у Грабарівській восьмирічній школі Берегівського району Закарпатської області створили гурток “Умілі руки”, члени якого виготовили стенд “Костюми народів Радянського Союзу”, окремі костюми характерні для різних регіонів Закарпаття, карнавальні костюми [541, арк. 77]. У Каланчацькій школі № 3 Херсонської області працював гурток крою та шиття, де учениці мали можливість навчитися виготовляти різноманітний одяг. Вироби, зроблені дівчатами на уроках домоводства та заняттях гуртків, як правило, демонструвалися на шкільних виставках [577, арк. 81]. Але так було не в кожній школі. Так, у звіті про роботу Роздільнянської восьмирічної загальноосвітньої політехнічної школи за 1960-1961 навчальний рік зазначено: “Недоліком у роботі являється те, що в кінці року не було організовано виставки робіт з шиття та рукоділля” [там само, арк. 184].

У 1960-1961 навчальному році, коли в загальноосвітніх школах України ввели замість семирічного обов'язкове восьмирічне навчання, учні 5-8 класів вивчали предмет “Практичні заняття в майстернях і на шкільних навчально-дослідних ділянках” [285], складовою частиною якого було домоводство. У наступному році Міністром освіти УРСР затверджено нові навчальні плани восьмирічних і середніх шкіл з виробничим навчанням. До них, на відміну від попередніх планів, включено дисципліну “Практичні заняття в майстернях і уроки домоводства” [289; 740]. Розподіл годин у межах даного навчального предмета наведено в табл. 3.7.

Показники табл. 3.4 доводять, що навчальні плани восьмирічних шкіл на 1961-1962 навчальний рік дещо відрізняються від проекту програми з домоводства на 1959-1960 навчальний рік, оскільки в них домоводство заплановано лише в 5-7 класах, а для учениць 8 класу передбачено практичні заняття в майстернях по металу та електромонтажні роботи. На вивчення домоводства у 5-7 класах відведено 50% навчального часу, а у 8 класі – жодної години.

Таблиця 3.7

Розподіл годин практичних занять для дівчат у майстернях і на уроках домоводства (1961-1962 н. р.)

Види робіт	Клас, у якому навчалися дівчата			
	5	6	7	8
Практичні заняття в майстернях по дереву	-	-	-	-
Практичні заняття в майстернях по металу	35	29	35	40
Домоводство	35	35	35	-
Технічне моделювання	-	6	-	-
Електромонтажні роботи	-	-	-	30
Разом (на рік)	70	70	70	70

Джерела: [289; 740].

Аналогічними були й навчальні плани наступних років (наприклад, навчальний план для восьмирічної загальноосвітньої трудової політехнічної школи на 1964-1965 н. р., навчальний план для шкіл УРСР з українською мовою навчання на 1966-1967 н. р. та ін.).

Відтак дівчата були вимушені працювати в майстернях по металу, займатися технічним моделюванням та виконувати електромонтажні роботи, навіть якщо це не відповідало їхнім інтересам і потребам.

У 1967-1968 навчальному році у програми з трудового навчання внесено зміни. Це було пов'язано, насамперед, з прийняттям 10 листопада 1966 року постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР “Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи”, якою, зокрема, встановлено “початок систематичного викладання основ наук з четвертого класу”. У документі також наголошено на необхідності запровадження науково-обґрунтованих навчальних планів і програм, приведення змісту освіти у відповідність до вимог розвитку науки, техніки і культури,

забезпечення наступності у вивченні учнями основ наук, раціонального розподілу навчального матеріалу по роках навчання та ін. [206, с. 408].

Як наслідок, у програмах із трудового навчання, які було розроблено для загальноосвітніх шкіл на 1967-1968 навчальний рік, представлено кілька варіантів. У подальші роки це дало можливість кожному закладу організувати трудове навчання учнів відповідно до виробничого оточення і наявної матеріальної бази; максимально враховувати інтереси школярів і можливості включення їх у трудову діяльність місцевих промислових та сільськогосподарських підприємств.

Зокрема, для основної школи підготовлено такі 6 варіантів програми:

1) технічна праця на базі майстерень з обробки деревини і металів (або комбінованих майстерень);

2) технічна праця на базі майстерні з обробки деревини;

3) технічна праця на базі майстерні з обробки металів;

4) обслуговуюча праця;

5) технічна і сільськогосподарська праця;

6) сільськогосподарська і обслуговуюча праця.

Із них для дівчат, які навчалися в міських школах, був передбачений 4-й варіант, а для учениць сільських шкіл – 6-й. Решта варіантів розроблена для хлопців – учнів міських (1-3 варіанти) та сільських (5 варіант) шкіл [97, с. 316].

Наприкінці 60-х років ХХ століття 5-10 класи загальноосвітніх шкіл України почали переходити на нові програми з трудового навчання, де назву розділу “Домоводство” замінено на “Обслуговуюча праця” і зроблено чіткий розподіл видів робіт для дівчат і хлопців, які навчалися в міських та сільських школах [57]. Остаточний перехід до навчання за цими програмами, як відомо, здійснено лише на початку 70-х років, що, зокрема, дозволило перейти до нового етапу розвитку в школах України трудової підготовки дівчат.

Однак, нові програми, як і раніше, спрямовувалися лише на оволодіння школярами формальними знаннями. Вони не враховували здобутків національної культури, не передбачали, наприклад, вивчення дівчатами українських національних страв, українського національного одягу, розмаїття чи окремих видів українського національного декоративно-ужиткового мистецтва або принаймні простого ознайомлення під час вступних уроків з особливостями українського національного побуту, з видами декоративно-ужиткового мистецтва, якими традиційно займалося населення різних регіонів України.

Лише в деяких школах України, починаючи з 1968-1969 навчального року, учні 9 класів (зокрема дівчата) під час трудової підготовки навчалися виготовляти художні вироби на базі підприємств народних художніх промислів. Таке навчання було запроваджено на виконання постанови Ради Міністрів УРСР від 25 вересня 1968 року № 494 “Про заходи по дальшому розвитку художніх промислів” у тих районах, де розташовувалися відповідні підприємства. Обласними інститутами удосконалення кваліфікації вчителів

спільно зі школами і базовими підприємствами народних художніх промислів було розроблено програми навчання. Для організації занять учнів з оволодіння технічними прийомами виготовлення художніх виробів щотижня використовували, крім часу відведеного навчальними планами на трудове навчання, від 2 до 4 годин (залежно від потреби) за рахунок факультативних занять. Протягом цього часу, наприклад, за даними на 1 січня 1969 року, у 23 середніх школах України (у 36 дев'ятих класах з охопленням 663 учні) навчали виготовляти такі види художніх виробів: вишивані вироби (ручна і машинна вишивка); килими і килимові вироби; декоративне ткацтво; різьба по дереву; художня обробка дерева; вироби художньої кераміки [203, арк. 196-197].

У середині 50-х – 60-ті роки ХХ століття важливою складовою трудової підготовки дівчат було виробниче навчання. Це особливо стосувалося 1958-1959 – 1965-1966 навчальних років, коли ця дисципліна входила до навчальних планів загальноосвітніх шкіл України.

Як уже зазначалося, з'явилася нова форма трудової підготовки (виробниче навчання) у 1954-1955 навчальному році. Це сталося після того, як Рада Міністрів та ЦК КПУ доручили Міністерству освіти УРСР організувати експеримент. Він був пов'язаний із створенням восьми спеціалізованих класів у шести середніх школах м. Києва, Донецької, Харківської і Київської областей, а також 26 середніх шкіл з виробничим навчанням учнів (у кожній області по одній школі), де з восьмого класу, крім загальноосвітніх дисциплін, вивчалися спеціальні предмети і проводилася виробнича практика з різних спеціальностей промислового і сільськогосподарського виробництва. Проведення даного експерименту передбачалося наказом Міністерства освіти УРСР № 429 від 13 вересня 1954 року “Про організацію виробничого навчання в 6 загальноосвітніх середніх школах республіки для набуття учнями спеціальності кваліфікованого робітника”. Для реалізації поставленої мети відділи освіти мали розробити відповідні навчальні плани і програми, забезпечити школи, де вводилося виробниче навчання, підручниками і навчальними посібниками зі спеціальних дисциплін, надати допомогу в справі організації виробничого навчання учнів на виробництві [206; 447; 352].

В Україні кількість шкіл, в яких здійснювалося виробниче навчання, збільшувалася досить швидко. Наприклад, у 1955-1956 навчальному році їх кількість складала 459 (за іншими даними 521), у 1956-1957 – 3074, у 1957-1958 – 3452, а у 1958-1959 – 5659 [352, арк. 69; 528, арк. 37; 731, с. 20].

Зростала також кількість спеціальностей, які здобували старшокласники. Так, у 1956-1957 навчальному році їх було 60, у 1958-1959 – понад 200, у 1959-1960 – понад 300 [352; 731]. Більш наочно вищезазначене представлено в табл. 3.8.

Водночас, не зважаючи на те, що перелік профілів виробничого навчання у школах республіки був великим і різноманітним (додаток В.1), дівчата, як правило, мали можливість обирати одну з небагатьох запропонованих їм професій. Як наслідок, часом вибір був їм не до вподоби,

оскільки, більшість спеціальностей не відповідали їх уявленням про майбутню професію. Наприклад, у багатьох випадках проти свого бажання дівчата отримували професії тракториста або комбайнера, які в подальшому житті далеко не всім з них були потрібні [642].

Уведення виробничого навчання до навчальних планів загальноосвітніх шкіл України вимагало створення належної матеріально-технічної бази. Міністерством освіти УРСР було вирішено створити її за кілька років. Однак, зовсім не однозначно сприйняли цю вказівку в регіонах. Деякі керівники різного рівня ставили під сумнів необхідність і доцільність трудової підготовки молоді. Тому створення матеріальної бази у школах йшло повільно. Серед чинників, які гальмували справу, були також – погана організація шефської роботи, відсутність централізованого забезпечення шкіл необхідним обладнанням, інструментами та матеріалами [369, с. 24].

Таблиця 3.8

Інформація про виробниче навчання учнів загальноосвітніх шкіл, підпорядкованих Міністерству освіти України

Навчальний рік	Кількість		
	шкіл з виробничим навчанням	учнів, охоплених виробничим навчанням	спеціальностей, які опановували учні
1954-1955	6		
1955-1956	459 (521*)	19000	
1956-1957	3074	128959	60
1957-1958	3452	244245	44
1958-1959	5659	508614	понад 200
1959-1960	6207 (всі середні школи)		понад 300
1960-1961	6382 (всі середні школи)	361200 (343900*)	214
1961-1962	6212	426000	
1962-1963	10963 (6045*)	611621	
1963-1964	11520	769494	391
1964-1965	11960	879498	

* За іншими даними

Джерела: [35; 72; 73; 111; 113; 236; 246; 352; 528; 529; 530; 557; 566; 731].

З огляду на зазначене, для виробничого навчання широко використовували як шкільні майстерні, так і матеріально-технічну базу навколишніх підприємств. Наприклад, у Херсонській області для виробничого навчання дівчат за профілем “швачка” було задіяно фабрику “Більшовичка”, побутовий комбінат “Прогрес”, електромашзавод, майстерні міськпромкомбінату, райпромкомбінатів, швейпрому, цехи побутових комбінатів (додаток В.2). Широко застосовувалася в регіоні й база текстильного комбінату, де учениці загальноосвітніх шкіл набували фахових навичок за спеціальностями: тазохолстовщиці, стрічкарки, прядильниці, ткалі, помічники майстрів [642].

У тих 26 школах, де в якості експерименту з восьмого класу, крім загальноосвітніх дисциплін, вивчалися спеціальні предмети і проводилася виробнича практика з різних спеціальностей промислового і сільськогосподарського виробництва, базою для виробничого навчання слугували технікуми. Наприклад, у Ровенській СШ № 2 у 1956-1957 навчальному році підготовка спеціалістів середньої кваліфікації здійснювалася на базі Ровенського торгівельно-кооперативного технікуму [325; 562].

Визначення профілів виробничого навчання учнів у більшості випадків було пущено на самоплив. Це підтверджує стенограма Республіканської наради активу працівників народної освіти, що відбулася 18-19 серпня 1960 року, де про визначення професій, за якими має здійснюватись виробниче навчання, написано так: “Є, скажімо, під боком швейна майстерня, ну і добре – будемо готувати швей, а токарів і слюсарів ми готуємо в республіці стільки, що не відомо де їх влаштувати на роботу” [675, арк. 40].

У більшості випадків виробниче навчання здійснювалося за обмеженою кількістю спеціальностей, які традиційно вважалися суто жіночими. Серед них була швейна справа, яку дівчата вивчали з великою активністю і наполегливістю, адже після складання екзаменів вони мали можливість отримати кваліфікацію швачки [353, с. 33]. За цією спеціальністю навчали старшокласниць у багатьох школах України. Це не було випадковим, адже майже всі програми з рукоділля і домоводства, які існували з моменту виникнення трудової підготовки дівчат, передбачали щонайменше вивчення основних прийомів шиття або взагалі відводили останньому чільне місце [624].

У різних школах республіки навчання дівчат швейної справи було поставлене по-різному, а також спостерігалось різне ставлення до нього. Наприклад, звіт про стан навчально-виховної роботи у школах В-Лепетиського району за 1959-1960 навчальний рік свідчить про те, що в В-Лепетиській СШ №2 виробниче навчання за спеціальністю “швачка” організовувалося на належному рівні. Протягом року програмовий матеріал виконано повністю. За цей період кожна учениця пошила 3-4 одиниці верхнього одягу. Під час літньої практики дівчата виготовляли дитячі сорочки, сукні, білизну, простирадла та виконали замовлення райпромкомбінату – масове пошиття купальних костюмів [354, с. 36]. Наведений приклад доводить, що з боку організаторів виробничого навчання в даній школі було наявне прагнення створити відповідні умови, розв’язати проблему поєднання теоретичної та практичної підготовки молоді до трудової діяльності, яке забезпечило певні результати.

Успішно здійснювалося виробниче навчання за профілем “швейна справа” у шкільній швейній майстерні Кіровоградської середньої школи №10. Це відмічено у річному звіті про роботу шкіл Кіровоградської області за 1959-1960 навчальний рік. Зокрема, тут написано наступне: “Викладач швейної справи (інженер швейної фабрики) тов. Єлізаров проводить заняття

на високому технічному рівні, методично правильно. Заняття проходять жваво, цікаво, викликають високу активність учнів, що сприяє глибокому засвоєнню ученицями навчального матеріалу. Практичні заняття з виробничого навчання носять характер продуктивної праці. Школа на протязі всього навчального року працювала над виконанням різних замовлень дитячих установ області (дитбудинків, шкіл-інтернатів, дитячих садків) по пошиву дитячого одягу, натільної і постільної білизни, спецодягу і т.д. Грошові доходи від виконання замовлень дозволили школі систематично зміцнювати навчальну базу” [548, арк. 133].

Разом із тим в організації в багатьох школах України виробничого навчання зі спеціальності “швачка” були недоліки. Найбільш поширеним із них стала відсутність спеціально обладнаних приміщень, підручників, стендів, наочних посібників, обладнання, інвентаря. Це стосувалося й інших профілів виробничого навчання. Були й такі недоліки:

- невідповідність планування навчальної роботи вимогам діючих програм;
- проведення виробничої практики у відриві від теоретичного навчання;
- формалізм в організації у школах роботи секцій виробничого навчання;
- низький рівень матеріальної бази майстерень виробничого навчання;
- відсутність планів роботи виробничих бригад, контролю з боку адміністрації школи, фахівців з виробничого навчання та інше [423, с. 1-2].

Аналіз відомостей про базу для виробничого навчання не дозволяє зробити висновок про те, на яких саме підприємствах, у колгоспах, радгоспах та установах здійснювалося набуття дівчатами трудових навичок, скільки саме для них було створено робочих місць, дільниць, майстерень, скільки старшокласниць не мали окремих робочих місць, а працювали разом із робітниками. Відсутність таких даних характерна для звітів майже всіх років. Хоч у деяких із них, наприклад, у Річному звіті про роботу шкіл Міністерства освіти УРСР та органів народної освіти за 1959-1960 навчальний рік, сказано, що спеціальності виробничого навчання відповідали статевим особливостям старшокласників. У звіті також подано інформацію щодо кількості учнів, які опановували ті чи інші спеціальності, зокрема сказано, що столярну справу вивчали 20239 школярів, швейну, текстильну і трикотажну – 68252, сільськогосподарські спеціальності – 151096, спеціальності сфери побутового обслуговування – 3239 [557, арк. 49]. Ураховуючи зазначене та беручі до уваги традиційні вподобання дівчат, можна зробити певні висновки, однак, чітко уявити на якій базі відбувалося їхнє виробниче навчання неможливо.

Відомо лише, що обладнані при школах майстерні не завжди надавали змогу організувати на їх базі виробниче навчання. Тому для виконання дівчатами практичних робіт задіювали матеріально-технічну базу промислового і сільськогосподарського виробництва (колгоспів, радгоспів, підприємств та інших установ). Наприклад, швеї практичну підготовку

проходили на базі райпромкомбінату, радіотелеграфістки – на базі райконтори зв'язку, лаборанти маслозаводу – на базі маслозаводу тощо [75, арк. 39].

Звісно, тут було більше можливостей задіяти необхідну матеріальну базу та кваліфікованих робітників, а тому опанування ученицями певною професією мало бути більш ефективним. Однак, подекуди, практичні заняття на виробництві проходили методично неправильно. Робітники, біля яких працювали учениці, не проводили необхідний інструктаж. Тому школярки були вимушені розпочинати роботу “без аналізу послідовності дій, без свідомого визначення потрібного інструменту та врахування властивостей матеріалів” [548, арк. 145].

Організація виробничого навчання на базі місцевих підприємств, з одного боку, дещо обмежувала вибір старшокласниць, а з другого – надавала можливості отримати професії, необхідні народному господарству того чи іншого регіону. Останнє було досить важливим, адже більша частина людей живе і працює саме в тій місцевості, де народилася та отримала освіту.

За таким принципом було організовано виробниче навчання учнів 8-9 класів Ворошиловградської СШ № 16 на місцевій ткацькій фабриці. Там дівчата досить успішно оволодівали спеціальністю ткачихи [202, арк. 88].

Для учнів Ужгородської середньої школи № 2 створили навчальну дільницю на 14 робочих місць у взуттєвому цеху Ужгородської взуттєвої фабрики, де школярі набували спеціальності заготовників (учениці) і пошивників (учні і учениці). До того ж у заготовчому цеху фабрики для навчання учнів виділили дві машини [270, арк. 99].

Учениці Чернівецької середньої школи № 5 проходили виробниче навчання на шкарпетковій фабриці Чернівецького панчішного комбінату, де набували спеціальності в'язальниць на круглопанчішному устаткуванні. На фабриці була створена навчальна дільниця, на якій розташовано 20 машин. На них у різні дні працювали 52 учениці. Теоретичні і практичні заняття проводили чотири інженери і один технік. Під час занять дівчата виготовляли планову продукцію (наприклад, за два квартали 1961 року і перший квартал 1962 року вони виготовили понад 90 тисяч пар шкарпеток). За виконану роботу учениці отримували зарплату [270, арк. 99].

Отримували гроші за свою роботу і учениці 9-10 класів Вінницької середньої школи № 17. Вони шили халати, дитячі костюмчики, постільну білизну, фіранки для вікон і дитячих ліжок підшефних дитячих садків, а також у 1961-1962 навчальному році виконали велике замовлення з пошиву фартухів для підприємств Вінницького раднаргоспу на суму 4469 крб. [535, арк. 144]. Роком раніше учениці СШ № 1 м.Краснодона виготовили на замовлення ОРСу швейних виробів на суму 94800 крб. [530, арк. 64].

Учениці 9 класу Липовецької середньої школи Вінницької області, виконуючи замовлення промкомбінату, шили рукавиці та халати для працівників легкої промисловості, а зароблені ними гроші йшли на збільшення матеріальної бази шкіл та ремонт швейних машин [там само, арк. 144].

Учениці Фастівської середньої школи № 10 Київської області виготовляли шторки для пасажирських вагонів, халати, простині, наволочки, конверти для постільних комплектів спальних вагонів тощо. За свою роботу вони одержували 50 % вартості виконаних робіт, а решта грошей використовувалася на придбання обладнання для швейної майстерні та навчальних кабінетів школи (зокрема на них було придбано 5 швейних машин) [547, арк. 230].

У досліджуваний період педагогічна спільнота визнавала залежність якості підготовки молоді до трудової діяльності від того, як саме організовано цей процес і яка методична допомога надається керівникам виробничого навчання. Тому було розпочато роботу зі створення належного навчально-методичного забезпечення. Спочатку, коли офіційних програм бракувало, школи працювали за програмами, складеними керівниками виробничого навчання та викладачами спеціальних дисциплін [201, арк. 103]. Згодом, зокрема в 1957-1958 навчальному році, для організації виробничого навчання видали 15 програм і 14 назв підручників, а в наступному році розробили та видрукували програми ще з 24 спеціальностей. Важливо, що до їх створення залучили не лише наукових працівників, а й учителів та інженерно-технічних працівників промислових і сільськогосподарських підприємств [528, арк. 38; 566, арк. 69].

Проте зазначену проблему вирішували не завжди успішно: бракувало методичних розробок, погано працювали методичні об'єднання, керівництво деяких шкіл ставилося до виробничого навчання формально, а плани виховної роботи багатьох шкіл ніяк не були пов'язані з останнім [501, арк. 37-43].

У роботі керівників виробничого навчання були такі недоліки:

- запровадження у школі обмеженої кількості профілів виробничого навчання, що було пов'язане не лише з відсутністю відповідної матеріальної бази, а й з відсутністю в учителів бажання готуватися до проведення занять ще з однієї спеціальності;

- відсутність належної уваги до теоретичної підготовки школярів;

- недостатнє здійснення міжпредметних зв'язків з іншими дисциплінами;

- відбір для виготовлення учнями на практичних заняттях одноманітних об'єктів праці, що, на думку керівників виробничого навчання, мало удосконалювати техніку виконання і підвищувати рентабельність робіт, але обмежувало можливості набуття старшокласниками практичних умінь та навичок;

- застосування групового, а не індивідуального, методу організації практичної роботи учнів на виробництві, що обмежувало їхні можливості самостійної роботи на тому чи іншому обладнанні [202, арк. 84; 506, с. 37].

Певною мірою це було закономірним явищем, адже залучення до керівництва виробничим навчанням фахівців з різних галузей народного господарства та з різним рівнем освіти (додатки В.3, В.4) могло забезпечити на належному рівні в більшості випадків тільки практичну підготовку,

оскільки на одного спеціаліста в місті припадало 8,8 учня, а в селі 20,8 [323, арк. 33]. Та й запровадження кількох профілів в одному класі (конче необхідне з огляду на те, що в будь-якому класі, як правило, навчалися і хлопці, і дівчата) навряд чи було можливим, оскільки вивчення виробничого навчання в одному класі за двома різними програмами не рекомендувалося [642].

Окрім вищезазначеного, для організації виробничого навчання часто бракувало фахівців з того чи іншого профілю, справної техніки, спостерігався формалізм з боку керівників навчальних закладів та підприємств. Разом із тим старшокласниці врешті-решт набували навичок певної професії і разом з атестатом про середню освіту отримували кваліфікаційне посвідчення, а деякі з них і трудові книжки [53; 147; 578].

Аналіз даних Центрального статистичного управління УРСР показує, що в 1959-1960 навчальному році виробниче навчання учнів у переважній більшості сільських шкіл (близько 66 %) було організовано в одному місці, а в 61 % міських шкіл – у 2-3 місцях. Понад 400 міських шкіл змогли задіяти для виробничого навчання матеріальну базу, розташовану в 4-7 місцях, а окремі школи – в 8-10 [323, арк. 29]. Розподіл шкіл, підпорядкованих Міністерству освіти УРСР (6207 шкіл) та Міністерству шляхів сполучення СРСР (234 школи), за кількістю підприємств, установ, шкільних майстерень та інших місць, де відбувалося виробниче навчання учнів подано в табл. 3.9.

Таблиця 3.9

Розподіл шкіл за кількістю підприємств, установ, шкільних майстерень та інших місць, де відбувалося виробниче навчання учнів (1959-1960 н. р.)

Кількість підприємств, установ, шкільних майстерень та інших місць, де відбувалося виробниче навчання учнів	Кількість середніх шкіл з виробничим навчанням			
	Міських		Сільських	
	Всього	У %	Всього	У %
На одному	730	24,9	2306	65,7
На двох	1101	37,6	894	25,5
На трьох	685	23,4	241	6,9
На 4-5	361	12,3	66	1,9
На 6-7	42	1,4	2	–
На 8-9	8	0,3	–	–
На 10 і більше	5	0,1	–	–
Разом	2932	100	3509	100

Джерело: [323, арк. 29].

На цій базі здійснювалося виробниче навчання старшокласників за більш ніж 300 спеціальностями. При цьому понад 70 % шкіл України вели підготовку учнів за 2-5 професіями. В окремих школах (у більшості випадків міських) виробниче навчання відбувалося за 6-10 професіями (табл. 3.10).

Таблиця 3.10

Розподіл шкіл за кількістю професій, які опановували учні під час виробничого навчання (1959-1960 н. р.)

Кількість професій, за якими здійснювалося навчання учнів	Кількість шкіл з виробничим навчання (%)			
	По УРСР			Всього по Міністерству освіти
	Всього	Міста	Сільська місцевість	
1	21,2	9,0	31,3	21,8
2	32,4	28,9	35,4	33,1
3	23,0	25,5	20,9	23,2
4-5	17,2	24,2	11,3	16,7
6-7	3,7	6,9	1,0	3,4
8-9	1,6	3,4	0,1	1,2
10 і більше	0,9	2,1	–	0,6

Джерело: [323, арк. 29].

У 1959-1960 навчальному році база виробничого навчання учнів міських і сільських шкіл була досить різною. Так, близько 70 % дівчат і хлопців, які навчалися в міських школах, опановували професії на промислових підприємствах та в навчально-виробничих майстернях. У сільських школах виробниче навчання понад 75 % учнів було організоване в колгоспах і радгоспах (табл. 3.11).

Таблиця 3.11

База виробничого навчання учнів загальноосвітніх шкіл України (1959-1960 н. р.)

Місця, де здійснювалося виробниче навчання	Кількість учнів (%)	
	Міста і селища міського типу	Сільська місцевість
Промислові підприємства	46,2	4,0
Будівництво	2,3	0,4
Колгоспи	7,4	70,0
Радгоспи	2,6	5,0
РТС	3,8	4,4
Шкільні навчально-виробничі майстерні	23,1	11,0
Шкільні навчально-дослідні господарства	0,9	1,3
Установи	5,7	1,0
Інші місця	8,0	2,9

Джерело: [323, арк. 28-29].

Детальне вивчення інформації Центрального статистичного управління УРСР показує, що для виробничого навчання дівчат і хлопців у багатьох регіонах створили належні умови (наприклад, у Сталінській області на великих підприємствах організували 53 навчальні цехи й полігони), але були й такі місця, де матеріально-технічна база потребувала покращення. Так, у майстернях Вінницької середньої школи № 52 на двох швейних машинах

опановували швейну справу 35 учнів. У Старунській середній школі Богородчанського району Станіславської області учні вивчали теорію крою та шиття, а практичних занять зі швейної справи не проходили через відсутність швейних машин. У середній школі № 33 шахти імені К.Маркса Єнаківського району Сталінської області для навчання швейної справи була лише одна швейна машина [323, арк. 30].

У цілому по республіці у 1959-1960 навчальному році робочих місць не вистачало значній частині школярів. Зокрема в містах і міських поселеннях на 100 учнів було 66,7 робочих місця в одну зміну, а в сільській місцевості – 89,2. Середній показник по Україні складав 77,4 робочих місця, тобто майже третину учнів не забезпечили в одну зміну робочими місцями. В окремих регіонах ситуація була ще гіршою: у Ровенській області на 100 учнів організували лише 49 робочих місць, а в Сталінській – 53 [323, арк. 31].

На початку 60-х років ХХ століття база виробничого навчання учнів міських і сільських шкіл була подібною до попередніх років. Дівчата разом із хлопцями проходили виробниче навчання на промислових підприємствах, у сільськогосподарському виробництві, на підприємствах транспорту, зв'язку, будівництва, торгівлі, громадського харчування, в установах освіти, культури, охорони здоров'я, комунальному господарстві, державних та науково-дослідних установах, вищих та середньо-спеціальних навчальних закладах. Але на підприємствах торгівлі та громадського харчування, в установах освіти та охорони здоров'я навичок з певної спеціальності набувало значно більше дівчат (близько 90 % від загальної кількості учнів) ніж хлопців [35; 113; 587].

Перелік професій, які здобували старшокласниці, був досить різноманітним (особливо в міських школах) та охоплював усі вищеназвані галузі. Зазначене підтверджує, наприклад, розподіл 440778 учениць загальноосвітніх шкіл України за професіями, за якими здійснювалося виробниче навчання в 1963-1964 навчальному році (додаток В.5). Детальну інформацію щодо бази виробничого навчання учнів (зокрема й дівчат) у 1960-1965 роках представлено в табл. 3.12 та додатках В.6 – В.8.

У першій половині 60-х років, як свідчать звіти середніх шкіл, виробниче навчання отримало подальший розвиток. У багатьох школах створили відповідні кабінети, виділили навчально-дослідні ділянки, зібрали необхідну техніку та інвентар, обладнали робочі місця для учнів. Було розроблено й необхідне навчально-методичне забезпечення.

Так, у 1960-1961 навчальному році для виробничого навчання учнів в Україні видали 101 програму, 45 підручників і навчальних посібників, 30 таблиць і плакатів, 18 інструкцій з техніки безпеки, 19 методичних посібників, 2 кінофільми. Було створено 127 навчально-виробничих цехів на 4200 робочих місць, 176 ділянок на 4650 робочих місць, 677 шкільних і міжшкільних навчально-виробничих майстерень, де обладнали робочі місця для 30,2 тисяч учнів [530, арк. 68].

На початок 1961-1962 навчального року Міністерство освіти УРСР підготувало та видало 17 підручників і 85 назв програм з виробничого

навчання, зокрема нові програми з підготовки спеціалістів поштово-телеграфного зв'язку, старших піонервожатих, вихователів дитячих садків, а “раднаргоспи і промислові підприємства республіки збудували і обладнали для потреб виробничого навчання близько 200 навчально-виробничих цехів, виділили верстатні дільниці, лінії, полігони, допомогли в обладнанні шкільних і міжшкільних майстерень” [76, арк. 105-107].

Таблиця 3.12

Інформація про базу виробничого навчання

Галузь народного господарства	Кількість учнів, які здобували робочу кваліфікацію на підприємствах галузі (по навчальних роках у тисячах осіб)							
	1960-1961	1961-1962	1962 – 1963		1963 – 1964		1964 – 1965	
	Всього	Всього	Всього	В тому числі дівчат	Всього	В тому числі дівчат	Всього	В тому числі дівчат
Промислові підприємства	103,9	149,7	164,9	94,5	194,6	111,2	228,8	131,4
Сільське господарство	155,8	178,3	245,3	130,3	314,8	165,6	357,5	192,8
Транспорт	24,5	20,2	30,1	8,9	39,6	11,2	41,9	10,8
Підприємства зв'язку	2,3	2,7	5,0	3,1	5,3	3,2	4,6	2,9
Будівництво	22,6	15,8	29,3	14,5	35,0	17,7	36,7	19,1
Торгівельні підприємства	6,8	8,2	18,8	17,7	25,0	23,6	30,7	29,2
Підприємства громадського харчування			5,4	5,3	8,1	7,6	9,8	8,5
Установи освіти			23,5	20,4	38,3	34,7	35,4	31,5
Установи культури			1,4	1,2	2,1	1,6	2,2	1,8
Установи охорони здоров'я			1,82	1,76	3,04	2,92	3,2	3,0
Комунальне господарство			6,5	5,0	4,0	2,9	5,4	3,7
Державні установи			1,5	1,2	4,3	3,6	5,4	3,7
Шкільні і міжшкільні майстерні	39,5	40,8	68,9	40,1	82,7	47,8	102,8	59,8
Науково-дослідні установи, вищі та середньо-спеціальні навчальні заклади							5,8	3,7
Інші		10,3	9,1	6,0	12,5	7,0	9,4	5,6
Всього	343,9	426,0	611,6	349,9	769,5	440,8	879,5	507,6

Джерела: [35; 111; 113; 246; 529].

У деяких закладах навчально-виробничі цехи відкрили на базі шкільних майстерень. Наприклад, у 1962-1963 навчальному році у Київській середній школі № 45 працював цех фабрики “Спортивний одяг” [555, арк. 12].

У цьому році виробничим навчанням були охоплені всі 6045 середніх шкіл УРСР. Масові професії здобували 611,6 тисяч старшокласників, які навчалися в даних закладах. У наступному 1963-1964 навчальному році їх стало ще більше, а саме 769,5 тисяч. Вони розподілялися за такими профілями: промисловий – 385,6 (50,1%); сільськогосподарський – 298,9 (38,8%); сфера обслуговування населення – 62,0 (11,1%) [72; 73].

Найбільш широкого розповсюдження набули такі професії: слюсар, слюсар-електрик, токар, будівельник, водій, столяр, радіо- та електромонтажник, механізатор-полевод, механізатор-тваринник, механізатор-плодоовочевод, вихователь дитячих дошкільних закладів, робітник прилавка, старший піонервожатий, лаборант-хімік. Для організації виробничого навчання за цими та іншими спеціальностями за 1963-1964 навчальний рік виділено 461,8 тисяч робочих місць. До початку 1964 року в республіці працювало 506 навчально-виробничих цехів, ділянок, ліній та полігонів на 15040 робочих місць. Окрім того, у 1525 шкільних і міжшкільних майстернях обладнано 33170 робочих місць. У багатьох випадках підприємство, у якого не було достатньої виробничої площі, створювало навчальні цехи при школах. У 1963-1964 навчальному році в Україні працювало 50 таких цехів [73, арк. 33].

Для проведення теоретичних занять, лабораторних і практичних робіт у школах України організували кабінети спецтехнології. У цей час працювало 214 кабінетів електротехніки, 265 кабінетів креслення, 347 кабінетів основ промислового виробництва, 980 кабінетів механізації сільськогосподарського виробництва [там само, арк. 34].

Однак, у багатьох випадках вивчення учнями теоретичного матеріалу відбувалося в підсобних приміщеннях, червоних куточках, технічних кабінетах та інших непристосованих для навчання приміщеннях. Так, учениці Київських СШ № 77 та 95, які проходили виробниче навчання за спеціальністю „телеграфіст” на поштамті, працювали на 10 зношених апаратах у кімнаті, виділеній за рахунок надмірного ущільнення виробничих приміщень. Як наслідок, якість підготовки школярів була низькою, і тому, у більшості випадків, коли вони після закінчення навчання приходили на роботу, їм знову треба було вчитися [270, арк. 94].

Переважно теоретичний курс у класах з виробничим навчанням читали спеціалісти за сумісництвом, а тому, через зайнятість на основній роботі, не завжди проводили уроки згідно з розкладом [367, с. 28]. Подекуди був “відсутній належний контакт між учителями предметниками і вчителями виробничого навчання та навпаки”, внаслідок чого знижувалася якість знань учнів і педагогічна цінність уроків [546, арк. 97]. Це хоч і впливало на якість виробничого навчання, але не було основним чинником, який гальмував його розвиток.

Головним недоліком лишалася слабка матеріальна база, зокрема відсутність у багатьох школах техніки (особливо для підготовки механізаторів сільського господарства широкого профілю), необхідного устаткування, інструментів, сировини та матеріалів, навчально-дослідних господарств, окремих земельних ділянок [355; 510; 657].

До того ж у багатьох регіонах, не зважаючи на постанову Ради Міністрів УРСР від 3 січня 1962 року про створення навчально-виробничих цехів, дільниць, ліній, полігонів, шкільних і міжшкільних майстерень для виробничого навчання учнів, останні так і не побудували. Так, із 100 цехів, які планували створити в 1964 році, розпочали свою роботу лише 53. У цей період жодного навчального цеху не було в Кіровоградській, Сумській, Тернопільській та Чернігівській областях [657, арк. 20].

У низці випадків професії, які опановували старшокласники, мали вузький характер і не відповідали потребам народного господарства в кадрах відповідної спеціальності. Такі ситуації виникали через те, що школи при визначенні профілів виробничого навчання виходили з наявної навчально-виробничої бази і фахівців.

Зокрема, у багатьох школах м. Києва виробниче навчання здійснювалося у швейних майстернях або на базі швейної промисловості, де навчалося 2370 учнів. Водночас, потреби в такій кількості швей не існувало, а необхідні були робітники трамвайно-тролейбусного парку та метро, шофери легкових і вантажних таксі, робітники мебльової промисловості та паркетники, аптечні працівники та ін. [579, арк. 3].

Особливо незадовільно вирішували питання з вибором спеціальностей для дівчат. Так, у 1962 році професію швачки в Україні здобували 50135 старшокласниць (додатки В.9), а в 1964 – 44000, тоді як потреба була вдвічі меншою. Водночас, у школах республіки готували недостатню кількість працівників торгівлі, старших піонервожатих, вихователів дитячих дошкільних закладів, медичних сестер [657, арк. 20-21].

З метою вдосконалення навчально-виховного процесу закладів освіти ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР 10 серпня 1964 року прийняли постанову “Про зміну строку навчання в середніх загальноосвітніх трудових політехнічних школах з виробничим навчанням”. Після цього було перероблено навчальні плани і програми, а школи перейшли з 11-річного на 10-річний термін навчання та на новий зміст освіти.

Проте в багатьох продовжували здійснювати професійну підготовку. Наприклад, у 1965 році в Марківській середній школі учні поряд із загальноосвітніми дисциплінами опановували основи торгівлі та проходили практику в магазинах і на підприємствах громадського харчування, а ті з них, що успішно склали іспити, отримали свідоцтво молодшого продавця [388, арк. 32].

Водночас, у 1964 – на початку 70-х років ХХ століття, як цілком слушно зазначає Л.Березівська, “трудова школа та ідея її обов’язкової професіоналізації починає поступатися “школі навчання”, яка мала давати міцні знання, розвивати пізнавальну активність учнів і готувати їх до вступу

до ВНЗ. У цей час з'являються факультативи, створюються спеціалізовані школи та інтернати фізико-математичного і природничого профілів” [15, с. 287].

У зв'язку з цим, поступово знизилася увага до виробничого навчання учнів. А в 1966 році після 27 травня, коли колегією Міністерства освіти УРСР прийнято постанову „Про часткову зміну і удосконалення трудової підготовки учнів у школах Української РСР”, у тих школах, де не було створено належних умов для здобуття учнями певних професій, виробниче навчання відмінили або організували замість нього практикуми з конкретних видів праці. У школах, де не лише були належні умови для здобуття учнями певних професій, а й справа поступово набирала обертів, пропонувалося встановити такі основні форми трудового навчання в 9-10 класах:

а) вивчення основ промисловості або сільськогосподарського виробництва на базі конкретної галузі (електротехнічне виробництво, радіотехнічне виробництво, деревообробка, будівництво, хімічне виробництво, швейне виробництво, сільськогосподарське виробництво);

б) професійна підготовка учнів до найбільш масових поширених та потрібних народному господарству спеціальностей у тих школах, де є для цього відповідні умови [416, арк. 49].

Цією ж постановою, як уже зазначалося, дозволялося запроваджувати практикуми з конкретних видів праці в тих школах, в яких не було належної матеріальної бази (тобто виробниче навчання фактично відмінили). У нормативному документі наводиться такий перелік практикумів: автомобіль, електротехніка, радіоелектроніка, технічне креслення, швейна справа, машинопис, стенографія та інші. Перелік професій, зокрема „жіночих”, було розширено і начебто відкривалися нові перспективи, але життя довело, що сподівання на краще не виправдалися, а професійна підготовка дівчат і хлопців у школах України поступово почала відходити на другий план. Відповідно, зменшувалася кількість шкіл, де вона здійснювалася (табл. 3.13).

Таблиця 3.13

Інформація про професійне навчання учнів загальноосвітніх шкіл України

Навчальний рік	Кількість		
	Середніх шкіл		Учнів, які проходили професійну підготовку
	Загальна	З професійним навчанням	
1966-1967	6661	414	40572
1967-1968	6930	230	34470
1968-1969		294	37000

Джерела: [43, арк. 47; 90, арк. 10].

Як доводить аналіз показників табл. 3.13, у 1966-1967 навчальному році було 414 шкіл з професійним навчанням, а в 1968-1969 – лише 294.

Суттєво зменшилася й кількість середніх шкіл в окремих регіонах республіки, в яких учні мали можливість отримувати професійну підготовку.

Наприклад, на Чернігівщині у 1966-1967 навчальному році їх було тільки 7 (табл. 3.14).

Таблиця 3.14

**Відомості про професійну підготовку учнів Чернігівщини
(1966-1967 н. р.)**

Назва школи	Клас, в якому навчалися учні	Кількість учнів, які отримували професійну підготовку	Спеціальність, за якою здійснювалася професійна підготовка
Новгород-Сіверська № 1	9	30	Будівельна справа
Гремяцька Н.-Сіверського району	9	16	Трактористи
Варвинська Срібнянського району	9	72	Будівельна справа
Срібнянська Срібнянського району	9	70	Будівельна справа
Талалаївська Срібнянського району	9	80	Трактористи
Монастирищенська Ічнянського району	9	30	Трактористи
Ніжинська № 10	9	46	Продавці продовольчих товарів
		22	Продавці промислових товарів

Джерело: [77, арк. 2].

У решті 9 класів загальноосвітніх середніх шкіл Чернігівської області учні вивчали основи виробництва (металообробка, електротехнічне виробництво, радіотехнічне виробництво, деревообробка, будівництво, хімічне виробництво, сільське господарство) та практикуми (з автомобіля, електротехніки, технічного креслення, швейної справи, трактора). Кількість таких класів складала відповідно 399 та 489, а учнів 13684 та 16874. У 10 класах було введено трудову підготовку за такими напрямками: металообробка (1116 учнів), електротехнічне виробництво (136), радіотехнічне виробництво (126), деревообробка (760), будівництво (405), хімічне виробництво (169), сільське господарство (8862), автомобіль (444), електротехніка (269), технічне креслення (67), швейна справа (1641). Усього трудовою підготовкою охопили 13995 учнів [77, арк. 3-4].

На жаль, умов для вивчення старшокласниками основ виробництва та практикумів (як і раніше для виробничого навчання) у багатьох школах не створили. Через це спостерігалися випадки порушення вимог програм з трудового навчання. Наприклад, у Криворізькій середній школі № 102 учні 9-х класів протягом 1966-1967 навчального року теоретично вивчали електротехніку, оскільки для практичних занять умов не було. У 1967-1968 навчальному році учні 9-х класів вивчали зовсім інші спрямування,

хлопці – столярну справу, а дівчата – хімічне виробництво, хоч умов для цього також не існувало [77, арк. 49-50].

Досить різке зменшення кількості загальноосвітніх шкіл, де учні опановували певні професії, припинилося на межі 60-70-тих років ХХ століття. Так, уже в 1970-1971 навчальному році кількість середніх шкіл з професійною підготовкою в республіці становила 1317 [34, арк. 1].

Згодом, професійна підготовка школярів отримала новий поштовх завдяки створенню системи міжшкільних навчально-виробничих комбінатів (після серпня 1974 року, коли була прийнята постанова Ради Міністрів СРСР “Про організацію міжшкільних навчально-виробничих комбінатів трудового навчання і професійної орієнтації учнів”) та, деякою мірою, через організацію у школах профорієнтаційної роботи.

Зауважимо, що систематичну роботу з професійної орієнтації школярів було розпочато після постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР “Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи” від 10 листопада 1966 року, де було наголошено на необхідності її здійснення [206, с. 408].

Завдяки професійній орієнтації учні (зокрема й дівчата) отримували інформацію про професії народного господарства, вимоги до працівників тих чи інших підприємств, умови роботи на виробництві тощо.

Певні можливості для ознайомлення дівчат зі світом професій відкривала також факультативна робота, яка набула поширення в загальноосвітніх школах даного періоду. Так, у 1968-1969 навчальному році учениці могли відвідувати факультативи з багатьох предметів, які так чи інакше були пов’язані з трудовою підготовкою. Серед них слід назвати наступні: естетика, трудове навчання, автосправа, тракторна справа, електротехніка, радіоелектроніка, креслення та інші (додаток В.10).

У другій половині 50-х – 60-х роках ХХ століття з метою забезпечення у дівчат міцних знань з трудової та політехнічної підготовки перед директорами шкіл і вчителями були поставлені такі завдання: організація зустрічей школярів з передовиками виробництва, Героями Соціалістичної Праці; залучення учнів до посиленої суспільно-корисної праці в колгоспах, радгоспах, на підприємствах, в установах; створення при всіх середніх школах виробничих бригад та організація роботи останніх у такий спосіб, щоб учні мали змогу займатися дослідницькою роботою [393, арк. 17]. Усі ці завдання педагоги намагалися виконати якомога краще.

Однак, на шляху запровадження у школах трудової підготовки в цілому та трудової підготовки дівчат, зокрема, виникла ціла низка труднощів і суперечностей. З одного боку, були відсутні інструменти, матеріали, спеціально обладнані приміщення для проведення занять з трудового і виробничого навчання, фахівці з відповідною освітою та досвідом роботи, а з другого – з’явилися нові навчальні програми, підручники, ідеї щодо того, які майстерні треба мати у школі, яке обладнання має бути в них, пропозиції стосовно організації просвіти вчителів тощо. Усі ці проблеми виникали і вирішувалися у зв’язці.

РОЗДІЛ IV СИСТЕМА ТРУДОВОЇ ПІДГОТОВКИ ДІВЧАТ У 70-Х – 80-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

4.1. Внесок вітчизняних педагогів-практиків в організацію ефективної трудової підготовки школярів

У 70-х – 80-х роках ХХ століття в Україні одними із найбільш значущих педагогів, які значну увагу приділяли підготовці молодого покоління до праці та були переконані, що школа повинна допомогти учням правильно визначити свій життєвий шлях, були соратники В.Сухомлинського, директори сільських шкіл І.Ткаченко та О.Захаренко. Діяльність цих педагогів розпочалася в 50-60-ті роки, а в наступні десятиріччя набула неабиякої ефективності та знайшла відображення в їхній спадщині.

І.Ткаченко (1919-1997) – директор Богданівської середньої школи Знаменського району Кіровоградської області (1944-1979), заслужений вчитель України, Герой Соціалістичної Праці, кандидат педагогічних наук [376].

У 2004 році у виданні, присвяченому 85-річчю від дня народження І.Ткаченка, С.Ніколаєнко (народний депутат України, голова Комітету Верховної Ради України з питань науки і освіти) наголосив, що “Іван Гурович увійшов в історію педагогіки як один із ініціаторів поєднання виховання з творчою і активною працею” [196, с. 5]. У цьому ж виданні С.Шабарова (старша донька І.Ткаченка, доцент Національного аграрного університету) пише: “Жага до новаторства, бажання якомога краще робити свою справу – ці риси батька дуже швидко зробили його помітною постаттю на педагогічній ниві” [там само, с. 10]. Вона також підкреслює, що “особливою гордістю тата було виробниче навчання школярів, прекрасні майстерні, шкільна виробнича бригада” [там само, с. 11].

Для сільської школи, де працював І.Ткаченко, як і для школи В.Сухомлинського, характерною була значна увага до визначення змісту системи трудового виховання та її складових (трудове виховання на уроках з основ наук, на заняттях гуртків, секцій, у процесі діяльності наукових товариств, під час колективної та індивідуальної продуктивної праці, в сім’ї, на базових підприємствах тощо); до наукового обґрунтування різних видів сільськогосподарської праці для учнів відповідно до їхніх вікових та індивідуальних особливостей; до визначення ролі та місця у навчально-виховному процесі школи учнівської навчально-виробничої бригади [7, с. 34]. Більше того порівняльний аналіз педагогічних систем В.Сухомлинського та І.Ткаченка, який зроблено багатьма науковцями, доводить, що „обидва вони, соратники, друзі за педагогічними поглядами, переконаннями і вчені свого часу, визначили стратегію і тактику

впровадження праці у навчально-виховний процес” Павліської та Богданівської шкіл Кіровоградської області, а також на практиці продемонстрували великі можливості трудового виховання щодо підготовки школярів до подальшої праці на виробництві [263, с. 9].

Вони, як пише А.Іванко (на даний час це один із перших дослідників спадщини І.Ткаченка) у своїй праці “В.О.Сухомлинський, І.Г.Ткаченко: діалог самодостатніх педагогічних систем”, “заклали підвалини трудового навчання і виховання як в процесі виробничого навчання, продуктивної праці в умовах трудового об’єднання старшокласників, так і в позакласній роботі – в учнівських наукових товариствах” [197, с. 6].

Дослідник звертає увагу також на те, що В.Сухомлинський уперше в історії вітчизняної педагогічної думки сформулював 12 принципів трудового виховання, а І.Ткаченко разом із педагогічним колективом своєї школи сформулював один із важливих принципів трудового виховання: „виховання любові до праці хлібороба має стояти в школі на рівні виховання любові до науки, техніки і мистецтва” [198, с. 69].

Окрім того, він здійснив реалізацію зазначених принципів на практиці в Богданівській середній школі, перетворивши її на “всесоюзну творчу лабораторію” [197, с. 20].

Богданівська школа, згадує С.Ніколаєнко – один із її колишніх учнів, на весь Радянський Союз “була відома творчим поєднанням навчального процесу та продуктивної праці, учнівськими виробничими бригадами, шкільним самоуправлінням. Щотижня ми працювали, вивчали технологічні процеси в полі, в цехах, на виробництві. Учні одного класу спеціалізувалися на опануванні секретів механізації сільськогосподарського виробництва, іншого – працювали і виробляли справжню продукцію на місцевій меблевій фабриці. Це потрібно відчувати і уявити наш стан, коли в магазинах обласного центру ми бачили, яким попитом користувалися меблі, зроблені нашими руками. Така активна діяльність давала нові знання, виховувала працелюбність, розширювала кругозір. Школа готувала нас до дорослого життя” [317, с. 8].

Спрямованість школи на підготовку учнів до продуктивної праці – провідна ідея педагогічної концепції І.Ткаченка. Вона, як зазначає А.Бик, “стала визначальною для всіх його науково-педагогічних експериментів, узагальнень та висновків і передбачень” [18, с. 41]. Протягом усього свого життя педагог “відстоював ідею широкомасштабного соціального моделювання сільської школи майбутнього на основі широкого й раннього залучення учнів до продуктивної праці”; вважав, що вона “має посідати чільне місце в усіх компонентах навчально-виховного процесу”; був переконаний, що “без такої праці сільська школа перетворюється на місце загублених можливостей дитинства” [там само, с. 42, 43].

В.Мадзігон та Г.Левченко у статті “І.Г.Ткаченко – фундатор продуктивної педагогіки” наголошують: “Не вживаючи поняття “продуктивне навчання”, Іван Гурович у 50-70-х роках ХХ ст. практично

розробив основи теорії та запровадив у практику продуктивне навчання, яке в Європі почало розвиватися лише у 90-х роках минулого століття.

Навчально-продуктивна діяльність ефективно впливала на морально-ціннісні мотиви і поведінку як учнів, так і вчителів. Співпраця орієнтувала їх на свободу творчості й самопізнання як основу продуктивного навчання, де на перший план виходили інтереси особистості, її гармонійний розвиток і самореалізація” [262].

Н.Калініченко звертає нашу увагу на те, що створена І.Ткаченком модель трудової підготовки “базується на принципах гуманізації, демократизації, інтеграції, диференціації та індивідуалізації і здійснюється за такими основними напрямками: трудове та економічне навчання і виховання, політехнічна освіта, профорієнтаційна робота, розвиток творчості та ініціативи учнів, поєднання навчання з продуктивною працею” [209, с. 45].

Система підготовки учнів Богданівської школи до трудової діяльності була триетапною, а саме:

1) теоретичні заняття (пізнання основ виробництва та основ наук в їх законах та закономірностях);

2) заняття в лабораторії, де проводилися уроки підготовки до практичної діяльності, міні-досліди;

3) практичні заняття на колгоспному тракторному стані (зі спеціальності “рільник-механізатор”), на фермі (зі спеціальності “тваринник”) та навчально-дослідному полі [214, с. 60].

Унаслідок вищезазначеного у Богданівській школі постановка трудового навчання і виховання була, як вважав В.Сухомлинський, навіть кращою ніж у Павлиській. Зокрема, Василь Олександрович “захоплювався досягненнями богданівського директора в організації роботи учнівської виробничої бригади, яка обробляла понад 100 гектарів землі, мала свої трактори, сівалки, автомобілі” [197, с. 21].

Таке ставлення видатного педагога ґрунтувалося на тому, що учнівська виробнича бригада, яка існувала в Богданівській школі з 1957 року (одна з перших в УРСР та СРСР), мала значні успіхи. Члени цієї бригади не лише обробляли (засівали, доглядали, збирали врожаї) ділянки, а й проводили досліди, самостійно працювали на техніці.

Колгосп „Батьківщина” виділив під навчально-дослідне поле бригади окрему земельну ділянку площею 110,5 гектарів, повністю забезпечив її засобами механізації для здійснення всієї системи агрозаходів [198, с. 13].

Іван Гурович разом із своїми вихованцями та педагогічним колективом школи створив “навчально-дослідне поле на землі, виділеній колгоспом, виплекав у душі ідею зразкового учнівського колективного господарства, що було на той час вершиною у системі трудового виховання старшокласників, новим словом у педагогіці, у методиці роботи за інтересами зі школярами” [622, с. 34].

Директор школи вважав, що ефективна діяльність бригади можлива за наявності таких компонентів:

- забезпечення на практиці наукової і господарської спрямованості виробничих процесів;
- здійснення суспільно-політичного виховання під час виконання трудових завдань;
- організація табору праці та відпочинку на період літньої виробничої практики;
- поєднання матеріальних і моральних стимулів у процесі організації змагання всередині бригади;
- виконання трудових завдань, наскільки це можливо, за допомогою механізмів (машин);
- систематичний облік праці у повній відповідності з науково-обґрунтованими нормами праці, ведення цього обліку у спеціально оформленій книжці члена учнівської бригади;
- організація і проведення сільськогосподарської виставки і свята врожаю [198; 718].

Історія свідчить, що всі названі компоненти були наявні в діяльності учнівської виробничої бригади Богданівської школи. Саме тому вона була найкращою. Це підтверджує, наприклад, те, що восени 1959 року на першому зльоті учнівських виробничих бригад, який відбувся в Кіровограді, вона посіла перше місце, а також те, що її досвід вивчало чимало загальноосвітніх закладів республіки та Союзу [197].

Діяльність учнівської виробничої бригади посідала чільне місце в системі трудового виховання Богданівської середньої школи. “З одного боку, бригада стала підрозділом місцевого колгоспу, виконувала весь комплекс сільськогосподарських робіт. При цьому учні переконувалися у практичній значущості здобутих знань, що слугувало розвитку їхніх пізнавальних сил та інтересів. Тим паче, що результати роботи на полях і тваринницьких фермах часто використовувалися в навчально-виховному процесі, на уроках з майже всіх предметів. З другого боку, діяльність бригади організувалася на науковій основі. Учні не просто вирощували врожаї різних культур, доглядали за тваринами, а й вивчали технологію виробництва, шукали шляхи підвищення родючості ґрунту. Під керівництвом учителів, спеціалістів колгоспу та працівників обласної дослідної сільськогосподарської станції вони експериментували, ставили досліди і за їх результатами розробляли рекомендації, до яких прислухалися дорослі та використовували в колгоспному виробництві” [584, с. 39].

Як бачимо, діяльність учнівської виробничої бригади Богданівської школи, як, до речі, і праця учнів 1-10 класів, носила дослідницький характер. Сільськогосподарському дослідництву І.Ткаченко надавав такого ж великого значення, як В.Сухомлинський. Більш того, він висловлював думку, що “виховна доріжка” кожного учня повинна мати таку послідовність:

- 1) перший етап сільськогосподарського дослідництва – навчально-практичні досліди (розраховані на учнів зі слабкою підготовкою);
- 2) другий етап сільськогосподарського дослідництва – навчально-пізнавальні досліди (розраховані на учнів, які мали глибоку теоретичну і

практичну підготовку з біології, хімії, основ сільськогосподарського виробництва);

3) третій етап сільськогосподарського дослідництва – навчально-творчі досліди (розраховані на учнів, які виявляли особливий інтерес до професії агронома) [711, с. 18-19].

На це звертає увагу дослідник спадщини Івана Гуровича А.Іванко, який також нагадує сучасникам мінімальні умови, які були виділені в Богданівській школі, описані директором у статті “Питання трудового виховання в педагогічній спадщині В.О.Сухомлинського” та визначали ефективність методики виховання в учнів активної життєвої позиції. Ось вони:

1) висока якість кожного уроку, спрямування його на збагачення пам’яті учнів новими знаннями і розвиток їхнього інтелекту, формування високих моральних якостей, практичних умінь і навичок застосування теоретичних знань для вирішення завдань навчального і виробничого характеру;

2) практична участь кожного учня в роботі гуртків відповідно до його особистого інтересу і діапазону цікавості, а також, виходячи з характеру виробничої праці у сфері сільськогосподарського виробництва;

3) персональні завдання вихователя з метою включення кожного школяра в практичну роботу із здійснення конкретного виховного заходу, що проводиться в колективі, і виховання в нього певних моральних якостей;

4) постійна співдружність (моральна, професійна) школяра зі своїм наставником;

5) трудове і духовне спілкування школярів з колективами, передовиками виробництва, раціоналізаторами і винахідниками [197; 717].

Як бачимо, кожна з вищеназваних умов так чи інакше передбачає залучення учнів до практичної роботи, формування в них практичних умінь і навичок, відповідних моральних якостей тощо. Це закономірно, адже розумне поєднання виробничої діяльності та гармонії моральних відносин І.Ткаченко вважав одним із завдань трудового виховання.

У системі трудового виховання учнів Богданівської школи важливе місце посідало виробниче навчання старшокласників, яке здійснювалося за програмою „Основи сільськогосподарського виробництва” та в тісному взаємозв’язку з викладанням інших дисциплін. Шляхами реалізації зв’язків було наступне: включення в навчальний матеріал дисциплін політехнічного циклу виробничої тематики; складання і розв’язування задач з виробничим змістом; проведення вчителями загальноосвітніх дисциплін виробничих екскурсій та включення матеріалу екскурсій у зміст відповідних уроків; організація спостережень за виробничими об’єктами під час виробничої практики учнів; виконання лабораторно-практичних робіт у шкільних кабінетах та виробничих лабораторіях на устаткуванні, яке використовують на підприємствах народного господарства; виконання лабораторно-практичних робіт і виробничих дослідів безпосередньо в умовах

виробництва; організація самостійної роботи учнів з використанням технічної літератури, довідників, розрахункових таблиць тощо [198].

З метою підвищення якості виробничого навчання вчителі застосовували різноманітні типи уроків (підготовчі, уроки засвоєння нових знань, уроки формування практичних умінь та навичок, уроки тренувальних вправ, уроки-семінари, уроки науково-технічної інформації, контрольньо-залікові уроки), форми (уроки, кіно-уроки, лабораторно-практичні заняття, виробничі екскурсії, виробнича практика та ін.) і методи навчання (спостереження, метод навчально-технічних досліджень, метод монтажньо-демонтажних робіт, метод “технічних дефектів”, складання і розв’язування задач з виробничим змістом, розповідь, пояснення, інструктаж, лекція, бесіда, ілюстрації та демонстрації, практичні, лабораторно-практичні та самостійні (практичні, пізнавальні, творчі) роботи, вправи на читання технічних креслень, домашні завдання дослідницького характеру та ін.) [198; 375; 712].

Як бачимо, педагоги застосовували як традиційні, так і нові для того часу типи уроків, форми і методи навчання. Наприклад, приблизно раз на чверть проводились уроки-інформації про новітні досягнення науки і техніки. Їх метою була демонстрація учням конкретних досягнень науково-технічного прогресу в сільському господарстві та стимулювання пізнавального інтересу учнів до вивчення нової сільськогосподарської техніки. Для підвищення ефективності таких уроків на одному із засідань педагогічної ради школи обговорювалася методика їх підготовки та проведення. Стимулюванню пізнавального інтересу учнів сприяло також застосування методу навчально-технічних досліджень, який передбачав дослідження або експериментальну перевірку учнями певного технічного явища [198, с. 75].

У Богданівській школі велику увагу приділяли проведенню виробничих екскурсій профорієнтаційного спрямування. Для того, щоб вони мали якомога більший виховний та профорієнтаційний потенціал, а також відповідали реальним можливостям сільськогосподарського оточення, педагогічним колективом школи розроблено тематику таких екскурсій для учнів усіх класів та методичні рекомендації щодо їх проведення. Вони включали:

- вибір об’єкта для проведення екскурсії;
- підготовку до екскурсії вчителя й учнів;
- організацію та проведення екскурсії;
- підбиття підсумків [208, с. 48].

Більш детально про методичні рекомендації щодо проведення в Богданівській школі виробничих екскурсій можна прочитати у статті “Виробнича екскурсія як форма профорієнтаційної роботи”. Її автори І.Ткаченко та П.Зеленгур подають таку структуру виробничої екскурсії:

1. Психологічна підготовка учнів до екскурсії:
  - проведення бесіди на тему “Трудові будні хліборобів”;

- індивідуальні завдання учням (підібрати для альбома про працю людей різних сільськогосподарських професій сюжетні листівки, малюнки, фотографії; скласти письмові анотації до цих матеріалів; опрацювати загальну характеристику певного виробничого об'єкта);
- повідомлення учнів на тему “Що ми знаємо про професії своїх батьків, односельчан?”;
- колективне оформлення фотоальбому “Світ сільськогосподарських професій очима дітей”.

2. Вибір об'єкта і підготовка до екскурсії:

- ознайомлення учнів з деякими виробничими об'єктами передових господарств району;
- вибір об'єкта для екскурсії та ознайомлення з ним учнів;
- підготовка фотокореспондентів для знімання відповідних об'єктів під час екскурсії;
- визначення часу екскурсії, попередня зустріч учителя з передовиками виробництва, ознайомлення з окремими виробничими процесами тощо.

3. Проведення екскурсії:

- вивчення виробничого об'єкта;
- зустріч учнів з кращим виробничником, розповідь про його професію, спостереження за його роботою;
- фотографування окремих процесів праці за тематикою “Людина і техніка”.

4. Підбиття підсумків:

- оформлення фотоальбома “Людина та її професія”;
- написання творів на тему “Людина славна і прекрасна своєю працею” [715, с. 62].

Автори статті також повідомляють, що екскурсії проводилися для всіх учнів з 1 по випускний клас один раз на півріччя, а після них всі матеріали передавалися в педагогічний кабінет.

Виробничі екскурсії організовувалися на механізований тік, на тваринницьку ферму, у тракторно-комбайновий парк місцевого колгоспу “Батьківщина”, у зерноочисний пункт і зерносховище, районну контрольно-насіновеу лабораторію, складські приміщення колгоспу тощо. Вони проходили за відповідним планом. Ось приклад плану екскурсії на тваринницьку ферму:

1. Вступна бесіда колгоспного зоотехніка про розміщення тварин у приміщеннях, механізацію виробничих процесів, виробничі показники, успіхи передовиків.

2. Ознайомлення учнів з фермою великої рогатої худоби і молодняка.

3. Огляд свиноферми.

4. Огляд птахоферми.

5. Ознайомлення зі зберіганням кормів на тваринницькій фермі.

6. Бесіда ветлікаря про організацію на фермах ветеринарної служби і зоотехніка про проведення племінної роботи.

Під час екскурсії учні фіксували в зошитах результати своїх спостережень. У даному випадку це були: план розташування ферми, обладнання приміщення для тварин, розпорядок дня на фермі, механізація трудомістких робіт, види кормів та їх підготовка до поїдання тваринами та ін. Зроблені учнями записи допомагали їм на уроках з основ наук краще сприймати та осмислювати навчальний матеріал відповідної теми [198, с. 79].

Окрім вищеназваного, у школі І.Ткаченка учнів всіляко залучали до читання науково-популярної літератури, підготовки та проведення наукових вечорів, конференцій, зустрічей з цікавими людьми, випуску інформаційних бюлетенів про досягнення в галузі науки і техніки, участі у профорієнтаційних заходах (наприклад: у проведенні вечора дружби поколінь, на якому школярі зустрічалися зі студентами – колишніми випускниками школи; у святах професій; у вечорах колгоспних династій; у вечорах трудової слави) тощо [652].

Кожен клас Богданівської школи мав свого наставника, співпраця з яким складалася з таких етапів: зустріч класного колективу з передовим виробничником; вивчення учнями під час виробничої екскурсії процесу трудової діяльності передовика виробництва або (у старших класах) спільне виконання з ним трудових завдань; звіт колективу класу або виставка творчих робіт учнів. Такий підхід до справи запроваджено з огляду на те, що педагогічний колектив був переконаний у необхідності планування для учнів таких трудових завдань, „виконання яких передбачає творче співробітництво юних землеробів з колгоспними винахідниками і раціоналізаторами в умовах сільськогосподарського виробництва, а до проведення сільськогосподарських дослідів варто підключати колгоспну виробничу інтелігенцію – агрономів, зоотехніків, ветеринарних лікарів” [198, с. 67].

Цікавими і повчальними були й трудові традиції школи І.Ткаченка. Серед них: посвячення учнів у хлібороби, „Свято врожаю”, „Свято першої борозни”, „Я – член учнівської бригади”, „Дружба поколінь”, „Змолоду честь трудову бережи”, „Естафета поколінь хліборобів”, перспективні трудові завдання зі створення учнями матеріальних цінностей, які мають суспільне значення для школи або села (наприклад: обладнання шкільних майстерень та кабінетів, теплиць, агрокласу, спортивного та географічного майданчиків, озеленення місцевості) та ін. [198]. Вони певною мірою нагадували традиції Павлівської школи, що було закономірним, оскільки директори названих шкіл тісно співпрацювали між собою.

Окрім того, педагоги та учні школи намагалися поділитися набутим досвідом з колективами інших загальноосвітніх закладів. Завдяки цьому, наприклад, з'явилося звернення до всіх школярів республіки про бережливість, підписане учнями кількох навчальних закладів Кіровоградщини [757].

Хоч діяльність учнівської виробничої бригади охоплювала старшокласників, але резервом для неї була вся школа. Цьому сприяло

широке залучення учнів 1-10 класів до гурткової роботи, яка також носила дослідницький характер. У школі працювали гуртки натуралістів (1-7 класи), тваринників (7-8 класи), квітників (1-8 класи), агрохіміків (9-10 класи), “мічурінців” (9-10 класи). У 1965 році вони були об’єднані в учнівське наукове товариство “Юний дослідник” [198; 584].

Діяльністю технічних гуртків керувала рада учнівського наукового товариства “Знання і праця” (розпочала свою роботу з 1964-1965 н.р.). Вона виконувала роль наукового консультанта та допомагала учням конструювати певні моделі та прилади. Так, секція технічної документації шкільного конструкторського бюро допомагала школяру накреслити обрану ним модель та технічні креслення всіх її деталей; секція матеріалознавства допомагала обрати необхідні матеріали та визначити, які вузли потрібно придбати в спеціальному магазині; секція наукової консультації обслуговувала учня на всіх етапах роботи; секція організації праці допомагала скласти графік роботи, підібрати для неї інструменти і станки; виставковий комітет приймав звіт, технічну документацію та виготовлений учнем прилад для демонстрації його на шкільній виставці [721, с. 124].

Програма учнівського наукового товариства “Знання і праця” передбачала залучення до його роботи широкого кола колгоспної інтелігенції, спеціалістів, передових виробників, а передусім винахідників та раціоналізаторів. Вони допомагали розкрити зміст та особливості конкретної праці або професії [6].

Для учнів Богданівської школи з ініціативи І.Ткаченка влітку 1956 року створено табір праці та відпочинку “Дружба”, який згодом став інтернаціональним, адже в ньому працювали та відпочивали школярі з багатьох республік СРСР. Директор школи був переконаний, що табір праці та відпочинку – дієвий і ефективний засіб трудового і морального виховання учнів у трудовому колективі [719]. Працюючи у таборі школярі проривали цукрові буряки, прополювали посіви кукурудзи, соняшнику, сої, картоплі, гороху, обслуговували тракторні агрегати та ін. [211].

Завдяки чіткій організації трудової підготовки кожен учень в роки навчання у школі здобував певну сільськогосподарську професію, а після навчання залишався працювати в рідному колгоспі [755]. Більш того за ініціативою І.Ткаченка в Богданівській школі вперше в області відкрито два експериментальні класи, де учнів протягом трьох років навчали професіям. Результатом такого навчання стало те, що школярі разом із атестатом зрілості отримували посвідчення агронома-садовода або столяра відповідного (залежно від того, наскільки вони оволоділи професією) розряду [754].

Під час організації навчання школярів професіям урахувалися перспективи розвитку колективного господарства. Відповідно до них, наприклад, додатково до існуючих спеціальностей запроваджено вивчення дівчатами професії “майстер машинного доїння”. Окрім того, внесено відповідні доповнення до планів профорієнтаційної роботи [198].

Щодо особливостей трудової підготовки дівчат, вважаємо за необхідне нагадати, що наприкінці 50-х – на початку 60-х років ХХ століття у школах лише запроваджувалося викладання домоводства, а згодом – обслуговуючої праці. Урахування особливостей жіночої статі подекуди здійснювалося під час виробничого навчання (наприклад, за рахунок уведення “жіночих” спеціальностей) та виховання.

Так, у виховній роботі Богданівської школи використовували моральні правила, розроблені в Павлиші, серед яких таке: “Негідно бути спокійним і байдужим, коли поряд з тобою важко жінці. У жінці втілено велич роду людського. Жінка має особливе право на те, щоб ми, чоловіки, на кожному кроці полегшували її життя вже тому, що вона жінка. Без розуміння того, що жінці важче, немислиме лицарське ставлення до жінки” [713, с. 4]. Це свідчить про те, що до дівчат було особливе ставлення.

Вищезазначене підтверджує також те, що особливою новизною в плані естетичного виховання в Богданівській школі вирізнялися уроки обслуговуючої праці, які мали безпосереднє відношення до естетики побуту. Їх вела вчителька Ю.Кузьміна, “яка була закохана у свою справу, сама мала хороший естетичний смак і цікаво проводила уроки та гурткову роботу”. У школі для старшокласників працював відповідний гурток (секція естетики побуту в учнівському науковому товаристві “Література, мистецтво та життя”). До програми занять секції було включено конструювання і виготовлення нескладних предметів одягу, знайомство з методами його обробки й художнього оформлення [697, с. 95-96].

Члени педагогічного колективу школи постійно прагнули до самовдосконалення. Зокрема, учитель трудового навчання Б.Сиром’ятников самостійно оволодів інтарсією (інкрустація, виконана на дерев’яних предметах); керівник гуртка крою і шиття, вчителька Ю.Кузьміна створювала оригінальні роботи, поєднуючи при цьому аплікацію з тканини з художньою вишивкою; учитель фізики і виробничого навчання М.Платонов опанував одразу спеціальності водія, автомеханіка, тракториста і комбайнера [208, с. 49].

Ще в середині 50-х років у школі вже функціонувала власна електростанція, яку було змонтовано умільцями-вчителями та старшокласниками. Силами педагогів з металобрухту і списаних запасних частин змонтовано і шкільну автомашину “Додж ¾”, на якій хлопці (учні школи) освоювали навички водія [196, с. 13]. Приклад учителів, без сумніву, позитивно впливав на вихованців, захоплював їх.

Досвід своєї школи І.Ткаченко висвітлив у значній кількості наукових праць. Його спадщина цілісна та багатогранна. Багато робіт присвячено трудовому навчанню і вихованню. Серед них чільне місце посідають книги „Трудове виховання старшокласників” (1971 р.) і „Богданівська середня школа імені В.І. Леніна” (1975 р.). Це своєрідний звіт про роботу Богданівської школи де, як підкреслює О.Савченко, „визначились ефективні шляхи і методи формування знань в учнів і підготовки їх до трудової діяльності в сфері сільськогосподарського виробництва” [593, с. 108].

І.Ткаченко на сторінках своєї книги доводить, що будь-які навчально-виховні завдання можуть бути успішно реалізовані за умов комплексного підходу до справи. Саме такий підхід покладено в основу діяльності учнівської виробничої бригади Богданівської середньої школи [370].

Окрім названих робіт, з-під пера педагога вийшли такі книжки: “Навчально-виробнича і виховна робота в учнівській виробничій бригаді” (1964 р.), “Растим молодых земледельцев” (1967 р.), “Ростимо молодих хліборобів” (1967 р.), “Трудовое воспитание учащихся” (1978 р.), “Творче використання ідей В.О.Сухомлинського з питань трудового виховання в сільській школі. З досвіду роботи педагогічних колективів Кіровоградської області у 50-70-ті роки” (1994 р.) – у співавторстві з Н.Ангелуцою. У них та в значній кількості статей, написаних І.Ткаченком, висвітлено багаторічний досвід Богданівської середньої школи, який показав, що однією із найбільш доцільних форм організації трудової діяльності старшокласників є учнівська навчально-виробнича бригада, що функціонує успішно лише за умов наявності навчально-дослідницького господарства.

Таке господарство було організовано при школі в 1958 році. Воно складалося з угіддя, на якому вирощували польові і городні культури, садка, пасіки; різноманітної сільськогосподарської техніки; ручних знарядь праці; транспорту; посівних матеріалів, добрив, отрутохімікатів, а також з групи тварин, що знаходилися на фермах колгоспу, але за ними доглядали школярі. На базі навчально-дослідного господарства здійснювалася продуктивна праця та дослідницька робота щодо вивчення і впровадження нових методів вирощування високого врожаю сільськогосподарських культур та підвищення продуктивності тварин [716].

А.Іванко, аналізуючи спадщину педагога, пише: „Багаторічні спостереження за учнями старших класів у процесі навчально-виробничої практики дали можливість І.Г.Ткаченку прийти до висновку, що окремих учнів цікавить передусім різноманітність видів діяльності, зміна трудових операцій, інших – науковий зміст, третіх – звичайний, розмірений порядок. Одних цікавить сам процес праці, інших – її кінцевий результат” [198, с. 66-67].

Усе це намагалися врахувати в Богданівській середній школі та знайти для кожного учня таку роботу, щоб „з усього комплексу виробничих операцій, які він має виконати, принаймні була б хоча б одна, яка відповідала б особливостям його психіки” [714, с. 225].

Дбаючи про вихованців та намагаючись, щоб кожен із них відчув задоволення від трудової діяльності й обрав головний напрямок у своєму житті, І.Ткаченко сформулював чинники, які визначають ефективність виховання в учнів свідомого ставлення до праці та ефективність співпраці вчителя й учнів. До перших він відносив, зокрема, такі:

- наявність навчально-дослідного господарства учнівської бригади і табору праці та відпочинку як матеріального і педагогічного середовища для проходження виробничої практики;

- практична участь учнів 9-10 класів у сільськогосподарському дослідництві;
- складання науково обґрунтованого річного плану і графіку роботи учнівської виробничої бригади в навчально-дослідному господарстві з урахуванням особливостей виробничих періодів;
- відповідність системи суспільного виховання змісту та характеру трудових завдань;
- систематичний облік праці відповідно до науково обґрунтованих норм праці, ведення цього обліку в спеціальній книжці члена учнівської бригади;
- виконання трудових завдань переважно засобами комплексної механізації;
- правильне поєднання трьох ліній керівництва трудовим колективом учнівської виробничої бригади (педагогічний контроль з боку школи, науково-господарський з боку колгоспу та учнівські органи управління) та ін. [714, с. 235-236].

А серед других вважаємо за необхідне назвати, насамперед, такі як: улюблений вид праці для кожного вихованця; колективна праця вихованців як єдине ціле трудового процесу; органічна єдність праці і виховання школярів та ін. [198].

За умов дотримання названих чинників, а також чинників, які мають вирішальний вплив на свідомий вибір школярами сільськогосподарських професій, можна досягти неабияких успіхів у трудовій підготовці підростаючого покоління. Серед чинників, що впливають на свідомий вибір школярами сільськогосподарських професій, можна виокремити:

- проведення теоретичних занять і семінарів з основ природничих наук і трудового навчання, включення виробничого досвіду учнів у зміст уроків;
- безпосередня і постійна участь старшокласників у продуктивній сільськогосподарській праці й моральне задоволення від результатів праці, її суспільне значення;
- правильна організація і хороша технічна оснащеність праці, що забезпечує учням можливість виявляти свої знання, здібності, максимально задовольняти допитливість;
- постійна популяризація досвіду вчених-селикціонерів, знаних механізаторів країни, новаторів і передовиків сільськогосподарського виробництва, їх ставлення до праці;
- дослідництво. Участь усіх старшокласників у проведенні виробничих дослідів з рослинництва і тваринництва;
- моральний авторитет і матеріальні умови, які створено в колективному господарстві для молодих спеціалістів сільського господарства;
- ознайомлення учнів з комплексною механізацією, електрифікацією і автоматизацією виробничих процесів, прогресивними технологіями і науковою організацією праці [198, с. 70].

Як бачимо, поміж іншого Іван Гурович дбав про наукову організацію дитячої праці. Зокрема, він висловлював думку про те, що „наукові основи організації праці дітей закладаються на уроці, одним з критеріїв ефективності якого є рівень організації праці учнів в процесі пізнавальної діяльності” [198, с. 73]. Педагог також вважав за необхідне “поступово впроваджувати наукову організацію праці в усі ланки виробничої діяльності бригади” [там само, с. 91].

Б.Хижняк у передмові до роботи А.Іванка “В.О.Сухомлинський, І.Г.Ткаченко: діалог самодостатніх педагогічних систем” підкреслює надзвичайну актуальність спадщини педагога. Зокрема, він пише: “І.Г.Ткаченко науково обґрунтував інтегративні зв’язки предметів трудового навчання з викладанням не лише дисциплін природничо-математичного циклу, а й суспільно-гуманітарного, що сьогодні дуже важливо у зв’язку зі схваленням Концепції загальної середньої освіти (12-річна школа), де старша школа функціонує переважно як профільна” [197, с. 6].

У статті “Шлях до І.Г.Ткаченка і разом з ним” Б.Хижняк більш детально висвітлює внесок педагога в науку. Окрім вищезазначеного він, зокрема, відзначає, що Іван Гурович розвинув і перевіряв на практиці сільської школи започатковану В.Сухомлинським методику трудового навчання і виховання; чітко окреслив п’ять важливих положень методики трудового виховання у процесі поетапного здійснення багатоступеневого трудового завдання зі створення матеріальних цінностей для суспільства; зробив доповнення до основних положень лекційно-практичної системи навчання, застосування її для виробничого навчання і гуманітарних наук; науково обґрунтував підвалини трудового навчання і виховання, фундамент його майбутнього розвитку як в процесі виробничого навчання, продуктивної праці в умовах трудових об’єднань старшокласників, так і в позакласній роботі в учнівських наукових об’єднаннях [757, с. 75]. Таку оцінку діяльності педагога можна знайти в багатьох наукових роботах, що ще раз підтверджує важливість його спадщини для сьогодення.

Богданівська середня школа, завдяки створенню соціально-психологічних передумов для вибору учнями професії, а також поєднанню навчально-виховного і виробничого процесів, дала путівку в життя багатьом старшокласникам [756]. Випускники цієї школи продовжили свій життєвий шлях у якості робітників промислових підприємств, техніків, інженерів, лікарів, учителів, політичних діячів, діячів науки і мистецтва, а також як фахівці сільськогосподарського виробництва рідного колгоспу.

Путівки в життя своїм випускникам надавала й Сахнівська середня школа Корсунь-Шевченківського району Черкаської області, директором якої, починаючи з 1966 року, був О.Захаренко (1937-2002) – заслужений учитель УРСР, народний учитель СРСР, дійсний член-засновник АПН України. У Сахнівській школі також запроваджено чимало педагогічних знахідок щодо поєднання навчання з продуктивною працею учнів [376].

Зокрема, при школі були центр технічного прогресу, автодром, оглядова площадка космодрому (з неї члени гуртка космонавтики запускали

саморобні ракети), теплиця, квітники тощо. Щороку організовувалися різноманітні виставки (“Дума про хліб”, “Дари ланів”, виставка квітів, “Умілі руки, природа і фантазія” та ін.) на яких представляли експонати, виготовлені учнями Сахнівської школи, їхніми батьками, педагогами, колгоспниками, робітниками цегельного заводу та місцевого лісництва, жителями села. Під час організації виставок педагоги досить успішно використовували виховну силу змагання. Вони підтримували і заохочували будь-які зусилля школярів, намагалися залучати всіх учнів до тривалої напруженої праці. Так, підготовка до виставки “Умілі руки, природа і фантазія” тривала протягом майже всього навчального року. Для неї, як правило, готували стільки експонатів, скільки учнів навчалася в школі. Це були вироби з природних матеріалів, моделі машин, пристрої, прилади, навчальні машини, тренажери, художні вироби з паперу, скла, соломи, фанери, металу, дерева тощо [108].

Н.Калініченко, досить детально описуючи у своєму дослідженні трудову підготовку учнів у Сахнівській школі-родині О.Захаренка, нагадує, що він сам надавав цьому напряму роботи таку характеристику: “Центр праці – це кабінети по виробничому навчанню, теплиця, цех по обробці дерева та металу, швейний, кулінарії, електротехніки, навчально-дослідне поле, ділянки для вирощування квітів і лікарських рослин, спеціальні кабінети для гурткової роботи, міні-завод”. О.Захаренко також зазначав, що професійна підготовка дівчат здійснювалася за такими напрямками: кулінар, швачка, оператор машинного доїння і водій-любитель, а хлопці здобували професії тракториста, токаря, слюсаря, водія, електрика з ремонту побутової техніки [210, с. 321-322].

У Сахнівській школі “утверджувалися культу Батьківщини, Знань, Книги, Праці, Любові до рідної землі”. Тут працювали п’ять центрів, одним із яких був центр виробничого навчання і праці. У школі в учнів “виховували в дітей потребу в праці як життєвій складовій, вміння гарно працювати і радіти зробленому”. З цією метою застосовували наступні форми трудової підготовки: “трудове і виробниче навчання, робота у шкільних майстернях і цехах базового господарства, на квітниках та навчально-дослідних ділянках, в учнівській виробничій бригаді, таборі праці і відпочинку, заняття у технічних та сільськогосподарських гуртках, участь у суспільно корисній праці по благоустрою села, збиранні макулатури та металобрухту, підготовка і проведення свята праці і врожаю”. Окрім того щороку учні брали участь в акціях: “Тиждень саду”, “День лісу”, “День птахів”, в операції “Колосок”, працювали в теплицях, на пришкільних ділянках, збирали лікарські рослини, займалися самообслуговуванням та інше [210, с. 321, 322].

Н.Калініченко звертає увагу й на те, що трудова підготовка учнів у школі-родині О.Захаренка здійснювалася планово “у процесі розбудови і благоустрою шкільного містечка. Це відповідало інтересам колективу школи, підтримувалося сільською громадою, наближало школу до реального життя, забезпечуючи гармонію інтелектуального, духовного і фізичного розвитку” [там само, с. 323]. Так, завдяки наполегливій праці колективу вчителів та учнів на чолі з директором у 70-ті роки школа поповнилася “культурно-

музейним центром з п'ятьма залами музею історії села Сахнівки, планетарієм, обсерваторією, демонстраційним залом творчих робіт дітей і дорослих” [210, с. 324]. При школі було також створено: дендропарк, дитячий профілакторій, спортивний комплекс з зимовим та літнім басейнами та багато іншого.

Як бачимо, у Сахнівській школі трудова підготовка учнів була подібною до Павлиської та Богданівської шкіл, а саме: пронизувала навчальну і виховну роботу, вирізнялася чіткою організацією, була різнобічною, охоплювала всіх учнів.

Більш того у трудовій підготовці школярів директор школи намагався максимально врахувати особливості кожної дитини. Зокрема, він з розумінням ставився до небажання дівчат водити трактор. Багаторічні спостереження за навчанням дівчат практичній їзді на тракторах і комбайнах привели його до висновку, що “дівчатам треба в майбутньому дітей народжувати, чоловіками керувати, а не Т-75” [210, с. 336]. З огляду на зазначене, у школі поряд із навчанням водінню сільськогосподарською технікою було введено “Курс материнства”, який також певною мірою сприяв підготовці дівчат до майбутнього трудового життя.

Досвід роботи Сахнівської школи-родини з трудової підготовки учнів знайшов відображення у спадщині О.Захаренка (“Становлення громадянина” [108], “Школа над Россю” [110], “Сутність сільської загальноосвітньої школи” [109], “Поспішаймо робити добро” [107], “Поради колезі, народжені в школі над Россю: Роздуми педагога” [106] та ін.), а також у наукових розвідках сучасних вітчизняних учених.

Зразкова організація трудової підготовки учнів, яка мала місце в школах І.Ткаченка та О.Захаренка, слугувала прикладом для наслідування. Саме тому в них було чимало послідовників. Так, значну увагу трудовій підготовці підростаючого покоління приділяли в таких школах Кіровоградщини: Гайворонівська №5, Комишуватська, Маловисківська №3, Новгородківська №2, Новопраська, Олександрійська №13, Созонівська та ін. [197].

Їх досвід засвідчив значний виховний потенціал системи трудового виховання і профорієнтації, зокрема у сільській школі, за умов поєднання науково-освітньої, науково-технічної, соціальної, соціально-психологічної та техніко-економічної сторін виховного процесу. Такого висновку дійшли І.Ткаченко та Н.Ангулуца, які у своїй праці “Творче використання ідей В.О.Сухомлинського з питань трудового виховання в сільській школі” (З досвіду роботи педагогічних колективів Кіровоградської області у 50-70-ті роки) (1994 р.) детально роз’яснюють кожну з названих сторін. Так, науково-освітня сторона виховного процесу – це міцні та глибокі знання, які конче необхідні кожному кваліфікованому спеціалістові; науково-технічна – застосування набутих знань на практиці; соціальна – трудові і моральні відносини між членами колективу; соціально-психологічна – ставлення особистості до праці; техніко-економічна – застосування наукової організації праці та госпрозрахунку у виробничу діяльність учнів з метою досягнення

високої економічної ефективності праці, навчання учнів певним видам робіт тощо [719, с. 3].

Досить вагомий внесок у становлення трудової підготовки сільських школярів Кіровоградщини зробив хлібороб О.Гіталов, який створив цілісну систему трудової виучки школярів у своїй бригаді та в Комишуватській середній школі, де його соратником у цій справі була директор Н.Калініченко [14].

Зауважимо, що в названих сільських школах Кіровоградщини набуто значний досвід трудової підготовки учнів. Для цих шкіл, за словами І.Ткаченка, були характерні такі риси:

1) наукове осмислення діяльності учнівської виробничої бригади як складової частини навчально-виховного процесу;

2) окреслення і визначення змісту системи трудового виховання та її складових (трудове виховання у процесі вивчення природничо-математичних наук; трудове навчання в гуртках, секціях і наукових товариствах; трудове виховання у процесі колективної та індивідуальної праці в умовах сільськогосподарського виробництва; трудове виховання в сім'ї; трудове виховання в колективах винахідників і раціоналізаторів базового виробництва);

3) наукове обґрунтування видів сільськогосподарської праці для учнів відповідно до їх віку, здоров'я, темпераменту, як необхідні й вирішальні умови розвитку природних задатків і здібностей, повною мірою задоволення їхньої допитливості й пізнавальних інтересів [719, с. 4].

Слід також відзначити, що в організації ефективної трудової підготовки сільських школярів у 70-80-ті роки ХХ століття надзвичайно велику роль відіграли І.Ткаченко та О.Захаренко. Вони не лише своєчасно відчували потребу вдосконалення системи трудового виховання і навчання школярів та окреслили шляхи здійснення такої роботи, а й через свої статті, кореспонденції, книги, наукові праці залишили для нащадків цікавий досвід організації трудового навчання та виховання учнів. Їхні школи, як уже зазначалося, свого часу визначали стратегію і тактику впровадження праці у навчально-виховний процес загальноосвітньої школи по всій Україні.

4.2. Законодавче забезпечення системи трудової підготовки молоді

Починаючи з 50-х років ХХ століття, на Україні спостерігалось уважне ставлення до трудової підготовки учнів загальноосвітньої школи. На початку 50-х років трудове виховання учнів здійснювалось через систему позаурочної, позашкільної діяльності і суспільно корисної роботи, а в другій половині 50-х років до навчальних планів шкіл включено спочатку трудове, а згодом і виробниче навчання.

Значним поштовхом до чергового відродження традицій трудової підготовки школярів стало прийняття у 1958 році „Закону про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в

СРСР”, який констатував, що існує „певний відрив навчання від життя, слабка підготовленість тих, що закінчують школи, до практичної діяльності” [105].

Позитивні зміни у ставленні до трудової підготовки молоді відбулися й після постанови колегії Міністерства освіти УРСР “Про затвердження заходів по дальшому поліпшенню роботи по професійній орієнтації та трудовому вихованню учнів у загальноосвітніх школах УРСР” (1969 р.), постанови Ради Міністрів СРСР “Про організацію міжшкільних навчально-виробничих комбінатів трудового навчання і професійної орієнтації учнів” (1974 р.), постанови Ради Міністрів Української РСР „Про стан та заходи по дальшому поліпшенню трудового навчання і професійної орієнтації учнів загальноосвітніх шкіл республіки” (1976 р.), урядової постанови „Про дальше удосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл та підготовки їх до праці” (22 грудня 1977 р.). Ними було передбачено зміцнення матеріальної бази шкіл, збільшення кількості міжшкільних навчально-виробничих комбінатів і часу, що відводився на вивчення трудового навчання у старших класах, закріплення за школами базових підприємств тощо [642].

На виконання зазначених завдань було спрямовано численні постанови, накази, рішення, листи та інші нормативно-правові документи Міністерств освіти СРСР та УРСР. Їх, як правило, можна було знайти у Збірниках наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР.

Одним із перших документів, спрямованих у 70-80-ті роки ХХ століття на поліпшення роботи загальноосвітніх шкіл з професійної орієнтації та трудового виховання учнів, була постанова колегії Міністерства освіти УРСР від 15 жовтня 1969 року “Про затвердження заходів по дальшому поліпшенню роботи по професійній орієнтації та трудовому вихованню учнів у загальноосвітніх школах УРСР”. У ній, зокрема, запропоновано:

- проаналізувати та обговорити стан і заходи щодо поліпшення професійної орієнтації учнівської молоді;

- вжити невідкладних заходів щодо докорінного поліпшення професійної орієнтації учнів загальноосвітніх шкіл (розробити науково-обґрунтовані рекомендації профорієнтаційної та профконсультаційної роботи в загальноосвітніх закладах, рекомендації щодо обладнання у школах кабінетів або кутків з профорієнтаційної роботи; домогтися обладнання протягом 1969-1970 навчального року кабінетів або кутків з профорієнтаційної роботи в усіх восьмирічних і середніх школах республіки, районних (міських) педагогічних кабінетах та інститутах удосконалення кваліфікації вчителів; створити протягом 2-3 років при всіх районних (міських) відділах народної освіти кабінети з професійної орієнтації і консультації на громадських засадах; домогтися тісного зв'язку кожної школи з виробничими колективами і забезпечити їх вплив на формування в учнів сталих інтересів і здібностей до праці в народному господарстві та ін.);

- доводити до відома шкіл потреби народного господарства даної місцевості в масових робітничих професіях та перспективи працевлаштування випускників шкіл;

- переглянути правильність і доцільність обраних школами профілів трудового навчання старшокласників та вжити заходів до усунення недоліків у цій справі;

- забезпечити подальше розширення початкової професійної підготовки учнів старших класів до масових професій у тих школах, які мають належну навчально-матеріальну базу для її здійснення (при цьому звертати особливу увагу на навчання учнів шкіл сільської місцевості роботі на тракторах, комбайнах, інших сільськогосподарських машинах, на тваринницьких фермах, а також через створення учнівських ремонтно-будівельних бригад сприяти пропагуванню серед школярів будівельних професій);

- забезпечити докорінне поліпшення роботи навчально-виробничих бригад в усіх школах сільської місцевості та створити в тих школах, де наявні відповідні умови, шкільні лісництва;

- домогтися створення для учнів літніх таборів праці і відпочинку;

- вжити дійових заходів щодо поліпшення навчально-матеріальної бази для трудового навчання учнів (обладнати у школах робочі кімнати для 1-3 класів, майстерні для 4-8 класів відповідно до нового переліку типового обладнання, створити кабінети машинознавства та електротехніки, кабінети обслуговуючої праці, навчально-дослідні ділянки, теплиці, оранжереї);

- додатково до існуючих створити в кожній області кабінети механізації, автокласи, електротехнічні і радіотехнічні кабінети, кабінети основ сільськогосподарського виробництва;

- поновити чи створити нові навчально-виробничі цехи або дільниці на підприємствах, шкільні або міжшкільні майстерні для трудового навчання учнів 9-10 класів;

- розробити і видати на 1970-1971 навчальний рік програми для професійної підготовки школярів;

- надавати школам допомогу у зміцненні матеріальної бази для трудового виховання учнів з боку підприємств, колгоспів, радгоспів, установ та інших організацій [434].

Серед інших нормативних документів, передусім, вважаємо за необхідне назвати ті, що вносили діяльність міжшкільних навчально-виробничих комбінатів трудового навчання і професійної орієнтації учнів. Ось перелік деяких із них: наказ міністра освіти УРСР № 225 від 25 вересня 1974 року “Про організацію міжшкільних навчально-виробничих комбінатів трудового навчання і професійної орієнтації учнів” (1974, № 21); наказ міністра освіти УРСР № 71 від 14 березня 1975 року “Про типові штати міжшкільних навчально-виробничих комбінатів трудового навчання і професійної орієнтації учнів” (1975, № 9); роз’яснення в питанні організації навчального процесу в міжшкільних навчально-виробничих комбінатах трудового навчання і професійної орієнтації (1975, № 13) та ін.

У цих документах до основних завдань навчально-виробничих комбінатів віднесено здійснення профорієнтаційної роботи, ознайомлення учнів з професіями народного господарства та формування в них умінь і навичок відповідно до обраної професії [449; 474; 582].

Успішно вирішувати будь-які питання, пов'язані з оснащенням та організацією роботи у школах навчальних майстерень, кабінетів професійної орієнтації учнів, кімнат для уроків трудового навчання, навчально-дослідних ділянок, учнівських виробничих бригад, шкільних лісництв тощо допомагали відповідні Положення, вміщені у Збірниках наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. Серед них: Положення про шкільну навчально-дослідну ділянку в школах Української РСР (1970, №19), Примірне положення про кабінети професійної орієнтації учнів при школах, районних (міських) методичних кабінетах та обласних інститутах удосконалення вчителів (1971, №2), Положення про учнівську виробничу бригаду в колгоспі, радгоспі Української РСР (1971, №6), Положення про Республіканський учбово-методичний кабінет трудового навчання і профорієнтації Міністерства освіти УРСР (1971, №14), Примірне положення про навчальний кабінет механізації сільського господарства середньої загальноосвітньої школи УРСР (1972, №22), Примірне положення про навчальний кабінет автосправи середньої загальноосвітньої школи Української РСР (1972, №23), Положення про обласну станцію юних натуралістів, Положення про міську (району) станцію юних натуралістів (1973, №9), Положення про літні практичні роботи учнів загальноосвітньої школи” (1973, №12), Про навчальні кабінети загальноосвітньої школи (методичні рекомендації) (1974, №10), Положення про табір праці і відпочинку учнівської молоді Української РСР (1976, №12), Рекомендації щодо організації навчально-методичного кабінету по професійній орієнтації учнів середньої загальноосвітньої школи (1978, №21), Положення про базове підприємство (організацію) середньої загальноосвітньої школи (1979, №6), Положення про трудовий загін старшокласників у легкій промисловості (1979, №18), Положення про навчальні майстерні восьмирічних і середніх шкіл Української РСР (1980, №3, 4), Положення про шкільне лісництво (1983, №11), Положення про кімнату для уроків трудового навчання 1-3 класів (1983, №24), Положення про шкільний навчально-методичний кабінет професійної орієнтації учнів середньої загальноосвітньої школи (1984, №4) та ін. [634].

Вони скеровували роботу загальноосвітніх шкіл, базових підприємств, станцій юних натуралістів та техніків, таборів праці і відпочинку учнівської молоді на виконання завдань трудового виховання та навчання підростаючого покоління, а також роз'яснювали суть тієї чи іншої форми роботи.

Наприклад, у “Положенні про учнівську виробничу бригаду в колгоспі, радгоспі Української РСР” сказано, що учнівська виробнича бригада – це “трудовий колектив учнів середньої (восьмирічної) загальноосвітньої трудової політехнічної школи, який створюється з метою комуністичного

виховання школярів у процесі продуктивної сільськогосподарської праці” [435, с. 23]. Перед такою бригадою ставилися певні завдання:

- “виховувати в учнів комуністичне ставлення до праці, соціалістичної власності, розвивати громадську активність школярів, готувати учнів до життя, свідомого вибору професій, активної трудової і громадської діяльності, виховувати в них високі моральні якості радянського громадянина;

- забезпечувати участь школярів у сільськогосподарському виробництві, формувати трудові уміння і навички, закріплювати і поглиблювати знання, розвивати інтерес до сільськогосподарської техніки, дослідництва, раціоналізаторства, готувати учнів до свідомого вибору професії, творчої праці в народному господарстві;

- сприяти організації змістовного і активного відпочинку, фізичному розвитку учнів, зміцненню їх здоров'я” [435, с. 22-23].

У “Примірному положенні про навчальний кабінет механізації сільського господарства середньої загальноосвітньої школи УРСР” зазначалося, що цей кабінет “призначений для проведення теоретичних занять, демонтажно-монтажних і лабораторно-практичних робіт з будови та технічного обслуговування трактора, комбайна і інших сільськогосподарських машин та механізації і електрифікації тваринницьких ферм”. Він складався з класу для проведення теоретичних занять, слюсарно-монтажної майстерні та гаража [428, с. 16]. Окрім загальних положень у даному документі наводився досить детальний примірний перелік наочних посібників, обладнання та інструментів для кабінету механізації сільського господарства, а також їх кількість. Це допомагало належним чином обладнати такі кабінети в загальноосвітніх школах.

Аналогічні документи було розроблено й для інших кабінетів. Так, положення для навчального кабінету автосправи роз'яснювало, що даний кабінет створювався для проведення теоретичних і практичних занять та позакласної роботи учнів з автосправи, що його складовими мають бути: автоклас для проведення теоретичних занять, клас для вивчення правил безпеки руху, слюсарно-монтажна майстерня для виконання розбирально-складальних, монтажних та інших практичних робіт, гараж на 2-3 автомобілі з пунктом технічного обслуговування [427].

У Положеннях про обласну (міську, районну) станції юних натуралістів окреслювалися конкретні їх завдання: допомога школам, гурткам юннатів, позашкільним установам, учнівським виробничим бригадам і шкільним лісництвам у справі виховання учнів, підготовки їх до трудової діяльності, в організації, поширенні та поглибленні дослідницької роботи, спрямованої на підвищення знань учнів; виховання інтересу до сільського господарства; свідомий вибір учнями майбутньої професії; широке залучення школярів до активної участі в суспільно корисній праці в сільському господарстві, у галузі вивчення, охорони та збагачення природи; вдосконалення змісту і методики навчально-дослідної роботи на шкільних дослідних ділянках, у гуртках юннатів, учнівських виробничих бригадах, шкільних лісництвах

тощо; вивчення, узагальнення та запровадження у практику шкіл і позашкільних установ кращого досвіду дослідницької, масової натуралістичної, суспільно корисної і профорієнтаційної роботи шкіл, гуртків юних натуралістів, учнівських виробничих бригад, шкільних лісництв та позашкільних установ [402; 403].

У наказі Міністра освіти СРСР №37 від 6 квітня 1973 року “Про введення в дію “Положення про літні практичні роботи учнів загальноосвітньої школи” йшлося про те, що такі роботи організуються з метою поліпшення підготовки школярів до свідомого вибору професії, праці в народному господарстві тощо. До них залучалися учні 7-9 (10) класів, а учні 4-6 класів, які перебували в міських і заміських піонерських таборах, брали участь у трудових справах відповідно до планів виховної роботи цих закладів. Серед завдань літніх практичних робіт учнів: забезпечити організовану трудову участь старшокласників у народному господарстві з впорядкування й озеленення міст і сіл, охорони природи; виховувати у них трудову культуру; формувати трудові вміння й навички; розвивати інтерес до професій народного господарства, громадську активність та організаторські здібності; ознайомити з елементами економіки й організації праці та інші [431, с. 4-5].

Наказ Міністра освіти СРСР №198 від 29 грудня 1978 року “Про введення в дію “Положення про базове підприємство (організацію) середньої загальноосвітньої школи” роз’яснював, що базове підприємство має надавати школі допомогу в здійсненні трудового навчання школярів. Зокрема, воно бере участь у створенні матеріальної бази трудового навчання (робочих кімнат, майстерень, кабінетів, лабораторій, навчально-дослідних ділянок, навчальних цехів та ділянок, міжшкільних навчально-виробничих комбінатів); організує трудове навчання старшокласників у навчальних цехах на виробництві, у міжшкільних навчально-виробничих комбінатах; проводить на виробництві виробничу практику учнів 9-10 класів, бере участь в організації кваліфікаційних іспитів для учнів випускних класів; надає допомогу школам у створенні безпечних умов для суспільно корисної і виробничої праці учнів, в організації професійної орієнтації школярів тощо [430, с. 22-27].

Значна кількість нормативних документів, які Міністерство освіти УРСР друкувало у своєму Збірнику, ознайомлювала вчителів трудового і виробничого навчання з правилами безпечної роботи учнів у шкільних кабінетах, майстернях, на промислових підприємствах, у сільськогосподарському виробництві тощо. Зокрема, знаходимо серед них такі: Правила з техніки електробезпеки при проведенні занять в кабінетах електротехніки і практики школярів на промислових об’єктах (1973, №13), Правила з техніки безпеки і виробничої санітарії для шкіл і підприємств, в яких відбувається трудова підготовка учнів з автосправи (1976, №2, 3), Правила техніки безпеки і виробничої санітарії при трудовому навчанні та літніх практичних роботах учнів 9-10 (11) класів загальноосвітніх шкіл у сільськогосподарському виробництві (1976, №24; 1977, №1), Правила з

техніки електробезпеки при проведенні занять в навчальних кабінетах (класах) загальноосвітніх шкіл і практики школярів на промислових об'єктах (1981, №3, 4) та ін.

Інші документи Збірника наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР подавали переліки навчального обладнання, необхідного для успішного здійснення трудової підготовки школярів за різноманітними напрямками. Ось деякі з них: Примірний перелік навчального обладнання по автосправі для середньої загальноосвітньої школи (1971, №14), Перелік навчального обладнання та навчально-наочних посібників для кабінетів автосправи середніх загальноосвітніх шкіл, в яких провадиться відповідне навчання учнів старших класів (1976, №17), Типовий перелік навчально-наочних посібників і навчального обладнання для загальноосвітніх шкіл (1979, №15, 16), Перелік навчального обладнання з електротехніки та Перелік навчального обладнання і приладів з основ тваринництва, механізації та електрифікації тваринницьких ферм (1979, №21, 22) та ін. До них включено: навчальне обладнання; апарати, прибори та технічні пристрої, зокрема ті, які передавалися школам базовими підприємствами; друковані та екранні (діафільми, кінофільми) посібники тощо.

Ознайомлення педагогів з орієнтовними або типовими переліками навчального обладнання дозволяло оптимізувати та уніфікувати процес зміцнення навчально-матеріальної бази загальноосвітніх шкіл, створити необхідні умови для навчання учнів у школах та міжшкільних навчально-виробничих комбінатах.

Однак, навчально-матеріальна база шкіл з трудової підготовки постійно вимагала покращення, а тому в Збірнику є значна кількість відповідних наказів та постанов. Наприклад, наказом Міністерства освіти УРСР №239 від 17 жовтня 1978 року “Про заходи по дальшому зміцненню навчально-матеріальної бази загальноосвітніх шкіл для поліпшення трудового навчання учнів” оголошувалася постанова Ради Міністрів УРСР від 26 вересня 1978 року №474 з такою ж назвою. Відповідно до даної постанови обласним, міським та районним відділам народної освіти, зокрема, наказано: розробити заходи щодо зміцнення навчально-матеріальної бази шкіл для трудового навчання; уточнити в 1978-1979 роках профілі трудового навчання учнів старших класів по кожній середній школі, виходячи з потреб народного господарства у підготовці робітничих кадрів на місцях; внести пропозиції обл(міськ)виконкомам про прибудову навчальних майстерень та кабінетів трудового навчання до будинків шкіл, які їх не мають, а також будівництво за участю промислових підприємств міжшкільних навчально-виробничих комбінатів; підготувати базу для додаткового запровадження в 1980-1982 роках навчання учнів середніх загальноосвітніх шкіл автосправі і роботі на тракторах, комбайнах, інших сільськогосподарських машинах [439, с. 7-8].

Важливо звернути увагу й на те, що в Збірнику наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР щороку друкувалися навчальні плани середніх загальноосвітніх шкіл Української РСР на відповідний навчальний рік, а також накази, рішення, листи та рекомендації щодо покращення в

школах трудового та професійного навчання, професійної орієнтації та трудового виховання учнів. Серед них такі: Про заходи до поліпшення трудового навчання учнів старших класів середніх шкіл у сільській місцевості (1970, №19), Про впровадження експериментальних програм з професійно-трудового навчання та креслення в 4-5 класах допоміжної школи (1973, №21), Про запровадження типових загальносоюзних програм з трудового навчання в IV-VIII класах (1975, №5), Роз'яснення в питанні організації навчального процесу у міжшкільних навчально-виробничих комбінатах (1975, №13), Про поділ 4 класів загальноосвітніх шкіл при проведенні уроків праці (1976, №19), Про стан і заходи по дальшому поліпшенню трудового навчання і професійної орієнтації учнів загальноосвітніх шкіл республіки (1976, №21), Про затвердження міжшкільних навчально-виробничих комбінатів трудового навчання і професійної орієнтації учнів (1977, №23), Про заходи по дальшому зміцненню навчально-матеріальної бази загальноосвітніх шкіл для поліпшення трудового навчання учнів (1979, №1), Про розробку і затвердження програм трудового навчання учнів IX-X (XI) класів на місцях (1979, №5), О мерах по дальнейшему совершенствованию совместной работы общеобразовательных школ и профессионально-технических учебных заведений по трудовому и производственному обучению, профессиональной ориентации учащейся молодежи (1979, №22), О проведении занятий по трудовому обучению в IV-VIII классах общеобразовательных школ (1983, №10) та ін.

Кожен із названих документів вносив конкретні пропозиції щодо покращення трудової підготовки школярів. Так, у наказі Міністерства освіти УРСР №222 від 26 липня 1972 року “Про заходи по виконанню постанов ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 20 червня 1972 р. №463 та ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР від 7 липня 1972 р. №326 “Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді і дальший розвиток загальноосвітньої школи” указано на необхідності виховання у школярів прагнення до активної трудової і громадської діяльності. Тут також звернуто увагу на зміцнення зв'язку школи з виробництвом. Із цією метою запропоновано систематично проводити екскурсії на заводи, фабрики, у радгоспи і колгоспи, знайомити учнів із технологічними процесами та організацією праці на підприємствах, досягати поліпшення трудового виховання і професійної орієнтації школярів протягом усього періоду навчання. Серед інших пропозицій щодо покращення трудової підготовки учнів: розробка і видання протягом 1973-1974 років науково-обґрунтованих рекомендацій та відповідної науково-методичної літератури на допомогу вчителям; “залучення школярів, особливо старшокласників, у період канікул до організованої трудової участі в народному господарстві, благоустрої та озелененні міст і сіл, в охороні природи”; створення і оснащення навчальних цехів, шкільних і міжшкільних навчально-виробничих майстерень; надання школам всебічної допомоги в укомплектуванні та обладнанні навчальних кабінетів і майстерень; розвиток і

вдосконалення роботи учнівських виробничих бригад, учнівських лісництв та інших педагогічно обґрунтованих форм організації праці учнів [438].

Рішення колегії Міністерства освіти від 18 грудня 1974 року “Про запровадження типових загальносоюзних програм з трудового навчання в IV-VIII класах” (це рішення дублювало відповідне рішення Міністерства освіти СРСР) повідомляло, що перехід на нові програми відбуватиметься у два етапи: в 4-5 класах – в 1975-1976 навчальному році, а в 6-8 – в 1976-1977. Для успішного проведення даного переходу планувалося, наприклад, “вжити дієвих заходів до добору і розстановки вчительських кадрів, до зміцнення навчально-матеріальної бази в навчальних майстернях, обладнання кабінетів обслуговуючої праці в усіх середніх і восьмирічних школах” [433, с. 25].

У листі Міністерства освіти СРСР №79-М від 28 грудня 1978 року “Про розробку і затвердження програм трудового навчання учнів IX-X (XI) класів на місцях” наведено 19 профілів трудового навчання старшокласників, для яких наказом Міністерства освіти СРСР №120 від 1978 року “Об утверждении программ по трудовому обучению учащихся IX-X (XI) классов” затверджено навчальні програми. Серед них: електротехніка, радіоелектроніка, металообробка, деревообробка, основи будівельно-монтажного виробництва, машинобудівельне креслення, обробка тканин, торгівельне обслуговування, кулінарні роботи, автосправа, машинопис та основи діловодства, основи агротехніки, животноводства, лісоводства, текстильного виробництва, прикладної хімії, агрохімії тощо. У листі також роз’яснювалося, що програми для інших профілів трудового навчання старшокласників дозволялося розробляти та затверджувати на місцях, ураховуючи при цьому, що рівень та обсяг набутих учнями знань та вмінь має відповідати вимогам тарифно-кваліфікаційних характеристик тієї чи іншої професії [467].

Лист Міносвіти СРСР № 32-М від 1 квітня 1983 року “О проведении занятий по трудовому обучению в IV-VIII классах общеобразовательных школ” повідомляв наступне: якщо кількість учнів у класі не перебільшує 25 учнів, то їх не можна поділяти для проведення уроків технічної та обслуговуючої праці на дві підгрупи, але допускається зводити для проведення цих уроків дівчат (хлопців) із двох різних класів (не обов’язково паралельних) [322].

Значну кількість нормативних документів присвячено навчальним програмам загальноосвітніх шкіл з трудового навчання. Зокрема, про програми на 1983-1984 навчальний рік йдеться в Збірнику наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР №10 за 1983 рік. Тут сказано наступне: “Вчителі трудового навчання 4-8 класів працюватимуть за програмами “Трудовое обучение” (видавництво “Просвещение”, 1980-1983 рр.) та “Трудове навчання” (видавництво “Радянська школа”, 1982-1983 рр.). У школах і міжшкільних комбінатах трудове навчання проводитиметься за програмами видавництва “Просвещение”, 1980-1983 рр., які вміщені у збірниках: “Сельскохозяйственное производство. Лесоводство”, “Тяжелая промышленность”, “Строительное дело. Прикладная химия”,

“Легкая промышленность. Сфера обслуживания”, “Автодело” (тільки 1983 р.). Профілі зв'язку вивчатимуться за програмами, затвердженими Міністерством освіти УРСР. З інших профілів програми розробляються на місцях і затверджуються обласними відділами народної освіти відповідно до інструктивного листа Міносвіти СРСР від 28.12.78 р. №79-М” [442, с. 4].

Окремий блок нормативних документів Збірника наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР становлять ті з них, де йдеться про поліпшення роботи з професійної орієнтації школярів. До нього можна віднести наступні постанови і накази: Постанова колегії Міністерства освіти УРСР від 15 жовтня 1969 року “Про затвердження заходів по дальшому поліпшенню роботи по професійній орієнтації та трудовому вихованню учнів у загальноосвітніх школах УРСР” (1970, №1), Наказ Міністерства освіти УРСР №32 від 20 лютого 1970 року “Про професійну орієнтацію учнівської молоді” (1970, №9), Про проведення систематичної роботи по професійній орієнтації учнів (1971, №9-10), Постанова колегій Міністерства освіти УРСР, Міністерства торгівлі УРСР і Правління Української спілки споживачів від 15 серпня 1979 року “Об улучшении работы по ориентации школьников на профессии торговли, общественного питания” (1979, №19), Наказ Міністерства електротехнічної промисловості та Міністерства освіти СРСР №290/84 від 23 червня 1980 року “Об улучшении работы по ориентации школьников на профессии электротехнической промышленности” (1980, №18), Спільний наказ Міністерства освіти УРСР, Міністерства місцевої промисловості УРСР, Міністерства лісового господарства УРСР, Міністерства лісової та деревообробної промисловості УРСР, Міністерства побутового обслуговування населення УРСР №351/320/406/299/327 від 19 грудня 1980 року “Про посилення профорієнтації учнів загальноосвітніх шкіл на роботу в народних художніх промислах” (1981, №4, 5) та ін.

Як уже зазначалося, одним із перших документів, спрямованих на поліпшення роботи загальноосвітніх шкіл з професійної орієнтації учнів у 70-80-ті роки ХХ століття, стала постанова колегії Міністерства освіти УРСР від 15 жовтня 1969 року “Про затвердження заходів по дальшому поліпшенню роботи по професійній орієнтації та трудовому вихованню учнів у загальноосвітніх школах УРСР”.

Крім того у постанові Президії ВЦРПС, Бюро ЦК ВЛКСМ, колегії Міністерства освіти СРСР і Державного комітету Ради Міністрів СРСР від 17 грудня 1969 року “Про професійну орієнтацію учнівської молоді” зверталася увага на те, що “підготовка молоді до свідомого вибору професії є одним з найважливіших народногосподарських завдань. Від її успішного вирішення у великій мірі залежить підвищення продуктивності праці, скорочення плинності робочої сили, поповнення гідною зміною лав робітничого класу” [458, с. 9-10]. Разом із тим у постанові наголошувалося, що робота з профорієнтації і підготовки учнівської молоді до праці на виробництві велася епізодично, без урахування конкретних умов регіонів. Окрім того, багато профспілкових, комсомольських організацій, промислові і сільськогосподарські підприємства не надавали школам необхідної допомоги в

підготовці учнів до свідомого вибору професії, в організації трудового навчання і виховання учнів. Трудове навчання у школах часто не пов'язували з потребами місцевих підприємств у робітничих кадрах, була слабо організована позакласна робота з технічної творчості і сільсько-господарського дослідництва, недостатньо приділяли уваги пропаганді масових робітничих професій та інше [458].

Значну роль у підготовці учнів до свідомого вибору професії відігравали шкільні кабінети профорієнтації, діяльність яких регламентувалася Примірним положенням про кабінети професійної орієнтації учнів при школах, районних (міських) методичних кабінетах та обласних інститутах удосконалення вчителів. У ньому наголошено в “загальноосвітній середній і восьмирічній школі кабінет профорієнтації відіграє роль навчально-виховної бази для профорієнтаційної роботи з учнями і методичної бази для допомоги вчителям, класним керівникам, піонервожатим у їх роботі з учнями та батьками з питань підготовки дітей в сім'ї до свідомого вибору професії. Завдання шкільного кабінету профорієнтації полягає в організації вивчення здібностей учнів, професійних інтересів, нахилів і намірів, збирання професіографічного матеріалу та здійснення педагогічних заходів по підготовці випускників школи до свідомого вибору професії. В початкових класах створюються куточки, де зосереджуються наочні матеріали (плакати, монтажні, рисунки, фото), які знайомлять учнів з виробничим оточенням школи та провідними професіями місцевих виробництв, з професіями батьків учнів даного класу. В цих матеріалах подаються початкові відомості про професії: 1) назва професії; 2) що роблять люди даної професії; 3) значення їх праці для інших людей тощо” [426, с. 25].

Окрім завдань, які покладали на шкільні кабінети профорієнтації, у Примірному положенні про кабінети професійної орієнтації учнів при школах, районних (міських) методичних кабінетах та обласних інститутах удосконалення вчителів представлено зміст їх роботи, перелік обладнання та порядок організації роботи з професійної орієнтації учнів.

Для узгодженої діяльності органів народної освіти, профтехосвіти і середніх спеціальних навчальних закладів у справі професійної орієнтації підлітків, завчасного і доцільного розподілу випускників між спеціальними навчальними закладами Міністерство освіти УРСР, Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР і Державний комітет Ради Міністрів УРСР по профтехосвіті запропонували “забезпечити систематичне проведення спільної роботи по професійній орієнтації учнів, залучаючи до неї вчителів, викладачів середніх спеціальних навчальних закладів та профтехучилищ і використовуючи для цього найрізноманітніші форми (проведення вечорів і зустрічей з передовиками виробництва, спеціалістами різних галузей народного господарства, Героями Соціалістичної Праці тощо” [457, с. 46].

Важливу роль в орієнтації учнів на ті чи інші професії відігравала співпраця шкіл з базовими підприємствами, професійно-технічними

училищами. На це вказують численні постанови та накази Міністерства освіти УРСР. Так, у постанові колегій Міністерства освіти УРСР, Міністерства торгівлі УРСР і Правління Української спілки споживачів від 15 серпня 1979 року “Об улучшении работы по ориентации школьников на профессии торговли, общественного питания” наведено дані, що в 1978-1979 навчальному році 37,4 тисяч старшокласників проходили трудове навчання за профілями торгівлі, громадського харчування, заготівлі. З них 88% навчалися в міжшкільних навчально-виробничих комбінатах. У багатьох із них (наприклад, у міжшкільних навчально-виробничих комбінатах Донецької, Івано-Франківської, Київської областей та м. Києва) для навчання старшокласників створили необхідну навчально-матеріальну базу, обладнали відповідні стенди та вітрини в навчальних кабінетах, залучали найкращих виробничників, проводили конкурси за професіями тощо. Водночас, існувало чимало недоліків: у багатьох школах не було нової інформації про професії торгівельної галузі, відповідних професіограм, мало проводилося екскурсій на виробництво, зустрічей з передовиками виробництва та інше [329]. Тому в постанові запропоновано комплекс заходів, спрямованих на покращення роботи з орієнтації молоді на професії торгівлі, громадського харчування та заготівлі на 1979-1983 роки.

У наказі Міністерства освіти УРСР №268/289 від 26 вересня 1979 року “О мерах по дальнейшему совершенствованию совместной работы общеобразовательных школ и профессионально-технических учебных заведений по трудовому и производственному обучению, профессиональной ориентации учащейся молодежи” наведено цілу низку заходів, які, зокрема, мали на меті покращення професійної орієнтації і трудової підготовки школярів. Серед них: удосконалення форм організації трудового навчання і професійної орієнтації школярів, максимальне використання навчально-виробничої бази професійно-технічних навчальних закладів для трудового навчання старшокласників та проходження ними навчально-виробничої практики [321].

Спільний наказ Міністерства освіти УРСР, Міністерства місцевої промисловості УРСР, Міністерства лісового господарства УРСР, Міністерства лісової та деревообробної промисловості УРСР, Міністерства побутового обслуговування населення УРСР №351/320/406/299/327 від 19 грудня 1980 року “Про посилення профорієнтації учнів загальноосвітніх шкіл на роботу в народних художніх промислах” констатував, що майже втричі зросла кількість учнів, які проходили поглиблену трудову підготовку за профілями народних художніх промислів у школах, міжшкільних навчально-виробничих комбінатах, навчальних цехах на підприємствах. Для навчання учнів підприємства направляли найбільш досвідчених майстрів, художників, виділяли обладнання, інструменти, матеріали, сировину, забезпечували об'єктами продуктивної праці. Внаслідок такого була налагоджена змістовна робота учнів у Петриківській СШ Дніпропетровської області, Яворівській СШ і Косівській СШ №1 Косівського району Івано-Франківської області, Решетилівській СШ та Великосорочинській СШ

Полтавської області, СШ №80 м. Львова, міжшкільних навчально-виробничих комбінатах Комінтернівського району м. Харкова і смт Березно Ровенської області.

Разом із тим у багатьох регіонах (Ворошиловградській, Донецькій, Запорізькій, Кіровоградській, Кримській, Миколаївській, Хмельницькій, Чернігівській областях і м. Києві) не проводилася робота щодо відкриття профілів трудового навчання за народними художніми промислами та створення відповідної бази. Водночас, у кожному з них працювали підприємства, господарства, майстерні, які в тій чи іншій мірі займалися виробництвом виробів за традиціями народних промислів. Більше того, вони потребували підготовлених кадрів [453].

З огляду на зазначене, у наказі підкреслена необхідність активізації даної роботи, наведено список підприємств, за якими закріплювалися загальноосвітні школи та міжшкільні комбінати з трудовим навчанням за профілями народних художніх промислів, та інше. Слід також відзначити, що профілі виробничого навчання, які учні мали можливість вивчати на базі даних підприємств, були орієнтовані як на дівчат, так і на хлопців (вишивка ручна і машинна, підлаковий розпис, художнє ткацтво, художнє в'язання, гончарна справа, килимарство, різьба по дереву, кераміка, ткацтво, інкрустація, художня обробка дерева). Тобто кожен мав можливість обрати собі справу до вподоби. Трудове навчання за профілями народних художніх промислів допомагало школярам не лише засвоїти певний вид народного мистецтва, а й ознайомитися з національними традиціями, виховати любов до рідного краю тощо [634].

У спільному наказі Міністерства освіти УРСР, Міністерства місцевої промисловості УРСР, Міністерства лісового господарства УРСР, Міністерства лісової та деревообробної промисловості УРСР, Міністерства побутового обслуговування населення УРСР [454] наведено також графік проведення спільних заходів на 1982-1985 роки, план курсової перепідготовки вчителів трудового навчання, які викладали за профілями народних промислів, та інше. Це свідчить про ґрунтовний підхід до профорієнтації учнів загальноосвітніх шкіл на роботу в народних художніх промислах.

У 70-ті – 80-ті роки ХХ століття в Україні намагалися в будь-який спосіб поліпшити трудову підготовку школярів. Одним із найбільш дієвих засобів здійснення такої роботи стали всіляки конкурси, змагання, олімпіади, виставки кращих робіт учнів тощо. Вони не лише сприяли активізації трудового навчання і виховання школярів, а й підвищували престиж масових професій.

Щоб унормувати таку роботу, у цей період на сторінках Збірника наказів та інструкцій Міністерства освіти УРСР (далі “Збірник”) з'являється чимало постанов та положень органів управління освітою про порядок організації та проведення відповідних заходів. Серед них:

Постанова колегій Міністерства освіти УРСР, Міністерства сільського господарства УРСР, Міністерства радгоспів УРСР та Секретаріату ЦК

ЛКСМУ від 19 серпня 1970 року “Про проведення республіканського огляду-конкурсу технічної творчості школярів “Юні техніки – сільському господарству” (Збірник №21, 1970 р.);

Положення про республіканський огляд-конкурс технічної творчості школярів “Юні техніки – сільському господарству” (Збірник №21, 1970 р.);

Положення про республіканське соціалістичне змагання учнівських виробничих бригад у колгоспах, радгоспах і шкільних лісництв під девізом “Юні господарі землі” (Збірник №12, 1971 р.);

Інформація про республіканський конкурс по виготовленню саморобних навчально-наочних посібників з основ наук та огляд навчальних кабінетів усіх типів загальноосвітніх шкіл Української РСР (Збірник №21, 1971 р.);

Положення про Республіканський конкурс з трудового навчання “Золоті руки” для учнів VII-VIII класів загальноосвітніх шкіл УРСР (Збірник №9, 1973 р.);

Положення про республіканську олімпіаду з трудового навчання для учнів VI-VII класів загальноосвітніх шкіл УРСР (Збірник №8, 1975 р.);

Положення про олімпіаду з трудового навчання для учнів загальноосвітніх шкіл Української РСР (Збірник №24, 1977 р. та №1, 1978.);

Постанова секретаріату ЦК ЛКСМУ і колегії Міністерства освіти УРСР від 19 травня 1980 року “Об организации республиканского смотра-конкурса трудовых объединений школьников” (Збірник №18, 1980 р.);

Постанова секретаріату ЦК ЛКСМУ і колегії Міністерства освіти УРСР від 27 травня 1980 року “Об организации республиканского смотра-конкурса трудовых объединений школьников” (Збірник №5, 1981 р.);

Положення про республіканську виставку кращих робіт учнівських виробничих бригад, шкільних лісництв і гуртків юнатів під девізом: “Наші успіхи в навчанні та праці тобі, Батьківщино!” (Збірник №9, 1981 р.);

Примірні умови проведення конкурсів юних швей (Збірник №11, 1981 р.);

Положення про республіканську виставку кращих робіт учнівських виробничих бригад, шкільних лісництв і гуртків юнатів під девізом: “Наші успіхи в навчанні та праці тобі, Батьківщино!” (Збірник №7, 1984 р.) та ін. [631].

У цих документах, як правило, повідомлялося про проведення відповідного заходу, проголошувалася його мета, завдання, порядок та умови проведення, основні показники для визначення переможців, порядок їх нагородження тощо.

Так, у постанові колегій Міністерства освіти УРСР, Міністерства сільського господарства УРСР, Міністерства радгоспів УРСР та Секретаріату ЦК ЛКСМУ від 19 серпня 1970 року “Про проведення республіканського огляду-конкурсу технічної творчості школярів “Юні техніки – сільському господарству” оголошувалося про розгортання активної роботи із залучення до участі в огляді-конкурсі шкіл та позашкільних установ республіки, колгоспів, радгоспів, комсомольських організацій [456]. Мета конкурсу

повідомлялася в положенні про його проведення. Нею стало залучення школярів до технічної творчості, до участі у суспільно корисній роботі щодо створення саморобного інвентарю для шкільних та дослідних сільськогосподарських ділянок, розробка і впровадження пристроїв малої механізації в учнівських виробничих бригадах, активізація раціоналізаторської і винахідницької діяльності юних техніків, виховання у дітей любові до сільськогосподарської праці, творчого ставлення до неї та ін. [407].

У “Положенні про республіканське соціалістичне змагання учнівських виробничих бригад у колгоспах, радгоспах і шкільних лісництв під девізом “Юні господарі землі” окреслено порядок проведення змагання, основні показники для визначення переможців, порядок їх нагородження тощо. Основними завданнями даного змагання проголошено “дальший розвиток учнівських виробничих бригад і шкільних лісництв, підвищення їх ролі в трудовому вихованні і навчанні, вивчення школярами сільськогосподарської техніки, оволодіння технікою керування сільськогосподарськими машинами”, а також поглиблення роботи з профорієнтації учнів, залучення їх до дослідницької роботи і сільськогосподарської продуктивної праці та інше [405, с. 20-21].

Варто зауважити, що у 70-ті – на початку 80-х років ХХ століття проводилося чимало різноманітних конкурсів, оглядів та виставок, що сприяли розвиткові трудової підготовки школярів. Мета і завдання цих заходів були різними. Наприклад, серед основних завдань огляду шкільних трудових колективів (1975 р.) було ознайомлення учнів з виробничими і технологічними процесами, масовими професіями, набуття ними трудових умінь і навичок, зміцнення зв'язків з виробничими колективами, організація зустрічей з передовиками виробництва [450]. Одним із завдань республіканського огляду-конкурсу трудових об'єднань школярів (1980 р.) стало підвищення ролі таких об'єднань у трудовому вихованні і навчанні школярів та покращення професійної орієнтації учнів [327]. Метою республіканської виставки кращих робіт учнівських виробничих бригад, шкільних лісництв і гуртків юннатів під девізом: “Наші успіхи в навчанні та праці тобі, Батьківщино!” була демонстрація учнівських досягнень [408].

Не зважаючи на те, що кожного разу мета була різною, всі названі заходи проводилися за великим рахунком з однією ціллю – підвищення ефективності трудової підготовки школярів та розвиток у них інтересу до масових професій.

На це було спрямовано й проведення конкурсу з трудового навчання “Золоті руки”, а згодом й відповідної олімпіади.

Конкурс “Золоті руки” в ті роки Міністерство освіти УРСР та ЦК ЛКСМУ проводили щорічно для учнів VII-VIII класів загальноосвітніх шкіл. Він проходив у чотири тури: шкільний, районний, обласний, республіканський, кожен із яких проводили окремо для хлопців і дівчат. Основними завданнями конкурсу були: “дальше поліпшення трудового навчання, виховання та профорієнтаційної роботи в школах республіки; розширення політехнічного кругозору і поглиблення технічних знань

школярів; виховання у школярів професійних інтересів, любові і творчого ставлення до праці, науки і техніки, розвиток у них винахідницьких та раціоналізаторських здібностей, прагнення до глибокого і міцного оволодіння знаннями; поліпшення позакласної та позашкільної роботи по трудовому вихованню школярів, активізація гурткової роботи; виявлення шкіл із зразковою постановкою трудового навчання, узагальнення та поширення їх досвіду” [406, с. 12]. Аналогічні завдання, починаючи з 1975 року, намагалися реалізувати під час проведення республіканської олімпіади з трудового навчання. Їх відображено, наприклад, у положенні про олімпіаду для учнів VI-VII класів загальноосвітніх шкіл УРСР [409]. Вона також проводилася у чотири тури окремо для хлопців і дівчат і, передусім, була спрямована на поліпшення трудового навчання, виховання та профорієнтаційної роботи у школах республіки.

Як бачимо, у межах цих заходів (на відміну від попередніх) дівчата і хлопці змагалися окремо. Таке рішення було прийняте з огляду на те, що шкільна програма з трудового навчання передбачала окреме вивчення ними названої дисципліни.

Окрім конкурсу “Золоті руки” та республіканської олімпіади з трудового навчання, безпосередньо для дівчат, як і для хлопців, проводилися інші заходи.

Так, для дівчат – учениць 7-10 (11) класів рекомендували проводити спільно з відповідними організаціями і підприємствами легкої і текстильної промисловості конкурси юних швей. Шкільні, районні, міські конкурси організовували раз на рік, обласні, крайові, республіканські – один раз на два роки. Мету даних конкурсів проголошено у “Примірних умовах проведення конкурсів юних швей” (Збірник №11, 1981 р.). Нею стало:

- виявлення знань та вмінь зі швейної справи, які учні отримали під час трудового навчання, суспільно корисної праці, позакласної та позашкільної роботи;
- розвиток у школярів інтересу до професій швейного виробництва, пропаганда цих професій;
- посилення профорієнтаційної і суспільно корисної спрямованості трудового навчання і виховання, залучення учнів до виробничої праці [429].

Підсумовуючи, зауважимо, що в 70-ті – 80-ті роки ХХ століття в УРСР проведено чимало конкурсів, змагань, олімпіад, виставок кращих учнівських робіт, які мали на меті поліпшення трудової підготовки учнів загальноосвітніх шкіл. Їх організація не була стихійною, а впорядковувалася відповідними нормативними документами. Історія свідчить, що така робота мала позитивні наслідки. Саме тому в подальші роки її було продовжено та піднято на більш високій рівень.

Ураховуючи те, що однією з функцій державних органів управління освітою та дієвим засобом координування тих чи інших процесів є контроль за діяльністю загальноосвітніх шкіл, Міністерство освіти УРСР у 70-ті – 80-ті роки ХХ століття приділяло його здійсненню неабияку увагу.

У ті часи на сторінках Збірника наказів та інструкцій Міністерства освіти УРСР (далі “Збірник”) з’явилося чимало постанов та рішень, в яких були представлені результати виконання в регіонах різних директив освітянських органів управління. Значна частина з них безпосередньо стосувалася організації трудової підготовки школярів.

Серед останніх, вважаємо за необхідне, як приклад, назвати низку документів:

1. Рішення колегії Міністерства освіти від 13 вересня 1972 року “Про хід виконання у Ровенській області постанови Ради Міністрів Української РСР від 12 червня 1971 р. №264 “Про деякі заходи по зміцненню навчально-матеріальної бази шкіл у сільській місцевості” (Збірник №21, 1972 р.);

2. Постанова колегії Міністерства освіти УРСР та секретаріату ЦК ЛКСМУ від 31 травня 1974 року “Про стан підготовки старшокласників до трудової діяльності в школах Дніпропетровської області” (Збірник №13, 1974 р.);

3. Рішення колегії Міністерства освіти УРСР та Республіканського комітету профспілки працівників освіти, вищої школи і наукових установ від 14 липня 1976 року “Про роботу органів народної освіти та профспілкових організацій Одеської і Тернопільської областей по організації таборів праці і відпочинку старшокласників” (Збірник №19, 1976 р.);

4. Рішення колегії Міністерства освіти УРСР від 11 травня 1977 року “Про роботу органів народної освіти і педагогічних колективів Вінницької області по підготовці випускників шкіл до трудової діяльності та свідомого вибору професії” (Збірник №12, 1977 р.);

5. Рішення колегії Міністерства освіти УРСР від 12 жовтня 1977 року “Про хід виконання постанови Ради Міністрів УРСР “Про стан і заходи по дальшому поліпшенню трудового навчання і професійної орієнтації учнів загальноосвітніх шкіл республіки” в Одеській області” (Збірник №23, 1977 р.);

6. Рішення колегії Міністерства освіти УРСР від 27 грудня 1978 року “Про хід виконання постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР “Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці” школами і органами народної освіти Дніпропетровської області” (Збірник №6, 1979 р.);

7. Рішення колегії Міністерства освіти УРСР від 18 липня 1979 року “Про стан трудового навчання і рівень практичних навичок учнів загальноосвітніх шкіл Івано-Франківської області” (Збірник №19, 1979 р.);

8. Рішення колегії Міністерства освіти УРСР від 26 грудня 1979 року “Про роботу загальноосвітніх шкіл Херсонської області по виконанню постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР №1111 від 22 грудня 1977 р. “Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці” (Збірник №7, 1980 р.);

9. Рішення колегії Міністерства освіти УРСР від 7 травня 1980 року “Про роботу відділів народної освіти і шкіл Донецької області по виконанню постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 22.12.1977 р. №1111 “Про

дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці” (Збірник №14, 1980 р.);

10. Рішення колегії Міністерства освіти УРСР від 26 листопада 1980 року “Про роботу загальноосвітніх шкіл Черкаської області по виконанню постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР “Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці” (Збірник №3, 1981 р.);

11. “Про незадовільну організацію трудового навчання учнів 9-10 класів у Баштанському районі Миколаївської області” (Збірник №12, 1981 р.);

12. “Про роботу органів народної освіти Одеської області по виконанню постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР “Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці” (Збірник №6, 1982 р.);

13. Рішення колегії Міністерства освіти УРСР від 28 квітня 1982 року “Про хід виконання рішення колегії Міністерства освіти УРСР від 7 травня 1980 року щодо роботи відділів народної освіти і шкіл Донецької області по реалізації постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 22 грудня 1977 року №1111 “Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці” (Збірник №12, 1982 р.) [632].

Наведений перелік рішень та постанов свідчить про те, що організація трудової підготовки учнів у республіці та в окремих її регіонах здійснювалася під безпосереднім контролем, зокрема, з боку Міністерства освіти. Результати цієї роботи представлено на сторінках збірників наказів та інструкцій, що значною мірою стимулювало заклади освіти до активної діяльності в даному напрямку.

Так, у №2 Збірника за 1970 рік вміщено постанову колегії Міністерства освіти УРСР від 19 листопада 1969 року “Про роботу Вінницького обласного відділу народної освіти по виконанню постанови ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР №900 від 8 грудня 1966 року “Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи в Українській РСР”. У ній, зокрема, підкреслено, що в 16 школах Вінницької області запроваджено професійну підготовку учнів, у 4 – вивчення автосправи. В окремих школах області нагромаджено позитивний досвід профорієнтаційної роботи. Серед них: Шляхівська середня школа Бернадського району, Погребищенська школа-інтернат Погребищенського району, В.-Кисницька середня школа Ямпільського району та ін. [460].

Про виконання названої постанови ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР Запорізьким обласним відділом народної освіти йдеться в №5 Збірника за 1971 рік, де сказано: “Чимало є недоліків у трудовому навчанні як молодших, так і старших школярів. У деяких школах надто повільно створюється навчально-матеріальна база, організуються кабінети механізації сільського господарства. Заняття з трудового навчання проводяться в окремих школах ще у комбінованих майстернях, в яких не підтримується необхідний

санітарно-гігієнічний режим, порушуються вимоги техніки безпеки” [463, с. 10].

Про недоліки у виробничому навчанні сказано в рішенні колегії Міністерства освіти УРСР від 24 листопада 1971 року “Про хід виконання органами народної освіти Херсонської області постанови Ради Міністрів УРСР про навчання учнів автомобільній справі, роботі на тракторах, комбайнах та інших сільськогосподарських машинах”, прийнятому на виконання постанови Ради Міністрів УРСР №393 від 30 липня 1970 року “Про заходи по дальшому розширенню підготовки кадрів механізаторів для сільського господарства”. Тут вказано на такі недоліки: відсутність належної навчально-матеріальної бази виробничого навчання; ділових зв’язків з базовими господарствами, об’єднаннями і відділеннями сільгосптехніки; недостатнє використання для виробничого навчання бази сільських профтехучилищ; незадовільний підбір кадрів викладачів та інструкторів; недостатнє забезпечення навчальними посібниками; незадовільний технічний стан техніки, виділеної для навчальних цілей, тощо [478].

Як бачимо, Міністерство освіти УРСР висвітлювало як позитивний, так і негативний досвід організації трудової підготовки школярів, указуючи тим самим на заклади, які могли стати для інших за приклад, та на недоліки, що потребували негайного усунення.

У багатьох постановах та рішеннях Міністерства пропонувалися заходи, спрямовані на поліпшення як трудової підготовки учнів у цілому, так і окремих чинників, що впливали на її ефективність.

Прикладом можуть слугувати рішення колегії Міністерства освіти УРСР від 13 вересня 1972 року “Про хід виконання у Ровенській області постанови Ради Міністрів Української РСР від 12 червня 1971 р. №264 “Про деякі заходи по зміцненню навчально-матеріальної бази шкіл у сільській місцевості” (Збірник №21, 1972 р.) або лист Міністра освіти УРСР “Про поліпшення організації суспільно корисної праці в загальноосвітній школі” (Збірник №8, 1972 р.).

У листі увагу органів народної освіти звернуто на “необхідність дальшого поліпшення організації і змісту суспільно корисної праці учнів у кожній міській школі” [451]. Із цією метою у ньому наведено рекомендації щодо змісту суспільно корисної праці учнів різних вікових груп (праця із самообслуговування, роботи для школи, участь у продуктивній праці, охорона природи, робота з благоустрою, збір вторинної сировини), форм організації такої роботи, управління нею. У листі також представлено список основних документів з техніки безпеки і виробничої санітарії, обов’язкових для керівництва при організації суспільно корисної праці школярів, та рекомендовано застосовувати наступні форми організації суспільно корисної праці учнів: учнівські виробничі бригади, шкільні лісництва, будівельні загони, табори праці і відпочинку, трудові ланки і бригади, загони по збору вторинної сировини, лікарських трав, грибів тощо, секції товариства з охорони природи та ін.

У багатьох документах та матеріалах представлено досвід шкіл, зокрема з організації суспільно корисної роботи. Наприклад, №16 Збірника за 1972 рік містить рішення колегії Міністерства освіти від 12 червня “Про стан виховання громадської активності і формування комуністичних переконань школярів у Херсонській середній школі №36”, де відзначено, що у шкільних майстернях по дереву та металу учні не тільки досконало оволодівали навчальним матеріалом, а й виконували певний обсяг суспільно корисної роботи. Вони виготовляли шафи, стенди, прилади для навчальних кабінетів. Окрім того, учні брали участь в озелененні міста [469].

На підвищення якості трудової підготовки учнів спрямовувалися й ті документи, в яких наведено кількісні показники, що характеризували навчально-матеріальну базу шкіл. Вони далеко не завжди були високими. Так, у рішенні колегії Міністерства освіти від 13 вересня 1972 року “Про хід виконання у Ровенській області постанови Ради Міністрів Української РСР від 12 червня 1971 р. №264 “Про деякі заходи по зміцненню навчально-матеріальної бази шкіл у сільській місцевості” наголошувалося, що в 384 школах Ровенської області були лише комбіновані майстерні [481].

У рішенні колегії Міністерства освіти УРСР від 12 жовтня 1977 року “Про хід виконання постанови Ради Міністрів УРСР “Про стан і заходи по дальшому поліпшенню трудового навчання і професійної орієнтації учнів загальноосвітніх шкіл республіки” в Одеській області” підкреслено, що в більшості шкіл Одещини залишалася слабкою навчально-матеріальна база для трудового навчання і професійної орієнтації учнів, не відповідало вимогам програм і правилам техніки безпеки обладнання навчальних майстерень і кабінетів. Так, лише 17% шкіл мали робочі кімнати для учнів 1-3 класів, 20% – кабінети обслуговуючої праці, 17,5% – слюсарно-монтажні майстерні для практичних занять з вивчення трактора і автомобіля. Таких майстерень не було в школах 16 районів області [479].

Рішення колегії Міністерства освіти УРСР від 18 липня 1979 року “Про стан трудового навчання і рівень практичних навичок учнів загальноосвітніх шкіл Івано-Франківської області” містить інформацію про те, що в області залишалася слабкою навчально-матеріальна база для трудової підготовки учнів. Так, тільки в 36% шкіл були робочі кімнати для 1-3 класів, 59% середніх і 23% восьмирічних шкіл мали кабінети обслуговуючої праці, лише 25% шкіл, в яких учні вивчали автомобіль або трактор, належним чином обладнали слюсарно-монтажні майстерні [473].

Наказ Міністерства освіти УРСР №406 від 30 грудня 1980 року “Про організаторську роботу органів народної освіти Волинської області по забезпеченню виконання планів розвитку народної освіти в XI п'ятирічці” констатував, що в області “не приділяється достатньої уваги створенню умов для підвищення ефективності трудового навчання і професійної орієнтації учнів. У Рожищенському, Ратнівському навчально-виробничих комбінатах не створені всі необхідні цехи і кабінети, в Іваничівському, Локачинському, Маневицькому районах робочі кімнати для учнів 1-3 класів обладнані лише в 20-25 проц. шкіл” [446, с. 5].

Висвітлення наведеної вище інформації на сторінках Збірника стимулювало заклади освіти до подальшого зміцнення своєї навчально-матеріальної бази.

У 70-ті – на початку 80-х років ХХ століття Міністерство освіти УРСР продовжувало тримати на контролі діяльність загальноосвітніх шкіл щодо підготовки випускників до трудової діяльності та свідомого вибору професії.

Досить детально це підтверджує наказ Міністерства освіти УРСР №190 від 29 вересня 1976 року “Про стан і заходи по дальшому поліпшенню трудового навчання і професійної орієнтації учнів загальноосвітніх шкіл республіки”, яким уведено в дію постанову Ради Міністрів УРСР №411 від 24 серпня 1976 року з аналогічною назвою. У постанові йдеться про серйозні недоліки, які мали місце у трудовому навчанні і вихованні учнів. Зокрема в документі сказано: “В багатьох школах якість трудового навчання залишається низькою, відсутня чітка система професійної орієнтації школярів. Слабо використовуються навчальні заняття для формування в учнів працьовитості, творчої активності, інтересу до робітничих професій. Профілі трудової підготовки старшокласників нерідко визначаються без урахування їх здібностей і бажання та потреб місцевого виробництва в кадрах. В окремих школах і навчально-виробничих комбінатах не організовано продуктивної праці учнів. Частина випускників шкіл не одержує належного трудового загартування, не підготовлена до свідомого вибору професії і участі у виробництві. Залишається слабою навчально-матеріальна база для трудового навчання учнів. У значній кількості шкіл Волинської, Закарпатської, Кримської, Миколаївської, Ровенської, Чернівецької областей обладнання навчальних майстерень не відповідає вимогам. В школах цих та інших областей не вистачає робочих кімнат для молодших школярів, кабінетів обслуговуючої праці, слюсарно-монтажних майстерень та кабінетів автосправи і механізації сільського господарства. Переважна більшість підприємств, колгоспів і радгоспів, на базі яких здійснюється трудове навчання учнів, не створює для цього відповідних умов, не виділяє школам і міжшкільним навчально-виробничим комбінатам необхідного обладнання, інструментів. Міністерства і відомства УРСР мало передають школам техніки для навчальних цілей. Автомобілі і трактори, які виділяються для цієї мети, як правило, застарілих марок, зношені і не пристосовані для навчання учнів. Слабо здійснюється шефська допомога школам у створенні навчально-матеріальної бази для трудового навчання і професійної орієнтації школярів. Ряд облвиконкомів повільно розгортають роботу по виконанню постанови Ради Міністрів СРСР від 23 серпня 1974 р. № 662 “Про організацію міжшкільних навчально-виробничих комбінатів трудового навчання і професійної орієнтації учнів”. У Волинській, Житомирській, Закарпатській, Київській, Львівській, Полтавській, Хмельницькій, Чернівецькій і Чернігівській областях ще не створено жодного такого комбінату. Міністерство освіти УРСР недостатньо уваги приділяє підготовці шкільної молоді до праці в різних галузях народного господарства, не вживає дійових заходів до поліпшення якості трудового

навчання і професійної орієнтації учнів, повільно вирішує питання підготовки та перепідготовки вчителів трудового навчання. Науково-дослідні інститути педагогіки і психології Міністерства освіти УРСР слабо працюють над розробкою науково обґрунтованих рекомендацій з трудового навчання і професійної орієнтації учнів. Рідко висвітлюються ці питання в пресі, по радіо і телебаченню” [470, с. 5-6]. Як бачимо, у постанові представлено детальний і критичний аналіз стану трудового навчання і виховання учнів. Знаходимо в ній і конкретні рекомендації щодо покращення даної роботи, а також завдання зі створення в регіонах республіки у 1976-1980 роках міжшкільних навчально-виробничих комбінатів, пропозиції про передачу сільським школам автомобілів та тракторів, обладнання в них кабінетів механізації сільського господарства та слюсарно-монтажних майстерень, завдання із прийому студентів до педагогічних інститутів на спеціальність “Загальнотехнічні дисципліни” та перепідготовці вчителів трудового навчання. Наприклад, заплановано лише за кілька років майже в п’ять разів збільшити кількість міжшкільних навчально-виробничих комбінатів (від 44 до 196).

Останнє було дуже важливим, оскільки, не зважаючи на те, що виробниче навчання вже не було обов’язковою складовою навчальних планів шкіл, у багатьох з них учні вивчали механізацію сільського господарства, автосправу, машинопис і основи сучасного діловодства. Разом із тим, як уже зазначалося, матеріальна база шкіл залишала бажати кращого. Тому, у другій половині 70-х років у навчальні плани шкіл внесено зміни. Відтоді школи з виробничим навчанням почали називати школами з поглибленим трудовим навчанням. Разом із тим зміна назви не змінила суті справи, тобто значна кількість учнів, як і раніше, мала можливості отримати певну професію. Водночас, зробити це на належному рівні було досить складно, адже матеріально-технічне оснащення багатьох шкіл не відповідало вимогам.

Через деякий час (у 80-ті роки) отримати професію в період навчання у школі могли всі учні. Значною мірою цьому сприяло створення в республіці мережі міжшкільних навчально-виробничих комбінатів, міжшкільних майстерень, навчальних цехів і дільниць.

У цей період на трудове навчання учнів 9-10 класів у школах, міжшкільних майстернях, міжшкільних навчально-виробничих комбінатах, навчальних цехах і дільницях підприємств відводили 4 години на тиждень. Його проводили, як правило, в один день. У міжшкільних навчально-виробничих комбінатах за необхідності кількість годин на трудове навчання учнів 9-10 класів могла бути збільшена за рахунок факультативних занять або виробничої практики до 5-6 годин. Трудове навчання старшокласників у міжшкільних навчально-виробничих комбінатах проводилось з навчальною групою (бригадою), до якої входили 25-30 учнів з однієї або кількох різних шкіл. Ці групи при практичному навчанні і продуктивній праці з тих профілів, де використовується великогабаритне обладнання, поділялися на дві підгрупи [293].

Зазначені зміни в навчальних планах середніх загальноосвітніх шкіл УРСР знайшли відображення в рішеннях Міністерства освіти. Якщо на початку 70-х років у них йдеться про школи, де запроваджено виробниче навчання, то в другій половині 70-х років (особливо після появи постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР №1111 від 22 грудня 1977 року “Про даліше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці”) основну увагу зосереджено на охопленні школярів поглибленою трудовою підготовкою на базі навчально-виробничих комбінатів, навчальних цехів, дільниць підприємств тощо.

Це підтверджують такі документи:

1. Рішення колегії Міністерства освіти від 12 листопада 1975 року “Про організаторську роботу Добровеличківського районного відділу народної освіти Кіровоградської області по завершенню переходу до загальної середньої освіти молоді”, де відзначено, що в регіоні “поліпшилося трудове виховання і профорієнтація школярів. У 10 середніх школах запроваджено виробниче навчання, в 9 середніх і восьмирічних школах діють учнівські виробничі бригади. Близько 600 чол. випускників середніх шкіл, разом з атестатами про середню освіту, одержали за роки дев'ятої п'ятирічки кваліфікаційні свідоцтва шоферів і трактористів. Трудовому загартуванню старшокласників і вихованню в них любові до сільськогосподарської праці сприяє добре організована щоліта робота таборів праці і відпочинку старшокласників, які створені на базі дев'яти колгоспів і радгоспів” [445, с. 14].

2. Рішення колегії Міністерства освіти УРСР від 11 травня 1977 року “Про роботу органів народної освіти і педагогічних колективів Вінницької області по підготовці випускників шкіл до трудової діяльності та свідомого вибору професії”, в якому сказано: “Протягом останніх п'яти років кількість шкіл з виробничим навчанням в області збільшилась на 151 і становить 55 процентів від загальної кількості середніх шкіл” [465, с. 7].

3. Рішення колегії Міністерства освіти УРСР від 12 жовтня 1977 року “Про хід виконання постанови Ради Міністрів УРСР “Про стан і заходи по далішому поліпшенню трудового навчання і професійної орієнтації учнів загальноосвітніх шкіл республіки” в Одеській області”, де зазначається, що на виконання постанови Ради Міністрів УРСР від 24 серпня 1976 року №411 “Про стан і заходи по далішому поліпшенню трудового навчання і професійної орієнтації учнів загальноосвітніх шкіл республіки” в області збільшено кількість шкіл з виробничим навчанням до 366 (87,5% від загальної кількості середніх шкіл), тоді як по республіці цей показник складав 57%. Було також створено 7 міжшкільних навчально-виробничих комбінатів. Разом із тим в області приділялося недостатньо уваги організації суспільно корисної праці учнів (учнівські бригади і шкільні лісництва охоплювали лише 42 % учнів 7-10 класів), у школах була відсутня чітка система професійної орієнтації школярів, вибір профілів трудової підготовки старшокласників здійснювався в більшості випадків без урахування їхніх здібностей і бажань, перспективної потреби виробництва в кадрах [479].

4. Рішення колегії Міністерства освіти УРСР від 27 грудня 1978 року “Про хід виконання постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР “Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці” школами і органами народної освіти Дніпропетровської області” містить інформацію про те, що в області майже 50 тисяч старшокласників (75%) було охоплено поглибленою трудовою підготовкою, причому кожен другий – на базі одного з 24 навчально-виробничих комбінатів, які працювали в регіоні. В області поліпшувалися зв'язки шкіл з базовими підприємствами, організація продуктивної праці школярів, було нагромаджено певний досвід трудового навчання, виховання і професійної орієнтації учнів. Усіх учнів 7-10 класів сільських шкіл залучено до учнівських навчально-виробничих бригад [480].

5. Рішення колегії Міністерства освіти УРСР від 14 березня 1979 року “О работе органов и учреждений народного образования Крымской области по выполнению постановления ЦК КПСС и Совета Министров СССР “О дальнейшем совершенствовании обучения, воспитания учащихся общеобразовательных школ и подготовки их к труду” свідчить про те, що лише в одному сільському районі створено міжшкільний навчально-виробничий комбінат. У регіоні поглибленим трудовим навчанням охоплено тільки 68% старшокласників. Повільно створювалися навчально-методичні кабінети з профорієнтації [324].

6. Рішення колегії Міністерства освіти УРСР від 18 липня 1979 року “Про стан трудового навчання і рівень практичних навичок учнів загальноосвітніх шкіл Івано-Франківської області” констатує, що в області кількість шкіл з поглибленим трудовим навчанням становила 72,6 %. Це було нижче ніж у цілому по республіці. Однак, за кожною середньою школою закріплено базове підприємство. Вони були пов'язані міцними зв'язками. Прикладом такого стали зв'язки між середньою школою № 3 і приладобудівним заводом м. Івано-Франківська, середньою школою № 2 і заводом “Нафтобурмашремонт” м. Калуша, середньою школою № 3 і нафтопереробним заводом м. Надвірної, Середньоберезівською середньою школою і колгоспом імені Я.Галана Косівського району. Особливого розвитку в області набуло трудове навчання за профілями народних художніх промислів [473].

7. Рішення колегії Міністерства освіти УРСР від 26 грудня 1979 року “Про роботу загальноосвітніх шкіл Херсонської області по виконанню постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР №1111 від 22 грудня 1977 р. “Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці” містить інформацію про те, що в області створено “сприятливі умови і доброзичливе ставлення до шкіл і представників освіти з боку громадських і господарських організацій у здійсненні трудового навчання і профорієнтаційної роботи з учнями”. Результатом стало те, що 17,4 тисячі старшокласників (80,7%) охоплено поглибленою трудовою підготовкою. В області працювало 19 міжшкільних

навчально-виробничих комбінатів, із яких 16 в сільській місцевості, 3 цехи на підприємствах та 2 міжшкільні майстерні [461, с. 6].

8. Рішення колегії Міністерства освіти УРСР від 7 травня 1980 року “Про роботу відділів народної освіти і шкіл Донецької області по виконанню постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 22.12.1977 р. №1111 “Про даліше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці”. У ньому сказано, що в регіоні три чверті старшокласників проходять поглиблену трудову підготовку [459].

9. Рішення колегії Міністерства освіти УРСР від 26 листопада 1980 року “Про роботу загальноосвітніх шкіл Черкаської області по виконанню постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР “Про даліше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці” показує, що на Черкащині у 1980-1981 навчальному році діяло 24 міжшкільні навчально-виробничі комбінати та 5 цехів на підприємствах, на базі яких поглиблену трудову підготовку проходили 75% старшокласників [462].

10. Рішення колегії Міністерства освіти УРСР від 27 травня 1983 року “Про роботу органів і установ народної освіти Сумської області по виконанню постанови ЦК Компартії України “Про роботу Міністерства освіти УРСР по далішому вдосконаленню навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України” відзначає, що “здійснюються заходи щодо вдосконалення трудового навчання і виховання школярів. 85 проц. учнів сільської місцевості оволодівають однією з професій, необхідних підприємствам агропромислового комплексу. Широку підтримку одержала в області ініціатива Вовнянської СШ Шосткинського району по створенню механізованих загонів та Михайлівської СШ Лебединського району по створенню ланок тваринників із випускників шкіл” [464, с. 3].

Як доводить наведений вище перелік документів, Міністерство освіти УРСР прагнуло вдосконалити трудову підготовку учнів загальноосвітніх шкіл. З цією метою воно не лише здійснювало постійний контроль за виконанням у регіонах численних постанов ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР, а й приймало різнопланові рішення, спрямовані на підвищення ефективності трудового навчання і виховання. Їх можна знайти у листі Міністра освіти УРСР “Про поліпшення організації суспільно корисної праці в загальноосвітній школі” (Збірник №8, 1972 р.), наказі Міністерства освіти УРСР №80 від 31 березня 1975 року “Про заходи по далішому поліпшенню навчання, трудового виховання і обслуговування осіб з дефектами розумового і фізичного розвитку в Українській РСР” (Збірник №11, 1975 р.), наказі Міністерства освіти УРСР №214/260 (428) від 30 вересня 1975 року “Про заходи по далішому поліпшенню трудового навчання і виховання учнів сільських загальноосвітніх шкіл” (Збірник №21, 1975 р.), матеріалах про підвищення ефективності використання теплиць загальноосвітніх шкіл республіки (Збірник №23, 1982 р.), інших документах.

Намагання підняти трудове навчання і виховання школярів на більш високий щабель привело до здійснення в 1984 році реформи загальноосвітньої та професійної школи. Її було проголошено на першій сесії Верховної Ради СРСР одинадцятого скликання [340]. На жаль, основні положення реформи так і не втілили в життя повною мірою (наприклад, спроба організувати обов'язкову суспільно корисну продуктивну працю школярів у позаурочний час не була зреалізована).

Водночас, науковці та педагоги-практики продовжували шукати шляхи подальшого вдосконалення трудового навчання і виховання школярів. Одним із них стала, наприклад, розробка наприкінці 80-х років колективом Науково-дослідного інституту трудового навчання і профорієнтації АПН СРСР “Концепции трудовой подготовки учащихся общеобразовательной школы” [224].

Отже, як засвідчує представлена вище інформація, у 70-ті – 80-ті роки ХХ століття Міністерство освіти УРСР та інші керівні органи контролювали та намагалися координувати діяльність загальноосвітніх шкіл щодо організації трудової підготовки учнів. Із цією метою створили відповідне законодавче та нормативно-правове забезпечення.

Аналіз нормативно-правової бази трудової підготовки школярів дозволяє стверджувати, що вона охоплювала всю діяльність школи у цьому напрямі, адже накази, рішення, листи та рекомендації стосувалися як удосконалення трудового навчання та виховання в загальноосвітніх закладах, так і організації та проведення різноманітних конкурсів, олімпіад, виставок, перевірки стану трудової підготовки школярів у різних регіонах республіки та виконання ними основних директивних матеріалів, підготовки кадрів тощо. У подальшому це стало підґрунтям для впорядкування роботи загальноосвітніх шкіл з цього питання.

4.3. Стан трудової підготовки дівчат у загальноосвітніх школах України в 70-80-ті роки ХХ століття

У 70-80-х роках ХХ століття школи України продовжували приділяти досить значну увагу трудовій підготовці підростаючого покоління. У них функціонувала певна система трудового виховання школярів, основними ланками якої були: трудове навчання, допрофесійна і професійна підготовка, суспільно корисна продуктивна праця, профорієнтаційна робота, позакласна і позашкільна робота з технічної творчості та сільськогосподарського дослідництва та інше.

У цей період трудова підготовка дівчат спрямовувалася не лише на виховання всебічно підготовлених будівників комунізму, спроможних якісно виконувати свої професійні обов'язки, а й на виховання жінки, хатньої господині. Відповідно до цього вибудовували зміст навчальних дисциплін трудового спрямування, які учениці вивчали у школі та міжшкільному

навчально-виробничому комбінаті, та обирали форми, методи і засоби трудової підготовки.

Робота загальноосвітніх шкіл спрямовувалася на виконання Постанови ЦК КПУ „О дальнейшем улучшении работы по профориентации и трудовому воспитанию учащихся в общеобразовательных школах Украинской ССР” (1969 р.), Постанови Ради Міністрів УРСР „Про стан та заходи по дальшому поліпшенню трудового навчання і професійної орієнтації учнів загальноосвітніх шкіл республіки” (1976 р.), Постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР „Про дальше удосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл та підготовки їх до праці” (1977 р.), Постанови Ради Міністрів УРСР „О мерах по дальнейшему укреплению учебно-материальной базы общеобразовательных школ по трудовому обучению учащихся” (1978 р.), Постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР „Об улучшении трудового воспитания, обучения и профессиональной ориентации школьников и организации их общественно полезного, производительного труда” (1984 р.) тощо. Ними передбачалося зміцнення матеріальної бази шкіл, збільшення кількості міжшкільних навчально-виробничих комбінатів і часу, що відводився на вивчення трудового навчання у старших класах, закріплення за школами базових підприємств тощо.

Невідомою складовою роботи партійних комітетів, профспілкових органів, органів народної освіти і педагогічних колективів шкіл стало систематичне обговорення питань трудового виховання та професійної орієнтації школярів, організації шефської роботи тощо. Остання не обмежувалася матеріальною допомогою. На першому плані тут була виховна робота, психологічна та практична підготовка школярів до свідомого вибору професії, прищеплення їм любові до праці, бажання працювати на благо батьківщини [86].

Завдяки спільним зусиллям педагогічних колективів та трудових колективів базових підприємств школи проводили цілеспрямовану, планомірну роботу зі створення умов для підвищення якості й ефективності трудового навчання учнів усіх вікових груп, побудови цілісної системи формування трудових умінь і навичок, професійної орієнтації школярів, підготовки їх до трудової діяльності.

Результатом такої роботи стало створення при школах комплексів, до яких входили: навчально-методичний кабінет професійної орієнтації; майстерні для обробки дерева і металу; кабінет обслуговуючої праці; пришкільна навчально-дослідна ділянка; теплиця; кролеферма [87].

У 70-80-ті роки ХХ століття у школах республіки продовжували запроваджуватися нові програми з трудового навчання та відбувалася подальша диференціація змісту цієї навчальної дисципліни.

Унаслідок зазначеного, трудове навчання хлопців і дівчат суттєво розрізнялося, а у програмах трудового навчання для міських і сільських шкіл був наявний чіткий розподіл видів робіт для кожної статі (табл. 4.1).

Таблиця 4.1

**Розподіл годин трудового навчання в 4-8 класах міських шкіл
за видами робіт**

Види робіт	IV клас		V клас		VI клас		VII клас		VIII клас	
	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата
Елементи механізації і технології обробки деревини	22	-	22	-	22	-	22	-	-	-
Елементи механізації і технології обробки металів і пластмас	20	20	20	20	20	20	20	20	24	24
Початкові елементи електротехніки	8	8	8	8	8	8	8	8	34	34
Технічне моделювання і конструювання	8	4	8	4	8	4	8	4	10	10
Обслуговуюча праця	-	26	-	26	-	26	-	26	-	-
Сільськогосподарська праця	10	10	10	10	10	10	10	10	-	-
Всього	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68
Навчально-виробнича практика (годин на рік):										
- на роботу в майстернях;			9	-	12	-	24	-	-	-
- на сільськогосподарську працю;			9	9	12	12	24	24	-	-
- на обслуговуючу працю.			-	9	-	12	-	24	-	-
Всього			18	18	24	24	48	48	-	-

Джерело: [486].

Дівчата, учениці 4-8 класів, не вивчали розділ „Елементи механізації і технології обробки деревини”, а хлопці – розділ „Обслуговуюча праця”. Інші розділи („Елементи механізації і технології обробки металів і пластмас”, „Початкові елементи електротехніки”, „Технічне моделювання і конструювання”, „Сільськогосподарська праця”) вивчали всі учні.

Кількість годин, які відводили на вивчення дівчатами окремих розділів програми в міських і сільських школах, була різною. Так, у сільських школах у порівнянні з міськими значно збільшена кількість годин на вивчення ученицями розділу „Сільськогосподарська праця”, а на вивчення розділів „Елементи механізації і технології обробки металів і пластмас” та „Обслуговуюча праця” – відповідно зменшена [486; 487]. Розподіл годин трудового навчання дівчат за розділами навчальної програми на 1970-1971 навчальний рік представлено в табл. 4.2.

Аналіз даних табл. 4.2 показує, що в міських і сільських школах учениці 8 класу, як і в 60-ті роки, не вивчали розділ „Обслуговуюча праця”. Натомість майже половина навчального часу (більш ніж 30 год.) відводилася на вивчення ними розділу „Початкові елементи електротехніки”, що, з одного боку, мало сприяти формуванню в дівчат політехнічного кругозору, а з іншого – не відповідало інтересам представниць жіночої статі. До того ж, у

багатьох школах не було відповідної навчально-матеріальної бази. Як наслідок, практичні заняття з електротехніки не проводилися, а дівчата вивчали лише теоретичний матеріал.

Таблиця 4.2

Розподіл годин трудового навчання дівчат у міських і сільських школах за розділами навчальної програми (1970-1971 н. р.)

Розділи навчальної програми	Клас, у якому навчалися дівчата									
	4		5		6		7		8	
	Міські школи	Сільські школи	Міські школи	Сільські школи	Міські школи	Сільські школи	Міські школи	Сільські школи	Міські школи	Сільські школи
Елементи механізації і технології обробки металів і пластмас	20	16	20	16	20	16	20	16	24	16
Початкові елементи електротехніки	8	8	8	8	8	8	8	8	34	32
Технічне моделювання і конструювання	4	4	4	4	4	4	4	4	10	4
Обслуговуюча праця	26	22	26	22	26	22	26	22	-	-
Сільськогосподарська праця	10	18	10	18	10	18	10	18	-	16
Всього	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68
Навчально-виробнича практика годин на рік:	-	-	9	12	12	18	24	36	-	-
- на с/г працю;	-	-	9	6	12	6	24	12	-	-
- на обслуговуючу працю	-	-	9	6	12	6	24	12	-	-
Всього	-	-	18	18	24	24	48	48	-	-

Джерело: [486; 487].

На початку 70-х років ХХ століття (через 10 років після запровадження у школах України домоводства) в багатьох школах республіки продовжувало бракувати кабінетів обслуговуючої праці, а тому швейні машини, якщо вони були наявні, стояли у звичайних класах (додаток Д.1). Подекуди вони не працювали, а лише виконували роль експонатів. Така картина була характерна і для міських, і для сільських шкіл.

Ситуація суттєво не змінилася і наприкінці 70-х років. Так, у 1976 році у багатьох школах Волинської, Закарпатської, Кримської, Миколаївської, Ровенської та Чернівецької областей кабінети обслуговуючої праці були відсутні [268, арк. 32].

У значній частині шкіл, де кабінети обслуговуючої праці створили, не вистачало необхідного обладнання. Матеріальна база цих кабінетів не відповідала вимогам часу, оскільки бракувало швейних машин, столів для розкроювання тканини, шаф для зберігання роздаткового матеріалу, не було примірочних та технічних засобів навчання тощо. До того ж багато швейних машин знаходилися в неробочому стані, наочні посібники розташовувалися у випадкових місцях, а в деяких школах взагалі не було кабінетів обслуговуючої праці.

Разом із тим, кількість загальноосвітніх шкіл, які мали кабінети обслуговуючої праці, в 70-ті – на початку 80-х років невпинно зростало. Збільшувалася й кількість справних швейних машин (див. додаток Д.1 та табл. 4.3).

Таблиця 4.3

**Відомості про школи, які мали кабінети обслуговуючої праці,
та кількість справних швейних машин**

Показники	Навчальний рік	Школи			
		Початкові	Восьмирічні	Середні	Усього
Кількість шкіл, які мали кабінети обслуговуючої праці	1978-1979	–	2383	5324	7707
	1979-1980	–	3600	6375	9975
	1980-1981	–	4432	6994	11426
	1981-1982	–	4592	7205	11797
	1982-1983	–	4395	7332	11727
	1983-1984	–	4309	7423	11732
	1984-1985	–	4051	7390	11441
	1985-1986	–	2806	6701	9507
	1987-1988	–	2597	6645	9242
	1989-1990	–	1909	6955	8864
	1990-1991	–	1689	7055	8744
Кількість справних швейних машин	1972-1973	66	16238	30792	47096
	1975-1976	74	14986	34229	49289
	1976-1977	58	14857	37447	52362
	1977-1978	63	16151	40450	56664
	1978-1979	58	16515	41824	58397
	1979-1980	52	17003	44692	61747
	1980-1981	35	17388	46437	63860
	1981-1982	37	16862	46591	63490
	1982-1983	34	16226	46953	63213
	1983-1984	40	15442	47066	62548
	1984-1985	38	14948	46650	61636

Джерела: [139; 360; 597; 598; 605-615].

У другій половині 80-х років, як доводить інформація табл. 4.3 та додатку Д.1, кількість кабінетів обслуговуючої праці почала зменшуватися. Так, якщо в 1983-1984 навчальному році їх було 11732, то в 1990-1991 – лише 8744. Подібна динаміка спостерігалася й стосовно справних швейних

машин. Найбільше їх було в 1980-1981 навчальному році (63860 шт.), а в подальшому цей показник зменшився.

Крім того, уроки обслуговуючої праці подекуди проводили з численними порушеннями (недостатнє унаочнення, незначна кількість роздаткового матеріалу, недотримання правил безпечної праці та програми з даної дисципліни тощо). У кабінетах обслуговуючої праці не велася необхідна документація (журнали для інструктажів з техніки безпеки, перспективні плани доукомплектування кабінетів, їх паспорти), а також бракувало картотек, стендів, виставок та ін. [88, арк. 237].

Слід також зауважити, що у 70-ті роки зміт програм з трудового навчання, за якими навчалися учениці загальноосвітніх шкіл України, майже не враховував національних особливостей. Наприклад, у програмах для 4-8 класів міських і сільських шкіл, виданих відповідно в 1970 та 1971 роках, є лише згадка про українські народні вишивки та технологію їх виконання.

У 80-ті роки ситуація дещо покращилася. У програмах з трудового навчання, виданих в 1986 році [491], хоч і немає термінів: „українська”, „національна” тощо, які позначали б приналежність навчального матеріалу до національної культури, але вони містять цікаву варіативну частину. Вона складається з таких варіантів: „Елементи палітурної справи”, „Заготівля продуктів”, „Кулінарні роботи”, „Вузликівне плетіння в техніці макраме”, „Художня обробка деревини у відповідності до традицій місцевих народних промислів”, „Художня обробка металу у відповідності до традицій місцевих художніх промислів”, „Художня обробка тканини у відповідності до традицій місцевих народних художніх промислів”, „Виготовлення та оздоблення виробів в'язанням”, „Озеленення території населених пунктів”. Це свідчить про намагання через зміст трудового навчання передати учням інформацію про найбільш суттєві досягнення декоративно-ужиткового мистецтва, ознайомити школярів з основними видами діяльності, якими традиційно займалося населення України.

Досягти цієї мети можна було й за рахунок вибору адміністрацією школи спільно з учителями одного або кількох варіантів (для кожного класу свій варіант) організації трудового навчання дівчат. При цьому виходили з наявної матеріальної бази, кваліфікації вчителів та промислового оточення школи.

Новою програмою з трудового навчання учнів 5-7 класів (1986 р.) [491] передбачалося три варіанти стабільної частини: перший – для хлопців і дівчат, другий – для дівчат, третій – для хлопців.

За першим варіантом програми дівчата навчалися разом із хлопцями. Тому вчителі диференційовано підходили до підбору об'єктів і нормування їх праці, використовували доступні для дівчат інструменти та вироби.

За другим – дівчата навчалися окремо від хлопців, що створювало широкі можливості для підбору більш складних об'єктів праці, які були до вподоби представницям жіночої статі. Якщо в першому варіанті передбачено вивчення всіх запропонованих у програмі матеріалів, то у другому – вилучено тему „Ручна і механізована обробка деревини” та збільшено

кількість годин на вивчення дівчатами тем „Ручна і механізована обробка тканин” та „Робота з харчовими продуктами”. Це пояснювали тим, що переважна більшість жінок працює у швейній і текстильній промисловості та сфері обслуговування [337, с. 2].

У програмі 1986 року в порівнянні з попередніми програмами дещо змінилася кількість годин, які відводили на вивчення окремих розділів, та назви останніх. Тепер вони називалися: „Основи техніки”, „Обробка матеріалів”, „Сільськогосподарська праця”, але в межах цих розділів учениці вивчали той самий навчальний матеріал, що і раніше.

Окрім цього, програма містить варіативну частину, яка дозволяє урахувати особливості представниць жіночої статті та їх інтереси при організації позаурочної роботи з трудового навчання. Варіанти обирали залежно від „наявності достатньої кількості робочих місць, можливостей реалізації продукції і відповідної кваліфікації вчителя трудового навчання” [337, с. 3].

Відповідно до варіативної частини програми учениці 5-7 класів мали можливість вивчати елементи палітурної справи, заготівлю продуктів, кулінарні роботи, вузликоне плетіння технікою макраме, художню обробку тканин за традиціями місцевих народних художніх промислів (обробка тканини художніми швами, вишиванням, аплікацією і розписом, виготовлення і прикрашення виробів в’язанням), озеленення території населених пунктів та інше.

Усі варіанти варіативної частини даної програми за своїм змістом узгоджені з окремими темами стабільної частини програми, а інструменти, обладнання, прийоми та операції, якими оволодівали учні під час виконання практичних робіт, у більшості випадків були спільними або подібними. До того ж, значну частину робіт для реалізації змісту певного варіанту можна було виконати при вивченні основної (стабільної) частини програми (наприклад, на уроках трудового навчання дівчата виготовляли швейні вироби, а на заняттях гуртка оздоблювали їх відповідно до традицій місцевих народних промислів) [337, с. 42].

У варіанті програми трудового навчання учнів 5-7 класів 1987 року, за яким навчалися дівчата, знову (як і в кінці 50-х років) з’явилася тема „Ручна і механізована обробка деревини”. Її протягом 8 годин вивчали учениці 6 класу, а ті дівчата, які проходили трудове навчання разом із хлопцями, ознайомлювалися з цією темою більш детально в 5 і 6 класах [491; 496].

Заняття учнів 4-8 класів з трудового навчання проводилися здвоєними уроками. Для трудового навчання і навчально-виробничої практики кожен 4-10 клас за наявності у ньому більше 25 учнів поділявся на дві підгрупи (до однієї, як правило, входили хлопці, а до іншої – дівчата). Години навчально-виробничої практики в 5-7 класах входили до кількості годин, відведених на суспільно корисну працю і використовувалися після екзаменів або протягом навчального року [293].

У 70-80-ті роки ХХ століття посилилася увага до професійної орієнтації учнів, яка стала невідомою складовою виховної роботи кожної школи України.

Для більш ефективної організації роботи з профорієнтації учнів у школах створили відповідні кабінети (додаток Д.1 та табл. 4.4).

На їх базі працювали ради з профорієнтації, до складу яких включали керівників підприємств, медичних працівників, класних керівників 8-10 класів, батьків учнів. Вони допомагали учням у виборі майбутньої професії. Таку ж місію виконували наставники – фахівці, які за власним бажанням навчали молодь професійній майстерності.

Ознайомитись з різними професіями учениці могли під час екскурсій у ПТУ та на базові підприємства, де не тільки демонстрували навчально-матеріальну базу, а й організовували зустрічі з випускниками – молодими робітниками, які мали певні досягнення на трудовій ниві.

Таблиця 4.4

Відомості про кількість кабінетів професійної орієнтації у школах України

Навчальний рік	Школи		
	Восьмирічні	Середні	Всього
1981-1982	–	7027	7027
1982-1983	4	7734	7738
1983-1984	10	7857	7867
1984-1985	1	7899	7900
1985-1986	8	7663	7671
1987-1988	518	7408	7926
1989-1990	376	5708	6104
1990-1991	287	4123	4410

Джерела: [597; 598; 610-615].

Для ознайомлення учнів зі світом професій проводили масові виховні заходи: олімпіади з трудового навчання, конкурси на кращого по професії, змагання юних механізаторів, операторів машинного доїння, злети представників трудових об'єднань школярів, виставки технічної творчості, зустрічі з передовиками виробництва тощо. Вони підвищували престиж масових професій та сприяли активізації трудового навчання і виховання школярів.

Ознайомлення дівчат з професіями відбувалося також на уроках трудового навчання та під час вивчення інших предметів. Наприклад, на уроках хімії їм розповідали про професії сталевара, оператора, лаборанта, інженера-технолога; на уроках біології – про професії овочівника, виноградаря, садовода, хлібороба тощо [193, арк. 137]. А після проведення у 1984 році реформи загальноосвітньої та професійної школи ці завдання виконували у процесі вивчення учнями нового навчального предмета „Основи виробництва. Вибір професії”.

Набути професійної майстерності дівчата могли і під час допрофесійної та професійної підготовки, яка в 70-80-ті роки ХХ століття в загальноосвітніх школах України була на одному з перших місць.

Для допрофесійної та професійної підготовки старшокласниць використовували матеріальну базу шкіл (див. додаток Д.1) та підприємств республіки. Так, наприклад, швейну справу дівчата мали можливість опанувати у шкільних швейних майстернях (табл. 4.5).

Таблиця 4.5

Відомості про школи, які мали швейні майстерні

Навчальний рік	Школи			
	Початкові	Восьмирічні	Середні	Всього
1972-1973	–	229	1352	1581
1975-1976	–	254	1841	2095
1976-1977	–	294	2061	2355
1977-1978	–	386	2417	2803
1978-1979	–	260	1811	2071
1979-1980	–	243	1576	1819
1980-1981	–	185	1497	1682
1981-1982	–	153	1087	1240
1982-1983	–	105	908	1013
1983-1984	–	95	848	943

Джерела: [139; 360; 605-612].

Аналіз показників табл. 4.5 дозволяє стверджувати, що кількість шкільних швейних майстерень (особливо в 1977-1978 навчальному році) була досить суттєвою. Зазначене дозволяло багатьом дівчатам вивчати швейну справу в тих школах, де вони навчалися. Інші могли зробити це на базі міжшкільних навчально-виробничих комбінатів (починаючи з 1974 року), навчальних цехів і ділянок підприємств, міжшкільних навчально-виробничих майстерень, професійно-технічних училищ (додаток Д.2).

Так, учениці СШ № 31 м. Херсона вивчали швейну справу на базі фабрики індивідуального пошиття одягу „Світанок” та фабрики „Більшовичка”, а учениці СШ № 2 с. Велика Лепетиха Херсонської області – у спеціально обладнаних приміщеннях своєї школи [89; 509].

Як уже зазначалося, на початку 70-х років допрофесійну та професійну підготовку старшокласників організували в багатьох школах України, зокрема в деяких за постановою Ради Міністрів УРСР та в тих, які самі виявили ініціативу. Як результат, в Україні почала зростати кількість шкіл, які здійснювали допрофесійну та професійну підготовку (табл. 4.6).

На базі цих шкіл на початку 70-х років отримували професійну підготовку як хлопці, так і дівчата. Разом із тим, учениці обирали для вивчення наступні професії: агрохімік-лаборант, бібліотекар, бухгалтер, вихователь дитячого садка, в'язальниця, друкарка, квітовод-декоратор, кондитер, контролер, кулінар, овочевод, перекладач, поліграфіст, продавець,

програміст, старша-піонервожата, телеграфіст, телефоніст, ткаля, товарознавець, фізик-лаборант, хімік-лаборант, швея, швея-трикотажниця та ін. [512, арк. 1-4].

Таблиця 4.6

Інформація про виробниче (професійне) навчання учнів загальноосвітніх шкіл України

Навчальний рік	Кількість		
	шкіл, які здійснювали професійну підготовку	учнів, охоплених професійною підготовкою	спеціальностей, які опановували учні
1970-1971	1317	128077	
1971-1972	1768	біля 400000	
1973-1974	2486		
1975-1976	3966	біля 500000	понад 80

Джерела: [34, арк. 1; 44, арк. 4; 226, арк. 93; 268, арк. 39].

Виробниче навчання старшокласників у більшості випадків здійснювалося за такими напрямками: сільське господарство, промисловість, будівництво, побутове обслуговування (табл. 4.7).

Таблиця 4.7

Інформація про основні напрями виробничого навчання учнів загальноосвітніх шкіл України (1971-1972 н. р.)

Напрями виробничого навчання	Кількість профілів	Кількість шкіл, які здійснювали виробниче навчання	Кількість учнів, охоплених виробничим навчанням
Сільське господарство	12	821	63659
Промисловість	39	33	98494
Будівництво	6	80	6973
Побутове обслуговування	26	340	30351

Джерело: [44, арк. 1-3].

При цьому, як видно з табл. 4.7, переважна кількість учнів опановувала спеціальності, які в подальшому надавали змогу працювати в сільському господарстві та на промислових підприємствах (відповідно 63659 та 98494 учнів). Деяко менше школярів вивчали професії сфери побутового обслуговування (30351). Серед останніх були такі, що найбільше подобались дівчатам (табл. 4.8).

Розподіл учнів 9-10 класів за окремими професіями сфери побутового обслуговування (1971-1972 н. р.)

Професії сфери побутового обслуговування	Кількість шкіл, де здійснювали професійну підготовку	Кількість учнів, охоплених професійною підготовкою	
		дев'ятикласників	десятикласників
Швея	183	11359	8015
Секретар-друкарка	21	1266	422
Продавець	18	501	402

Джерело: [44, арк. 3].

Як показує аналіз інформації, представленої в табл. 4.8, 19374 учня 9-10 класів, які навчалися в 183 школах, опанували професію швачки. Щодо інших професій сфери побутового обслуговування, то досить популярними були професії секретаря-друкарки та продавця, проте, в 1971-1972 навчальному році їх вивчали лише в 21 та 18 школах.

Не зважаючи на те, що на початку 70-х років професійною підготовкою охоплювали значну частину учнів, які здобували спеціальності трактористів, водіїв, овочівників-механізаторів, будівельників, ткаць, швей, кіномеханіків, креслярів та ін., належна матеріальна база була далеко не в усіх закладах [89, арк. 29]. Тому її продовжували створювати, зокрема шляхом організації та облаштування міжшкільних навчально-виробничих комбінатів (МНВК).

Цю роботу розпочали після 23 серпня 1974 року, коли Рада Міністрів СРСР прийняла постанову № 662 „Об организации межшкольных учебно-производственных комбинатов трудового обучения и профессиональной ориентации учащихся”.

У 1975 році в Україні кількість МНВК становила 44, а в 1976 – 163. На їх базі опанувало різні виробничі професії майже 175 тисяч учнів [205, арк. 34].

Проте, низка облвиконкомів республіки повільно розгортали свою діяльність у зазначеному напрямку. Тому в 1976 році у Волинській, Житомирській, Закарпатській, Київській, Львівській, Полтавській, Хмельницькій, Чернівецькій та Чернігівській областях не було жодного МНВК [268, арк. 33].

Створення мережі МНВК потребувало відповідного матеріально-технічного оснащення, частину якого передали школи. Це привело до зменшення на початку 80-х років ХХ століття показників, що характеризували матеріально-технічну базу загальноосвітніх шкіл (див. додаток Д.1).

Кількість МНВК зростала досить швидко. Поступово їх організували в усіх містах та районних центрах України. При цьому, в одному місці могло бути кілька комбінатів. Унаслідок зазначеного, наприклад, у 1988-1989 навчальному році в республіці працювало 507 МНВК (373 в містах та 134 в сільській місцевості), а кількість робочих місць у них становила 61741 (додаток Д.3).

У МНВК дівчата могли реалізувати своє прагнення отримати „суто жіночу” професію. Таку ж можливість надавала значна частина міських і сільських шкіл з поглибленим трудовим навчанням, де учениці отримували вміння і навички, необхідні при обробці тканини, виконанні сільськогосподарських робіт, при роботі на підприємствах торгівлі і громадського харчування та інші.

Для допрофесійної та професійної підготовки, яка здійснювалася під час трудового навчання учнів 9-10 класів у школах, міжшкільних майстернях, міжшкільних навчально-виробничих комбінатах, навчальних цехах і дільницях підприємств, відводили 4 години на тиждень (як правило, в один день). У міжшкільних навчально-виробничих комбінатах за необхідності кількість годин на трудове навчання учнів 9-10 класів могла бути збільшена за рахунок факультативних занять або виробничої практики до 5-6 годин. Трудове навчання старшокласників у міжшкільних навчально-виробничих комбінатах проводилось з навчальною групою (бригадою), до якої входили 25-30 учнів з однієї або кількох різних шкіл. Ці групи при практичному навчанні і продуктивній праці з тих профілів, де використовується великогабаритне обладнання, поділялися на дві підгрупи [293].

Профілі трудової підготовки в МНВК обирали відповідно до потреб у кадрах навколишніх підприємств, колгоспів, радгоспів, установ тощо. Найбільш поширеними спеціальностями, за якими навчалися дівчата, були: майстри машиного доїння, професії текстильного виробництва, сфери побутового обслуговування населення, медичної галузі та ін. [86; 663]. Більш широко ці профілі представлено та охарактеризовано в додатку Д.4. Крім того, у табл. 4.9 та додатку Д.5 подано відомості про учнів загальноосвітніх шкіл України, які склали кваліфікаційні экзамені в 1986-1991 роках.

Таблиця 4.9

Відомості про учнів загальноосвітніх шкіл України, які склали кваліфікаційні экзамені в 1986-1991 роках

Галузі народного господарства	Кількість учнів, які склали кваліфікаційні экзамені					
	1986	1987	1988	1989	1990	1991
Всього учнів	222697	244335	235002	213631	188232	183304
Промисловість	60479	75578	69680	61382	53924	51992
Сільське господарство	81554	84067	78986	69185	55519	47933
Лісове господарство	418	578	308	348	2661	191
Транспорт і зв'язок	38018	37551	36315	34045	31702	32945
Будівництво	9997	11654	10092	8954	5388	4418
Торгівля і громадське харчування	9649	12745	14121	14450	12878	13178
Житлове комунальне господарство та побутове обслуговування населення	5683	3486	2738	2067	1713	2958
Інші галузі	16899	18676	22762	23200	26842	29889

Джерела: [511; 600; 601; 603; 604; 616].

На жаль, аналіз показників табл. 4.9 та додатку Д.5 не дозволяє зробити висновок про те, скільки дівчат було серед учнів, які склали кваліфікаційні екзамени з тих чи інших галузей народного господарства. Можна лише констатувати, що на зламі 80-90-х років їх кількість значно зменшилася в порівнянні, наприклад, із 1987 роком, оскільки меншою стала загальна кількість школярів, які успішно склали кваліфікаційні екзамени.

Щодо участі дівчат у суспільно корисній праці, то в 70-80-ті роки ХХ століття вона значно розширилася. Учениці працювали на навчально-дослідних ділянках, у підсобному господарстві, у таборах праці і відпочинку, шкільних лісництвах, теплицях, на кролефермах, а також допомагали дорослим у сільському господарстві, на виробництві, виконували замовлення школи тощо. Значна кількість дівчат разом із хлопцями працювала у складі учнівських навчально-виробничих бригад, різноманітних трудових об'єднань, учнівських кооперативів (додаток Д.6).

Як відомо, починаючи з 1984 року (після реформи загальноосвітньої та професійної школи), на кілька років основою навчальних програм із трудового навчання стала суспільно корисна продуктивна праця учнів. Тому швидко почала зростати кількість шкіл, в яких учні на заняттях виконували замовлення підприємств, колгоспів, а також задовольняли потреби своєї школи. Зокрема, дівчат і хлопців залучали до виконання планів продовольчої програми. Вони вирощували та збирали сільськогосподарські культури, брали участь у заготівлі кормів для тварин та доглядали за ними [87]. Крім того, учні виготовляли різноманітні вироби, які були конче необхідні в різних галузях народного господарства: щітки, тара, лопати, стільці для доярок, іграшки та інше [642].

Продуктивну працю часто організовували безпосередньо на виробництві, де учениці мали можливість одразу побачити результати своєї роботи. Це особливо стосувалося сільськогосподарської галузі. Тут до організації продуктивної праці учнів долучалися правління колгоспів і радгоспів, передовики виробництва тощо.

Удосконалення набутих дівчатами на уроках трудового навчання вмінь і навичок відбувалося як під час суспільно корисної продуктивної праці, так і під час трудової практики, на що у програмі відводились спеціальні години. На цих заняттях учениці виконували різноманітні замовлення місцевих підприємств; шили постільну білизну, нарукавники, фартухи, рукавиці, торбинки для насіння, добрив тощо, виготовляли штучні квіти, кошики, іграшки та ігри для дитячого садка; солили та маринували овочі та фрукти, готували окремі страви, займалися заготівлею продуктів для шкільної їдальні; в'язали рукавиці, шапки, шарфи; виготовляли вироби в техніці макраме, виконували сільськогосподарську роботу тощо [337, с. 140-147].

На жаль, обов'язкова суспільно корисна продуктивна праця, яка мала на меті створення передумов для засвоєння політехнічних знань і умінь у процесі практичної діяльності школярів та була спрямована на подолання формального характеру знань, не витримала випробувань часом. У значній мірі так сталося тому, що зміст праці не був пов'язаний з використанням

сучасної техніки, у процесі практичної діяльності учні не отримували нових політехнічних знань і не могли творчо застосовувати ті, що мали. Подекуди праця була нецікавою для дітей, вони виконували її з примусу педагогів, а про здійснення творчого задуму, про велику і напружену працю, що веде до піднесення всіх сил людини, лише мріяли або навіть і не думали, підкоряючись обставинам [642].

Спроби організувати в позаурочний час обов'язкову суспільно корисну продуктивну працю школярів і здійснити на базі міжшкільних навчально-виробничих комбінатів якісну допрофесійну та професійну підготовку старшокласників були невдалими. Тому, починаючи з 1988 року, роботу з втілення в життя шкільної реформи поступово припинили. Це можна пояснити відсутністю належної матеріально-технічної бази, недостатньою кількістю робочих місць для школярів, формальним закріпленням за школами частини базових підприємств, іншими причинами об'єктивного та суб'єктивного характеру.

Унаслідок зазначеного, у школах зменшилася кількість навчально-виробничих майстерень для суспільно корисної праці (табл. 4.10).

Таблиця 4.10

Відомості про навчально-виробничі майстерні для суспільно корисної праці, які обладнали базові підприємства

Навчальний рік	Школи			
	Початкові	Восьмирічні	Середні	Всього
1985-1986	–	346	1335	1681
1987-1988	–	18	176	194
1989-1990	–	1	112	113
1990-1991	–	1	118	119

Джерела: [597; 598; 614; 615].

Так, якщо у 1985-1986 навчальному році (одразу після реформи загальноосвітньої та професійної школи) кількість навчально-виробничих майстерень для суспільно корисної праці складала 1681, то в подальші роки, наприклад, у 1987-1988 навчальному році цей показник становив 194. Більш детальну інформацію можна знайти в додатку Д.1.

Наприкінці 80-х років у пояснювальних записках навчальних планів денних загальноосвітніх шкіл УРСР з'явилося таке роз'яснення: „Професійне навчання здійснюється за бажанням учнів та батьків при наявності необхідних умов, потреб регіону у робітничих кадрах”. На професійне навчання учнів 10-11 класів відводили години, передбачені навчальним планом на трудове і профільне навчання. З цією ж метою можна було використовувати також навчальні плани для шкіл з поглибленим трудовим і професійним навчанням [290, с. 6].

У цей період для ознайомлення школярів зі світом професій у процесі трудового навчання в першому півріччі 9-го класу почали викладати курс

“Основи вибору професії” (17 год.). Для занять з даного курсу кожен клас (група) поділявся на дві підгрупи в порядку, встановленому для уроків трудового навчання у школах і для навчальних груп у міжшкільних НВК, навчальних цехах і дільницях підприємств [там само, с. 6].

Таким чином, наприкінці 80-тих років ХХ століття у школах України існувала система трудового виховання дівчат, що поєднувала трудове навчання, допрофесійну й професійну підготовку, суспільно корисну продуктивну працю, профорієнтаційну роботу, позакласну й позашкільну роботу з технічної творчості та сільськогосподарського дослідництва та інше.

Водночас, у ній спостерігалось чимало недоліків. Одним із них стало те, що серед загальноосвітніх шкіл залишилися такі, в яких не було майстерень. Кількість таких шкіл майже не змінювалася протягом 1975-1988 років і складала в різні періоди від 74 до 92 (див. додаток Д.1). Крім того, за два десятиріччя у школах майже вдвічі зменшилася кількість навчально-дослідних ділянок (табл. 4.11).

Таблиця 4.11

Відомості про навчально-дослідні ділянки в загальноосвітніх школах України

Навчальний рік	Школи			
	Початкові	Восьмирічні	Середні	Всього
1972-1973	6984	10658	6883	24525
1975-1976	4645	9781	7271	21697
1976-1977	4087	9471	7332	20890
1977-1978	3636	9260	7343	20239
1978-1979	3329	9045	7350	19724
1979-1980	3224	8901	7333	19458
1980-1981	3007	8775	7383	19165
1981-1982	2867	8631	7416	18914
1982-1983	2686	8423	7442	18551
1983-1984	2534	8330	7465	18329
1984-1985	2414	8201	7480	18095
1985-1986	2213	7870	7466	17549
1987-1988		7692	7482	17084
1990-1991		6202	7194	13938

Джерела: [139; 360; 598; 605-615].

Представлена в табл. 4.11 інформація показує, що кількість навчально-дослідних ділянок зменшилася в початкових (з 6984 до 2213) та восьмирічних (з 10658 до 6202) школах, а в середніх дещо зросла. У загальному заліку зменшення у школах кількості навчально-дослідних ділянок було дуже суттєвим.

Серед інших недоліків варто назвати те, що в Україні так і не створили належну матеріально-технічну базу для ефективної організації трудової підготовки учнів. Це заважало якісно організувати в позаурочний час обов’язкову суспільно корисну продуктивну працю школярів, здійснювати на

базі міжшкільних навчально-виробничих комбінатів якісну допрофесійну та професійну підготовку старшокласниць та інше.

Вищезазначене привело до негативних наслідків (наприклад, до того, що з 1988 року поступово припинили втілювати в життя реформу загальноосвітньої та професійної школи) та зумовило необхідність чергових змін у трудовій підготовці дівчат. Їх певною мірою було внесено, починаючи з 1991 року, у загальноосвітні школи незалежної України.

РОЗДІЛ V

СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ТРУДОВОЇ ПІДГОТОВКИ ДІВЧАТ У НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ (З 1991 Р.)

5.1. Основні підходи до організації трудової підготовки дівчат у загальноосвітніх школах України в 90-ті роки ХХ століття

На початку 90-х років (після отримання Україною незалежності) в освітній системі розпочато кардинальні перетворення, значною мірою пов'язані з пошуком нових концептуальних засад її розвитку, шляхів співробітництва зі світовим освітнім простором. У зв'язку з цим особливого значення почали надавати ідеям полікультурної освіти та національному вихованню підростаючого покоління. Реалізацію зазначених завдань певною мірою поклали на трудову підготовку, оскільки вона містить значні можливості для ознайомлення учнівської молоді як із світовими, так і з національними культурними цінностями.

Починаючи з 1991 року, трудове навчання та виховання школярів почали поступово набувати національного характеру. Одним із найбільш ефективних засобів, за допомогою якого учнів прилучали до надбань національної культури, стало декоративно-ужиткове мистецтво. Це довели В.Мусієнко, Р.Захарченко, В.Сидоренко та Д.Тхоржевський у своїй роботі „Прилучення учнів до національної культури в процесі трудового навчання”, а також досвід роботи загальноосвітніх шкіл України.

Для ознайомлення дівчат з національною культурою та традиціями декоративно-ужиткового мистецтва вчителі трудового навчання використовували твори В.Білецької „Українські сорочки, їх типи, еволюція й орнаментация”, Г.Стельмашук Г. „Український одяг XVII – початку XIX ст. в акварелях Ю.Глаговського”, „Традиційні головні убори українців” тощо. Ученицям повідомляли історичні відомості про розвиток художньої творчості людства, навчали їх основним прийомам плетіння з рослинного матеріалу, макраме, вишивки, інших видів декоративно-ужиткового мистецтва.

У багатьох загальноосвітніх школах України з'явилися кімнати-музеї „Світлиця” – результат пошуково-дослідної роботи учнів та їх невтомної праці щодо відновлення виробів декоративно-ужиткового мистецтва, створення їх копій, оформлення інтер'єру тощо.

У них дівчата разом із хлопцями не тільки навчалися декоративно-ужитковому мистецтву, а й засвоювали морально-етичні норми поведінки, вивчали історію рідного краю, брали участь у численних виховних заходах (уроки народознавства, календарно-обрядові свята, вечорниці тощо). Так, на заняттях секції „Дідусева майстерня” учні вчилися виготовляти вироби і

прикраси з дерева, предмети домашнього вжитку (дерев'яні миски, розділовочні дошки, столи, ослони тощо), у „Майстерні художнього обробітку” – писанки та інші художні вироби, на заняттях секції рукоділля – вишиванки, в'язані та швейні вироби [709, с. 44].

Опанувати різні види декоративно-ужиткового мистецтва дівчата могли на уроках трудового навчання та заняттях різноманітних гуртків, адже наприкінці ХХ століття до їхніх програм включено чимало тем, пов'язаних з українською національною культурою. Серед них: „Естетичне оформлення зеленої зони території з використанням національного стилю”, „Традиційні основи харчування українців”, „Традиції українського писанкарства”, „Обрядовість у національній кухні України”, „Поєднання різних технік вишивання в українській народній вишивці”, „Український національний дизайн” та інші [637].

У 90-ті роки з програм трудового навчання для дівчат виключено розділи „Обробка деревини” та „Обробка металів”, що вивільнило час та, зокрема, створило додаткові можливості для вивчення ученицями різних видів декоративно-ужиткового мистецтва. Значні можливості для цього мало також профільне навчання учнів.

На початку 90-х років трудове навчання учениць 5-7-х класів здійснювалося за програмами 1987 і 1988 років, у 8-9-х класах – з урахуванням змісту навчання у попередньому навчальному році і наявної матеріальної бази Рішення про вибір програми приймала адміністрація школи. Могли бути різні варіанти: продовжити профільне навчання згідно з інструктивним листом Міносвіти СРСР від 28 липня 1986 року №70-М; навчатися за програмами видання 1984-1986 років, зробивши відповідні корективи і збільшивши час на практичні роботи учнів; або за орієнтовними тематичними планами. При цьому профіль “Електромонтажні роботи” рекомендували вивчати в усіх школах [441; 443].

У 10-11 класах трудова підготовка дівчат здійснювалася за програмами видання 1984-1987 років, при цьому вносилися корективи відповідно до кількості годин, відведених навчальним планом.

У цих класах запроваджувалося профільне навчання (у межах передбачених годин). Воно мало на меті „забезпечити допрофесійну підготовку старшокласників у тій галузі знань, в якій у них проявились стійкі інтереси і здібності”. Школи мали можливість обрати наступні профілі: загальний, гуманітарний, фізико-математичний, хіміко-біологічний, технічний, сільськогосподарський, економічний, художньо-естетичний, екологічний, педагогічний та ін. Професійне навчання, як і наприкінці 80-х років, здійснювалося за бажанням учнів і батьків, а також за наявності необхідних умов і потреб регіону в робітничих кадрах [291].

За погодженням з адміністрацією і радою школи вчителям трудового навчання надавалося право до 40-50% часу, передбаченого навчальними програмами, використовувати на практичні роботи з урахуванням

національних, місцевих умов і традицій, виробничого оточення, а у школах з поглибленим трудовим навчанням і на широке включення в їх зміст моделювання, конструювання технічних виробів, робототехнічних комплексів, розробку технологічних процесів і операцій. Дозволялося також розробляти на місцях власні програми з урахуванням виробничого оточення, місцевих умов і традицій, погодивши їх у рай (міськ) методкабінетах [441; 443].

У 90-ті роки Міністерством освіти України затверджено низку програм із профільного трудового навчання, яке здійснювалося за рішенням ради школи у 8-11 або 10-11 класах. Серед них чимало таких, які були орієнтовані безпосередньо на дівчат. Програми передбачали вивчення ними різних видів декоративно-ужиткового мистецтва (декоративного розпису, художньої кераміки, вишивки та ін.), а також основ фермерської діяльності, основ підприємницької діяльності, декоративного оформлення інтер'єра, ведення домашнього господарства, психології та фізіології дошкільнят, благоустрою садиби, основ родинної економіки, розкрою і пошиття одягу та іншого. Як бачимо, перелік досить великий та різноманітний. Із нього можна було обрати профіль, який найбільше подобався дівчатам, або був їм найбільш потрібним у подальшому житті [641].

До останніх можна віднести профіль „Основи родинної економіки”. Він мав два варіанти. За першим дівчата мали можливість вивчати такі розділи: „Домоводство – стратегія повсякденного життя”, „Домашня бухгалтерія”, „Придбання продуктів харчування та їх раціональне використання”, „Заготівля продуктів”, „Користування електроенергією, газом. Заготівля палива”, „Ремонтні роботи”. У другому варіанті розділи були наступні: „Формування прибутків сім'ї”, „Потреби людей. Обґрунтування необхідності послуг і благ”, „Ведення сімейної економіки”.

Досить цікавими є теми, з яких складався профіль. Наприклад, у першому варіанті дівчата вивчали теми: „Бюджет сім'ї”, „Раціональний розподіл сімейних прибутків”, „Харчування”, „Постійні платежі”, „Речі домашнього вжитку”, „Витрати на предмети домашнього гардеробу”, „Культурні заходи”, „Сезонні витрати”, „Витрати на дрібниці”, „Непередбачені витрати”, „Склад продуктів харчування, їх біологічна цінність, калорійність”, „Економна технологія приготування страв. Приготування страв „на швидку руку”, „Зберігання продуктів”, „Хліб у харчуванні людини. Що можна приготувати із черствого хліба”, „Консервування, соління, в'ялення, сушіння, заморожування продуктів харчування”, „Комфорт і енергія”, „Освітлювальні та нагрівальні прилади”, „Холодильник та інші побутові машини, механізми, їх економна експлуатація”, „Вода та її використання”, „Своєчасний поточний і капітальний ремонт квартири. Утеплення. Розрахунок матеріалів”, „Гардероб. Moda. Практичність”, „Значення підсобного господарства в бюджеті сім'ї”, „Особистий транспорт”, „Бережливість. Особистий приклад

дорослих”. А це теми другого варіанту: „Заробіток, пенсія. Індивідуальна трудова діяльність, підсобне господарство”, „Споживання харчових продуктів, їх якість. Витрати на продукти, промислові товари, товари культурного і побутового призначення. Витрати на утримування житла, ремонт, послуги, святкові події”, „Плановість ведення домашнього господарства”, „Бюджет сім’ї та його раціональне використання”, „Витрати бюджету та форми його обліку. Господарська книга”, „Платежі”, „Придбання продуктів харчування. Приготування їжі”, „Заготівля продуктів харчування. Термін та умови їх зберігання”, „Кухня. Наукова організація праці господині на кухні”, „Придбання промислових товарів, їх родинний аналіз”, „Економія в домашньому господарстві, Борги”, „Обов’язки членів родини” [257, с. 50-51].

Дещо подібною за змістом до програми профіля „Основи родинної економіки” була стабільна частина нових програм з трудового навчання, за якими навчалися учениці 8-11 класів на зламі ХХ – ХХІ століть. До стабільної частини входили розділи: „Елементи родинної економіки та ринкових відносин”, „Технологія приготування кулінарних страв та виробів. Культура харчування”, „Проектування та виготовлення виробів із текстильних матеріалів”. Варіативна частина даної програми складалася з семи варіантів. При цьому шість із них вивчалися за відповідними тематичними планами, розрахованими, як і стабільна частина, на 8-11 класи. Сьомий варіант – шляхом вибору в кожному класі одного із запропонованих видів діяльності (у кожному класі протягом 18 годин вивчали інший вид діяльності). Серед них пропонувалися наступні: „Виготовлення виробів із бісеру”, „Виготовлення м’якої іграшки”, „Виготовлення виробів технікою макраме”, „Пошиття дитячого одягу”, „Оздоблення одягу”, „Вишивання килимовою голкою (художнє набивання на тканині”, „Виготовлення виробів технікою фриволіте”, „Ручний розпис тканини”, „Декоративне випалювання по тканині”, „Аплікація з природного матеріалу”, „Художньо-декоративна обробка шкіри”, „Палітурні роботи”, „Основи споживчих знань” [21].

Як бачимо, варіативна частина програми досить різноманітна. Це не лише дозволяло протягом чотирьох років ознайомити дівчат з кількома видами декоративно-ужиткового мистецтва, а й допомагало залучати їх до різноманітної творчої діяльності.

У 90-ті роки продовжувалася робота щодо оновлення та створення програм, за якими, зокрема, здійснювалася трудова підготовка дівчат. Наприклад, у 1998 році видано:

Програми середніх закладів освіти „Трудове навчання”, 5-7 класи;

Експериментальна програма з трудового навчання „Основи господарської діяльності”, 8-11 класи;

Орієнтовні тематичні плани з трудового навчання, 8-11 класи;

Програма. Агротехніка сільськогосподарського виробництва, 8-11 класи;

Програми трудового навчання „Плодівництво”. „Овочівництво”, 8-11 класи;

Програми трудового навчання для середніх закладів освіти. Профілі: Основи кулінарії. Основи швейного виробництва, 8-11 класи;

Програми трудового навчання для середніх закладів освіти. Основи підприємницької діяльності. Основи фермерської діяльності, 8-11 класи [378].

Педагоги намагалися оптимізувати навчально-виховний процес на уроках трудового навчання, дбали про організацію суспільно корисної продуктивної праці учнів, керували трудовими об'єднаннями школярів, вивчали їхні професійні здібності, здійснювали трудове виховання учнів. З цією метою вони використовували різноманітні форми, методи і засоби трудової підготовки, спрямовуючи їх на психологічну і практичну підготовку дівчат до майбутньої трудової діяльності, до творчого виконання професійних та побутових обов'язків, а врешті-решт – на набуття дівчатами практичної компетенції у кількох сферах життєдіяльності.

Наприкінці ХХ століття значно розширилися сфери практичної компетенції дівчат. До них традиційно входили: домашнє господарство, основні види рукодільних та сільськогосподарських робіт, однак з'явилося ще багато інших сфер, в яких учениці загальноосвітніх шкіл мали можливість набути практичної компетенції протягом усього періоду навчання. При цьому вони проходили кілька стадій: початкове ознайомлення з певною сферою практичної компетенції; засвоєння базових знань, умінь і навичок; стадія орієнтації та поглиблення необхідних знань, умінь і навичок; застосування набутого досвіду у практичній діяльності.

Зауважимо також, що на початку 90-х років у зарубіжній та вітчизняній педагогічній науці почали широко застосовувати терміни: “ключові компетенції”, “базові компетенції” та ін., поділяючи їх на кілька груп. Було розроблено значну кількість різноманітних класифікацій. Наприклад, в Україні у Державному стандарті базової і повної середньої освіти до ключових компетенцій, які мають бути сформовані в учнів за період навчання у школі, віднесено наступні: соціально-особистісна; комунікативна; інформаційна; практична; загальнокультурна [65].

Усі вищезазвані компетенції значною мірою формуються у процесі трудового навчання і виховання. Це особливо стосується практичної компетенції, яка має бути результатом трудової підготовки учнів.

У незалежній Україні для того, щоб учні набували практичної компетенції у трудовій підготовці, як і в попередні роки, були задіяні мікро- (сім'я і найближче оточення) та макро- (школа і суспільство) сфери соціального середовища. Зокрема, у сім'ї дівчат і хлопців залучали до виконання постійних господарсько-побутових обов'язків та епізодичних господарсько-побутових доручень, до самообслуговування, до наслідування таких побутових традицій, як: прибирання, готування, консервування тощо

[229, с. 350]. Дівчат традиційно навчали шити, в'язати, сервувати стіл, прикрашати інтер'єр, доглядати за тваринами чи маленькими дітьми та ін. [там само, с. 436].

На формування у дівчат практичної компетенції неабиякий вплив мало й те, який методичний інструментарій (форми, методи і засоби) застосовувався під час трудової підготовки, наскільки чітко було сплановано і організовано даний процес, як здійснювався контроль за даним процесом тощо.

При цьому трудова підготовка дівчат спрямовувалася на формування у них готовності, базових знань, умінь, навичок, особистісних якостей, необхідних для набуття практичної компетенції, а отже, для успішного здійснення певного виду трудової діяльності.

Досягти цієї мети, а також підвищити якість трудової підготовки дівчат педагоги намагалися шляхом використання у загальноосвітніх школах різних дидактичних систем трудового навчання.

Нагадаємо, що у школах України кінця ХІХ – ХХ століття трудова підготовка дівчат вибудовувалася з урахуванням кількох дидактичних систем трудового навчання. При цьому в той чи інший період не обирали одну з них, а враховували можливості кожної системи та застосовували її у трудовому чи виробничому навчанні. Зазначене, на нашу думку, дозволило академіку Д.Тхоржевському зробити висновок про те, що “на практиці можна застосовувати необмежену кількість різноманітних дидактичних систем трудового навчання” [730, с. 214].

Це підтверджує інформація представлена в додатку Е.1. Як бачимо, у кінці ХХ століття у школах широко використовувалися такі дидактичні системи трудового навчання: предметна (у трудовому навчанні молодших школярів, гуртковій роботі та ін.); предметно-операційна (на початкових етапах засвоєння прийомів роботи з різними інструментами та ін.); операційна (при навчанні учнів повузлової обробки деталей виробів); операційно-предметна, конструкторсько-технологічна, проблемно-аналітична (у трудовому і виробничому навчанні); операційно-виробнича, технологічна (у виробничому навчанні) та інші.

Крім того, їх часто об'єднували між собою, утворюючи так звані “комбіновані” системи. Прикладом такого є операційно-комплексна система, за умов якої “спочатку проводилось тренування за методом ЦП, потім учні навчались виконувати окремі виробничі операції і лише після цього переходили до виготовлення конкретних виробничих виробів та деталей” [730, с. 227].

У першій половині 90-х років розроблено “Концепцію трудової підготовки школярів України” [225] та Державну національну програму “Освіта (Україна ХХІ століття)” [64], які також значною мірою впливали на підвищення якості трудової підготовки дівчат.

Таким чином, представлена вище інформація дозволяє зробити висновок про те, що останнє десятиріччя ХХ століття мало чим відрізнялося від попередніх періодів щодо вирішення досліджуваної проблеми. Водночас, зменшилася кількість годин, які в загальноосвітніх школах відводили на трудову підготовку (з навчальних планів вилучено обов'язкову суспільно корисну працю, професійне навчання старшокласників включили до вибірково обов'язкових предметів, а зміст трудової підготовки і час, який відводили на неї, почали узгоджувати з програмами профільних дисциплін).

Крім того, у загальноосвітніх школах України було зведено нанівець систему профорієнтаційної роботи, яка досить успішно функціонувала у 80-ті роки ХХ століття. Припинили свою діяльність шкільні та районні кабінети профорієнтації, методисти з профорієнтаційної роботи, відповідні методичні кабінети при міжшкільних навчально-виробничих комбінатах [377].

Поступово зменшувалася матеріальна база трудового та професійного навчання. Це підтверджують відповідні показники додатків Е.2 та Е.3. Їх аналіз доводить, що в 90-ті роки ХХ століття більшість шкіл не лише припинила поповнювати матеріально-технічну базу трудової підготовки, а й не надавала належної уваги збереженню наявного фонду. Як наслідок він поступово зменшувався. Зокрема, якщо у 1991-1992 навчальному році кількість навчальних майстерень у загальноосвітніх школах України становила 35401, то в 1996-1997 – 31142 (при цьому загальна кількість шкіл зростає). У 1991-1992 навчальному році навчальні ділянки мали 13772 школи, а в 1999-2000 – 11473.

На відсутність у 90-ті роки належної уваги до створення матеріально-технічної бази трудової підготовки вказує також інформація, підготовлена до ІІ Всеукраїнського з'їзду працівників освіти, що відбувся в 2001 році. У ній представлено досить повні дані про розвиток освіти України за роки незалежності, проте лише кілька регіонів подали окремі відомості про трудове і професійне навчання школярів.

Так, Волинська та Івано-Франківська області інформують про те, що протягом десяти років (з 1991 р.) за підтримки громадськості й місцевих органів влади у школах реконструйовано і створено нові майстерні. У Зіньківському районі Полтавської області у 2000-2001 навчальному році відкрито Великопавлівську спеціалізовану школу "Майбутній фермер". За навчальними закладами Сумської області закріплено земельні ділянки загальною площею близько 2,8 тисяч гектарів [338].

Лише в деяких регіонах було надбано певний досвід або зроблено більш-менш суттєвий внесок у розвиток трудової підготовки школярів. Серед них варто знову згадати Сумську область, де успішно працювали трудові об'єднання старшокласників. На Тернопільщині потреби учнівської молоді у професійному самовизначенні задовольняли такі заклади: 7 міжшкільних навчально-виробничих комбінатів, 12 міжшкільних навчально-виробничих майстерень, 45 загальноосвітніх шкіл з поглибленим вивченням трудового

навчання, з яких 9 здійснювали первинну професійну підготовку з присвоєнням кваліфікаційного рівня з робітничих професій. У багатьох школах м. Києва функціонували профільні класи з початковою допрофесійною підготовкою та трудові об'єднання старшокласників [338].

Якщо порівняти наведені дані за кількістю поданої інформації та її змістом зі звітами попередніх періодів, то можна побачити, що детальної інформації бракує, оскільки в 90-ті роки ХХ століття увага до трудової підготовки підростаючого покоління значно знизилася.

Разом із тим, як і раніше, з'являлися численні директивні матеріали, нормативні документи, нові навчальні програми, навчальна та методична література, спрямовані на вдосконалення трудової підготовки школярів. Серед них, передусім, треба назвати рішення та накази Міністерства освіти України, які констатували наявність позитивних зрушень у даному питанні, окреслювали найближчі перспективи або визначали стратегічні завдання.

Так, у рішенні колегії Міністерства освіти України від 23 вересня 1992 року „Про початок нового 1992/93 навчального року в навчальних закладах України” констатується, що під час підготовки до нового навчального року було приділено увагу зміцненню навчально-матеріальної бази шкіл та створенню майстерень [505, арк. 47].

У наказі № 184 „Про затвердження Положення про навчальні майстерні загальноосвітнього навчально-виховного закладу”, підписаному заступником Міністра освіти О.Морозом 16 червня 1994 року, йдеться про необхідність удосконалення організації трудової підготовки учнів та про введення нового Положення про навчальні майстерні загальноосвітнього навчально-виховного закладу [301, арк. 119].

У наказі № 131 „Про затвердження „Типових переліків навчально-наочних посібників та технічних засобів навчання для загальноосвітніх шкіл”, підписаному Міністром освіти М.Згуровським 15 травня 1995 року, наведено списки навчально-наочних посібників та навчального обладнання, розроблені відповідно до оновлених навчальних програм та підручників шкіл України. Наказом передбачено розробку і виготовлення нових засобів навчання протягом 1995-2000 років.

Типовий перелік навчально-наочних посібників та навчального обладнання розроблено Науково-методичним центром організації розробки та виробництва засобів навчання та Інститутом системних досліджень освіти України, погоджено з Інститутом педагогіки АПН України, предметними науково-методичними комісіями та фахівцями галузі. До нього включено досить детальний перелік засобів, необхідних для належної організації трудової підготовки школярів. Серед них: об'єкти натуральні, інструменти, верстати, пристосування, друковані посібники, транспаранти, діафільми, кінофрагменти, кінофільми, загальне устаткування тощо [300].

4 липня 1997 року М.Згуровський підписав наказ №248 „Про відновлення та розвиток навчально-дослідних земельних ділянок у середніх

та позашкільних закладах освіти”, в якому зазначалося: „Значна частина закладів освіти, що мають навчально-дослідні земельні ділянки ще не повною мірою їх використовують. Земельні ділянки перетворились в господарські угіддя, а в окремих закладах знаходяться у занедбаному стані. Відповідно до звітів областей близько 50 % ділянок не відповідають Положенню про навчально-дослідні земельні ділянки”. Цей документ забороняє використовувати навчально-дослідні земельні ділянки середніх і позашкільних закладів освіти не за призначенням, а також наказує розробити заходи щодо їх збереження, відновлення та розвитку [304, арк. 124].

У 1993 році Міністерство освіти України видало цілу низку наказів, спрямованих на покращення трудової підготовки старшокласників. Серед них: наказ №103 від 19 квітня 1993 року „Про навчальні плани загальноосвітніх шкіл України на 1993/94 навчальний рік”, накази №301 від 13 серпня 1993 року та №430 від 30 листопада 1993 року „Про затвердження Положення про міжшкільний навчально-виробничий комбінат”. У цих нормативних документах йдеться про обов’язкове продовження трудового навчання або введення профільних спецкурсів у X-XI класах (за бажанням учнів та їх батьків у цих класах запроваджувалося професійне навчання) [302, арк. 4]; про введення в дію нового Положення про міжшкільний навчально-виробничий комбінат [299, арк. 80].

Положення, затверджене в 1993 році, роз’яснювало, що міжшкільний навчально-виробничий комбінат – це „навчально-виховний комплекс, який задовольняє потреби громадян, держави і суспільства у поглибленні базової трудової підготовки школярів 8-11 (10-11) класів, здійснює професійне консультування учнівської молоді, організовує їх добровільну продуктивну працю та забезпечує реалізацію потреб особистості в отриманні професії і кваліфікації відповідно до її інтересів, здібностей, наявних умов” [303, арк. 148].

Не зважаючи на те, що міжшкільні навчально-виробничі комбінати виконували чимало функцій, у 90-ті роки ХХ століття вони поступово втратили свою популярність, а їх кількість швидко зменшилася. Окремі комбінати зникли, інші об’єдналися між собою, утворивши навчально-виробничі об’єднання.

Так, якщо в 1993 році в Україні діяло 395 міжшкільних навчально-виробничих комбінатів, то в 1996 році лише 320. Зменшилися також інші показники, які характеризують базу для професійного навчання і суспільно корисної продуктивної праці учнів. Лише за деякими з них (кількість шкільних і міжшкільних навчально-виробничих майстерень та робочих місць у них, кількість робочих місць у ПТУ, в яких проходять професійну підготовку школярі) спостерігалось незначне зростання (табл. 5.1).

Таблиця 5.1

**База для професійного навчання і суспільно корисної
продуктивної праці учнів**

Найменування показників	1993 рік			1994 рік			1996 рік		
	Міські поселення	Сільська місцевість	Всього	Міські поселення	Сільська місцевість	Всього	Міські поселення	Сільська місцевість	Всього
Кількість шкільних майстерень, на базі яких організовано професійне навчання	2241	3800	6041	1767	3862	5629	1214	2843	4057
У них робочих місць	50005	65809	115814	43058	68264	111322	28202	49918	78120
Кількість міжшкільних навчально-виробничих комбінатів	293	102	395	276	92	368	248	72	320
У них робочих місць	51458	8686	60144	49155	9515	58670	37481	8757	46238
Кількість навчальних цехів та дільниць підприємств (господарств)	530	358	888	315	301	616	261	178	439
У них робочих місць	12981	6113	19094	8802	5149	13951	6398	2940	9338
Кількість шкільних і міжшкільних навчально-виробничих майстерень	390	201	591	456	213	669	486	202	688
У них робочих місць	11002	3839	14841	10618	4056	14674	10990	4234	15224
Кількість ПТУ, в яких проходять професійну підготовку школярі	34	8	42	29	9	38	31	4	35
У них робочих місць	898	133	1031	1087	286	1373	1842	57	1899

Джерела: [126-128].

Суттєво зменшилася й кількість загальноосвітніх шкіл з професійною підготовкою, кількість учнів, що проходили професійне навчання за такими галузями народного господарства як промисловість, сільське господарство, лісове господарство, будівництво (табл. 5.2). Натомість увагу школярів почали все більше привертати інші галузі (транспорт, народні художні

промисли та ремесла, швейна справа, кулінарія тощо) та, на жаль, все більша кількість учнів стали відверто зневажливо ставитись до робітничих професій.

Таблиця 5.2

Інформація про професійне навчання учнів 8-11 (12) класів

Найменування показників	1993 рік			1994 рік			1996 рік		
	Міські поселення	Сільська місцевість	Всього	Міські поселення	Сільська місцевість	Всього	Міські поселення	Сільська місцевість	Всього
Кількість загальноосвітніх шкіл з професійною підготовкою	3802	5121	8923	3488	4805	8293	2573	3594	6167
Кількість учнів 8-11 (12) класів, які проходять професійне навчання	413573	220944	634517	376175	197905	574080			
З них: учнів 10-11 (12) класів	272507	150631	423138	250248	135515	385763	214254	110555	324809
В тому числі по галузях народного господарства:									
- промисловість	80695	21806	102501	74767	19767	94534	35714	5433	41147
- сільське господарство	19628	82644	102272	12628	72684	85312	11154	58739	69893
з них: тракторна справа	10777	68231	79008	9265	62553	71818	9260	52995	62255
основи тваринництва	1918	6941	8859	1103	4618	5721	852	2805	3657
основи фермерства	492	2153	2645	400	2049	2449	283	1151	1434
- лісове господарство	356	780	1136	334	447	781	141	448	589
- транспорт і зв'язок	47994	18879	66873	49878	18729	68607	51808	18514	70322
з них: водій автомобіля	37784	16305	54089	40184	17066	57250	46682	17183	63865
- будівництво	6155	1242	7397	4061	945	5006	4508	835	5343
- по професіях інших галузей народного господарства	117679	25280	142959	108580	22943	131523	110929	26586	137515
з них: машинопис і основи сучасного діловодства	20068	1546	21614	18698	1221	19919	18454	1133	19587
народні художні промисли та ремесла	6500	4553	11053	6544	3146	9690	8055	3194	11249
швейна справа				696	745	1441	26990	15035	42025
програміст	7353	426	7779	6126	297	6423			
оператор ЕОМ	16953	1001	17954	16428	1007	17435	19605	1653	21258
кулінарія							6389	1639	8028
інші професії				1233	480	1713			

Джерела: [126-128].

Як наслідок, протягом останніх років ХХ століття зменшилася також кількість учнів, які опановували техніко-виробничий профіль навчання та кількість закладів, де можна було його вивчати (табл. 5.3).

Таблиця 5.3

Відомості про заклади і учнів за техніко-виробничим профілем навчання

Кількість закладів	Навчальний рік					
	1994-1995	1995-1996	1996-1997	1997-1998	1998-1999	1999-2000
	2094	2139	1921	1410	1443	1414
Кількість учнів:						
1-4 класи	902	416	509	404	-	773
5-9 класи	19252	21375	20696	14849	16639	15915
10-11 класи	80153	79884	79427	70919	76945	82782
12 клас			21	200	186	256
Всього учнів	100307	101615	100653	86372	93777	99726

Джерела: [115-120].

У 1998-1999 навчальному році ці показники склали відповідно 1,37% від загальної кількості учнів (6855386 осіб) та 6,67 % від загальної кількості шкіл в Україні (21644 шт.). Решта учнів вивчали один із таких профілів навчання: філологічний, іноземна мова, історичний, фізико-математичний, біолого-хімічний, географічний, естетичний, економічний, медичний, спортивний, юридичний [120, арк. 1]. Найбільшою популярністю серед дівчат і хлопців, як правило, користувалися філологічний, економічний та юридичний профілі, іноземна мова, а техніко-виробничий профіль поступово втрачав свої позиції (у 1994-1995 навчальному році його викладали в 2094 закладах, а в 1999-2000 – лише в 1414).

Треба визнати, що наприкінці ХХ століття переважну більшість дівчат не приваблювали масові робітничі професії. Лише окремі з них планували у майбутньому працювати на виробництві, а решта мріяла про престижну, високооплачувану роботу. Через це значна кількість учениць втратила інтерес до трудового навчання, гурткової роботи з даної навчальної дисципліни, суспільно корисної праці тощо.

Така ситуація склалася, по-перше, через кризу у виховній системі, що спостігалася в ті роки, а по-друге, внаслідок наступних негативних тенденцій: зменшення часу, що відводився на трудове навчання, та кількості загальноосвітніх шкіл з допрофесійною та професійною підготовкою; руйнація матеріально-технічної бази трудової підготовки; зневажливе ставлення до неї з боку окремих представників органів управління освітою, батьків учнів, педагогів, школярів та інше.

У свою чергу, зменшення кількості загальноосвітніх шкіл з допрофесійною та професійною підготовкою привело до зменшення

чисельності майстрів виробничого навчання роботі на сільськогосподарських машинах і майстрів виробничого навчання водінню автомобілів (додатки Е.4 та Е.5). Так, чисельність майстрів виробничого навчання роботі на сільськогосподарських машинах у 1992 році становила 2382 осіб, а в 1999 році – 1084. Щодо майстрів виробничого навчання водінню автомобілів, то ці показники становили відповідно 1409 і 1047 осіб.

Тим часом у містах та в сільській місцевості зростала чисельність учителів трудового навчання, інструкторів машинопису, стенографії, а також рівень їхньої освіти (додатки Е.6 та Е.7). Так, якщо в 1992 році в загальноосвітніх школах України працювало 28799 вчителів трудового навчання, то в 1999 – 30957. Подібна динаміка характерна і для інструкторів машинопису та стенографії. Їхня кількість складала в 1993 році 27 осіб, а в 1999 – 98. У 1992 році серед учителів трудового навчання з вищою освітою було 20072 особи (69,7 %), а в 1999 – 22309 (72,1 %). Інструкторів машинопису та стенографії, що мали вищу освіту в 1993 році було 14 (51,9 %), а в 1999 – 54 (55,1 %).

Були й інші позитивні зрушення. Вони були пов'язані, насамперед, із підвищенням уваги вітчизняних науковців, педагогів-практиків та громадськості до проблем трудової підготовки підростаючого покоління. Тривожна ситуація, що склалася, була визнана на різних рівнях від академіків до шкільних учителів.

На неї звернув увагу у своєму виступі на розширеному засіданні підсумкової Колегії Міністерства освіти України, яке відбулося 17 березня 1999 року в Харкові, Президент Академії педагогічних наук України В.Кремень. Він зазначив: „Нічим не можна виправдати практичну втрату середньою освітою традицій трудового виховання і початкової трудової підготовки. Я думаю, що це абсолютно несправедливо і абсолютно не виправдано, тим більше для сьогодення і для майбутнього...” [103, с. 1].

Аналогічну позицію мав Г.Терещук, який писав, що „роль трудового навчання як компонента освітньої галузі „Технології” розмита і занижена” [708, с. 172].

Науковці не лише визнали, що в Україні спостерігається поступове зниження авторитету трудового навчання і виховання, а й окреслили шляхи подолання проблеми.

Так, В.Кремень наголосив на необхідності збереження традицій трудової підготовки, окреслив перспективи її розвитку та невідкладні завдання. З цього приводу він сказав: „Особливої уваги заслуговує трудова підготовка школярів. Загальноосвітня школа має в цьому плані певні традиції, якими не можна нехтувати. Але ці традиції треба переломити через нові економічні умови, які закладаються в нашому суспільстві. Якщо раніше головний наголос робився на виробничій дисципліні, а проблема конкурентоспроможності не висувалася на перший план, то тепер серед пріоритетних напрямів підготовки підростаючого покоління до життя та праці слід вважати ініціативність, здатність адаптуватися до нових виробництв, переносити свої знання та вміння на нові технології. Очевидно у

сільській місцевості учні повинні знайомитися з основами фермерства, а у міській – з підприємницькою діяльністю. Для цього треба зберігати та зміцнювати навчально-матеріальну базу, здійснювати профорієнтаційну роботу, яка спиралася б на індивідуальний підхід до учнів, виховувати в них творче ставлення до праці” [103, с. 1].

О.Сухомлинська запропонувала згадати колективні й особистісні форми дитячої діяльності, на яких зростало покоління її сучасників, що „були в основі всього виховного впливу, емоційно-чуттєвого сприйняття”. Серед позитивних чинників характерних для тих років науковець, насамперед, звернула увагу на трудову спрямованість навчально-виховного процесу та різні види творчості [680, с. 12].

Однак, маємо констатувати, що трудова підготовка підростаючого покоління, яка за свою історію пережила чимало злетів і важких часів, у 90-ті роки ХХ століття знову почала втрачати свої позиції. Це стало одним із факторів, що привів до виникнення кризи у виховній системі, яка характерна і для сьогодення. Однак історія свідчить, що її можна успішно подолати саме через залучення дівчат і хлопців до праці.

5.2. Проблеми та шляхи розбудови системи трудової підготовки підростаючого покоління в незалежній Україні

Сучасний етап розвитку вітчизняної загальноосвітньої школи привертає увагу науковців та педагогів-практиків, насамперед, наявністю численних проблем та перешкод, серед яких особливе місце посіли проблеми трудового виховання підростаючого покоління. Зокрема, в умовах розбудови української держави на перший план вийшли питання трудової підготовки молоді, бо саме від неї залежить майбутнє нашого народу та кожного громадянина.

Розпочинати таку роботу треба в сім'ї, адже вона має неабиякі можливості для виховання в підростаючого покоління працелюбності. Більше того, серед найбільш важливих якостей, які можна виховати в дітей у сім'ї, працелюбність посідає перше місце. Це підтверджують результати загальнонаціонального соціологічного опитування громадян нашої держави, проведеного Українським центром економічних і політичних досліджень імені О.Разумкова в 2005 році (табл. 5.4).

Як доводить інформація табл. 5.4, зазначену якість обрала переважна більшість респондентів (78,3 %). Серед них чоловіки складають 77,3 %, а жінки – 79,1. Щодо вікового цензу, то показники розподілилися таким чином:

- 18-29 років – 72,9 %
- 30-39 років – 78,8 %
- 40-49 років – 79,9 %
- 50-59 років – 80,1 %
- 60 років і більше – 81,7 % [19, с. 20].

Таблиця 5.4

**Результати загальнонаціонального соціологічного опитування
(у % до загальної кількості респондентів)***

№ з/п	Кількість респондентів, які:	Регіони України				
		Захід	Центр	Південь	Схід	Загалом
1	Обрали серед найбільш важливих якостей, які можна виховати в дітей у сім'ї, працелюбність	79,9	75,8	70,4	83,2	78,3
	із них:					77,3
	чоловіків					79,1
	жінок					72,9
	громадян віком:					78,8
	18-29 років					79,9
	30-39 років					80,1
	40-49 років					81,7
2	50-59 років					
	60 років і більше					
	Очікують, що в загальноосвітній школі їхні діти набудуть навичок найпростіших професій	2,4	2,4	3,3	6,3	3,9
	із них:					3,7
	чоловіків					4,0
	жінок					3,6
	громадян віком:					3,7
	18-29 років					2,8
3	30-39 років					3,2
	40-49 років					5,2
4	50-59 років					
	60 років і більше					
3	Обрали серед найбільш важливих життєвих цінностей громадян цікаву роботу					81,4
4	Задоволені своєю роботою					35,1

* Таблицю складено автором на основі аналізу загальнонаціонального соціологічного опитування громадян України [19].

Як бачимо, дослідження проводилось серед повнолітніх осіб, які, по-перше, мають сформовану життєву позицію, а по-друге, або збираються мати, або вже мають власних дітей. Не зважаючи на те, що вони мають досить різний вік, показники суттєво не відрізняються. Однак спостерігається тенденція – чим старший вік респондентів, тим більше їх надає важливого значення вихованню у дітей працелюбності.

Не суттєво відрізняються ці показники і в різних регіонах України. Так, на заході 79,9 % респондентів вважають, що, передусім, треба виховати в

дітей у сім'ї працелюбність, у центральному регіоні – 75,8, на півдні – 70,4, на сході – 83,2 [19, с. 21].

Досить високим є також показник, який характеризує, що найбільш важливою життєвою цінністю громадяни нашої країни вважають цікаву роботу (81,4 %). Проте задоволені своєю роботою тільки 35,1 %.

Результати загальнонаціонального соціологічного опитування також засвідчили, що майже однакова кількість респондентів (незалежно від статі та регіону, в якому вони мешкають) очікують, що в загальноосвітній школі їхні діти набудуть навичок найпростіших професій. На жаль, в усіх випадках вона не перебільшує 6,3 %. Зазначимо також, що це найбільший показник, тоді як середня кількість становить лише 3,9 %.

Вважаємо, що такий низький рівень очікувань батьків учнів щодо набуття їхніми дітьми в загальноосвітній школі навичок найпростіших професій не є випадковим. Він пов'язаний із тим, що на сьогодні в суспільстві міцно закріпилася думка про другорядність трудової підготовки, про те, що займатися цими питаннями мають батьки учнів або вчителі трудового навчання. Крім того, спостерігається негативне ставлення до навчальної дисципліни „Трудове навчання”, а переважна більшість батьків та педагогів переконана в тому, що оцінка учнів із цього предмета може бути формальною. На їхню думку, вона не обов'язково має відповідати реальному рівню знань учнів та в разі потреби (наприклад, у випадку, коли учень з інших навчальних дисциплін навчається добре) може бути й формально підвищена, щоб не псувати загальної картини.

До того ж, у школах спостерігається занедбаний стан профорієнтації учнів, причинами якого, на думку В.Сидоренка, є “небажання вчителів займатися профорієнтаційною роботою, непідготовленість до неї педагогічних працівників тощо” [397, с. 32].

Таке ставлення до трудової підготовки привело до того, що в педагогічних вузах на спеціальність учителя трудового навчання стало вступати не престижно. У школах таких фахівців обирають за залишковим принципом та подекуди вважають, що їхнім обов'язком, у першу чергу, є виконання різноманітних робіт із благоустрою навчального закладу, а вже потім – організація навчально-виховної роботи з учнями.

Разом із тим, трудова підготовка є невід'ємною складовою соціалізації, адже, як відомо, це процес, під час якого людина набуває певних якостей, необхідних для її життєдіяльності [223, с. 67]. Саме ці якості обумовлюють те, яку соціальну роль буде виконувати та чи інша особистість, а також те, який соціальний статус вона буде мати.

На жаль, нині соціалізація підростаючого покоління почала набувати негативного забарвлення. Вона, як відзначає Л.Ляхоцька, має такі характерні риси:

1. *Домінуюча розважально-рекреативна спрямованість.* Молодь прагне “нічого не робити у вільний час”, “дивитися телевізор”, “слухати музику”. При цьому пізнавальна, креативна й евристична функції реалізуються неповною мірою або зовсім не реалізуються, що приводить до

формування в підростаючого покоління соціальної, політичної і духовної апатії.

2. *Вестренізація культурних потреб і інтересів.* Тиражування масовою культурою цінностей “американського способу життя” у примітивному і полегшеному відтворенні, що призводить до появи в молоді сексизму, прагматизму, жорстокості, задоволення матеріальних потреб шляхом використання аморальних засобів.

3. *Пріоритет сексистських, споживчих орієнтацій над креативними.* Ця риса виникла внаслідок привілейованого становища масової культури, оскільки існуючий потік інформації розрахований на її фонове сприйняття і поверхове закріплення в свідомості. Творча самореалізація молоді, як правило, виступає в маргінальних формах (молодіжні вечірки, дискотеки тощо).

4. *Слабка індивідуалізація і вибірковість культурних зразків та відсутність етнокультурної самоідентифікації.* Таке явище призводить до вибору молоддю тих культурних цінностей, які найчастіше пов’язані із груповими стереотипами дуже жорсткого характеру, що веде до агресивного сприйняття народної та класичної творчості, цинічного ставлення до історичного минулого.

Науковець також підкреслює, що “саме етнічна культура поєднує ланки соціокультурної трансмісії, а це, в свою чергу, урівноважує фемінні та маскуліні зразки поведінки молоді” [261, с. 51].

Беручи до уваги вищеназвані негативні риси соціалізації сучасної молоді, слід подбати про те, щоб підготовка її до виконання тієї чи іншої соціальної ролі розпочиналася ще в дитячі роки, зокрема під час навчання в школі. Це досить важливо, адже вже в дитячому віці значною мірою формується комплекс особистісних якостей, який у подальшому допомагатиме (або заважатиме) виконанню обраної людиною (або нав’язаної суспільством) соціальної ролі. Для того, щоб між особистісними якостями дорослої людини та її соціальною роллю не виникало невідповідності, треба дбати про підвищення ефективності соціалізації підростаючого покоління.

На нашу думку, провідну роль у цьому може і повинна відігравати трудова підготовка школярів. Вона є ефективним засобом формування та соціалізації особистості, адже сприяє розвитку в людини таких особистісних якостей, як працелюбність, самостійність, упевненість у власних силах, старанність, відповідальність тощо.

Зокрема, неабиякий позитивний вплив на соціалізацію дівчат і хлопців здійснюють уроки трудового навчання, де молодь оволодіває “знаннями і практичними навичками, необхідними в домашньому господарстві”. Їх “вчать бути справжніми господарями, розуміти основи раціонального харчування, готувати різноманітні страви, знати правила зберігання продуктів”, а також ознайомлюють “з правилами поведінки за столом, користування столовим приладдям”, формують навички сервірування столу, оформлення та подачі страв, навчають виготовляти швейні вироби, впорядковувати та озеленювати територію [229, с. 419].

Однак, не зважаючи на значний соціалізуючий потенціал, трудова підготовка в більшості загальноосвітніх навчальних закладів України ніколи не була організована на належному рівні. Однією із найбільш вагомих причин такого була і є відсутність належних умов для трудового навчання і виховання учнів.

У той самий час, ефективність соціалізації підростаючого покоління під час трудової підготовки, в першу чергу, залежить саме від того, у яких умовах вона відбувається, оскільки, наприклад, високий рівень матеріально-технічного оснащення шкільних майстерень дозволяє сформуванню в учнів не лише певні особистісні якості, а й уміння і навички, конче необхідні для подальшої життєдіяльності будь-якої людини.

З огляду на зазначене, доцільно звернути більш пильну увагу на належну організацію трудової підготовки підростаючого покоління.

Значну допомогу у цьому плані може надати науковий доробок вітчизняних учених кінця ХХ століття (М.Стельмаховича, І.Ткаченка, Д.Тхоржевського та ін.). Зокрема, в ньому знаходимо численні рекомендації, які дозволяють визначити шляхи розбудови системи трудової підготовки підростаючого покоління, а саме:

- використання під час трудового навчання і виховання дітей народної педагогіки, національних традицій та звичаїв;
- подальше вдосконалення трудової підготовки учнів (особливо в сільських школах);
- визначення науково-обґрунтованого змісту трудової підготовки учнів та умов її здійснення;
- організація належної підготовки вчителів трудового навчання та інше.

На необхідність використання у процесі навчання і виховання дітей народної педагогіки, національних традицій та звичаїв указував доктор педагогічних наук, професор, дійсний член АПН України М.Стельмахович (1934-1998), у спадщині якого досить детально висвітлено проблеми трудової підготовки молоді.

Видатний педагог був переконаний, що „найправдивіша і найдійовіша” педагогіка – народна [667, с. 10]. Своєю творчістю він намагався привернути увагу громадськості, батьків, педагогів до традицій української народної педагогіки. З болем у серці він розмірковував над тим, чому в Японії „ніколи не знімали з порядку денного завдання виховувати японця, так само як у США – американця, у Франції – француза, в Англії – англійця” [там само, с. 43], а в Україні протягом багатьох років це питання знаходилося на другому плані.

На основі аналізу основних положень батьківської педагогіки – педагогіки життя, як називає її науковець, ним чітко і лаконічно сформульовані завдання домашньої педагогіки: „Виховання повинно зробити людину здатною до досягнення її призначення. Природа та суспільне призначення людини – ось основа її доброго виховання. У функціональному

відношенні цю мудру заповідь народної педагогіки уявляємо собі як олюднення особистості та підготовку її до життя, реалізацію її особистісного виявлення” [671, с. 92]. Тут і врахування індивідуальних особливостей людини, і формування в неї моральних якостей та світогляду, і соціалізація особистості, і визначення подальшого життєвого шляху відповідно до природи дитини, і забезпечення самореалізації її здібностей і можливостей.

Важливим, на нашу думку, є аналіз народних уявлень про освітні чинники формування особистості, зроблений науковцем, у якому зазначається, що всі три чинники (спадковість, середовище, виховання прикладом) розглядаються в народній педагогіці як однаково важливі. У той самий час, М.Стельмахович робить висновок, що „більшість рис особистості не успадковується, а набувається” [669, с. 38]. Тому особливе значення мають стан взаємин у сім’ї, уклад життя родини, звичаї і традиції, матеріальний стан, житлові умови, приклад матері чи батька, старшого брата чи сестри, сильнішого чи розумнішого товариша. Як бачимо, особливу увагу в процесі формування особистості вчений приділяв родинній злагоді, яка стає можливою за таких умов:

- добрі подружні стосунки, засновані на коханні і взаємодопомозі;
- любов батьків до дітей і пошана дітей до батьків та людей старшого покоління – бабусь і дідусів;
- особистий приклад батьків, їх постійна турбота про виховання дітей, стан організації життя сім’ї, рівень родинно-побутової культури;
- доброзичливе, тактовне спілкування, стриманість, витривалість, чуйність й великодушність всіх членів родини;
- добрі стосунки між братами і сестрами;
- посильна участь кожного члена сім’ї в праці, хатній та господарській роботі, в організації побуту, дозвілля, відпочинку, свят і обрядів [670, с. 20].

Зазначене вище дозволяє уявити атмосферу, що має панувати у родині, а також середовище, в якому повинно відбуватися виховання дитини. Цінним є те, що однією з умов родинної злагоди виступає посильна участь кожного члена сім’ї у праці.

Г.Ізвекова та Л.Степанова справедливо підкреслюють, що “значну роль у розвитку працьовитості, в становленні в молодій людини певних рис трудової людини М.Стельмахович відводив народним трудовим традиціям”. Вони звертають нашу увагу й на те, що “ідеї народної теорії і практики як основи трудового виховання набувають в його працях дальшого розвитку” [282, с. 24]. Їхню думку продовжує О.Будник, яка пише: “У працях М.Стельмаховича чітко проглядається ідея залучення дітей до посильної домашньо-побутової та господарсько-виробничої діяльності з раннього віку, бо саме у праці він вбачав ефективний педагогічний засіб формування господарності” [там само].

Науковці справедливо відмічають, що „у педагогічній творчості М.Стельмаховича не знайдемо праць, в яких би проблеми виховання

учнівської молоді розглядалися у відриві від трудового життя, від виховання особистості через працю” [199, с. 104]. У роботі „Народна дидактика” вчений пише: „Коріння народної дидактики сягають вглиб первіснообщинного ладу. Вже тоді, у ті далекі часи, необхідно було передавати трудові знання, вміння і досвід підростаючим поколінням” [666, с. 5]. Він доводить трудове походження народної дидактики за допомогою численних афоризмів, у яких підкреслюється обов’язковість праці, нерозривність навчання з працею, і робить висновок про те, що „праця стала серцевиною народної дидактики з самого початку її зародження” [там само, с. 6].

Традиції українського народу щодо трудового виховання молоді не лише детально висвітлені в творах М. Стельмаховича, а й набули подальшого розвитку, сучасного забарвлення. Це – програма дій для педагогів, невичерпане джерело удосконалення процесу формування особистості.

„Мету і зміст виховання диктує саме життя, конкретні умови життєдіяльності трудової людини. Щоб жити, треба виробляти й відтворювати матеріальні і духовні цінності. А для цього потрібно, щоб нові покоління, які приходять на зміну, могли вміло перейняти естафету життєдіяльності від старших поколінь” – пише вчений [2, с. 25]. Він звертає увагу батьків на необхідність залучення дітей до різних видів трудової діяльності, пропонує, щоб вони виконували значну частину домашніх справ, нагадує, що „посильна участь дітей у справах людей розглядається у народній педагогіці як природний і необхідний процес” [там само, с. 33], а виховання в праці, в активній трудовій діяльності є одним із основних принципів народної педагогіки, бо людина живе для того, щоб працювати, а отже, чим раніше починається трудова діяльність, тим краще.

Науковець повідомляє сучасникам начебто загальновідомі положення. Наприклад, „як дитина сама держить ложку, набирає каші й несе до рота – має працювати” [там само, с. 8]. Але, на жаль, сьогодні цих положень не завжди дотримуються як батьки, так й інші вихователі. У той самий час, народна педагогіка застерігає: „Якщо хочеш мати в своїй сім’ї виродка, дай синові чи дочці все, що вони хочуть, і позбав їх потреби працювати. Неробство веде до нещастя” [669, с. 130].

Особливо важливим є зауваження науковця про те, що праця розглядається народною педагогікою як критерій людської краси, як могутній виховний засіб і мірило людської порядності, цінності людини.

Аналіз спадщини вченого [668; 669 та ін.] дозволяє зробити деякі узагальнення щодо завдань, які, на його думку, мають бути реалізовані під час трудового виховання молоді (табл. 5.5).

Відомості, наведені у таблиці 5.5, свідчать про те, що М.Стельмахович чи не найбільшу увагу приділяв психологічній підготовці молодого покоління до трудової діяльності. Зокрема він вважав, що слід „збудити в молоді постійний потяг до праці, причому такий сильний, щоб вихованець соромився власного байдикування, з презирством ставився до ледарів і дармоїдів, не уявляв без праці свого життя” [668, с. 39-40].

Завдання трудового виховання та шляхи їх реалізації засобами народної педагогіки (за роботами М.Стельмаховича)*

Завдання трудового виховання	Вік дитини	Шляхи реалізації завдань трудового виховання
Психологічна підготовка до праці	З перших років життя	Використання дитячого фольклору, дитячих ігор; показ трудових дій та спостереження за ними; участь дітей у відзначенні трудових громадських і родинних свят; формування загальних уявлень про працю на основі щоденних спостережень і безпосереднього сприймання
Практична підготовка до праці	З 7 років	Повідомлення дітям елементарних знань про с/г працю, рибацтво, ремісництво тощо; практичне привчання до виконання елементарних трудових операцій; наслідування; приклад; режим; спонукання до праці; схвалення й осуд
Профорієнтація	З 6-7 років	Навчання дітей різним видам трудової діяльності: хліборобству, ткацтву, столярству, ковальству, малярству, чинбарству, кравецькій справі тощо
Підготовка гідної трудової зміни	Від 15 до 20 років	Відпрацювання, відшліфовування навичок; участь дітей у всіх виробничих діях і вчинках нарівні з дорослими

* Складено автором на основі аналізу праць М.Стельмаховича

Психологічну підготовку до праці, на його думку, треба розпочинати якомога раніше і здійснювати шляхом використання дитячого фольклору, в якому згадується про працю; дитячих ігор, наповнених відповідним змістом; участі „дітей і підлітків, юнаків і дівчат у відзначенні трудових громадських і родинних свят, супроводжуваних барвистими світськими обрядами, захоплюючими іграми і розвагами, обрядовими піснями, які славлять працю та її результати, звеличують трудівника і т. ін.” [668, с. 40].

Комплексний підхід М.Стельмаховича до трудової підготовки молоді зумовив виділення ним трьох етапів проведення цієї роботи:

1. Вступний або ігровий – від 2-х до 6-7 років.
2. Помічний або визначальний – від 7 до 15 років.
3. Основний або завершальний – від 15 до 20 років [669, с. 132].

Кожен з етапів є дуже важливим, бо дитина повинна виявити інтерес і повагу до праці, навчитися виконувати певні трудові дії, знайти собі справу до вподоби, бути готовою розпочати цілком самостійну трудову діяльність.

Науковець застерігає, що на кожному з етапів зміст і характер праці для хлопців і дівчат повинен дещо відрізнитися, бо народна система трудового виховання споконвіку враховувала як вікові, так і статеві

особливості дітей. Уже на першому (ігровому) етапі, коли хлопчики і дівчатка здебільшого граються спільно, є окремі ігри для хлопчиків та для дівчаток. Наприкінці першого етапу хлопці вже поганяли волів під час оранки, пасли телят, овець, свиней, допомагали по господарству, а дівчата вчилися прясти, нянчили малят, пасли телят, овець, гусей, допомагали матері в хатній роботі.

На другому (визначальному) етапі праця хлопців і дівчат розмежовувалася дедалі більше, охоплювала більш широке коло виробничих галузей. Оскільки „у сім'ях селян, ремісників, робітників батьки прагнули передовсім навчити дітей того, що самі знають і вміють. І не дивно, що часто та сама професія традиційно передавалася з покоління у покоління” [669, с. 138], то можна передбачити, що під час третього (завершального) етапу хлопці і дівчата брали участь у виробничих діях батька чи матері, поступово набуваючи певної професії.

Традиції українського народу щодо трудової підготовки молоді в спадщині М.Стельмаховича охоплюють як родинне, так і шкільне виховання. Так, в умовах школи науковець пропонує вивчати шкільне народознавство – спеціально сконструйовану систему поліпредметних знань, практичних умінь і навичок, що складають основу національного та світового соціально-культурного досвіду [623, с. 13]. Головне, що оволодіння такими знаннями, вміннями й навичками може здійснюватись не лише при вивченні багатьох навчальних предметів, а також під час спеціально організованої діяльності, яка сприятиме успішному опануванню учнями не тільки знаннями, а й уміннями.

Щоб запобігти формалізму при використанні у процесі виховання української народної педагогіки (використання лише розважальних елементів народознавства, його стихійно-епізодичний характер, використання готових знань та ін.), М.Стельмахович закликає до організації пошуково-дослідної роботи учнів, де відбуватиметься „відкриття” здобутків народної мудрості, їх подальший розвиток та збагачення. Під час такої роботи, на його думку, учні будуть залучені до „збору народознавчого матеріалу, його осмислення з позиції сьогодення, систематизації, доцільної фіксації та збереження у формі колекцій натуральних предметів матеріальної і духовної культури, створених руками і розумом наших предків, описів цих предметів, виготовлення їх копій, взірців тощо. Предметом пошуково-дослідної роботи учнів може бути збір фольклорних творів, знарядь праці, предметів побуту, продуктів народних ремесел та промислів тощо” [там само, с. 53-54].

Зазначене вище наприкінці ХХ століття знайшло відображення в практиці роботи загальноосвітніх шкіл України, адже, починаючи з 1991 року, систему освіти України переорієнтовано на включення в навчання і виховання підростаючого покоління елементів національної неповторності. Відтоді національна школа поступово відроджується. Зокрема, в загальноосвітніх закладах трудове навчання і виховання учнів почали здійснювати на засадах української культури, широко використовуючи при

цьому різні види декоративно-ужиткового мистецтва, народні традиції та звичаї.

У багатьох школах почали працювати кімнати-музеї „Світлиця” – результат пошуково-дослідної роботи учнів та невтомної праці щодо відновлення виробів декоративно-ужиткового мистецтва, створення їх копій, оформлення інтер’єру та ін. Така робота і нині відіграє значну роль у процесі трудової підготовки учнів, адже школярі не лише вивчають народні традиції та звичаї, а й засвоюють технологію виготовлення різноманітних виробів декоративно-ужиткового мистецтва, набувають відповідних умінь та навичок.

У цьому допомагає і пошуково-дослідна робота, під час якої школярі вивчають як народні традиції, звичаї, так і технологію виготовлення різноманітних виробів декоративно-ужиткового мистецтва. Серед них вироби із бісеру, соломи, шкіри, деревини, а також речі, зроблені з тканини і оздоблені вишивкою. А головне, працюючи, діти відчують себе частиною української нації, що дуже важливо, бо, як писав Д.Тхоржевський: „Кожна людина повинна відчувати духовний комфорт, „вписатись” у реалії життя, відчувати себе органічною складовою суспільства і навколишнього середовища”. Він також зазначав: „Найбільш просто та надійно досягти цього в наших умовах – пізнати і сприйняти себе як частину своєї нації” [726, с. 29].

Саме цю ідею протягом тривалого періоду покладають в основу процесу формування особистості в загальноосвітній школі №13 м. Херсона, педагогічний колектив якої переконаний, що національно свідомою людиною не лише “ідентифікує себе з певною нацією”, а й “оцінює цей факт позитивно. Це полегшує їй життя, робить його радіснішим; життя людини стає більш оптимістичним, виправданим, тобто природодоцільним” [там само, с. 30]. У навчально-виховному процесі школи широко використовуються традиції і звичаї українського народу, вивчаються різні види декоративно-ужиткового мистецтва.

На жаль, досвід підтверджує висновки польського дослідника В.Жлобицьки про те, що “незалежно від того, яким освіченим є педагогічний колектив, наскільки прогресивна і новаторська офіційна програма, як соціально орієнтована школа, до учнів доходить те, про що ніколи не йдеться на уроках і в позаурочний час у школі. Учні самі формують у себе визначений підхід до життя, ставлення до навчання і виховання” [17, с. 41]. Тому варто брати до уваги дослідження американського соціолога П.Джексона, який у 1968 році у своїй книзі “Життя в аудиторіях” [770] увів термін “прихований навчальний план” або “латентна програма”, та у відповідності до нього вибудовувати процес виховання молоді генерції національно свідомих українців. Це має стати прихованою програмою кожної школи.

Продовжуючи зазначену думку та враховуючи зниження наприкінці ХХ століття престижу трудової підготовки, варто наголосити, що

прихованою програмою кожної школи та родини повинно бути й трудове виховання учнів на підґрунті основних положень народної педагогіки.

Ще один шлях розбудови системи трудової підготовки підростаючого покоління – подальше вдосконалення трудової підготовки учнів (особливо в сільських школах).

Підкреслимо, що на початку третього тисячоліття проблема освіти учнів сільських шкіл почала виходити далеко за межі освітянської галузі. Так сталося тому, що на селі освіта традиційно відіграє значно більшу роль, ніж у містах. Загальноосвітня школа тут виступає в якості осередку культури, цивілізації, гаранта стабільного розвитку. Це чи не єдиний освітньо-виховний і культурний центр роботи з дітьми і молоддю на селі. Тому в сільському середовищі професія вчителя престижніша, ніж у містах. Відповідно він має більший вплив на школярів, ніж його колеги, що працюють у міських поселеннях. Сьогодні “хороша сільська школа є предметом гордості, свідченням добробуту й соціального благополуччя суспільства, міцності селянської общини”. Тому її можна розглядати “не просто як освітній заклад, а як системний чинник відродження українського села” [659, с.76].

Разом із тим, “хороша сільська школа” – явище, яке зустрічається не так часто, як хотілося б. Сьогодні для села все більш актуальною стає проблема доступності молоді до доброякісної освіти. З одного боку, Національна доктрина розвитку освіти у XXI сторіччі передбачає забезпечення рівного доступу громадян України до доброякісної освіти незалежно від місця проживання, соціального походження і майнового стану, а також статті, віросповідання, етнічної приналежності та стану здоров’я, а з іншого, можливості сільської молоді здобути доброякісну освіту дещо обмежені. Зазначене, передусім, стосується шкільної освіти [629].

На цьому наголошено в тематичній державній доповіді про становище дітей в Україні за підсумками 2004 року, де сказано: “Спостерігається суттєва різниця в рівні загальноосвітньої підготовки, яку отримують учні міських і сільських шкіл”. До того ж дані спеціальних обстежень “фіксують нижчий рівень навчальної успішності сільських старшокласників порівняно з їх міськими однолітками, меншу суб’єктивну значущість для них високих оцінок, нижчу загальну обізнаність тощо” [659, с. 84].

Дбаючи про освіту сільських дітей та намагаючись подолати численні проблеми, керівні органи наприкінці XX століття прийняли цілу низку правових документів, що визначають розвиток сучасної освіти на селі. До них можна віднести такі:

- указ Президента України “Про державну підтримку підготовки фахівців для сільської місцевості” (19 березня 1999 р.);
- указ Президента України “Про додаткові заходи щодо фінансування загальної середньої освіти” (28 червня 1999 р.);
- указ Президента України “Про забезпечення економічних інтересів і соціального захисту працівників соціальної сфери села та вирішення окремих питань, що виникли в процесі проведення земельної реформи” (12 квітня 2000 р.);

- указ Президента України “Про першочергові заходи щодо підтримки розвитку соціальної сфери села” (15 липня 2002 р.);
- указ Президента України “Про додаткові заходи щодо забезпечення розвитку освіти в Україні” (9 жовтня 2001 р.);
- закони України “Про загальну середню освіту”, “Про професійно-технічну освіту”, “Про дошкільну освіту”; “Про позашкільну освіту” [659, с. 76-77].

Однак, сільські школи, як і раніше, відчувають значні утруднення в організації навчально-виховного процесу, забезпеченні кадрами, матеріально-технічному оснащенні тощо.

Численні соціально-педагогічні проблеми мають малокомплектні школи, розташовані у сільській місцевості, наприклад:

- неповна кадрова забезпеченість учителями;
- підвищена завантаженість учителів і батьків домашнім та особистим підсобним господарством, а відповідно, недостатня підготовленість учителів до уроків та низький рівень виконання дітьми домашніх завдань;
- перевантаження учнів самостійною роботою;
- обмеженість використання в навчально-виховному процесі різноманітних організаційних форм роботи [659, с. 82].

На жаль, у сільській місцевості багато загальноосвітніх закладів є малокомплектними, що породжує низку соціально-економічних проблем:

- “формальний підхід при обґрунтуванні видатків на утримання (на 1 дитину) зводить малокомплектні школи на значно нижчий рівень матеріально-технічного забезпечення навчально-виховного процесу, що у свою чергу позначається на умовах та якості навчання дітей у сільській місцевості;

- складність забезпечення вчителями сільських шкіл у цілому та малокомплектних сільських шкіл зокрема. Адже, відчуваючи побутові негаразди, дефіцит спілкування, труднощі звикання до інших умов життя, молодий сільський учитель перебуває у стані постійного дискомфорту ще й тому, що не набув у вищому навчальному закладі (ВНЗ) ґрунтовних знань з тих предметів, котрим змушений навчати дітей при довантаженні до ставки. Як висновок, сільська школа потребує вчителя широкого профілю;

- застаріла навчально-матеріальна база. Засоби навчання не оновлювалися останні 10-15 років, що істотно впливає на якість освіти” [там само].

Окрім того, через відсутність комп’ютерної техніки значна кількість сільських школярів не володіє сучасними інформаційними технологіями, а їхні вчителі через недостатнє забезпечення більшості сільських бібліотек методичною літературою, відсутність належної допомоги від методичних служб, неможливість узяти участь у семінарах, конференціях, педчитаннях, недосконалість існуючої системи підвищення кваліфікації не мають змоги вдосконалювати свій професійний рівень [там само, с. 85].

Слід також звернути увагу на те, що в сільських школах діти отримують реальні знання, рівень яких є нижчим, ніж в учнів міських

поселень. Це має неабияке значення, адже визначає соціально-професійні орієнтації сільської молоді, впливає на соціальний склад студентів та позначається на освітньо-професійній характеристиці сільського населення. Так, проведений аналіз соціологічних даних щодо професійного вибору молодих людей з різних типів поселень показує, що “сільська молодь значно більше зорієнтована на професії, які не вимагають високого освітнього рівня на початку трудової діяльності або здобуття яких не зумовлене тривалим періодом навчання”. Учні сільських шкіл, які обирають професії, пов’язані з працею в сільському господарстві, у більшості випадків залишають загальноосвітні школи після отримання базової середньої освіти та продовжують навчання у професійно-технічних закладах. Однак у сільській місцевості працевлаштування випускників загальноосвітніх шкіл і професійно-технічних училищ є досить проблемним [659, с. 89-90].

Нагальною для сільської школи є проблема організації виробничого навчання учнів, що здобувають професії сільськогосподарського виробництва, в першу чергу механізаторські. Подолати цю проблему можна було б шляхом створення регіональних навчально-практичних центрів, де учні мали б можливість ознайомлюватися з новими технологіями виробництва, організацією роботи приватних фермерських підприємств, зразками нової техніки. Разом із тим такі центри не можуть функціонувати без наявності в них нової техніки, насамперед, вітчизняного виробництва. Але державним бюджетом України понад 10 років кошти на її придбання не передбачаються. Водночас, деякі сільські підприємства різних форм власності мають таку техніку. Тому керівникам закладів освіти слід провести роботу щодо залучення техніки названих підприємств для навчання учнів на основі взаємовигідних договорів [там само].

У цьому контексті слід також звернути увагу на інформацію, наведену у рішенні колегії Міністерства освіти УРСР № 14/8-3 від 28 жовтня 1998 року “Про стан та перспективи розвитку загальноосвітніх навчальних закладів у сільській місцевості”. Зокрема тут сказано, що протягом останніх років ХХ століття не проводилось оновлення навчального обладнання майстерень сільських шкіл, а діяльність міжшкільних навчально-виробничих комбінатів (їх у сільській місцевості у 1998 році було 130), стан їх матеріально-технічного забезпечення та фінансування викликає занепокоєння [472].

До того ж, “незважаючи на те, що загальноосвітні навчальні заклади сільської місцевості повинні привчати дітей до господарювання на землі, мати при школах підсобні господарства, як це було 5-10 років тому, то в даний час понад 1500 шкіл I-III ступеня не мають навіть навчально-дослідних ділянок і лише 405 шкіл мають підсобні господарства” [там само, с. 10].

Ще однією проблемою є те, що підготовка робітників з числа сільської молоді здійснюється за досить обмеженим переліком професій. Проте, для продуктивної зайнятості сільського населення перелік професій необхідно розширювати. Це особливо стосується професій переробного профілю, сфери послуг для села, сільського будівництва [659, с. 90].

Наявність цих та інших проблем указує на необхідність збільшення уваги до сільської школи та детального її вивчення. Пильної уваги потребують також колишні здобутки сільських шкіл України щодо організації трудової підготовки учнів. Вони доводять, що на селі можна успішно здійснювати підготовку учнів до трудової діяльності.

На це свого часу вказував видатний вітчизняний педагог та директор сільської школи І.Ткаченко. Він висловлював чимало пропозицій щодо покращення трудового навчання і виховання. Так, після прийняття „Основних напрямів економічного і соціального розвитку СРСР на 1981-1985 рр. та на період до 1990 року” Іван Гурович власноруч написав 10 сторінок таких пропозицій, оскільки вважав, що в документі приділено недостатньо уваги ролі та місцю школи і суспільства у вирішенні означеної проблеми. Його пропозиції стосувалися проведення обласних заходів з реалізації положень названого документа. Вони були враховані в роботі облвню [757, с. 78].

А.Розенберг звертає нашу увагу на те, що в останні роки життя (90-ті роки ХХ століття) педагог “тяжко переживав помітне зменшення уваги до трудового виховання школярів, зокрема до занедбання його матеріальної бази”, адже це “значно обмежує можливості педагогічного управління розвитком особистості, патріотичного виховання школярів, їх соціалізації” [584, с. 40].

Про занепокоєння І.Ткаченка майбутнім школярів пише також А.Іванко у своїх книгах “В.О.Сухомлинський, І.Г.Ткаченко: діалог самодостатніх педагогічних систем” та “Освітня діяльність та педагогічна спадщина І.Г.Ткаченка”. Дослідник звертає нашу увагу на слова педагога про трудову підготовку сільських школярів. Ось вони: “А що маємо сьогодні? Хто буде вирощувати хліб у ХХІ столітті? Яка роль сільської школи в нових умовах соціально-економічного середовища на селі? Яким має бути нове покоління молодих хліборобів, що поєднувало б у своїй практичній діяльності трудові традиції батьків, дідів, прадідів з надбаннями науково-технічного прогресу в сільському господарстві, новими прогресивними технологіями і формами оплати праці? Чи, може, тепер це не є однією із функцій сільської школи?” [197, с. 46; 198, с. 96-97]. Це був своєрідний відгук на “Концепцію трудової підготовки школярів України” (текст Концепції вміщено у газеті “Освіта” за 30 серпня 1993 р.), в якому педагог закликав до розробки і наукового обґрунтування кожною сільською школою власної системи трудового виховання відповідно до даної Концепції та соціально-педагогічного середовища, в якому відбувається її життєдіяльність. І.Ткаченко також сформулював умови її реалізації:

- 1) кадри, їх висока наукова ерудиція, професійна майстерність, методична озброєність, здатність забезпечити ефективність теоретичного навчання і навчально-виробничої практики в нових умовах становлення ринкової економіки на селі;

- 2) сприятливе морально-психологічне середовище, в якому працює школа, усвідомлення громадських засад у необхідності реформи трудового

навчання, політехнічної освіти і трудового виховання в сучасній сільській школі;

3) навчально-матеріальна база, яка включає такі компоненти:

- теплицю-оранжерею на 300-500 кв. м.;
- пришкільну навчально-дослідну ділянку (3-5 га);
- навчально-виробничі майстерні по дереву і металу;
- кабінет-клас ручного і машинного рукоділля;
- кабінет-клас обслуговуючої праці;
- автотрактородром;
- майданчик сільськогосподарської техніки (автономно в школі або в одному з відділів базового виробництва);
- навчально-дослідне поле трудового учнівського колективу (100-500 га);
- виробничий цех у тваринницькому комплексі базового сільськогосподарського виробництва [198, с. 97-98].

Цю тему І.Ткаченко висвітлює також у спільній з Н.Ангелуцою праці “Творче використання ідей В.О.Сухомлинського з питань трудового виховання в сільській школі” (З досвіду роботи педагогічних колективів Кіровоградської області у 50-70-ті роки) (1994 р.). Автори роботи констатують зниження уваги до трудового навчання і виховання в загальноосвітній школі та пояснюють, що це відбувається за рахунок скорочення кількості годин, які відводяться на урочну і позаурочну роботу, пов’язану із трудовою підготовкою, розриву зв’язків між трудовою діяльністю і навчально-виховним процесом, відсутності педагогічного прогнозування шляхів удосконалення системи трудового виховання підростаючого покоління та належної матеріально-технічної бази трудового навчання [197; 719].

Продовжуючи тривожну думку авторів роботи, можна констатувати, що сьогодні не лише сільська, а й міська школа не виконує своєї основної функції – підготовка майбутніх трудівників. Разом із тим, у названій праці І.Ткаченка та Н.Ангелуци знаходимо й пропозиції щодо вирішення проблеми:

- збільшення часу на трудову підготовку;
- відновлення зв’язків між трудовою діяльністю і навчально-виховним процесом школи;
- поповнення матеріально-технічної бази трудової підготовки та ін.

Варто також нагадати, що ще кілька десятиліть тому видатні українські педагоги знайшли шляхи до успішного вирішення даної проблеми.

Наприклад, слушну пропозицію висловив у 70-ті роки ХХ століття І.Ткаченко на сторінках журналу “Філософська думка”. Він писав, що доцільно запровадити в педагогічних вузах, які готують учителів фізики, хімії та біології короткий спецкурс з основ сільськогосподарського виробництва. Це надало б їм можливість отримати необхідний для роботи в школі обсяг інженерних, агрономічних і зоотехнічних знань [198; 722].

Наведені вище пропозиції І.Ткаченка цілком відповідали його педагогічному кредо, в основі якого була думка педагога про те, що “школа може реалізувати свою суспільну місію тільки тоді, коли вона житиме цінностями продуктивної праці й продуктивної педагогіки”. За відсутності такого в учнів переважатимуть споживацькі настрої й гальмуватиметься розвиток творчого начала, людської природи [18, с. 44].

Щодо споживацьких настроїв, то можна констатувати, що саме вони характерні для сучасного підростаючого покоління, а отже, якщо нехтувати трудовою підготовкою, слід чекати уповільнення розвитку дітей та молоді. Щоб уникнути такого, на нашу думку, педагогам та громадськості треба докласти чимало зусиль.

Так, на селі “особливе значення має ініціатива, творчий підхід до справи педагогічних колективів та підтримка їхніх зусиль з боку територіальних громад (наприклад, у місцевих органів влади є певні важелі, аби заохотити підприємства надавати допомогу школам у фінансовому, побутовому і соціальному плані)” [659, с. 90]. Це допоможе розв’язати чимало проблем сільської школи, зокрема й проблему трудового навчання та виховання учнів.

Досвід такої роботи в Україні накопичено в другій половині ХХ століття, однак останнім часом його втрачено. Тому сьогодні трудова підготовка учнів у сільських школах не відповідає потребам суспільства, а самі вони, як уже зазначалося, не виконують основну функцію – підготовка майбутніх трудівників. Щоб подолати ситуацію, що склалася, у подальшому треба подбати про вдосконалення трудової підготовки учнів сільських шкіл.

Наприклад, підготовку сільських школярів до вибору професії “слід розглядати в єдності і взаємодії з моральним, трудовим, інтелектуальним, політичним, естетичним і фізичним удосконаленням особистості, тобто усією системою навчально-виховного процесу” [659, с. 88]. А “сільському вчителю необхідно засвоювати новий зміст навчальних предметів, перебудовувати методи роботи відповідно до рівня гуманізації навчально-виховного процесу, шукати нові підходи виховної роботи, максимально використовувати народну педагогіку, звичаї, традиції” [там само, с. 85].

Наступними шляхами розбудови трудової підготовки учнів мають стати обґрунтування її змісту та умов здійснення, а також організація належної підготовки вчителів трудового навчання.

Над цією проблемою тривалий час працював доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент АПН СРСР, дійсний член АПН України, головний редактор фахового журналу „Трудова підготовка в закладах освіти” Д.Тхоржевський (1930-2002) [376].

Зокрема, науковий доробок ученого містить перелік умов, за яких трудове виховання учнів буде ефективним. Такими умовами він вважав: посиленість праці, усвідомлення її важливості, творчий характер, суспільно корисну спрямованість і колективність. При цьому посиленість праці науковець розглядав у двох аспектах: розумовому і фізичному, адже тільки ті завдання, які враховують і розумові, і фізичні можливості учнів,

„стимулюють їх до застосування набутих знань і вмінь, до творчих пошуків, спонукають до подолання труднощів, сприяють гартуванню волі” [730, с. 127].

Лише за таких умов, на думку Д.Тхоржевського, можна реалізувати основні функції трудового навчання:

- ознайомлення учнів з основами виробництва;
- ознайомлення учнів із людською діяльністю;
- формування якостей особистості відповідно до вимог суспільства;
- забезпечення індивідуального підходу до учнів для розвитку їхніх здібностей [там само, с. 30-32].

Названі функції, як доводить учений, можна успішно виконати у процесі трудового навчання, оскільки цей навчальний предмет має досить специфічний зміст. Завдяки останньому в учнів можна сформувати адекватні уявлення про навколишнє середовище та сучасне виробництво, допомогти їм у професійному самовизначенні, підготувати до майбутньої практичної діяльності, сформувати відповідні якості особистості, забезпечити індивідуальний підхід у розвитку особистісного творчого потенціалу до майбутньої практичної діяльності у сфері виробництва [там само, с. 33]. Тобто Д.Тхоржевський також зосереджує увагу на тому, що трудове навчання сприяє психологічній та практичній підготовці школярів до праці, допомагає їм правильно і свідомо обрати майбутню професію.

У той самий час, як нагадують О.Гедвілло та В.Блах у статті “Д.О.Тхоржевський – фундатор трудового навчання на Україні”, він звертав увагу на те, що „цей шкільний предмет дуже багато втратив за останні роки. Це пов’язано з багатьма аспектами, серед яких занедбання шкільних майстерень, відсутність матеріально-технічного оснащення, руйнування системи міжшкільних навчально-виробничих комбінатів, вплив найдосвідченіших педагогічних кадрів” [51, с. 185]. На думку Д.Тхоржевського, це сталося через те, що в сучасному суспільстві спостерігається зміна трудової орієнтації та девальвація поняття добросесної праці [727].

Саме тому науковець вдається до пошуку шляхів виходу із ситуації, що склалася, та пропонує звернутися до національних традицій трудового виховання. Результатом такої роботи став висновок Д.Тхоржевського про те, що „можливості трудового навчання в прилученні школярів до надбань національної культури є широкими і своєрідними, бо воно є тим рідкісним предметом, який перекидає місток між матеріальною і духовною культурою суспільства” [51, с. 186], а також його роботи (у співавторстві): „Виховання національної свідомості в школярів”, „Прилучення учнів до національної культури у процесі трудового навчання”, „Теоретичні засади виховання національної самосвідомості” та ін.

Серед праць науковця знаходимо монографії, підручники і посібники з трудового навчання, наукові статті, присвячені висвітленню проблем трудового виховання, професійного становлення підростаючого покоління,

підготовки вчителів трудового навчання та обґрунтуванню шляхів їх подолання. Це, насамперед, такі праці: „Дидактика трудового навчання” [728], „Система трудового навчання” [732], „Методика трудового і професійного навчання та викладання загальнотехнічних дисциплін” [729], „Методика трудового та професійного навчання” [730] та інші.

Особливе місце в творчій спадщині вченого посідають методичні роботи, значну кількість яких можна знайти, наприклад, на сторінках фахового журналу „Трудова підготовка в закладах освіти”. У них педагоги можуть знайти відповіді на запитання щодо того, як треба організовувати трудову підготовку учнів, під час якої вони більш ефективно набуватимуть необхідних знань, умінь і навичок.

Підсумовуючи зауважимо, що розбудова системи трудової підготовки підростаючого покоління відповідно до окреслених вище шляхів спроможна значною мірою подолати існуючі в її організації негаразди та запобігти моральному каліцтву молоді, яке може виникнути за умов ігнорування суспільством у цілому та загальноосвітньою школою, зокрема, даного напряму роботи.

5.3. Перспективи розвитку системи трудової підготовки дівчат в Україні в контексті європейського досвіду

Сьогодні в Україні особливої гостроти й актуальності набула проблема підготовки підростаючого покоління до трудової діяльності в умовах загальноосвітніх навчальних закладів. Це не дивно, адже, з одного боку, робітничі професії мало приваблюють підростаюче покоління, а з іншого – школи майже не працюють над тим, щоб змінити ситуацію, яка склалася.

На жаль, сучасні школярі, як і їхні батьки, орієнтовані в основному на здобуття престижних та високооплачуваних професій (юрист, податківець, митник, працівник банку тощо), а заклади освіти, передусім, намагаються дати учням якомога більше знань з основ наук, забуваючи при цьому про формування в них практичних умінь і навичок.

Водночас, поступальний розвиток нашого суспільства цілком залежить від професійно-освітнього рівня людей та, як зазначено в нормативних документах Євросоюзу, не може бути успішно здійснений без постійного підвищення цього рівня [768].

Вищезазначена проблема потребує свого розв’язання, зокрема через визначення оптимальних шляхів удосконалення системи трудової підготовки дівчат у загальноосвітніх школах України. Під час формування планів перспективного розвитку вітчизняних шкіл у цьому напрямку слід, у першу чергу, враховувати досягнення і досвід попередніх історичних періодів. Зокрема, як довело проведене дослідження, окреслення перспектив доцільно розпочинати з ґрунтового аналізу та оцінювання здобутків минулих років, а також традицій трудової підготовки дівчат.

Констатуємо, що одним із шляхів здійснення такої роботи може слугувати запровадження у вищих та післядипломних закладах освіти спецкурсу “Трудова підготовка дівчат в історії розвитку української школи”. Він складається з кількох орієнтовних тем, вивчення яких допоможе студентам та педагогам-практикам ознайомитись із роллю та місцем трудового навчання в навчально-виховному процесі вітчизняної школи, особливостями управління процесом трудової підготовки дівчат у різні історичні періоди; проаналізувати зміст, форми і методи трудового навчання і виховання дівчат у школах України кінця XIX – початку XX століття; виявити труднощі і суперечності, які спіткали даний процес; окреслити проблеми і перспективи розвитку трудової підготовки дівчат; а також сприятиме відродженню, подальшому збереженню та примноженню вітчизняних традицій трудового навчання і виховання в сучасних школах України.

Для успішного вивчення названого спецкурсу можна використовувати навчальні посібники “Трудова підготовка дівчат в історії розвитку української школи” та “Організація трудової підготовки учнів на Херсонщині (друга половина XX століття)” [636; 641].

Під час дослідження з’ясовано, що перспективними для визначення шляхів подальшого розвитку трудової підготовки дівчат у вітчизняних школах є досить значні надбання зарубіжних країн, зокрема європейських, із трудового навчання та виховання молоді в закладах освіти.

Особливий інтерес до країн Європейського Союзу можна пояснити тим, що в них, “починаючи з 90-х років, під тиском глобалізаційних проявів, переосмислюється роль освіти від соціального обов’язку держави до необхідного каталізатора економічного розвитку”. Освіту починають трактувати “як джерело конкурентоспроможності”, “як інструмент отримання прибутків у ринкових умовах” [253, с. 19, 20].

У цей період, як справедливо підкреслює в своєму дослідженні Р.Сойчук, “кожна провідна країна реформувала сферу освіти з метою підвищення її якості відповідно до вимог суспільства, зокрема було переглянуто зміст, форми і методи навчання, удосконалено систему управління й організаційну структуру. Зусилля спрямовувались на підвищення стандартів освіти, надання випускникам шкіл необхідних трудових знань, умінь і навичок, які знадобляться їм у професійному житті” [646, с. 5].

Підвищення уваги до трудової підготовки молоді стало результатом науково-технічної (60-ті роки XX ст.) та технологічної (70-90-ті роки XX ст.) революцій, а також економічної кризи в зарубіжних країнах (початок 80-х років XX ст.). Ці події висунули нові вимоги до рівня підготовки фахівців. Унаслідок чого серед молоді (яка, як правило, не отримувала професійної підготовки та мала низьку кваліфікацію) підвищився рівень безробіття, а отже, виникла потреба в покращенні їхньої підготовки до трудової діяльності в умовах ринкової економіки.

У сучасній Європі молодь у рамках первинної освіти має “обов’язково набути професії і вийти на ринок праці з високими шансами на успіх” [766, с. 33]. Це стало наслідком відповідного реформування освіти.

Наприклад, у Великій Британії наприкінці ХХ століття в ході реформування освіти здійснено перехід “від “welfare” до “workfare”, тобто від турботи держави про добробут громадянина до турботи про те, щоб громадянин мав роботу і сам забезпечив собі добробут” [661, с. 75]. Для досягнення цієї мети британці почали підвищувати ефективність професійної освіти в цілому, трудової та допрофесійної підготовки школярів зокрема.

Реформування змісту освіти Греції спрямоване на “посилення професійно-орієнтованої складової для формування необхідних для життя ключових компетентностей”. Італія розвиває освіту в напрямку її орієнтації “на підготовку молоді до інтеграції в суспільство й виходу на ринок праці через “професіоналізацію” змісту та його компетентнісну спрямованість”, а Швеція під час освіти старшокласників намагається здійснити “більш адекватну підготовку молоді до життя шляхом надання широкого спектру кваліфікацій” [253, с. 22]. Подібними є й завдання трудового виховання і навчання підростаючого покоління, які намагаються виконати у Фінляндії, а саме: „підготувати і дати виробничу спеціальність молоді, для якої основна і середня школа кінцеві” [22, с. 109].

Наведені приклади свідчать про те, що країни Європейського Союзу в процесі реформування системи освіти намагаються переорієнтувати її на надання учням не лише загальноосвітніх, а й професійних знань, умінь і навичок, на формування в підростаючого покоління ключових (зокрема й практичних) компетенцій, на підготовку молоді до життя в суспільстві.

При цьому правильно побудована система трудового і професійного навчання, наприклад у Фінляндії, “примусила вважати “важкий контингент” не баластом, а об’єктом докладання особливих зусиль”, що дозволяє “не втрачати для суспільства жодної дитини чи підлітка й готувати молодь до успішного виходу на ринок праці” [101, с. 15].

Зазначимо, що освітні системи європейських країн складаються із трьох рівнів (початкового, середнього та вищого), на кожному із яких здійснюється трудова підготовка дівчат. Однак, у контексті нашого дослідження розглянемо, передусім, як здійснюється ця робота під час здобуття учнями середньої освіти.

Трудове навчання школярів відбувається під час вивчення таких дисциплін практично допрофесійної спрямованості: “Праця” – в 1-4 класах шкіл Австрії [381]; “Домоводство”, “Праця”, “Техніка” – в 1-9 класах шкіл Швеції [621]; “Мистецтво й ручна праця” – в 1-10 класах шкіл Норвегії [620]; “Практична, громадська та культурна діяльність” – в 1-9 класах шкіл Норвегії [239]; “Домоводство”, “Ручна праця” – в 1-5 класах початкових шкіл Франції [187]; “Технологія” – в коледжах Франції; “Технічні науки та промислове виробництво”, “Торгівля та сфера обслуговування” – в класах технологічної підготовки коледжів Франції [99; 644]; “Домоводство”, “Праця в майстернях” – у початкових школах; “Ручна праця”, “Дизайн і технологія”

– у середніх школах Великої Британії [371; 386; 696]; “Технологія”, “Домашня економіка” – Нідерланди [256]; “Сімейна економіка”, “Технологія” – окремі країни Європи [239] та ін.

Як бачимо, перелік навчальних предметів трудового спрямування в країнах Європи досить широкий. Це пов’язано з тим, що в різних школах і різних класах трудове навчання здійснюється за дещо різними напрямками залежно від типу загальноосвітнього закладу, який обрали учні.

Так, наприклад, у Німеччині в основних загальноосвітніх середніх школах нижчого рівня викладають “Підготовку до трудового життя”, а в окремих Землях – “Домоводство та економіку”; у реальних школах до переліку обов’язкових предметів може бути включене “Трудове навчання”, а до обов’язкових додаткових предметів у 7-8 класах – “Трудова підготовка”; в 5-6 класах гімназій обов’язковим для вивчення є “Трудове навчання” (у деяких Землях), а в 11-13 (12) класах – “Технологія”; у загальноосвітніх об’єднаних середніх школах нижчого рівня учні вивчають “Вступ до трудового життя”, а в середніх загальноосвітніх школах нижчого рівня – “Техніку”, “Соціальну та домашню економіку” [9; 280]. У школах країни викладають також інтегрований навчальний предмет “Політехніка-працевзнавство”, “Технічну працю”, “Економіку”, “Домоводство”, “Текстильні роботи”. Звісно всі названі дисципліни мають “певні відмінності та специфіку в окремих землях і охоплюють найрізноманітніші знання в галузі техніки, економіки, домашнього господарства, профорієнтації” [239, с. 22, 23].

Однак усі вони виступають своєрідними інтеграторами наукових знань. Так, наприклад, вивчення інтегрованого та інтегруючого навчального предмета “Технологія”, з одного боку, “дозволяє учням систематизувати, синтезувати й застосовувати в практичній діяльності знання, одержані на уроках з інших предметів – математики, фізики, хімії, геології, історії тощо. З іншого – набуті в межах цього курсу вміння та навички користуватися різноманітними приладами, відео- та аудіотехнікою, електронно-обчислювальними машинами значно розширюють пізнавальні можливості учнів у найрізноманітніших сферах життя” [239, с. 23]. Інтегрований курс “Дизайн і технологія” має на меті підвищення загальнотехнічної культури та обізнаності школярів та передбачає вивчення таких напрямів: створення і використання об’єктів, систем та елементів довкілля; робота з різноманітними матеріалами та інструментами; інформаційна підготовка: пошук, розробка, передача ідей; задоволення потреб споживача та виховання культури підприємництва [647].

Як бачимо, при вивченні дисциплін трудового спрямування загальнотехнічні, соціальні, професійні, економічні, профорієнтаційні знання поєднуються між собою, створюючи в учнів цілісні уявлення про виробничу сферу, трудову діяльність людини тощо.

Цьому сприяє також те, що у школах європейських країн учні можуть певною мірою отримати вищезазвані знання при вивченні інших шкільних дисциплін [239].

У всіх школах Європи трудова підготовка учнів дещо подібна за своїм змістом та організацією. Вона постійно поліпшується, урізноманітнюється, збагачується. Окрім того, збільшується кількість годин, які відводять на вивчення дисциплін трудового спрямування в тижневому розкладі [239].

У різних країнах на вивчення учнями дисциплін трудової спрямованості відводять різну кількість годин. Так, за навчальним планом основної об'єднаної школи Фінляндії на опанування учнями ремесла передбачено щотижня в 1-2 класах по 1 год., в 3-6 класах по 2 год., в 7 класі – 3 год., а на домоводство – 3 год. в 7 класі [769]. На навчальний курс “Дизайн і технологія” (обов'язковий для вивчення в перших трьох класах середніх шкіл Великої Британії) щотижня відводять по 2 години. Починаючи з четвертого класу середньої школи, трудове навчання входить до списку обов'язкових предметів за вибором, а кількість годин на його вивчення становить від 4 до 7 годин на тиждень [647]. В Італії протягом усього періоду навчання учнів у середній школі на працю щотижня виділяють по три години [239].

Дослідження довело, що разом із широким розповсюдженням у школах Європи навчальних предметів трудового спрямування з'явилося чимало нормативних документів, де наводилися рекомендації щодо організації навчально-виховного процесу в цих закладах та, зокрема, покращення трудової підготовки учнів. Серед них В.Лалчинська, досліджуючи шкільну освіту Англії, виділяє: забезпечення зв'язку навчальних програм з дійсністю; розвиток творчих здібностей учнів; прикладна і практична робота школярів; знання і розуміння учнями економічних процесів, що відбуваються в суспільстві, нових відкриттів і випробувань; обізнаність школярів з основами виробництва та відчуття власної відповідальності перед державою; уміння вирішувати проблеми, використовуючи різноманітний матеріал [242, с. 92], а Г.Алексевич говорить про такі: взаємозв'язок навчальних планів з трудовим життям; виконання учнями практичної роботи; обізнаність школярів з основами виробництва та орієнтація в економічних питаннях; уміння знаходити проблеми та вирішувати їх.

Рекомендації щодо покращення організації навчально-виховного процесу англійської школи, а відповідно й трудової підготовки учнів, містить також доповідь “Політика переходу” (1984 р.), в якій, наприклад, охарактеризовано принципи (різноманітність профілів та спеціальностей, широкий вибір навчальних планів і програм, добровільний вибір напряму навчання відповідно до власних потреб), покладені в основу 30 програм-проектів, що передбачали підготовку 14-18-річних молодих людей до трудової діяльності. У доповіді наголошено на необхідності трудової підготовки дівчат, сказано, що вони належать до досить значної частини некваліфікованої робочої сили, отримують меншу заробітну плату, ніж хлопці [13, с. 134].

Наприкінці ХХ століття трудова підготовка молоді в європейських країнах (наприклад, в Англії) спрямовувалася на розв'язання таких завдань: опанування учнями знаннями з математичних, природничих, гуманітарних і

технічних предметів; засвоєння ними основних навичок для подальшого життя в мінливому світі праці; прищеплення поваги до існуючих у суспільстві моральних цінностей; розвиток учнів, їхніх освітніх можливостей, внутрішніх нахилів, творчого, дослідницького розуму; надання учням допомоги у виборі ними життєвого шляху, засобів досягнення життєвих цілей, оцінюванні ролі та розвитку промисловості й торгівлі тощо [647; 698].

Виконання значної частини цих завдань здійснюється під час трудової підготовки дітей протягом усього періоду їх навчання. Так, у Великій Британії у школі для малят (це складова початкової школи) дітей з 5 до 7 років привчають до самообслуговування, залучають до вирощування кімнатних квітів тощо. У наступні три роки в початковій школі вони вивчають домоводство та працю в майстернях [696, с. 100].

Останнім часом трудове навчання молодших учнів у школах Європи зазнало певної модифікації. Цей предмет, як зазначає Н.Лавриченко, “технологізується і соціалізується”. Тобто традиційні уроки праці “стають дедалі тісніше пов’язаними із сучасною практикою соціального життя та новітніми технологіями”. Для підтвердження зазначеного науковець в одній із своїх публікацій подає їх назви, а саме: “Технологія” (Франція), “Технологія і дизайн” (Англія), “Соціальні та життєві навички” (Нідерланди) [240, с. 53].

В основній школі європейських країн учнів готують до оволодіння масовими професіями, а тому надають великої уваги професійному навчанню. Наприклад, у Великій Британії обрати майбутню спеціальність учням допомагає керівник з вибору професії, який проводить відповідні бесіди, підтримує тісні зв’язки зі спеціальними закладами, що опікуються працевлаштуванням молоді [696]. З цією ж метою в 1986-1987 навчальному році у програму британської школи введено новий курс, спрямований на розвиток трудових умінь і навичок учнів та підготовку їх до складання іспитів на свідоцтво про допрофесійну підготовку [773].

Значну допомогу у виборі молодим поколінням європейців майбутньої професії, а, насамперед, у визначенні напряму подальшої освіти, надає профільне навчання, яке дозволяє кожному учневі обрати один із запропонованих профілів навчання. Такими профілями у реальних школах Німеччини є: природничо-математичний, іноземних мов, соціально-історичний, домашнього господарства, музичний [594, с. 113]. В основних школах Австрії виділяють свої профільні напрями: іноземні мови, художньо-творчий, природничо-технічний, екологічний, інформатика, суспільний і економічний, інтеркультурний, рухово-орієнтований, здоров’я і харчування [753].

Останнім часом в Європі профільному навчанню школярів приділяють неабияку увагу, залучаючи до його організації широке коло різноманітних фахівців. Так, у школах Австрії створено партнерські комітети (ради), до складу яких входять викладачі, учні та їх батьки. Члени цих комітетів (рад) мають право двома третинами голосів затверджувати профіль навчання. В

австрійських школах “забезпечено консультативний супровід профільного навчання” (консультативна робота психологів і консультантів з управлінським персоналом шкіл, зі студентами – майбутніми фахівцями та з учителями, фахівців-педагогів з учнями щодо вибору та вивчення профільних дисциплін), а також налагоджено взаємозв’язки “зі сферою економіки, вищими та науково-дослідницькими установами, виробництвом” [753, с. 9, 12].

Профільне навчання, як правило, організують у старших класах загальноосвітніх шкіл. Не є винятком і заклади освіти європейських країн, де наприкінці ХХ століття профільна диференціація стала “основним принципом побудови старшої школи”. Профільна диференціація передбачає вибір учнями одного з двох напрямів навчання (академічного або професійно-технічного) та “професійно зорієнтоване вивчення циклу відповідних профілю предметів” [254, с. 65]. У 1996-1997 навчальному році в країнах Європейського Союзу професійно-технічний напрям навчання обрали більшість учнів (57,5 %). В окремих країнах цей показник у відсотках до загальної кількості учнів становив: Бельгія – 68,1; Данія – 52,5; Німеччина – 76,3; Греція та Іспанія – 33; Франція – 55,5; Ірландія – 19; Італія – 71,2; Люксембург – 66,9; Нідерланди – 67,6; Австрія – 75,6; Португалія – 25,5; Фінляндія – 53,2; Швеція – 51,5; Велика Британія – 55,6 [там само, с. 66].

Зупинимося більш детально на професійно-технічному напрямі, який, як доводять наведені дані, досить поширений в європейських країнах та дозволяє молоді набути навичок, необхідних для роботи на виробництві або для подальшого здобуття обраної професії.

Популярність цього напрямку підтверджують показники, які наводить у своїй статті О.Локшина. Це розподіл учнів на академічний та професійний напрями у старшій середній школі країн Європейського Союзу. Аналіз представлених даних дозволяє стверджувати, що в 1996-1997 навчальному році академічний напрям обрали 42,5% школярів, а професійно-технічний – 57,5%. У 2002 році ці показники склали відповідно 45,6% та 54,4% [254, с. 65].

Для реалізації завдань професійно-технічного напрямку в зарубіжній старшій школі запроваджується значна кількість різноманітних програм. Тривалість навчання учнів за ними варіює від 2 до 5 років і залежить від країни та обраного профілю. У школах професійного напрямку вона може складати:

2 роки – Данія, Німеччина (деякі Землі), Іспанія, Ірландія, Нідерланди, Англія, Уельс, Північна Ірландія, Шотландія;

3 роки – Данія, Німеччина (більшість Земель), Греція, Франція, Ірландія (разом з перехідним роком), Італія, Нідерланди, Португалія, Фінляндія (+/- 1 рік), Швеція, Норвегія;

4 роки – Бельгія (+ можливий додатковий рік), Італія (+ можливий додатковий рік), Люксембург, Австрія, Англія, Уельс, Північна Ірландія, Ісландія, Ліхтенштейн;

5 років – Італія [255, с. 22].

Протягом цього часу школярі можуть опанувати одним із обраних профілів за відповідною програмою. Варіативність зазначених програм є досить значною. Так, у Швеції існує 15 первинно професійно орієнтованих національних програм: мистецтво; бізнес та адміністрування; будівництво; дитячий відпочинок; електроінженіринг; енергетика; продовольство; ручна праця; здоров'я та догляд; готелі, ресторани; промисловість; мас-медіа; використання природних ресурсів; транспорт; технології [255, с. 23]. Як засвідчує наведений вище перелік, навчальні програми охоплюють усі основні галузі промисловості та сфери обслуговування, що дозволяє кожній дівчинці та кожному хлопцеві за період здобуття середньої освіти якомога краще підготуватися до обраної на майбутнє професійної діяльності.

У Нідерландах діти віком від 12 до 16 років за бажанням мають можливість отримати попередню професійну освіту та індивідуальну попередню професійну освіту. Вона триває чотири роки і здійснюється з таких п'ятнадцяти спеціальностей: будівельних, металообробних, електротехніки, машинобудування, деревообробних, громадського харчування, друкарської справи, опіки та догляду, перукарства та косметики, дизайну та пошиття одягу, роздрібної торгівлі, канцелярської роботи, торговельної справи, сільського господарства та екології, харчової промисловості. Однак, не в усіх школах надається підготовка за всіма названими спеціальностями. Деякі з них мають також відділення, де здійснюється індивідуальна попередня професійна освіта дітей, які потребують спеціального підходу [264]. Як бачимо, перелік профілів досить різноманітний та містить чимало таких, які зазвичай до вподоби дівчатам. Окрім того цінним є те, що попередню професійну освіту вони можуть розпочати вже в 12-ти річному віці, обравши таку спеціальність, яка найбільше відповідає їхнім інтересам і здібностям. Тобто в цілому в школах Нідерландів наявний індивідуальний підхід до здійснення попередньої професійної освіти.

Такий підхід запроваджено й у гімназіях Німеччини, де для старших учнів уведено курсову систему навчання, що надає їм можливість відповідно до своїх інтересів і здібностей обрати певні навчальні курси. Курсове навчання супроводжується індивідуальною профорієнтаційною роботою з учнями, яку здійснюють учителі з профорієнтації та тьютори [488]. Подібні функції, як уже зазначалося, у школах Великої Британії виконують консультанти з вибору професії (радники з профорієнтації).

У більшості шкіл Європи дівчата навчаються разом із хлопцями (Австрія, Франція) [8; 764], проте є й такі, де навчання може бути роздільним (наприклад, школи Великої Британії), що дозволяє більшою мірою врахувати в навчально-виховному процесі особливості жіночої статі.

Зазначене є конче важливим, адже, як відомо, професійні інтереси та вподобання хлопців і дівчат відрізняються. Більш того, різняться вони й у дівчат, що мешкають у різних країнах Європи. Наприклад, за результатами анкетування учнів однієї з початкових шкіл Австрії виявлено, що серед дівчат хочуть стати "половина – перукарями, а половина – виховательками

дитячого садка)”. Такий вибір не є випадковим, а зумовлений певним розрахунком, в основі якого уявлення дітей про формування місцевого, а отже, й їхнього добробуту та розуміння, що “мета повинна бути близькою і конкретною, а її досягнення має принести відчутні плоди”. Тобто слід займатися такою трудовою діяльністю, яка користується попитом, адже це – “стабільний заробіток, гідне існування” [381, с. 3]. Для порівняння нагадаємо, що в Україні для дівчат найбільш престижними та привабливими сьогодні є професії юриста, працівника банку, манекенниці та інші, які не потребують значних фізичних зусиль та передбачають швидке отримання достойної (принаймні, на думку дівчат) винагороди. При цьому більшість із них не задумується, а тим більше не розраховує, наскільки їх вибір є реальним, обґрунтованим, відповідає потребам регіону, в якому та чи інша дівчина планує жити і працювати.

За таких умов особливого значення набуває виховна робота з учнями (організація роботи гуртків, профорієнтаційні заходи та ін.).

У системі шкільної освіти європейських країн значної уваги надають гуртковій роботі. Як правило, досить великою популярністю серед учениць загальноосвітніх шкіл користуються гурткові заняття, на яких можна займатися рукоділлям, доглядати за тваринами, куховарити та ін. Вони можуть бути обов’язковими чи необов’язковими.

Так, у школах Німеччини в початкових класах заняття гуртків обов’язкові, а в інших проводяться за бажанням учнів. В обох випадках участь дитини в роботі того чи іншого гуртка всіляко заохочується та відображається в дипломі. Більше того, розмаїття та високий рівень проведення гурткових занять мають надзвичайно важливе значення для престижу школи [189, с. 46].

У європейських країнах неабиякої уваги надають і профорієнтаційній роботі з учнями загальноосвітніх шкіл, залучаючи до цієї роботи широке коло зацікавлених осіб (виробничники, приватні агентства, громадськість та ін.).

Наприклад, у Франції профорієнтаційною роботою займаються одразу три структури: Національне агентство зайнятості; Національне бюро з освітньої і професійної інформації; центри професійної інформації і орієнтації. Із них безпосередньо на школу орієнтовані центри професійної інформації і орієнтації, діяльність яких підпорядковується Міністерству національної освіти [283].

У Німеччині така робота організується регіональними відомствами праці (Arbeitsamt) спільно зі школами. Серед традиційних методів проведення профорієнтаційної роботи: розповсюдження серед школярів та їхніх батьків різноманітних журналів, які містять інформацію щодо подальшого навчання та вибору професії; відвідування учнями в дні відчинених дверей підприємств, навчальних центрів, університетів; щомісячні інформаційні дні в Arbeitsamt, де співробітники розповідають старшокласникам про сучасний ринок та відповідають на їхні запитання. У країні існує значна кількість приватних агентств, які допомагають

випускникам шкiл обрати професiю вiдповiдно до iхнiх здiбностей та iнтересiв. Професiональна орiєнтацiя старшокласникiв забезпечується й через диференцiйоване навчання, виконання проектiв та завдань, метою яких є ознайомлення з майбутньою професiєю. Так, учнi, якi обрали провiдним навчальним предметом педагогiку, можуть отримати вiд учителя завдання провести один день у дитячому садку, зробити певнi висновки та скласти письмовий звiт [189].

З метою залучення дiвчат до вибору професiй технiчного профiлю щороку в кожному рeгiонi Нiмеччини органiзовують так званий Girls Day, пiд час якого дверi навчальних закладiв, пiдприємств i фiрм вiдчиняються для дiвчат вiком вiд 11 рокiв. Представницям жiночої статi розповiдають про професiї фiзико-математичного та технологiчного профiлiв, про те, якi для дiвчат iснують пiльги та перспективи професiйного зростання. У такий спiсiб у краiнi намагаються подолати наявну в даний перiод нестачу фахiвцiв технiчного профiлю [там само].

В Австрiї професiйна орiєнтацiя школярiв здiйснюється пiд час практичної фахово орiєнтованої дiяльностi, органiзацiї якої сприяють зв'язки основних шкiл iз виробництвом, з академiями, унiверситетами, участь у соцiальних проектах тощо [753, с. 12].

Досить вагомe значення для орiєнтацiї молодi у виборi професiї та набуттi нею трудових умiнь i навичок має державна (зокрема, фiнансова) пiдтримка вiдповiдних програм й iнiцiатив.

Так, уряд Францiї вкладає значнi кошти в розвиток освiти i науки. Завдяки цьому, наприклад, удається досягти майже однакової якостi навчання в столицi та провiнцiї. Iншим прикладом пiдвищення уваги уряду до проблем освiти слугує те, що краiна, вiдгукуючись на свiтову тенденцiю демократизацiї та децентралiзацiї освiти, почала вирiзнятися “високою чутливiстю до загалом позитивного явища “усупiльнення” навчальних закладiв, залучення до iхньої дiяльностi місцевої громади – батькiв учнiв i студентiв, промисловцiв, фахiвцiв рiзних профiлiв пiдготовки”. Як результат, у краiнi “спiлки фiзикiв, iнженерiв та iнших фахiвцiв з багаторiвневим представництвом дуже ефективно використовують кошти бюджету: швидко i якiсно створюють новi чи удосконалюють наявнi програми з вiдповiдних предметiв для багатьох видiв закладiв освiти i безлiчi профiлiв пiдготовки; видають i поширюють фаховi науково-методичнi видання високого рiвня, що забезпечують новiтньою iнформацiєю всiх вчителiв середнiх i викладачiв вищих шкiл та iн. До iнтелекту i повноважень сотень державних службовцiв таким способом додається компетентнiсть десяткiв тисяч висококвалiфiкованих осiб, безпосередньо зацiкавлених у забезпеченнi максимально високої якостi засвоєння молоддю тiєї чи iншої дисциплiни” [16, с. 101].

Окрiм того, у Францiї “створена i постiйно вдосконалюється система передбачення попиту на ринку працi та використання її даних у заходах iз професiйного скеровування учнiв коледжiв, лiцеiв i вищих закладiв освiти”. Звiсно витрати на її дiяльнiсть досить високi, однак, “iх вважають

виправданими, оскільки загалом підвищується ефективність первинної освіти і слушність вибору молоддю шляху одержання кваліфікації” [16].

Допомогти молоді правильно обрати професійний шлях у період навчання у школі намагаються також у Польщі, де перед системою освіти поставлено за мету “досягти відповідності профілів, спеціальностей, змісту і форм підготовки до нових потреб економіки і суспільства” [29, с. 101].

Визначення такої мети відбулося під час реформування системи освіти, яке Польща розпочала однією з перших наприкінці 80-х років ХХ століття. У той період у системі освіти започатковано глибокі зміни, спрямовані на те, щоб зробити її “конкурентоспроможною, різноманітною, ціннісно насиченою, практично зорієнтованою та розумно обмеженою в сукупній тривалості” [28, с. 3; 771].

Перебудову шкільної системи розпочато у вересні 1999 року. Зокрема, відповідно до Закону “Про систему освіти” (1998) впроваджувалася нова структура середньої освіти. Попередня двоступенева структура (8+4), що складалася із 8-річної основної школи та 4-річного загальноосвітнього ліцею, була замінена на більш сучасний триступеневий варіант – 6+3+3, дуже поширений у країнах Європейського Союзу. Відтоді окремими ступенями 12-річної польської середньої освіти стали:

6-річна початкова школа (7-13 років);

3-річна гімназія (13-16 років);

3-річний профільний ліцей (16-19 років)” [28, с. 5; 774].

Базовим навчальним планом початкової школи передбачено на 1-му освітньому етапі (1-3 класи) запровадження інтегрованого навчання, під час якого учні, поміж іншого, ознайомлюються з технікою. На 2-му освітньому етапі (4-6 класи) для школярів проводяться заняття з техніки та інформатики. До базового навчального плану гімназії включено освітні заняття з курсу “Техніка. Інформатика”, а до базового навчального плану профільного ліцею – освітні заняття з курсу “Підприємливість” та профільні заняття [28].

Профільне навчання спрямовується на те, щоб надати учням можливість або підготуватися до вступу у вищий навчальний заклад відповідно до обраного напрямку, або отримати загальнопрофесійні знання та пройти певні кваліфікаційні курси, щоб зорієнтуватися у виборі професії та прискорити працевлаштування [772].

У профільному ліцеї учні опановують один із профілів:

- академічний (зорієнтований на підготовку учнів до вступу у ВНЗ);
- техніко-технологічний (будівельний, хімічний, механічний, електроенергетичний, медіальний, текстильний, технології деревини, харчової технології та ін.);

- сільськогосподарсько-середовищний (сільськогосподарський, лісничий, садівничий, охорона середовища та ін.);

- суспільно-сервісний (економіко-адміністративний, соціально-медичний, торговий, маркетингу, транспортний, туристично-готельний, охоронний та інші профілі сфери послуг);

- культурно-художній (регіональна або європейська культура, театральні-фільмовий, проектування одягу (мода), художні ремесла, спортивний та ін.) [28, с. 9].

Як бачимо, наведений вище перелік профілів є досить широким та різноманітним. Є серед них чимало таких, які, зазвичай, до вподоби дівчатам. Окрім того, як зазначає А.Василюк, перелік профілів має відкритий характер, тобто може змінюватися залежно від доробку загальноосвітніх та технічних ліцеїв Польщі.

Під час виявлення позитивного досвіду зарубіжних країн з'ясовано, що наприкінці ХХ століття трудова підготовка підростаючого покоління набула неабиякого значення й досить високого рівня розвитку у школах Великої Британії. Саме тому для ознайомлення вітчизняних педагогів із британським досвідом виховної роботи (зокрема з досвідом трудової підготовки школярів) у процесі дослідження можна застосовувати спецкурс "Організація та управління процесом виховання учнів середніх навчальних закладів Великої Британії" та відповідне навчально-методичне забезпечення (методичні рекомендації "Організація та управління процесом виховання учнів середніх навчальних закладів Великої Британії" [635] і навчальний посібник "Виховання учнів у середніх навчальних закладах Великої Британії" [625].

У них звернуто увагу на те, що трудова підготовка підростаючого покоління британців передусім спрямовується "на розвиток творчих навичок школярів, на забезпечення їх готовності виявляти, вивчати і вирішувати проблеми" [239, с. 23]. А також звернуто увагу на те, що реформування системи освіти Великої Британії у 80-90-х роках, окрім іншого, "передбачало зближення загальної та професійної освіти з метою підготовки підростаючого покоління до дорослого життя, надання молоді практичних та базових знань з трудової підготовки" [647, с. 70].

У процесі викладання спецкурсу педагогів ознайомлюють із тим, що у Великій Британії рішення щодо безпосередньої трудової підготовки всіх учнів було прийняте у 1988 році, коли в навчальні плани державних шкіл введено обов'язковий предмет "Технологія", а його реалізацію продовжено в 1990 році, коли до Національного навчального плану включено предмет "Дизайн і технологія".

Нині, як доводить у своєму дослідженні Р.Сойчук, трудова підготовка учнів у школах цієї країни здійснюється через: обов'язкове вивчення всіма учнями предмета "Дизайн і технологія", обов'язковість уведення в навчальні дисципліни актуальних проблем і тем: "Економіка та індустрія", "Вибір кар'єри", "Здоров'я і довкілля"; вивчення необов'язкових елементів ("Керівництво вибором кар'єри", "Досвід роботи"), різноманітних курсів, а також через виробничу практику, міні-підприємництво та профорієнтацію [там само].

Навчальна програма курсу "Дизайн і технологія" складається з чотирьох ключових етапів та десяти рівнів складностей. Кожен етап відповідає певному віку (5-7, 8-11 років, 12-14 років, 15-16 років) та має дві частини – обов'язкову і додаткову [371].

Мета допрофесійних курсів, які відвідують 16-19-річні учні, полягає в наданні їм можливостей випробувати свої сили в різних сферах життєдіяльності, а також визначитися у сфері професійної діяльності, оволодіти відповідними знаннями та досвідом, сформувати певні професійні інтереси.

Програма таких курсів складається з трьох частин:

- 1) основна частина – ядро, що становить 10 сфер;
- 2) професійне вивчення: орієнтація та дослідження;
- 3) додаткове вивчення: для більш поглибленого вивчення першого і другого пунктів [647, с. 76-77].

Ці курси можна назвати курсами за вибором, адже їх програма може бути складена відповідно до інтересів та бажань школярів. Наприклад, дівчата (і юнаки) можуть за своїм бажанням обрати для вивчення курс “Домашня економіка” або “Домогосподарство”, мета якого – допомогти учням вести ефективний стиль життя як особистостям, членам суспільства. Під час вивчення даного курсу учні навчаються шити і прясти, оволодівають навичками рукоділля та кулінарним мистецтвом [там само с. 79].

Ще однією формою трудової підготовки учнів британських шкіл є виробнича практика. Її проводять для учнів двох старших класів обов’язкової школи на підприємствах, у торгівлі, адміністрації або у сфері обслуговування. Практикою охоплюють меншу половину учнів 14-15-річного віку, які обрали для вивчення предмети практичного спрямування. Вона триває 1-3 тижні (по 6 годин на тиждень) або протягом семестру (по 1 дню щотижня). Порядок проходження практики та її характер залежать від економічних особливостей кожного регіону. Виконана школярами під час практики робота не оплачується [243].

Після досягнення 15-річного віку учні мають можливість у позанавчальний час спробувати організувати роботу міні-підприємства. У цьому їм допомагає, наприклад, співпраця банку і школи. Про неї досить детально пише у своєму дисертаційному дослідженні Р.Сойчук. Зокрема, спираючись на наукові розвідки М.Павлової [372], вона зазначає, що “один із великих банків Великої Британії надає кожній школі безповоротну позику в розмірі 40 фунтів стерлінгів для закупівлі необхідних навчальних матеріалів, щоб відкрити міні-підприємство. Цей же банк дає школі 50 фунтів стерлінгів як початковий капітал, але вже з поверненням під незначні відсотки. Проте варто зауважити, що більшість шкільних підприємств виявляються прибутковими” [647, с. 75].

Діяльність міні-підприємств у школах Великої Британії розпочалася з 60-х років ХХ століття, а з 1985 року ухвалено проект “Міні-підприємництво в школі”. Така форма роботи допомагала розвинути у молоді наступні підприємницькі здібності: ініціатива, наполегливість, гнучкість та вміння працювати в колективі [371, с. 25-26].

Окрім того, створення в межах навчального закладу міні-підприємств і компаній, які виготовляють і реалізують власну продукцію або надають певні послуги, допомагала школярам навчитися організовувати індивідуальну

трудова діяльність, ознайомитися з атмосферою ринкових відносин і ввійти у світ бізнесу і виробництва [383, с. 114-115].

Починаючи з 1986 року, уряд прийняв рішення створити при кожній середній школі хоча б одне міні-підприємство, робота якого полягала в наступному: учні самостійно створювали компанію чи кооператив, організовували випуск товарів чи надання послуг, виконували всі види маркетингу, певний проміжок часу розпродавали свою продукцію чи надавали послуги. Після такого циклу роботи відбувалася самоліквідація міні-підприємства [590; 647].

У другій половині ХХ століття проблема професійного самовизначення школярів стала дуже актуальною для британців, які переконані, що налагоджена профорієнтація – запорука адаптованості випускника до реалій життя [4]. Вони почали ставитися до цієї роботи дуже уважно, а у 80-90-ті роки ХХ століття профорієнтація стала невід’ємною складовою навчання та формою трудової підготовки учнів британських шкіл. Її мета – інформувати учнів про можливості й різновиди відомих і невідомих для них професій, а також встановлювати більш тісні зв’язки між школою і виробництвом.

У Великій Британії до 1973 року працювала Служба працевлаштування молоді, а в наступні роки – Служба з питань вибору професії (офіційний орган міністерства праці). Через місцеві органи управління народної освіти й місцеве бюро з працевлаштування молоді вона координує роботу з профорієнтації школярів та виконує такі функції: отримання і передача інформації про стан місцевого ринку праці, його потреб у робочій силі; забезпечення шкіл інформацією про різноманітні професії, зокрема про ті, які можна здобути на місцевих підприємствах; надання учням допомоги у виборі професії; встановлення контактів із освітніми закладами тощо [647; 698].

У подальші роки в країні створено Комісію з трудових ресурсів при міністерстві зайнятості (головний координатор діяльності з профорієнтації в країні) та Національну консультативну раду з професійної кар’єри, які також опікуються проблемами професійної орієнтації [647]. Значну роль у цій роботі відіграють профспілки та представники підприємств, які працюють з випускниками шкіл у закладах освіти та на виробництві. Зокрема, профспілки беруть участь у проведенні шкільних зборів та конференцій, проводять бесіди з учнями, відвідують уроки профорієнтації тощо [698, с. 85].

У школах Великої Британії профорієнтацію здійснюють учителі-предметники, класні керівники, вчителі-профорієнтатори (спеціалісти з професії, керівники з вибору професії), спеціальні радники з профорієнтації (профрадники), співробітники служби професійної кар’єри. Окрім того, у позашкільних закладах працюють профконсультаційні пункти, які також допомагають учням у виборі майбутньої професії [12; 66; 647].

Британські школи намагаються розв’язати такі завдання професійної орієнтації: “допомогти учням досягнути інтелектуальної, емоційної та соціальної зрілості; сприяти осмисленню ними свого потенціалу й

перетворенню власних недоліків; розвивати вміння спілкуватися з людьми; озброювати учнів знаннями для остаточного рішення про вибір професії” [647, с. 147]. Зазначені завдання вирішують під час вивчення учнями загальноосвітніх предметів, предметів практичного спрямування та спеціального предмета “Вибір професії”, озброєння їх знаннями і навичками з різних сфер трудового життя, навчальної практики на виробництві, позакласної роботи [647; 698].

Професійна орієнтація у школах Великої Британії здійснюється в кілька етапів, а саме: I етап – під час навчання учнів у початковій школі; II етап – диференціація учнів 4 класу; III етап – орієнтація учнів 5 класу на навчання з метою вступу до вищого навчального закладу або ж улаштування на роботу; IV етап – орієнтація учнів 6 класів з диференціацією на академічні й професійні (неакадемічні) відділення [647, с. 164-165].

Школи Великої Британії (зокрема, жіночі) створюють усі умови для професійного самовизначення дівчат, для вільного і свідомого вибору ними майбутньої професії. З цією метою наприкінці ХХ століття вони не лише почали тісно співпрацювати з підприємствами, ввели до своїх штатів посади консультантів, які допомагають ученицям обрати професію та навчальний заклад для здобуття подальшої освіти, а й створили фонди профорієнтаційної літератури, проводять чимало профорієнтаційних заходів та ін.

Консультанти з вибору професії (радники з профорієнтації) спрямовують свої зусилля на надання дівчатам допомоги у виборі професії та шляху опанування нею. Це може бути, наприклад, навчання в британських університетах або університетах інших країн світу.

Значну допомогу у виборі майбутньої професії надають шкільні професійні бібліотеки, де зібрано різноманітні матеріали та відповідну довідкову літературу, або шкільні конференції, які регулярно проводяться для батьків і дівчат. На них, як зазначають у своїй статті Г.Лактіонова та І.Братусь, “запрошують молодих жінок-професіоналів, котрі розповідають про свою професію”. Науковці також звертають нашу увагу на те, що “присутність і виступ таких жінок – це водночас демонстрація “жіночих можливостей”, стилю життя і вимог до тієї чи іншої професії” [241, с. 27].

Така увага британських шкіл до вибору ученицями майбутньої професії зумовлена тим, що вони зорієнтовані на “підготовку дівчат до життя у мінливому майбутньому”. Тому школи: забезпечують засвоєння знань на рівні діючих стандартів; допомагають визначити сферу майбутньої професійної діяльності; піклуються про розвиток здібностей і нахилів своїх вихованок; дбають про виховання вільної, незалежної особистості, з розвинутим почуттям власної гідності, вірою у власні сили та підготовку її до життя в суспільстві. Тобто роблять усе, “щоб допомогти кожній дівчинці реалізувати власний потенціал, встановити для себе найвищі цілі у всіх галузях свого життя, зрозуміти свою унікальність і берегти її” [там само, с. 28].

Отже, аналіз змісту трудової підготовки учнів у британських школах (обов’язкове вивчення предмета “Дизайн і технологія”, вивчення

різноманітних курсів практичного спрямування, виробнича практика, організація міні-підприємств у школі та профорієнтація) дозволяє стверджувати, що ця країна має значний досвід та певні традиції щодо трудового виховання молоді.

Відзначимо також основні тенденції, які виділяє Р.Сойчук, як властиві для змісту трудового навчання в останні десятиріччя ХХ століття: різноманітність вибору практичних предметів у шкільних навчальних планах; зв'язок між школою і виробництвом; виклад дисциплін у вигляді інтегрованого курсу; суспільно корисний характер праці і спрямування на задоволення здібностей та інтересів школярів; вільний вибір учнями навчальних дисциплін відповідно до власних потреб; зближення професійного навчання із загальноосвітньою підготовкою [647, с. 87-88].

Проведене дослідження довело, що ці тенденції характерні для більшості європейських країн даного періоду і, без сумніву, є позитивними, зокрема для вдосконалення трудової підготовки дівчат у загальноосвітніх школах України. Питання в тому, як правильно скористатися даною інформацією.

Пошук відповіді на зазначене запитання досить складний. Зокрема, стосовно реформування трудового навчання варто зауважити, що в Україні, “на превеликий жаль, єдності в науковому і можновладному середовищах у цьому важливому питанні на сьогоднішній день повністю не досягнуто” [100, с. 44].

Водночас, творче осмислення здобутків і традицій вітчизняної школи попередніх історичних періодів, надбань європейських країн із трудового навчання та виховання підростаючого покоління, а також урахування того, що сьогодні в Україні спостерігається поступове зниження авторитету трудового навчання й виховання та зведення нанівець профорієнтаційної роботи з учнями, надає можливість окреслити перспективні напрями вдосконалення та розвитку трудової підготовки дівчат у загальноосвітніх закладах незалежної України:

- створення сприятливого морально-психологічного середовища, в якому трудова підготовка дівчат посіла б гідне місце;
- уточнення мети та завдань трудової підготовки дівчат та ознайомлення з ними педагогів і широкого кола громадськості;
- відродження, подальше збереження та примноження традицій трудового навчання і виховання;
- подальша диференціація змісту трудової підготовки на основі гендерного підходу на етапі допрофільної підготовки школярів (може здійснюватись через попередню професійну освіту та індивідуальну попередню професійну освіту (як, наприклад, у Нідерландах), удосконалення програм із трудового та профільного навчання, організацію роботи відповідних гуртків та факультативів, проведення для дівчат екскурсій на виробництво та в навчальні заклади, залучення їх до різнопланової трудової діяльності, виховної роботи тощо);

- організація та проведення ефективної допрофесійної та професійної підготовки школярів (наприклад, на базі ПТУ), профорієнтаційної роботи;
- збереження, зміцнення та поповнення навчально-матеріальної та матеріально-технічної бази трудової підготовки дівчат;
- відновлення зв'язків між школою та виробництвом, заохочення підприємств до надання всілякої підтримки і допомоги школам щодо здійснення трудової підготовки дівчат;
- підготовка компетентних педагогічних кадрів, які володіють професійною майстерністю, мають достатню методичну озброєність, широку ерудицію;
- запровадження в навчально-виховний процес вітчизняної школи європейського досвіду підготовки дівчат до трудової діяльності (застосування інтегрованих курсів, організація профорієнтаційної роботи, консультативного супроводу профільного навчання, діяльності міні-підприємств, зближення професійного навчання із загальноосвітньою підготовкою, інше).

ВИСНОВКИ

Вивчення, аналіз, систематизація та узагальнення джерельної бази надають можливість виокремити основні ідеї та особливості трудової підготовки дівчат у школах України кінця XIX – XX століття.

Зокрема, встановлено, що починаючи з кінця XIX і до 1917 року в загальноосвітніх школах України можливості здійснення трудової підготовки дівчат були обмежені, оскільки, по-перше, значна частина з них не відвідувала школу, а по-друге, предмети трудового спрямування були необов'язковими. Окрім того, виникали численні труднощі, пов'язані з відсутністю навчальних програм, зі створенням у школах відповідної матеріально-технічної бази, облаштуванням пришкольних земельних ділянок, залученням фахівців, оплатою їхньої роботи, розробкою та виданням необхідної навчальної, методичної та довідникової літератури, виготовленням наочних посібників, придбанням інструментів і матеріалів тощо.

Проте, необов'язкові предмети трудового спрямування (рукоділья, садівництво, городництво, виноградарство, столярне й слюсарне ремесло, ручна праця, шовківництво, бджільництво та ін.) досить швидко розповсюджувалися у школах України, набували суттєвого значення у процесі формування особистості та популярності серед населення. Це особливо стосувалося рукоділья, яке в жіночих і мішаних школах серед необов'язкових предметів трудового спрямування швидко стало найпоширенішою навчальною дисципліною. Її викладання було поставлено найбільш раціонально. На уроках рукоділья в різних школах дівчат навчали такого: шити, в'язати й вишивати; шити й вишивати; кроїти, шити й вишивати; вишивати й в'язати; шити й в'язати; лише в'язати; лише вишивати. Поступово створювалася матеріально-технічна база трудової підготовки, розроблялося навчально-методичне забезпечення, виготовлялися наочні посібники, організовувалися відповідні курси для підвищення кваліфікації вчителів.

Узагальнюючи досвід роботи загальноосвітніх шкіл України 1917 – 1954 років, можна стверджувати, що в цей період керівні освітянські органи зробили кілька невдалих спроб реорганізувати систему трудової підготовки учнів. Так, у 1917 – 1937 роках трудова підготовка дівчат і хлопців у школах України суттєво не відрізнялася. У цей період вивчення школярами трудової діяльності людей відбувалося під час колективної роботи в класі, у процесі самоврядування, роботи на пришкольних ділянках, самообслуговування, роботи у шкільних майстернях, під час екскурсій, виховних заходів тощо. Для опанування учнями різними видами праці в 20-ті роки значну увагу приділяли створенню шкільних майстерень з необхідним обладнанням. Водночас надмірна увага до підготовки дівчат і хлопців до майбутньої трудової діяльності привела до зниження якості навчання та, як наслідок, до

відміни викладання у школах праці, ліквідації шкільних майстерень та пришкільних земельних ділянок, звільнення відповідних фахівців.

У 1937 – 1954 роках трудова підготовка дівчат у загальноосвітніх школах України здійснювалася у процесі викладання основ наук, а також через залучення до гурткової роботи, різних видів суспільно корисної праці, самообслуговування тощо. У 1943 – 1954 роках, коли в багатьох школах республіки запроваджувалося окреме навчання дівчат і хлопців, проблему трудової підготовки дівчат вирішували спочатку лише через виховну роботу (наприклад, при багатьох жіночих школах працювали гуртки художньої вишивки, рукоділля, юннатів та ін.), а в другій половині 40-х років у жіночих школах для старшокласниць (8–10 класи) викладали рукоділля, педагогіку, стенографію. У ці роки знову почали приділяти значну увагу створенню матеріально-технічної бази для трудової підготовки (виділялися кімнати для трудових гуртків, надавалася допомога у придбанні інструменту тощо).

Здійснений аналіз джерельної бази показав, що найбільш ефективно розвиток та становлення трудової підготовки дівчат відбувалися в 1954 – 1991 роках. Протягом даного періоду становлення вітчизняної школи зміст трудової підготовки неодноразово змінювався, поступово набував науково-обґрунтованого характеру та наближувався до інтересів і потреб дівчат. Це знаходило відображення у програмах з трудового і виробничого навчання, інших нормативних документах і матеріалах.

У зазначені роки трудова підготовка дівчат спрямовувалася на підготовку до дорослого життя, до трудової діяльності, до раціонального виконання різних видів побутової праці та була організована з урахуванням таких психолого-педагогічних принципів: зв'язок навчання з життям, виховання в праці, врахування вікових та психологічних особливостей дівчат, єдності сім'ї та школи у вихованні та інших. На їх основі здійснювалися уроки трудового і виробничого навчання, допрофесійна й професійна підготовка, позаурочна, позашкільна діяльність, суспільно корисна робота і самообслуговування. Ці принципи також було покладено в основу роботи учнів у навчально-виробничих бригадах, таборах праці та відпочинку, шкільних лісництвах, теплицях, на кролефермах, у сільському господарстві, на виробництві, у трудових об'єднаннях, учнівських кооперативах тощо.

Доведено, що ефективність здійснення трудової підготовки дівчат забезпечувалася застосуванням адекватних форм, методів і засобів навчання і виховання. Позитивний вплив на неї мало також наступне: запровадження нових програм із трудового навчання, де був наявний розподіл видів робіт для кожної статі (кінець 50-х – 70-ті роки), а у варіативних частинах передбачено вивчення різних видів декоративно-ужиткового мистецтва (80-ті роки); програм виробничого навчання, допрофесійної та професійної підготовки; організація профорієнтаційної роботи; створення при школах навчально-методичних кабінетів професійної орієнтації; кабінетів обслуговуючої праці; пришкільних навчально-дослідних ділянок; теплиць; кролеферм; відкриття міжшкільних майстерень, міжшкільних навчально-

виробничих комбінатів, навчальних цехів і дільниць підприємств; залучення до трудової підготовки підростаючого покоління виробничників та широкого кола громадськості.

Проте, як і в попередні періоди, були численні проблеми, що гальмували розвиток трудової підготовки дівчат: недостатня матеріально-технічна база трудового й виробничого навчання, формальне закріплення за школами частини базових підприємств, відсутність фахівців, неготовність обласних і районних відділів освіти широко впроваджувати передовий педагогічний досвід організації трудової підготовки учнів та формалізм з боку керівних освітянських кадрів, інші причини об'єктивного та суб'єктивного характеру. Унаслідок зазначеного на регіональному рівні управління освітою тривалий час не вирішувалося, наприклад, питання створення мережі міжшкільних навчально-виробничих комбінатів, навчальних цехів і дільниць підприємств. Ці проблеми також значною мірою завадили запровадженню основних положень шкільної реформи 1984 року.

Значна частина з них залишилася і в загальноосвітніх школах незалежної України (відсутність належної матеріально-технічної бази, ігнорування інтересів і потреб дівчат, недостатній рівень підготовки вчителів до організації належної трудової підготовки дівчат, стихійний та необґрунтований характер упровадження нововведень та ін.). Вони уповільнювали, а подекуди й гальмували, становлення й розвиток трудової підготовки дівчат у багатьох регіонах України. Стримуючими факторами також виступали відсутність чітких стратегічних орієнтирів розвитку трудової підготовки молоді на національних народних засадах та неусвідомленість значною частиною педагогів її позитивного впливу на формування особистості.

Кардинальні перетворення у вітчизняній освітній системі, які започатковано на початку 90-х років ХХ століття, спонукали до пошуку нових концептуальних засад її розвитку, шляхів співробітництва зі світовим освітнім простором. Результатом стала переорієнтація навчально-виховного процесу шкіл незалежної України на формування творчої, освіченої, культурної, активної особистості, на полікультурне та національне виховання підростаючого покоління. Як наслідок, під час трудової підготовки дівчат почали ознайомлювати зі світовими культурними цінностями, через декоративно-ужиткове мистецтво прилучати до надбань національної культури. Це знайшло відображення в навчальних програмах з трудового та профільного навчання, у позаурочній та позашкільній діяльності.

Результати наукового пошуку засвідчили, що на всіх етапах становлення та розвитку в школах України трудової підготовки дівчат педагоги намагалися застосовувати досить різноманітні форми, методи та засоби, здійснювати планування та організацію різнопланової трудової діяльності учнів, діагностику та моніторинг рівня їхньої трудової підготовки, вивчати професійні здібності та формувати практичну компетентність. До трудової підготовки залучали як мікро- (сім'я і найближче оточення), так і макро- (школа і суспільство) сфери соціального середовища, враховуючи при

цьому покладені в її основу педагогічні принципи, мету, завдання, функції та намагаючись сформувані в учнів практичну компетентність.

Вивчення, систематизація та узагальнення існуючої нормативно-правової бази реалізації трудової підготовки підростаючого покоління дозволяють стверджувати, що основну увагу її створенню приділяли в другій половині 50-х – 80-ті роки ХХ століття. У цей час з'явилася низка нормативно-правових та законодавчих документів, які спрямовувалися на поліпшення трудової підготовки школярів.

До найбільш важливих із них відносимо: „Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР” (1958 р.) та „Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в УРСР” (1959 р.), постанову колегії Міністерства освіти УРСР “Про затвердження заходів по дальшому поліпшенню роботи по професійній орієнтації та трудовому вихованню учнів у загальноосвітніх школах УРСР” (1969 р.), постанову Ради Міністрів УРСР „Про стан та заходи по дальшому поліпшенню трудового навчання і професійної орієнтації учнів загальноосвітніх шкіл республіки” (1976 р.) та урядову постанову „Про дальше удосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл та підготовки їх до праці” (1977 р.), накази та рішення Міністерств освіти СРСР та УРСР, основні положення реформи загальноосвітньої та професійної школи (1984 р.) та ін. Завдяки цим документам у ставленні до трудової підготовки молоді та в її організації відбувалися позитивні зміни.

На вдосконалення системи трудової підготовки молоді були також спрямовані положення: про шкільні і міжшкільні навчально-виробничі майстерні для виробничого навчання і продуктивної праці учнів середніх шкіл, про учнівську комплексну навчально-виробничу бригаду колгоспу (радгоспу), про пришкільну сільськогосподарську ділянку в школах, про виробниче навчання учнів середніх загальноосвітніх трудових політехнічних шкіл з виробничим навчанням; тематичні плани для підготовки школярів за різними профілями народного господарства; навчальні програми з трудового та виробничого навчання та інше (друга половина 50-х – 60-ті роки ХХ ст.), про шкільну навчально-дослідну ділянку в школах, про кабінети професійної орієнтації учнів при школах, районних (міських) методичних кабінетах та обласних інститутах удосконалення вчителів, про учнівську виробничу бригаду в колгоспі, радгоспі, про Республіканський учбово-методичний кабінет трудового навчання і профорієнтації, про навчальний кабінет механізації сільського господарства середньої загальноосвітньої школи, про навчальний кабінет автосправи середньої загальноосвітньої школи, про обласну станцію юних натуралістів, про міську (району) станцію юних натуралістів, про літні практичні роботи учнів загальноосвітньої школи, про табір праці і відпочинку учнівської молоді, про базове підприємство (організацію) середньої загальноосвітньої школи, про трудовий загін старшокласників у легкій промисловості, про навчальні майстерні восьмирічних і середніх шкіл, про шкільне лісництво, про кімнату для уроків

трудового навчання 1-3 класів, про шкільний навчально-методичний кабінет професійної орієнтації учнів середньої загальноосвітньої школи та інше (70-80-ті роки ХХ ст.).

Нормативно-правові документи окреслювали правила безпечної роботи учнів у шкільних кабінетах, майстернях, на промислових підприємствах, у сільськогосподарському виробництві; визначали переліки навчального обладнання для трудової підготовки, порядок організації у школах трудового та професійного навчання, професійної орієнтації та трудового виховання учнів, умови та хід проведення конкурсів, змагань, олімпіад, виставок кращих робіт учнів; забезпечували координацію та контроль за організацією трудової підготовки учнів при виконанні ними різних видів робіт у навчально-виробничих майстернях, у навчально-виробничих бригадах, на пришкільних ділянках тощо.

Здійснений аналіз джерельної бази та набутого в попередні роки досвіду дозволяє виділити такі шляхи розбудови системи трудової підготовки дівчат та перспективи її розвитку в школах України: використання під час трудового навчання і виховання народної педагогіки, національних традицій та звичаїв; подальше вдосконалення трудової підготовки дівчат (особливо в сільських школах); визначення науково-обґрунтованого змісту трудової підготовки та умов її здійснення; організація належної підготовки вчителів трудового навчання; відродження традиції трудової підготовки; відновлення зв'язків між школою та виробництвом; заохочення підприємств до надання всілякої підтримки і допомоги школам щодо здійснення трудової підготовки дівчат; поповнення матеріально-технічної бази трудової підготовки; запровадження в навчально-виховний процес вітчизняної школи досвіду підготовки дівчат до трудової діяльності, набутого у школах зарубіжжя; зближення професійного навчання із загальноосвітньою підготовкою та ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акт проверки учебно-воспитательной работы Б-Кутской семилетней школы Калининского района Херсонской области // ДАХО. – Ф. 2424. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 25.
2. Актуальні проблеми українського національного довілля / Прикарпат. ун-т ім. В. Стефаника; за ред. М. Г. Стельмаховича. – Івано-Франківськ, 1995. – 242 с.
3. Александровский Г. Историческая записка о состоянии Киево-Фундуклеевской женской гимназии в течении первого пятидесятилетия её существования, 1860-1910 гг. / Г. Александровский. – К. : Тип. “Русская Печатня”, 1910. – 156 с.
4. Алешкина Н. П. Профориентация в школах Англии / Н. П. Алешкина // Вестник высшей школы. – 1988. – № 10. – С. 88-91.
5. Ангелуца Н. М. В. О. Сухомлинський і сучасні проблеми трудової підготовки молоді / Н. М. Ангелуца, І. Г. Ткаченко // В. О. Сухомлинський і сучасність : наук.-метод. зб. / АПН України; Всеукр. асоціація В. Сухомлинського; М. Я. Антоненко (ред.). – К., 1994. – С. 114-118.
6. Ангелуца Н. М. Трудове виховання в педагогічній спадщині І. Г. Ткаченка / Н. М. Ангелуца // Педагогічна спадщина І. Г. Ткаченка в контексті модернізації шкільної системи освіти : матеріали Всеукр. наук.-метод. конф. (21-22 травня 2004 року) / ОППО ім. В. Сухомлинського. – Кіровоград, 2005. – С. 103-110.
7. Ангелуца Н. М. Проблема трудової підготовки молоді у творчості В. О. Сухомлинського / Н. М. Ангелуца // Рідна школа. – 1994. – № 9. – С. 33-35.
8. Андрощук Г. Система освіти в Австрії / Геннадій Андрощук, Аліна Андрощук // Рідна школа. – 2000. – № 10. – С. 75-79.
9. Андрощук Г. Система освіти у ФРГ / Геннадій Андрощук, Аліна Андрощук // Рідна школа. – 2000. – № 12. – С. 71-76.
10. Антология педагогической мысли : в 3 т. / сост. Н. Н. Кузьмин. – М. : Высшая школа, 1989. – Т. 2 : Русские педагоги и деятели народного образования о трудовом воспитании и профессиональном образовании. – 463 с.
11. Бабіна О. І. Становлення та розвиток гімназійної освіти в Україні (в кінці ХІХ – на початку ХХ століття) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Бабіна Оксана Іванівна. – К., 2000. – 199 с.
12. Балацька Н. І. Професійна орієнтація учнів у сучасних середніх школах Англії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 “Загальна педагогіка та історія педагогіки” / Балацька Наталія Іванівна. – К., 2004. – 23 с.
13. Барбарига А. Оценка результатов обучения в английской средней школе / А. Барбарига // Советская педагогика. – 1989. – № 7. – С. 133-139.

- 14.Береговой Я. А. Иван Гурьевич / Я. А. Береговой // Спогади про І. Г. Ткаченка / уклад. А. Б. Іванко. – Кіровоград : Поліграф-Терція, 2004. – С. 11-28.
- 15.Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті : монографія / Л. Д. Березівська. – К. : Богданова А. М., 2008. – 406 с.
- 16.Беланова Р. Видатні особливості і досягнення системи освіти Франції / Римма Беланова // Вища освіта України. – 2001. – № 1. – С. 100-102.
- 17.Библюк М. Прихована програма школи Василя Сухомлинського / М. Библюк // Шлях освіти. – 2004. – № 1. – С. 41-45.
- 18.Бик А. С. Продуктивна педагогіка / А. С. Бик // Спогади про І. Г. Ткаченка / уклад. А. Б. Іванко. – Кіровоград : Поліграф-Терція, 2004. – С. 41-44.
- 19.Биченко А. Проблема релігійного навчання і виховання дітей і молоді в Україні очима громадян / Андрій Биченко, Михайло Міщенко // Національна безпека і оборона. – 2005. – № 8 (68). – С. 3-25.
- 20.Бондар В. І. Впровадження ідей В. О. Сухомлинського у практику трудового виховання учнів допоміжної школи / В. І. Бондар // В. О. Сухомлинський і сучасність : наук.-метод. зб. / АПН України; Всеукр. асоціація В. Сухомлинського; М. Я. Антонєць (ред.). – К., 1994. – С. 119-122.
- 21.Боринєць Н. Про нові програми (для учнів 8-11 класів) / Н. Боринєць // Трудова підготовка в закладах освіти. – 2000. – № 1 (16). – С. 39-41.
- 22.Булай Л. В. Нова реформа фінської школи / Л. В. Булай // Педагогіка : респ. наук.-метод. зб. – К, 1984. – Вип. 23. – С. 106-111.
- 23.Бунина О. Ф. Домоводство : учеб. для 5-7 кл. восьмилетней школы / О. Ф. Бунина, З. С. Нечипорук, С. К. Сайко. – К. : Рад. школа, 1960. – 191 с.
- 24.В Департамент народного просвещения // ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 24 (Про призначення губернських і повітових комісарів). – Арк. 176-177.
- 25.В женских гимназиях (22 марта 1919 г.) // ЦДАВО України. – Ф. 1738. – Оп. 1. – Спр. 41 (Інформація БУП, 15-25 березня 1919 р.). – Арк. 109.
- 26.В Раду Міністрів УРСР від заступника міністра освіти УРСР Т.Петрусенко (24.09.56 р.) // ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 2539. – Арк. 30.
- 27.В стенах монастыря (Детский городок Новгород-Северщины) : из газ. “Красное знамя” от 28.06.1923 № 440 (734) // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 104. – Арк. 126.
- 28.Василюк А. В. Польща: стратегія і тактика реформи середньої освіти / А. В. Василюк // Проблеми освіти : наук.-метод. зб. / НМЦ ВО МОН України. – К., 2005. – Вип. 46 : Болонський процес в Україні, ч. 2. – С. 3-11.
- 29.Василюк А. В. Реформи освіти у сучасній Польщі / Алла Василюк // Шлях освіти. – 1999. – № 2. – С. 25-27.

30. Вержбицький А. Програма шкільних рукометств. Частина теоретична (Замітки сільського вчителя) / Аркадій Вержбицький. – Одеса : Друкарня М. Залізняка, 1910. – 14 с.
31. Вивчення домоводства в школі // Радянська школа. – 1959. – № 1. – С. 69.
32. Видавничий план Наркомосу УРСР на 1925/26 рік та його реалізація // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 392. – Арк. 30, 35.
33. Вихрущ А. В. Трудова підготовка учнів у загальноосвітніх школах України (XIX – початок XX століття) : монографія / Вихрущ Анатолій Володимирович; за ред. Д. О. Тхоржевського. – К. : ККТНК, 1993. – 174 с.
34. Відомості облвно про середні загальноосвітні школи з виробничим навчанням на кінець 1970-1971 навчального року // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 8143. – 34 арк.
35. Відомості про виробниче навчання учнів 9-11 класів середніх шкіл (1964-1965 навчального року) // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 4811. – Арк. 1.
36. Відомості про вихователів і вчителів основ виробництва, праці та креслення на початок 1962-63 навчального року (Додаток № 1 до Ф.-РВК-83) // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 3733. – 28 арк.
37. Відомості про матеріальну базу шкіл по УРСР за 1948-1949 навчального року // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 599. – 85 арк.
38. Відомості про навчально-матеріальну базу шкіл УРСР // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 1453 (Зведені розробці таблиці про школи УРСР в 1953-1954 н.р., 215 арк.). – Арк. 62.
39. Відомості про наслідки навчання в жіночих школах протягом навчального року по м. Ворошиловград // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 23 (Звіти облвно за початкові, семирічні та середні школи станом за 1943-1944 навч. р. – 187 арк.). – Арк. 156.
40. Відомості про підготовку шкіл до нового 1961/62 навчального року станом на 1.08.1961 р. // ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.15. – Спр. 3335 (Звіти облвно про підготовку шкіл до 1961-1962 навчального року, 83 арк.). – Арк. 1-2.
41. Відомості про підготовку шкіл до нового 1962/63 навчального року станом на 1.07.1962 р. // ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.15. – Спр. 3715 (Звіти облвно про підготовку шкіл до 1962-1963 навчального року, 94 арк.). – Арк. 1-2.
42. Відомості про початок навчання в загальноосвітніх школах Міністерства освіти УРСР // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 270. – 91 арк.
43. Відомості про професійну підготовку учнів старших класів середніх ЗОШ УРСР // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 5425 (Титульні списки середніх загальноосвітніх шкіл республіки з професійною підготовкою на 1966–1967 навчальний рік, 121 арк.). –

- Арк. 47.
44. Відомості про профілі виробничого навчання в школах УРСР на початок 1971-72 навчального року // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 8529. – 7 арк.
45. Відомості про роздільне навчання на початок 1947/48 навчального року // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 271. – 42 арк.
46. Відчит Балтської жіночої гімназії про стан і діяльність за 1917 рік // ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 136. – Арк. 21.
47. Вінницька 1-а дослідна трудова школа ім. М. М. Коцюбинського : додаток до річного звіту // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 1770. – Арк. 14-26.
48. Ворожейкина О. Л. Образование в Федеративной Республике Германии / О. Л. Ворожейкина // Социально-политический журнал. – 1998. – № 4. – С. 172-180.
49. Всеукраїнська нарада завідуючих губвідділами народної освіти, 11-16 грудня 1922 р. // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 834. – Арк. 104.
50. Высочайшее повеление по предмету допущения женщин на службу в общественные и правительственные учреждения // Харьковские губернские ведомости. – 1871. – № 27. – С. 5.
51. Гедвілло О. І. Д. О. Тхоржевський – фундатор трудового навчання на Україні / О. І. Гедвілло, В. С. Блах // Збірник наукових праць. Педагогічні науки / Херсон. держ. ун-т. – Херсон, 2005. – Вип. 40. – С. 183-186.
52. Годовой отчет о работе Белозерского РОНО за 1961-1962 учебный год // ДАХО. – Ф. р-2239. – Оп. 1. – Спр. 1312. – 48 арк.
53. Годовой отчет Херсонского районо за 1959-1960 год // ДАХО. – Ф. р-3260. – Оп. 1. – Спр. 33. – 110 арк.
54. Годовые отчеты школ Херсонского района за 1961-1962 учебный год // ДАХО. – Ф. р-3260. – Оп. 1. – Спр. 55. – 282 арк.
55. Голобородько Я. Ю. Аксиологія праці, краси й добра: педагогічна діяльність К. Й. Голобородька / Я. Ю. Голобородько // Збірник наукових праць. Педагогічні науки / Херсон. держ. пед. ун-т. – Херсон, 2001. – Вип. 20, ч. 2. – С. 12-20.
56. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
57. Графік переходу шкіл УРСР на нові програми // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1969. – № 12. – С. 7.
58. Гриценко М. С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917-1965) / Михайло Семенович Гриценко; за ред. С. А. Литвинова. – К. : Рад. школа, 1966. – 260 с.
59. Данные по Камянец-Подольской Мариинской женской гимназии // ЦДДА України. – Ф. 442. – Оп. 533. – Спр. 45 (Общее статистическое обследование учебных заведений. 20 марта 1880 г., 74 арк.). – Арк. 14-44.

60. Дело о сборе сведений о деятельности Киевского отделения Российского общества “Защита женщин”. 1905 г. // ЦДІА України. – Ф. 275. – Оп. 1. – Т. 1 – Спр. 867. – Арк. 1-71.
61. Дело управления Киевского учебного округа с перепиской по разным предметам // ЦДІА України. – Ф. 707. – Оп. 156. – Спр. 1. – 465 арк.
62. Дело управления Киевского учебного округа. О преподавании ручного труда в общеобразовательных учебных заведениях // ЦДІА України. – Ф. 707. – Оп. 227. – Спр. 93. – 180 арк.
63. Дело управления Киевского учебного округа с расписаниями уроков // ЦДІА України. – Ф. 707. – Оп. 294. – Спр. 97. – 477 арк. – Арк. 199, 154.
64. Державна національна програма “Освіта”: Україна ХХІ ст. : [затв. постановою Каб. Міністрів України № 896 від 3 листоп. 1993 р. / Ін-т системних досліджень освіти України]. – К. : Райдуга, 1994. – 61 с.
65. Державний стандарт базової і повної середньої освіти // Математика в школі. – 2004. – № 2. – С. 2-5.
66. Джуринский А. Н. Реформы зарубежной школы: надежды и действительность / А. Н. Джуринский. – М. : Знание, 1989. – 80 с.
67. Директивні матеріали Наркомосу УРСР про політехнізацію шкіл // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 1424. – Арк. 1-21.
68. Директивные указания Министерства просвещения и Херсонского областного отдела народного образования “О мерах повышения качества учебно-воспитательной работы в школах” // ДАХО. – Ф. р-2938. – Оп. 1. – Спр. 87-88. – Арк. 10-35.
69. Дмитров В. С. Про організацію трудового виховання у 8-річній школі / В. С. Дмитров // Радянська школа. – 1959. – № 1. – С. 51.
70. До всіх обласних, окружних, міських і районних відділів Наросвіти. До всіх директорів і завідувачів шкіл УРСР. Про ліквідацію пришкольніх земельних ділянок // Збірник наказів та розпоряджень народного Комісаріату освіти Української РСР. – 1937. – № 11. – С. 6.
71. До учбових планів старшого концентру // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 469 (Програми для трудшкіл першого та другого концентру). – Арк. 3.
72. Довідка Міністерства освіти УРСР про підсумки роботи шкіл та відділів народної освіти Української РСР за 1962-1963 учбовий рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 3941. – 78 арк.
73. Довідка Міністерства освіти УРСР про роботу шкіл та органів народної освіти УРСР за 1963-1964 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 4331. – 101 арк.
74. Довідка про виконання постанови ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР від 13 липня 1959 р. № 1073 “Про розширення самообслуговування в загальноосвітніх школах, школах-інтернатах, дитячих будинках, професійно-технічних училищах, суворовських училищах, у середніх спеціальних та вищих учбових закладах Української РСР” // ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 7981 (Матеріали по контролю виконання постанов і розпоряджень РМ

- УРСР, 57 арк.). – Арк. 1-6.
75. Довідка про запровадження виробничого навчання в усіх школах Голопристанського району в 1958–1959 навчальному році // ДАХО. – Ф. р – 2139. – Оп. 1. – Спр. 191. – Арк. 39.
76. Довідка про початок 1961/62 навчального року в школах Української РСР// ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 1667. – Арк. 98-113.
77. Довідки інспекторів по перевірці стану трудового політехнічного навчання в школах республіки за 1967 рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 5433. – 57 арк.
78. Додаткова розробка звітів початкових, восьмирічних і середніх шкіл на початок 1961/62 навчального року (УРСР). Відомості про матеріальне забезпечення шкіл // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 3346. – Арк. 32.
79. Додаткова розробка звітів початкових, восьмирічних і середніх шкіл на початок 1962/63 навчального року (УРСР). Відомості про матеріальне забезпечення шкіл // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 3726. – Арк. 1.
80. Додаткова розробка звітів початкових, восьмирічних і середніх шкіл на початок 1963/64 навчального року (УРСР). Відомості про матеріальне забезпечення шкіл // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 4123. – Арк. 1.
81. Доклад “О состоянии и задачах опытной работы в ученических производственных бригадах и подготовке школ к новому 1961-1962 учебному году” // ДАХО. – Ф. р-2938. – Оп. 1. – Спр. 87. – Арк. 7-8.
82. Докладная записка Министерству просвещения об опытно-учебных участках // ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 8. – Спр. 9561. – Арк. 135-152.
83. Докладная записка о работе школ УССР за 1944/45 учебный год // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 162. – 44 арк.
84. Докладная записка отдела школ ЦК КП(б)У о работе школ Украинской ССР, 1946-1947 учебный год // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 388. – 105 арк.
85. Докладные записки, справки, ведомости и переписка по вопросам работы и состояния подготовки школ к учебному году и количеству учебных заведений в Украинской ССР (18.04.1943 – 29.06.44) // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 12. – 119 арк.
86. Документы (планы, анализ, справки, методические рекомендации) о состоянии преподавания, уровня знаний учащихся области по трудовому обучению и профориентации, методической работе, распространении передового опыта и др. (1981 г.) // ДАХО. – Ф. р-2419. – Оп. 2. – Спр. 864. – 81 арк.
87. Документы (планы, анализ, справки, методические рекомендации) о состоянии преподавания, уровня знаний учащихся области по трудовому обучению и профориентации, методической работе, распространении передового опыта и др. (1982 г.) // ДАХО. – Ф. р-

2419. – Оп. 2. – Спр. 909. – Арк. 15.
88. Документы (приказ, докладные записки, справки, сведения) о результатах проверки учебно-воспитательной работы в школах Суворовского района г. Херсона // ДАХО. – Ф. р-2239. – Оп. 5. – Спр. 796. – Арк. 237.
89. Документы о состоянии трудового воспитания и профессиональной ориентации учащихся в общеобразовательных школах области // ДАХО. – Ф. р- 2239. – Оп. 5. – Спр. 96. – Арк. 46.
90. Доповідна записка Голові Ради Міністрів Української РСР про підсумки роботи загальноосвітніх шкіл УРСР за 1968/69 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 6863. – 15 арк.
91. Доповідна записка про затвердження мережі та контингентів учнів 11-х педагогічних класів на 1947-1948 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 7269 (Постанови Ради міністрів УРСР). – Арк. 1-3.
92. Доповідна записка про підготовку учнів шкіл УРСР до практичної діяльності в процесі політехнічного навчання // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 369. – Арк. 1-17.
93. Доповідна записка про роботу шкіл УРСР в 1941/42 навчальному році та про підготовку до нового навчального року від 17.V 1942 р. // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 2. – Арк. 2-16.
94. Доповідна записка про стан підготовки шкіл Херсонської області до нового 1944-45 навчального року // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 91 (Докладные записки о состоянии и работе школ Херсонской и Харьковской областей, 44 арк.). – Арк. 1-23.
95. Доповідна записка Раді Міністрів Української РСР. Про роботу Чорнобаївської, Василівської та Голопристанської дослідних середніх шкіл Херсонської області по запровадженню продуктивної праці учнів в поєднанні з політехнічним навчанням // ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 4990. – Арк. 101.
96. Доповідна записка. Про стан самообслуговування в школах, школах-інтернатах і дитячих будинках Української РСР // ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 6450. – Арк. 45-52.
97. Дубов А. Г. Трудовое обучение / А. Г. Дубов // Педагогическая энциклопедия / глав. ред. И. А. Каиров. – М. : Сов. энциклопедия, 1968. – Т. 4. – С. 313-318.
98. Дячкова Т. В. К. Д.Ушинський про роль сімейного виховання / Т. В. Дячкова // Збірник наукових праць. Педагогічні науки / Херсон. держ. пед. ун-т. – Херсон, 1999. – Вип. 7. – С. 20-24.
99. Єгоров Г. С. Система освіти у Франції / Г. С. Єгоров // Історія в школі. – 2001. – № 3/4. – С. 13-17.
100. Жерноклеєв І. В. Практика євроінтеграційного процесу в освітній сфері / Ігор Жерноклеєв // Трудова підготовка в закладах освіти. – 2009. – № 1/2. – С. 44.
101. Жерноклеєв І. В. Сучасний учитель трудового й професійного навчання в освітніх системах скандинавських країн і Фінляндії / І. В.

- Жерноклеєв // Таврійський вісник освіти / Південноукр. регіон. ін-т післядиплом. освіти пед. кадрів. – Херсон, 2007. – № 4. – С. 12-16.
102. Жінки України : бібліогр. енциклоп. словник / уклад. : Л. Г. Андрієнко [та ін.]; редкол. : М. А. Орлик (голов. ред.) [та ін.]. – К. : Фенікс, 2001. – 560 с.
103. З виступу Президента Академії педагогічних наук України В. Г. Кременя на розширеному засіданні підсумкової Колегії Міністерства освіти України, яке відбулося 17 березня 1999 року в Харкові // Трудова підготовка в закладах освіти. – 1999. – № 2. – С. 1.
104. Загальні відомості про дитячі городки на Україні // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 874. – Арк. 8-10.
105. Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР // Радянська школа. – 1959. – № 1. – С. 3-15.
106. Захаренко О. А. Поради колезі, народжені в школі над Россю: роздуми педагога / О. А. Захаренко. – Черкаси : Ваш Дім, 2005. – 92 с.
107. Захаренко О. А. Поспішаймо робити добро / О. А. Захаренко. – Черкаси, 1997. – 28 с.
108. Захаренко О. А. Становлення громадянина / О. А. Захаренко, С. М. Мазурик. – К. : Знання, 1976. – 29 с.
109. Захаренко О. А. Сутність сільської загальноосвітньої школи / О. А. Захаренко // Педагогічний вісник : наук.-метод. щоквартальний журнал. – Кіровоград, 1997. – № 4. – С. 32-37.
110. Захаренко О. А. Школа над Россю / О. А. Захаренко, С. М. Мазурик – К. : Рад. школа, 1979. – 154 с.
111. Зведена додаткова розробка звітів Міністерства освіти УРСР про виробниче навчання учнів 9–11 кл. середніх шкіл на початок 1962–1963 навчального року // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 3714. – 149 арк.
112. Зведений звіт про фінансово-господарську діяльність за 1999 рік // Архів МОН України. – Ф. 166. – Оп. 18. – Спр. 328. – 29 арк.
113. Зведені відомості про виробниче навчання учнів 9-11 класів середніх шкіл на початок 1963-1964 навчального року // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 4110. – 68 арк.
114. Зведені відомості про виробниче навчання учнів 9–11 класів середніх шкіл на початок 1963–1964 навчального року // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 4110. – 68 арк.
115. Зведені звіти денних середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладів на початок 1994/95 навчального року (ф. № 76-РВК) // Архів МОН України. – Ф. 166. – Оп. 18. – Спр. 100. – 60 арк.
116. Зведені звіти денних середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладів на початок 1999-2000 навчального року (ф. № 76-РВК) // Архів МОН України. – Ф. 166. – Оп. 18. – Спр. 321. – 86 арк.
117. Зведені звіти державних денних середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладів на початок 1995/96 навчального року (ф.

- № 76-РВК) // Архів МОН України. – Ф. 166. – Оп. 18. – Спр. 139. – 78 арк.
118. Зведені звіти державних денних середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладів на початок 1996/97 навчального року (ф. № 76-РВК) // Архів МОН України. – Ф. 166. – Оп. 18. – Спр. 179. – 66 арк.
119. Зведені звіти державних денних середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладів на початок 1997/98 навчального року (ф. № 76-РВК) // Архів МОН України. – Ф. 166. – Оп. 18. – Спр. 226. – 39 арк.
120. Зведені звіти державних денних середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладів на початок 1998/99 навчального року (ф. № 76-РВК) // Архів МОН України. – Ф. 166. – Оп. 18. – Спр. 275. – 58 арк.
121. Зведені звіти про матеріальну базу денних загальноосвітніх шкіл на початок 1992/93 навчального року // Архів МОН України. – Ф. 166. – Оп. 18. – Спр. 16. – 32 арк.
122. Зведені звіти про матеріальну базу денних загальноосвітніх шкіл на початок 1993/94 навчального року // Архів МОН України. – Ф. 166. – Оп. 18. – Спр. 56. – 31 арк.
123. Зведені звіти про матеріальну базу денних загальноосвітніх шкіл на початок 1994/95 навчального року // Архів МОН України. – Ф. 166. – Оп. 18. – Спр. 93. – 32 арк.
124. Зведені звіти про матеріальну базу денних загальноосвітніх шкіл на початок 1995/96 навчального року // Архів МОН України. – Ф. 166. – Оп. 18. – Спр. 132. – 32 арк.
125. Зведені звіти про матеріальну базу денних загальноосвітніх шкіл на початок 1996/97 навчального року // Архів МОН України. – Ф. 166. – Оп. 18. – Спр. 172. – 32 арк.
126. Зведені звіти про професійне навчання учнів загальноосвітніх навчально-виховних закладів на 1 жовтня 1996 року (ф. № Д-11) // Архів МОН України. – Ф. 166. – Оп. 18. – Спр. 177. – 28 арк.
127. Зведені звіти про професійне навчання учнів загальноосвітніх шкіл на 1 жовтня 1993 року (ф. № Д-11) // Архів МОН України. – Ф. 166. – Оп. 18. – Спр. 60. – 30 арк.
128. Зведені звіти про професійне навчання учнів загальноосвітніх шкіл на 1 жовтня 1994 року (ф. № Д-11) // Архів МОН України. – Ф. 166. – Оп. 18. – Спр. 98. – 34 арк.
129. Зведені звіти про чисельність і склад педагогічних працівників загальноосвітніх шкіл на 1 жовтня 1994 року. – (ф. № 83-РВК) // Архів МОН України. – Ф. 166. – Оп. 18. – Спр. 101. – 97 арк.
130. Зведені звіти про чисельність і склад педагогічних працівників загальноосвітніх шкіл на 1 жовтня 1996 року (ф. № 83-РВК) // Архів МОН України. – Ф. 166. – Оп. 18. – Спр. 180. – 97 арк.
131. Зведені звіти про чисельність і склад педагогічних працівників

- міських загальноосвітніх шкіл на 1 жовтня 1992 року (ф. № 83-РВК) // Архів МОН України. – Ф. 166. – Оп. 18. – Спр. 24. – 41 арк.
132. Зведені звіти про чисельність і склад педагогічних працівників міських загальноосвітніх шкіл на 1 жовтня 1993 року (ф. № 83-РВК) // Архів МОН України. – Ф. 166. – Оп. 18. – Спр. 64. – 34 арк.
133. Зведені звіти про чисельність і склад педагогічних працівників міських загальноосвітніх шкіл на 1 жовтня 1995 року (ф. № 83-РВК) // Архів МОН України. – Ф. 166. – Оп. 18. – Спр. 140. – 88 арк.
134. Зведені звіти про чисельність і склад педагогічних працівників середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладів на 1 жовтня 1997 року (ф. № 83 – РВК) // Архів МОН України. – Ф. 166. – Оп. 18. – Спр. 228. – 97 арк.
135. Зведені звіти про чисельність і склад педагогічних працівників середніх навчальних закладів (міських, сільських) на 1 жовтня 1998 року (ф. № 83-РВК) // Архів МОН України. – Ф. 166. – Оп. 18. – Спр. 276. – 64 арк.
136. Зведені звіти про чисельність і склад педагогічних працівників середніх навчальних закладів на 1 жовтня 1999 року (ф. № 83-РВК) // Архів МОН України. – Ф. 166. – Оп. 18. – Спр. 322. – 84 арк.
137. Зведені звіти про чисельність і склад педагогічних працівників сільських загальноосвітніх шкіл на 1 жовтня 1992 року (ф. № 83-РВК) // Архів МОН України. – Ф. 166. – Оп. 18. – Спр. 25. – 32 арк.
138. Зведені звіти про чисельність і склад педагогічних працівників сільських загальноосвітніх шкіл на 1 жовтня 1993 року (ф. № 83-РВК) // Архів МОН України. – Ф. 166. – Оп. 18. – Спр. 65. – 31 арк.
139. Зведені статистичні звіти Міністерства освіти УРСР за 1980 рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 9069. – 137 арк.
140. Зведені статистичні звіти Міністерства освіти УРСР за 1981 рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 9112. – 87 арк.
141. Зведені статистичні звіти Міністерства освіти УРСР за 1982 рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 9146. – 106 арк.
142. Зведені статистичні звіти Міністерства освіти УРСР за 1983 рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 9186. – 134 арк.
143. Звіт Ворошиловградського обласного відділу народної освіти за 1950-51 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 1011. – 300 арк.
144. Звіт Ворошиловградського облвідділу народної освіти про роботу шкіл області за 1947-1948 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 514. – 210 арк.
145. Звіт Дрогобицького обласного відділу народної освіти про роботу шкіл за 1950-1951 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 1013. – 280 арк.
146. Звіт за початкові, семирічні та середні школи на початок 1954/55 навчального року // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 1629 (Зведений звіт за початкові, семирічні та середні школи на початок

- 1954-1955 навчального року. Форма 76-а, 152 арк.). – Арк. 1.
147. Звіт Каланчацького районного відділу народної освіти за 1961/62 навчальний рік // ДАХО. – Ф. р-3363. – Оп. 1. – Спр. 126. – 44 арк.
148. Звіт Кам'янець-Подільського облвно за 1947/48 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 520. – 76 арк.
149. Звіт Київського міського відділу народної освіти про роботу шкіл за 1950-1951 учбовий рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 1020. – 301 арк.
150. Звіт Львівського облвно про роботу шкіл за 1953-1954 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 1551. – 162 арк.
151. Звіт Одеського обласного відділу народної освіти за 1949-1950 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 848. – 88 арк.
152. Звіт Полтавського обласного відділу народної освіти про роботу початкових, семирічних та середніх шкіл на 1949-1950 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 849. – 199 арк.
153. Звіт Полтавського обласного відділу народної освіти про роботу початкових, семирічних і середніх шкіл за 1950-51 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 1025. – 258 арк.
154. Звіт про роботу Житомирського обласного відділу народної освіти за 1947-1948 учбовий рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 516. – 247 арк.
155. Звіт про роботу Раденської восьмирічної школи № 1 за 1962-1963 навчальний рік // ДАХО. – Ф. р-2139. – Оп. 1. – Спр. 270. – Арк. 156.
156. Звіт про роботу Сталінського міськвно за 1947/48 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 528. – 286 арк.
157. Звіт про роботу Старозбур'ївської семирічної школи за 1949/50 навчальний рік // ДАХО. – Ф. р-2139. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 119-133.
158. Звіт про роботу шкіл Дрогобицького обласного відділу народної освіти УРСР за 1947/48 учбовий рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 515. – 226 арк.
159. Звіт про роботу шкіл Запорізького обласного відділу народної освіти за перше півріччя 1945-1946 навчального року // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 185. – 65 арк.
160. Звіт про роботу шкіл і відділів народної освіти за 1951-52 навчальний рік (Дрогобицька область) // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 1170. – 352 арк.
161. Звіт про роботу шкіл і відділів народної освіти Сумської області за 1947/48 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 530. – 169 арк.
162. Звіт про роботу шкіл і відділів народної освіти Харківської області за 1949-1950 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 856. – 201 арк.
163. Звіт про роботу шкіл Ізмаїльської області за перше півріччя 1945-

- 1946 учбового року // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 186. – 29 арк.
164. Звіт про роботу шкіл Кам'янець-Подільської області за 1949-1950 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 844. – 240 арк.
165. Звіт про роботу шкіл Київського облвно за 1953-1954 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 1549. – 171 арк.
166. Звіт про роботу шкіл Кіровоградського міського відділу народної освіти за 1947-1948 учбовий рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 522. – 111 арк.
167. Звіт про роботу шкіл Кіровоградської області за 1951-52 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 1174. – 215 арк.
168. Звіт про роботу шкіл Львівського облвно за 1947-1948 учбовий рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 523. – 156 арк.
169. Звіт про роботу шкіл м. Києва за 1947-1948 учбовий рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 521. – 253 арк.
170. Звіт про роботу шкіл м. Чернівці за 1947-1948 учбовий рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 536. – 107 арк.
171. Звіт про роботу шкіл Миколаївської області за 1950-51 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 1023. – 221 арк.
172. Звіт про роботу шкіл Одеського обласного відділу народної освіти УРСР за 1947/48 учбовий рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 524. – 215 арк.
173. Звіт про роботу шкіл Сталінської області за 1951-1952 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 1177. – 277 арк.
174. Звіт про роботу шкіл Української РСР за 1952-1953 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 1348. – 131 арк.
175. Звіт про роботу шкіл Харківського облвно за 1947-1948 учбовий рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 533. – 278 арк.
176. Звіт про роботу шкіл Чернігівської області за перше півріччя 1945-1946 учбового року // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 197. – 32 арк.
177. Звіт про роботу школи № 4 м. Станіслава за 1945/46 учбовий рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 199. – 96 арк. Арк. 59-60.
178. Звіт Ровенського обласного відділу народної освіти за 1949-50 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 850. – 160 арк.
179. Звіт Ровненського обласного відділу народної освіти за 1947-1948 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 526. – 175 арк.
180. Звіт Сталінського обласного відділу народної освіти про роботу шкіл області за 1947/48 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. –

- Оп. 15. – Спр. 527. – 297 арк.
181. Звіт Тернопільського обласного відділу народної освіти за роботу шкіл в I-му півріччі 1949-1950 навчального року // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 854. – 93 арк.
182. Звіт Херсонського міського відділу народної освіти про роботу шкіл за I півріччя 1948-1949 навчального року // ДАХО. – Ф. р-2239. – Оп. 1. – Спр. 221. – Арк. 22.
183. Звіт Херсонського обласного відділу народної освіти про роботу шкіл за 1950-1951 учбовий рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 1031. – 224 арк.
184. Звіти про діяльність Чернігівського губернського відділу народної освіти (20 черв. 1922 р. – 25 листоп. 1922 р.) // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 1650. – 89 арк.
185. Здобуті знання закріплюються на практиці // ЦДАВО України. – Ф. 5111. – Оп. 1. – Спр. 201 (Вестник республиканской информации. Том X за 1959 год, 132 с.). – С. 20.
186. Зразковий табель розподілення тижневих занять в семирічній єдиній трудовій школі : (по проекту К. Ф. Лебединцева, прийнятий науково-педагогічною комісією Київського Губернського Відділу народної освіти) // Збірник матеріалів губнаросвіти Київщини за час від червня 1920 р. до січня 1921 р. – К. : 10-а рад. друк., 1921. – 144 с.
187. Зязюн Л. Освітня система Франції / Лариса Зязюн // Рідна школа. – 2001. – № 11. – С. 70-74.
188. Из отчета о состоянии народного образования в Херсоне и Херсонском уезде за 1919, 1920, 1921 года // ДАХО. – Ф. р-413. – Оп. 1. – Спр. 445. – Арк. 5.
189. Ильина А. Н. Система школьного образования ФРГ / А. Н. Ильина // Биология в школе. – 2004. – № 6. – С. 44-49.
190. Індивідуальна карточка Дневного детского дома (г. Харьков) // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 889 (Статистичні відомості). – Арк. 4.
191. Индра Ф. Об открытии сельскохозяйственных курсов при Херсонской 2-ой женской гимназии / Ф. Индра // Юг. – 1905. – 4 сентября.
192. Инструкция и примерные программы преподавания для двухклассных городских училищ по Положению 26 мая 1869 года губерний: Киевской, Подольской и Волынской. – К. : Тип. Т-ва И. Н. Кушнерев и Ко, 1910. – 104 с.
193. Інформація Херсонського городского отдела народного образования “О результатах учебно-воспитательной работы в школах города за 1972/73 учебный год” // ДАХО. – Ф. р-3706. – Оп. 1. – Спр. 652. – Арк. 137.
194. История педагогики / под ред. Н. А. Константинова, Е. Н. Медынского, М. Ф. Шабаевой. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1955. – 587 с.

195. Итоги работы школ Украинской ССР в 1943/44 учебном году // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 15. – 25 арк.
196. І. Г. Ткаченко: людина, педагог, науковець: з досвіду роботи відділу освіти Знам'янської райдержадміністрації. – Знам'янка, 2004. – 43 с.
197. Іванко А. Б. В. О. Сухомлинський, І. Г. Ткаченко: діалог самодостатніх педагогічних систем / А. Б. Іванко. – 2-е вид. – Кіровоград : Центрально-українське вид-во, 2003. – 60, [1] с.
198. Іванко А. Б. Освітня діяльність та педагогічна спадщина І. Г. Ткаченка / А. Б. Іванко. – Кіровоград : Поліграф-Терція, 2004. – 188, [1] с.
199. Ізвекова Г. Народна теорія і практика трудового виховання дітей (за творами М. Стельмаховича) / Г. Ізвекова, Л. Степанова // Збірник наукових праць. Серія. Педагогіка / Наук.-метод. центр “Українська етнопедагогіка і народознавство” АПН України і Прикарпатського університету ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 1999. – Вип. 25 : Сподвижник української етнопедагогіки (на пошану дійсного члена АПН України Мирослава Стельмаховича) – С. 104-109.
200. Інформація Волинського обкому КП(б)У про підготовку шкіл і позашкільних установ до нового 1952/1953 навчального року // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 2843 (Информации, 172 арк.). – Арк. 59-62.
201. Інформація Одеської обласної Ради заступнику Голови Ради Міністрів Української РСР про виробниче навчання в загальноосвітніх школах Одеської області. 27 липня 1956 року // ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 2525. – Арк. 103.
202. Інформація про роботу середніх шкіл, де в 1956-57 навчальному році працюють класи з виробничим навчанням (Ворошиловградська обл.) // ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 3734. – Арк. 78-90.
203. Інформація про розширення в середніх загальноосвітніх школах трудового навчання учнів по виготовленню художніх виробів // ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 13. – Спр. 3905 (Матеріали з питань роботи загальноосвітніх, початкових, восьмирічних і середніх шкіл Української РСР, 199 арк.). – Арк. 196-197.
204. Інформація Херсонського обласного відділу народної освіти про хід виконання наказу Міністерства освіти від 31 січня 1962 р. № 39. “Про створення навчально-виробничих цехів, дільниць, ліній, полігонів, шкільних і міжшкільних майстерень для виробничого навчання учнів” // ДАХО. – Ф. р-2239. – Оп. 1. – Спр. 1401. – Арк. 31.
205. Інформація. Про хід виконання постанови Ради Міністрів УРСР від 24 серпня 1976 року № 411 “Про заходи по дальшому поліпшенню трудового навчання і професійної орієнтації учнів загальноосвітніх шкіл республіки” // ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 14. – Спр. 1751. – Арк. 34-35.
206. Історія педагогіки / за ред. М. С. Гриценка. – К. : Вища школа,

1973. – 447 с.
207. К вопросу о необходимости учреждения женских профессиональных школ. – Херсон : Тип. О. Д. Аспер, [188-?]. – 11 с.
208. Калініченко Н. А. І. Г. Ткаченко: актуальні аспекти управлінської діяльності / Н. А. Калініченко // Спогади про І. Г. Ткаченка / уклад. А. Б. Іванко. – Кіровоград : Поліграф-Терція, 2004. – С. 45-50.
209. Калініченко Н. А. І. Г. Ткаченко: новаторська модель трудової підготовки учнівської молоді / Н. А. Калініченко // Педагогічна спадщина І. Г. Ткаченка в контексті модернізації шкільної системи освіти : матеріали Всеукр. наук.-метод. конф. (21-22 травня 2004 року) / ОШПО ім. В. Сухомлинського. – Кіровоград, 2005. – С. 44-51.
210. Калініченко Н. А. Трудова підготовка учнів сільської школи в Україні (друга половина XIX – XX століття) : монографія / Н. А. Калініченко. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2007. – 744 с.
211. Калюжна О. І. Проблеми морального й фізичного виховання підлітків у педагогічній спадщині І. Г. Ткаченка / О. І. Калюжна // Педагогічна спадщина І. Г. Ткаченка в контексті модернізації шкільної системи освіти : матеріали Всеукр. наук.-метод. конф. (21-22 травня 2004 року) / ОШПО ім. В. Сухомлинського. – Кіровоград, 2005. – С. 87-92.
212. Каменская В. Народное образование в Херсонской губернии / В. Каменская // Русская школа : общепедагогический журнал для школы и семьи / под ред. Я. Г. Гуревича. – СПб : Тип. И. Н. Скороходова, 1892. – № 3. – Март. – С. 132-138.
213. Каталог учебных руководств и пособий, рекомендованных, одобренных и допущенных для употребления в средних учебных заведениях ведомства Министерства народного просвещения (на 1 января 1899 года). – СПб. : Типо-лит. Й. А. Литвинова, 1899. – 200 с.
214. Кендюхова А. А. Розвиток інтеграційних процесів та їх реалізація в практиці роботи Богданівської школи / А. А. Кендюхова // Педагогічна спадщина І. Г. Ткаченка в контексті модернізації шкільної системи освіти : матеріали Всеукр. наук.-метод. конф. (21-22 травня 2004 року) / ОШПО ім. В. Сухомлинського – Кіровоград, 2005. – С. 57-64.
215. Кількість шкіл загального типу (початкових, семирічних і середніх) // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 152 (Звіт за початкові, семирічні та середні школи Міністерства освіти УРСР за 1945/46 навч. рік, 143 арк.). – Арк. 1.
216. Кісь О. Р. Жінка в українській селянській сім'ї другої половини XIX – початку XX століття: гендерні аспекти : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.05 / Кісь Оксана Романівна. – Львів, 2001. – 207 с.
217. Кобельська О. Просвітницька діяльність жіночих організацій України (кінець XIX – перша половина XX століття) : монографія / Кобельська Ольга. – Тернопіль : Мандрівець, 2007. – 234 с.
218. Кобилянська Л. І. Жіноча освіта у спадщині К. Д. Ушинського:

- теоретичне обґрунтування і спроби практичного втілення / Л. І. Кобилянська, Г. І. Постевка // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія. Педагогічні науки : збірник. – Чернігів, 2008. – Вип. 56. – С. 41-44.
219. Ковалев М. С. Светлый дом: о создании и развитии школ-интернатов на Херсонщине. – Херсон : Херсон. книжно-газетное изд-во, 1963. – 107 с.
220. Ковальов В. В авангарді : нариси про вчителів-новаторів Херсонщини. – Херсон, 1961. – С. 13-23.
221. Кодекс законів про народну освіту в УРСР. – Харків : НКО УРСР, 1922. – С. 3-5.
222. Коментарі // Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори : в 2 т. / редкол. : В. М. Столетов (голова) [та ін.]. – К. : Рад. школа, 1983. – Т. 1 : Теоретичні проблеми педагогіки / склав. і підгот. до друку Е. Д. Дніпров; під ред. О. І. Піскунова. – С. 472-480.
223. Кон И. С. Личность / И. С. Кон. – М., 1997. – 410 с.
224. Концепция трудовой подготовки учащихся общеобразовательной школы. – М. : НИИ трудового обучения и профориентации АПН СССР, 1988. – 61 с.
225. Концепція трудової підготовки школярів України // Освіта. – 1993. – № 28. – С. 2-3.
226. Копии писем Совмина УССР в Совмин СССР, союзные министерства и ведомства об организации учебных заведений в УССР, улучшении школьного образования на селе, укреплении материально-технической базы вузов республики (20.02.1973 – 28.12.1973) // ЦДАВО України. – Ф. 3. – Оп. 3. – Спр. 1022. – 118 арк.
227. Короп. Підручник з природознавства (1932 р.) // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 1357. – Арк. 57-65.
228. Корчак Я. Избранные педагогические произведения / Я. Корчак. – М. : Просвещение, 1966. – 428 с.
229. Кравець В. П. Статева соціалізація дітей і підлітків: закономірності та гендерні особливості : монографія / В. П. Кравець. – Тернопіль : ТНПУ, 2008. – 476 с.
230. Краткие отчеты о курсах, организованных Министерством народного просвещения в 1912 году для учащихся начальных училищ Херсонской губернии // ДАХО. – Спр. 2232. – Арк. 1-40.
231. Краткий обзор народного образования в Херсонской губернии за 1913 год. – Херсон : Типо-лит. С. Н. Ольховикова и С. А. Ходушина, 1915. – 259 с.
232. Краткий обзор начального народного образования в Херсонской губернии за 1898 г. – Херсон : Паровая типо-лит. О. Д. Ходушиной, 1902. – 90 с.
233. Краткий обзор начального народного образования в Херсонской губернии за 1899 и 1900 гг. – Херсон : Паровая типо-лит. О. Д. Ходушиной, 1903. – 117 с.

234. Краткий обзор начального народного образования в Херсонской губернии за 1901/2 годы. – Херсон : Паровая типо-лит. наследников О. Д. Ходушиной, 1905. – 133 с.
235. Кузь В. Г. Школа В. Сухомлинського – школа самореалізації особистості / В. Г. Кузь // В. О. Сухомлинський і сучасні проблеми особистісно зорієнтованого виховання : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 26 трав. 2000 р. / Уман. держ. пед. ун-т ім. П. Тичини; В. Г. Кузь (відп. ред.). – К. : Наук. світ, 2000. – С. 19-26.
236. Кузьменко В. В. Формування наукової картини світу учнів: від витоків до сьогодні : монографія / В. В. Кузьменко. – Херсон : РПО, 2007. – 600 с.
237. Культурне будівництво в Українській РСР, 1928 – червень 1941 : зб. док. і матеріалів / редкол. : Ю. Ю. Кондуфор (відп. ред.) [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1986. – 416 с.
238. Курси по труду для работников школ I ступени // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 459 (ч. 2). – Арк. 231-232.
239. Лавриченко Н. Модернізація змісту базової освіти у західноєвропейських країнах / Наталія Лавриченко // Директор школи. – 2004. – № 12 (300). – С. 22-25.
240. Лавриченко Н. Сучасна початкова шкільна освіта у європейському вимірі / Наталія Лавриченко // Початкова школа. – 2006. – № 12. – С. 51-54.
241. Лактіонова Г. Жіноча освіта у Великобританії / Галина Лактіонова, Іванна Братусь // Шлях освіти. – 1997. – № 4. – С. 25-28.
242. Лапчинская В. П. Некоторые вопросы школьного образования в Англии / В. П. Лапчинская // Народное образование. – 1984. – № 11. – С. 91-93.
243. Лапчинская В. П. Трудовое обучение в школах Англии / В. П. Лапчинская // Советская педагогика. – 1990. – № 1. – С. 131-136.
244. Лист Міносвіти від 16.05.1958 року № 07-40в завідувачам облвно, райвно, директорам шкіл “Про організацію літньої с/г практики та дальше розгортання суспільно корисної праці у с/г учнів шкіл УРСР” // ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 4989 (Листування з Міністерством освіти Української РСР про відзначення 70-річчя з дня народження А. С. Макаренка, стан харчування учнів у школах республіки, організацію в м. Києві республіканського науково-педагогічного музею і республіканської науково-педагогічної бібліотеки тощо, 185 арк.). – Арк. 153-156.
245. Листування з Народним Комісаріатом Наркомпроса, 1926-1930 рр. // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 1802. – Арк. 21-23.
246. Листування з питань перебудови системи народної освіти у відповідності до Закону про школу // ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 9319. – Арк. 3.
247. Листування з РНК УРСР, Наркомосвіти УРСР, Всеукраїнським фото-кіно управлінням (ВУФКУ) та оргвиконкомми і окружними

- інспектурами наросвіти про вжиття заходів щодо ліквідації неписьменності, поширення шкільної мережі, про утримання театрів і зйомку кінофільмів // ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 2802. – 274 арк.
248. Листування з членами Головного Відділу та членами товариства про прийняття участі в роботі. Січень 1927 – жовтень 1939 рр. // ЦДІА України у Львові. – Ф. 319. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 1-89.
249. Лихачева Е. И. Материалы для истории женского образования в России (1086 – 1796) / Е. И. Лихачева. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1890. – 296 с.
250. Лихачева Е. И. Материалы для истории женского образования в России (1828-1856) / Е. И. Лихачева. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1895. – 342 с.
251. Лихачева Е. И. Начало женских гимназий в России. 1857/59 гг. / Е. И. Лихачева // Вестник Европы : журн. истории, политики, литературы. Тридцать второй год. – Петербург, 1897. – Апрель. – Кн. 4. – С. 534-555.
252. Ліквідаційний баланс станом на 1 квітня 2000 року // Архів МОН України. – Ф. 166. – Оп. 18. – Спр. 330. – 29 арк.
253. Локшина О. Еволюція реформ шкільної освіти в країнах Європейського Союзу / Олена Локшина // Шлях освіти. – 2006. – № 4. – С. 18-22.
254. Локшина О. Зарубіжна старша профільна школа: структурна організація, зміст освіти, підходи до оцінювання / Олена Локшина // Рідна школа. – 2004. – № 4. – С. 65-68.
255. Локшина О. Старша школа в Європі: сучасний контекст / Олена Локшина // Шлях освіти. – 2003. – № 2. – С. 21-24.
256. Локшина О. Сучасні тенденції розвитку змісту шкільної освіти в зарубіжжі / Олена Локшина // Шлях освіти. – 2005. – № 1. – С. 25-29.
257. Лосіна Н. Тематичні плани профільного трудового навчання / Н. Лосіна // Трудова підготовка в закладах освіти. – 1998. – № 2 (8). – С. 43-51.
258. Лубенец Т. Программы предметов, преподаваемых в одноклассных и двухклассных народных училищах и занятий в детских садах, с приложением списков вещей, наглядных пособий и учебных книг, необходимых для оборудования училищ, ремесленных отделений и детских садов / Т. Лубенец. – К. : Типо-лит. Р. Френкеля, 1911. – 107 с.
259. Лутаєва Т. В. Теорія і практика організації освіти учнів у гімназіях Харкова другої пол. ХІХ – поч. ХХ ст. : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Лутаєва Тетяна Василівна. – Х., 1998. – 198 с. – Бібліогр. : с. 186-191.
260. Любар О. О. Історія української педагогіки / О. О. Любар, М. Г. Стельмахович, Д. Т. Федоренко; за ред. М. Г. Стельмаховича; Ін-т змісту і методів навчання МО України. – К., 1998. – 356 с.

261. Ляхощка Л. Гендерні проблеми соціалізації молоді у сучасному українському соціумі / Лариса Ляхощка // Основні напрямки гендерного розвитку міста Києва : матеріали міськ. конф., Київ, 15 жовтня 2008 р. – К., 2008. – С. 49-54.
262. Мадзігон В. М. І. Г. Ткаченко – фундатор продуктивної педагогіки / В. М. Мадзігон, Г. Є. Левченко // Педагогічна спадщина І. Г. Ткаченка в контексті модернізації шкільної системи освіти : матеріали Всеукр. наук.-метод. конф. (21-22 травня 2004 року) / ОППО ім. В. Сухомлинського. – Кіровоград, 2005. – С. 18-20.
263. Максимчук О. В. Система трудового виховання в педагогічній спадщині І. Г. Ткаченка : автореф. дис. канд. пед. наук : спец. 13.00.01 “Загальна педагогіка та історія педагогіки” / Максимчук Оксана Володимирівна. – Кривий Ріг, 2002. – 23 с.
264. Малець Л. Освіта в Нідерландах / Лідія Малець // Директор школи. – 2000. – № 45 (141). – С. 10-11.
265. Матеріали о работе начальных и средних школ УССР // ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 5585. – Арк. 6-7.
266. Матеріали о состоянии школ Украинской ССР на 1 января 1944 г. // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 78. – 69 арк.
267. Матеріали проверки подведомственных учреждений (докладные записки, справки, приложения) // ДАХО. – Ф. р-2938. – Оп. 1. – Спр. 187. – 251 арк.
268. Матеріали засідань Президії Ради Міністрів УРСР // ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 14. – Спр. 234. – 257 арк.
269. Матеріали перевірки шкіл Високопільського району // ДАХО. – Ф. р-3385. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 72.
270. Матеріали по контролю виконання постанов і розпоряджень Ради Міністрів УРСР // ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 10. – Спр. 1061. – Арк. 99.
271. Матеріали по обслідуванню роботи районих відділів // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 436. – Арк. 83-84.
272. Матеріали по розробці програм 7-річної політехнічної школи // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 493. – Арк. 96, 150.
273. Матеріали про запровадження політехнічного навчання // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 1219. – Арк. 21.
274. Матеріали про організацію на Україні десятирічних трудових шкіл, реорганізацію семирічних трудшкіл, їх політехнізацію та скликання І-го Всеукраїнського політехнічного з'їзду // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 8045. – 153 арк.
275. Матеріали про проведення політехнізації // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 447 (ч. 2). – Арк. 28, 75.
276. Матеріали про складання підручників і програм // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 10. Спр. 494. – 295 арк. Арк. 21, 54, 174.
277. Матеріали про стан політехнізації шкіл // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 434. – Арк. 1-216.

278. Матеріяли щодо навчального пляну й розподілу лекцій на Житомирських 3-х річних Українських Педагогічних Курсах імені М. Драгоманова // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 282 (Матеріяли про стан і роботу Житомирських 3-х річних педагогічних курсів). – Арк. 86-87.
279. Машинописний рукопис роботи Ю. П. Пашківського “Методика організації виробничого навчання для 3-4 класів політехнічної школи” // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 11. – Спр. 255. – 127 арк.
280. Мельниченко Б. Система шкільної освіти у Федеративній республіці Німеччини / Борис Мельниченко // Історія в школі. – 2001. – № 5. – С. 17-21.
281. Министерское распоряжение 17 марта 1908 г. за № 1650. О выдаче свидетельств на звание учительниц рукоделия управлением учебного округа и о форме таковых свидетельств // ЦДІА України. – Ф. 442. – Оп. 661. – Спр. 2 (О задачах народной школы (циркуляр), 146 арк.). – Арк. 145-146.
282. Мирослав Гнатович Стельмахович (до 70-річчя з дня народження) : інформ. довідник. – Івано-Франківськ, 2004. – 28 с.
283. Михайлов И. В. О профориентационной работе во Франции / И. В. Михайлов // Вопросы психологии. – 1977. – № 5. – С. 158-163.
284. Мойсеєнко В. Д. Керівництво КПРС розвитком народної освіти : на матеріалах УРСР, 1945 – 1958 рр. : [монографія] / Володимир Дмитрович Мойсеєнко. – К. : Вища школа, 1975. – 136 с.
285. Навчальний план восьмирічної неповної середньої загальноосвітньої трудової політехнічної школи // Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти УРСР. – 1960. – № 19/20. – С. 2.
286. Навчальний план педагогічного класу середньої школи на 1945/46 навчальний рік // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 169 (Учебные планы для средних школ и тематика лекций для учительских лекториев, 61 арк.). – Арк. 2.
287. Навчальний плян трудової політехнічної школи на 1932/33 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 1020 (Доповідні записки Наркомосу). – Арк. 11-12.
288. Навчальний плян ШКМ (м. віку) та 7-ми річок та ШКМ ст. віку // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 944. – Арк. 133.
289. Навчальні плани восьмирічних шкіл і середніх шкіл з виробничим навчанням на 1961/62 навчальний рік з українською мовою навчання // Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти УРСР. – 1961. – № 17/18. – С. 2-6.
290. Навчальні плани денних загальноосвітніх шкіл Української РСР на 1989/90 навчальний рік // Інформаційний збірник Міністерства народної освіти Української РСР. – 1989. – № 10. – С. 2-20.
291. Навчальні плани денних загальноосвітніх шкіл Української РСР на 1990/91 навчальний рік (початок) // Інформаційний збірник

- Міністерства народної освіти Української РСР. – 1990. – № 9. – С. 2-13.
292. Навчальні плани початкової, семирічної і середньої школи УРСР на 1957-1958 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 1. Спр. 2348. – 7 арк.
293. Навчальні плани середніх загальноосвітніх шкіл Української РСР на 1980/81 навчальний рік // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1980. – № 10. – С. 3-11.
294. Навчально-виробнича практика школярів України // ЦДАВО України. – Ф. 5111. – Оп. 1. – Спр. 173 (Вестники столичной информации за 1958 г., 122 арк.). – Арк. 43-44.
295. Нагачевська З. І. Педагогічна думка і просвітництво в жіночому русі Західної України (II половина XIX ст. – 1939 р.) : [монографія] / Зіновія Нагачевська. – Івано-Франківськ : Вид. Третяк І. Я., 2007. – 764 с.
296. Наказ № 430 по Херсонському обласному відділу народної освіти від 14 червня 1962 року “Про організацію в школах області навчальних кабінетів і майстерень” // ДАХО. – Ф. р-2684. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 39-41.
297. Наказ № 74 по Херсонському обласному відділу народної освіти від 15 лютого 1955 року // ДАХО. – Ф. р-2684. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 9-21.
298. Наказ заступника Народного комісара освіти УРСР тов. Дитюка С. Ю. “Про відміну викладання труда в школах” № 309 від 23.11.1937 р. // Збірник наказів та розпоряджень народного Комісаріату освіти Української РСР. – 1937. – № 5. – С. 6.
299. Наказ Міністерства освіти України від 13.08.1993 р. № 301 “Про затвердження Положення про міжшкільний навчально-виробничий комбінат” // Архів МОН України. – Ф. 166. – Оп. 18. – Спр. 42 (Накази з основної діяльності міністерства з № 288 по № 310, 185 арк.). – Арк. 80.
300. Наказ Міністерства освіти України від 15.05.1995 р. № 131 “Про затвердження “Типових переліків навчально-наочних посібників та технічних засобів навчання для загальноосвітніх шкіл” // Архів МОН України. – Ф. 166. – Оп. 18. – Спр. 113 (Накази з основної діяльності міністерства з № 131 по № 132, 199 арк.). – Арк. 1-193.
301. Наказ Міністерства освіти України від 16.06.1994 р. № 184 “Про затвердження Положення про навчальні майстерні загальноосвітнього навчально-виховного закладу” // Архів МОН України. – Ф. 166. – Оп. 18. – Спр. 78 (Накази з основної діяльності міністерства з № 168 по № 203, 206 арк.). – Арк. 119.
302. Наказ Міністерства освіти України від 19.04.1993 р. № 103 “Про навчальні плани загальноосвітніх шкіл України на 1993/94 навчальний рік” // Архів МОН України. – Ф. 166. – Оп. 18. – Спр. 37. – 118 арк.
303. Наказ Міністерства освіти України від 30.11.1993 р. № 430 “Про затвердження Положення про міжшкільний навчально-виробничий

- комбінат” // Архів МОН України. – Ф. 166. – Оп. 18. – Спр. 45 (Накази з основної діяльності міністерства з № 391 по № 430, 157 арк.). – Арк.. 147-157.
304. Наказ Міністерства освіти України від 4.07.1997 р. № 248 “Про відновлення та розвиток навчально-дослідних земельних ділянок у середніх та позашкільних закладах освіти” // Архів МОН України. – Ф. 166. – Оп. 18. – Спр. 194 (Накази з основної діяльності з № 218 по № 290, 237 арк.). – Арк. 122-125.
305. Наконечна В. М. К. Д. Ушинський про роль праці у вихованні молодших школярів / В. М. Наконечна // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія. Педагогічні науки : збірник. – Чернігів, 2008. – Вип. 56. – С. 244-246.
306. Народное образование // Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства за 1865-1899 гг. – Херсон : Типо-лит. наследников О. Д. Ходушиной, 1906. – С. 1-144.
307. Народное образование в ведении Херсонского городского общественного управления в 1906 году. – Херсон : Паровая типо-лит. наследников О. Д. Ходушиной, 1907. – 30 с.
308. Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1908 году. – Елисаветград : Тип. Елисаветград. уезд. земства, 1909. – 55 с.
309. Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1911 году. – Елисаветград : Тип. Елисаветград. уезд. земства, 1912. – 96 с.
310. Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1905 году. – Елисаветград : Тип. М. А. Гольденберга, 1906. – 142 с.
311. Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1912 году. – Елисаветград : Тип. Елисаветград. уезд. земства, 1913. – 68 с.
312. Народное образование в Херсонской губернии за 1892 г. – Херсон : Тип. О. Д. Ходушиной, 1894. – С. 10.
313. Народное образование в Херсонской губернии за 1893 г. – Херсон : Тип. О. Д. Ходушиной, 1895. – 68 с.
314. Народное образование в Херсонской губернии за 1905 г. с очерком грамотности населения по данным всеобщей переписи 1897 года. – Херсон : Типо-лит. наследников О. Д. Ходушиной, 1907. – 260 с.
315. Настасьев Г. К. Невичерпане джерело: В. О. Сухомлинський про дитячу технічну творчість / Г. К. Настасьєв, Д. І. Пащенко. – К. : Знання УРСР, 1988. – 48 с.
316. Начальное народное образование в Харьковской губернии за 1913/14 учебный год : статистический обзор. – Х. : Печатня С. П. Яковлева, 1916. – Ч. 2 (Сводные таблицы). – 93 с.
317. Ніколаєнко С. Зірка першої величини / С. Ніколаєнко // Спогади

- про І. Г. Ткаченка / уклад. А. Б. Іванко. – Кіровоград : Поліграф-Терція, 2004. – С. 7-10.
318. Новий тлумачний словник української мови : в 3 т. / уклад. : В. Яременко, О. Сліпушко. – К. : АКОНІТ, 2005. – Т. 2. – 926 с.
319. О выделении средств на организацию курсов ручного труда // Юг. – 1904. – 14 ноября. – С. 3.
320. О курсах ручного труда // Юг. – 1902. – 11 июля. – С. 1.
321. О мерах по дальнейшему совершенствованию совместной работы общеобразовательных школ и профессионально-технических учебных заведений по трудовому и производственному обучению, профессиональной ориентации учащейся молодежи // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1979. – № 22. – С. 22-27.
322. О проведении занятий по трудовому обучению в IV-VIII классах общеобразовательных школ // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1983. – № 10. – С. 3-4.
323. О производственном обучении учащихся средних общеобразовательных школ // ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 7969 (Листування з міністерствами, облвиконкомами Української РСР про хід підготовки шкіл і шкіл-інтернатів республіки до нового 1960–1961 навчального року, організацію шкіл з групами продовженого дня, розгортання мережі шкіл і шкіл-інтернатів у м. Києві тощо, 329 арк.). – Арк. 26-36.
324. О работе органов и учреждений народного образования Крымской области по выполнению постановления ЦК КПСС и Совета Министров СССР “О дальнейшем совершенствовании обучения, воспитания учащихся общеобразовательных школ и подготовки их к труду // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1979. – № 9. – С. 12-17.
325. О работе школ, в которых организовано производственное обучение учащихся (1956 г.) // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 369. – Арк. 68-72.
326. О ревизии учебных заведений // ЦДІА України. – Ф. 707. – Оп. 262. – Спр. 3. – 8 арк.
327. Об организации республиканского смотра-конкурса трудовых объединений школьников // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1980. – № 18. – С. 13-18.
328. Об открытии в Полтаве гимназии совместного обучения // ЦДІА України. – Ф. 707. – Оп. 168. – Спр. 16. – Арк. 321-330.
329. Об улучшении работы по ориентации школьников на профессии торговли, общественного питания // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1979. – № 19. – С. 21-29.
330. Обзор деятельности ведомства Министерства народного просвещения за время царствования императора Александра III (Со 2 марта 1881 г. по 20 октября 1894 г.). – СПб. : Гос. тип., 1901. – 524 с.

331. Обзор деятельности Херсонского уездного земства по народному образованию за 1865-1895 годы. – Херсон : Тип. О. Д. Ходушиной, 1896. – 19 с.
332. Обіжники Департаменту Міністерства справ освіти. До комісаріату Київської шкільної округи // ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 104. – 45 арк.
333. Обследование Киевской трудовой школы № 21 // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 4. – Спр. 347. – Арк. 6.
334. Обследование опытных учреждений Киева и Одессы // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 4. – Спр. 863. – Арк. 134-138.
335. Общие задачи и схематический план занятий в школе I-ой степени единой трудовой школы // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 383 (Положення та проекти положень про єдину трудову школу України. Учебні програми з фізики і механіки та інших дисциплін, 183 арк.), арк. 7–8.
336. Огієнко Д. П. Проблема трудового виховання учнів у педагогічній спадщині К. Д. Ушинського / Д. П. Огієнко // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія. Педагогічні науки : збірник. – Чернігів, 2008. – Вип. 56. – С. 241-243.
337. Організація трудової підготовки учнів 1-7 класів за новими програмами (Інструктивно-методичний лист на допомогу вчителям трудового навчання, директорам і заступникам директорів шкіл). – К. : Рад. школа, 1986. – С. 2.
338. Освіта України за роки незалежності: стан, факти, події / За заг. ред. В. Г. Кременя. – К. : Вища школа, 2001. – 159 с.
339. Основи теорії гендеру : навч. посіб. / В. П. Агеєва, В. В. Близнюк, І. О. Головащенко [та ін.]. – К. : К.І.С., 2004. – 536 с.
340. Основные направления реформы общеобразовательной и профессиональной школы : материалы первой сессии Верховного Совета СССР одиннадцатого созыва. – М. : Политиздат, 1984. – 78 с.
341. Отчет Антоновской 8-летней школы за 1961-1962 учебный год // ДАХО. – Ф. р-3260. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 31.
342. Отчет директора народных училищ Херсонской губернии о курсах садоводства, виноградарства и консервирования плодов, устроенных с 5 июня по 12 июля 1911 г. в г. Одессе для народных учителей и учительниц при Одесской школе садоводства и огородничества // ДАХО. – Спр. 520. – Арк. 29-48.
343. Отчет директора о работе 14-ой женской средней школе г. Херсона за 1947-48 учебный год // ДАХО. – Ф. р-2239. – Оп. 1. – Спр. 176. – Арк. 102.
344. Отчет инспектора народных училищ 13-го Вознесенского района Херсонской губернии о состоянии народных училищ Елисаветградского уезда в 1912 году. – Елисаветград : Тип. Елисаветград. уезд. земства, 1913. – С. 27-50.

345. Отчет Нововоронцовского РОНО о движении учеников, о сети школ и успеваемости (1958-1959 учебный год) // ДАХО. – Ф. р-3428. – Оп. 1. – Спр. 68. – Арк. 10-11.
346. Отчет о земских училищах и внешкольных просветительных мероприятиях в Киевском уезде за 1912 год. – К. : Типо-лит. Р. Френкеля, 1914. – 50 с.
347. Отчет о курсах по сельскому хозяйству для народных учителей, устроенных при Ольгинской с.-х. школе летом 1911 года // ДАХО. – Спр. 520. – Арк. 3-13.
348. Отчет о курсах ручного труда, устроенных с 5 июня по 15 июля 1911 г. при Одесском городском 6-ти классном училище // ДАХО. – Спр. 520. – Арк. 41-48.
349. Отчет о работе женской средней школы Сталинского района г. Харькова за 1944-1945 учебный год // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 226. – 22 арк.
350. Отчет о работе школ в 1960/61 учебном году // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 750. – 125 арк.
351. Отчёт о работе школ Украинской ССР в 1954/55 учебном году // ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.15. – Спр. 1721. – 92 арк.
352. Отчёт о работе школ Украинской ССР за 1956/57 учебный год // ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.15. – Спр. 2130. – 146 арк.
353. Отчет о состоянии учебно-воспитательной работы в школах (Великолепетихского) района за 1958-1959 учебный год // ДАХО. – Ф. р-2684. – Оп. 1. – Спр. 69. – Арк. 33.
354. Отчет о состоянии учебно-воспитательной работы в школах (Великолепетихского) района за 1959-1960 учебный год // ДАХО. – Ф. р-2217. – Оп. 1. – Спр. 79. – Арк. 36.
355. Отчет о состоянии учебно-воспитательной работы в школах Великолепетихского района за 1962/63 учебный год // ДАХО. – Ф. р-2217. – Оп. 1. – Спр. 127. – 65 арк.
356. Отчет о состоянии учебно-воспитательной работы Рубановской СШ № 1 за 1960-1961 учебный год // ДАХО. – Ф. р-2217. – Оп. 1. – Спр. 99. – Арк. 25.
357. Отчет о состоянии училищ Херсонского уезда в 1895 году // ДАХО. – Спр. 292. – Арк. 19-66.
358. Отчет отдела школ ЦК КП(б)У о работе школ Украинской ССР в 1945-1946 уч. году // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 280. – 94 арк.
359. Отчет отдела школ ЦК КП(б)У о состоянии и работе школ Украинской ССР в 1945-1946 учебном году // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 278. – 127 арк.
360. Отчет по начальным, восьмилетним и средним школам на начало 1972/73 учебного года // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 8617 (Зведені статистичні звіти Міністерства освіти УРСР та облвно за 1973 рік, 48 арк.). – Арк. 1.

361. Отчет по начальным, неполным средним и средним школам на начало 1988/89 учебного года (УССР) // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 17. – Спр. 20. – Арк. 23.
362. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии женских гимназий и прогимназий за 1907 год // Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1907 г. – К. : Тип. Т-ва И. Н. Кушнерев и Ко, 1908. – С. 3-6, 57-58, 62-63.
363. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии женских гимназий и прогимназий за 1915 год // Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1915 г. – К. : Тип. Т-ва И. Н. Кушнерев, 1916. – С. 34.
364. Отчеты о работе Алексеевской, Гладковской, Долматовской, Новофедоровской, Рыбальчанской, Старозбурьевской, Чулаковской семилетних школ за 1947-1948 учебный год // ДАХО. – Ф. р-2139. – Оп. 1. – Спр. 7. – 186 арк.
365. Отчеты о работе Алексеевской, Новозбурьевской и Рыбальчанской восьмилетних школ за 1961-1962 учебный год // ДАХО. – Ф. р-2139. – Оп. 1. – Спр. 245. – 56 арк.
366. Отчеты о работе Голопристанской, Облойской, Кардашинских, Новозбурьевской, М.-Копанской семилетних школ за 1958-1959 учебный год // ДАХО. – Ф. р-2139. – Оп. 1. – Спр. 183. – Арк. 20.
367. Отчеты об основных средствах на 1961 г. // ДАХО. – Ф. р-2938. – Оп. 1. – Спр. 86. – 288 арк.
368. Отчеты, докладные записки об итогах работы школ в первом полугодии 1944-45 учебного года. Днепропетровская область // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 216. – 195 арк.
369. Отчеты, информации, справки о работе Голопристанского району за 1956 год // ДАХО. – Ф. р-2139. – Оп. 1. – Спр. 154. – Арк. 24.
370. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР (1941-1961) / под ред. Ф. Г. Паначина, М. Н. Колмаковой, З. И. Равкина. – М. : Педагогика, 1988. – 272 с.
371. Павлова М. Б. Система подготовки молодежи к трудовой жизни в общеобразовательных школах Великобритании / М. Б. Павлова // Новые исследования в педагогических науках / М. Н. Скаткин (отв. ред.). – М. : Педагогика, 1991. – Вып. 2 (58). – С. 23-26.
372. Павлова М. Б. Социально-педагогические основы подготовки учащихся к трудовой жизни в общеобразовательных школах Великобритании : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 “Общая педагогика, история педагогики и образования” / Павлова Маргарита Борисовна. – М., 1992. – 19 с.
373. Педагогическая энциклопедия : в 4 т. / под ред. И. А. Каирова. – М. : Сов. энциклопедия, 1968. – Т. 4 : Сн – Я. – 911 с.
374. Педагогическая энциклопедия : в 4 т. / под ред. И. А. Каирова. – М. : Сов. энциклопедия, 1966. – Т. 3 : Н – См. – 879 с.

375. Педагогічна спадщина І. Г. Ткаченка в контексті модернізації шкільної системи освіти : матеріали Всеукр. наук.-метод. конф. (21-22 травня 2004 року) / ОППО ім. В. Сухомлинського. – Кіровоград, 2005. – 272 с.
376. Педагогічний словник / за ред. М. Д. Ярмаченка. – К. : Пед. думка, 2001. – 516 с.
377. Педагогічні основи трудового становлення і професійного самовизначення учнівської молоді : колективна монографія / за ред. М. П. Тименка; Ін-т педагогіки АПН України. – К., 1996. – 268 с.
378. Перелік програм, підручників та навчальних посібників з трудового навчання, рекомендованих Міністерством освіти України для використання в загальноосвітніх навчальних закладах з українською мовою навчання в 1999-2000 навчальному році // Трудова підготовка в закладах освіти. – 1999. – № 3 (14). – С. 18, 20.
379. Переписка о частном женском образовании // ЦДІА України. – Ф. 707. – Оп. 87. – Спр. 6516. – 14 арк.
380. Переписка с Киевским обществом трудовой помощи для интеллигентных женщин об устройстве лотереи в пользу общества, 30 мая – 3 июня 1909 г. // ЦДІА України. – Ф. 442. – Оп. 639. – Спр. 48. – Арк. 9-72.
381. Перлина в центрі Європи // Інфосвіт (щомісячний додаток до газет “Управління освітою” та “Директор школи”). – 2002. – Чис. 3. – С. 2-8.
382. Петренко О. Б. Гендерний підхід до освіти й виховання дітей у педагогічній концепції К. Д. Ушинського / О. Б. Петренко // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія. Педагогічні науки : збірник. – Чернігів, 2008. – Вип. 56. – С. 36-40.
383. Пилиповский В. Я. Традиционалистско-консервативная парадигма в теории обучения на Западе / В. Я. Пилиповский // Советская педагогика. – 1992. – № 12. – С.106-118.
384. Письменный отчет Сивашского района за 1959-1960 учебный год // ДАХО. – Ф. р-3310. – Оп. 1. – Спр. 87. – 42 арк.
385. Письмо заведующего Каланчацким районо директорам средних и восьмилетних школ // ДАХО. – Ф. р-3363. – Оп. 1. – Спр. 97. – Арк. 120.
386. Питт Д. Разработка учебных стандартов – использование проектов в технологическом образовании Англии, 1989-2000 гг. / Д. Питт // Мир образования – образование в мире. – 2002. – № 2. – С. 75-82.
387. Підготовка шкіл до нового навч. року на 1.07.1963 року // ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.15. – Спр. 4112 (Звіти облвно про підготовку шкіл до 1963-1964 навчального року, 160 арк.). – Арк. 6-7.
388. Після школи за прилавок // ЦДАВО України. – Ф. 5111. – Оп. 1. – Спр. 426 (Вестники республиканской информации за 1965 год, 253

- арк.). – Арк. 32.
389. План курсов по индустриально-техническому труду // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 459 (ч. 2). – Арк. 233.
390. План летних занятий, организуемых при курсах для подготовки учительниц рукоделия и специальных классах художественных работ О. П. и С. В. Курдюмовых // ЦДІА України. – Ф. 707. – Оп. 317. – Спр. 512. – Арк. 93-94.
391. Плани і програми трудових шкіл I та II концентру // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 468. – 99 арк.
392. Плани та програми занять гуртків товариства, 1937-1938 рр. // ЦДІА України у Львові. – Ф. 319. – Оп. 1. – Спр. 98. – Арк. 1-119.
393. Планы работы Голопристанского районного отдела народного образования на 1962-1963 учебный год // ДАХО. – Ф. р-2139. – Оп. 1. – Спр. 267. – 63 арк.
394. Платон. Государство / Платон // Сочинения : в 3 т. – М. : Мысль, 1970. – Т. 3. – С. 250-254.
395. Плян навчально-виховної роботи підготовчої групи політехнічної школи // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 1164. – Арк. 32-33.
396. Подготовка реформы школ // ЦДАВО України. – Ф. 1738. – Оп. 1. – Спр. 25 (Інформація БУП). – Арк. 83.
397. Подоляк В. Шляхи активізації профорієнтаційної роботи в загальноосвітній школі / В. Подоляк // Трудова підготовка в закладах освіти. – 1999. – № 1. – С. 32-33.
398. Положение о Единой трудовой школе Украинской Социалистической Советской Республики // ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 15 (Декрети та постанови Раднаркому УРСР про утворення наркомату Радянської пропаганди, про єдину трудову школу та організацію інших установ і організацій, 259 арк.), арк. 217-225.
399. Положення про виробниче навчання учнів середніх загальноосвітніх трудових політехнічних шкіл з виробничим навчанням Української РСР // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1963. – № 4. – С. 2-19.
400. Положення про дитячі установи соціального виховання // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 4. – Спр. 847 (ч. 2). – Арк. 488.
401. Положення про єдину трудову школу Української Соціалістичної Радянської Республіки // Вільна українська школа. – 1918-1919. – № 10. – С. 248 – 251.
402. Положення про міську (району) станцію юних натуралістів // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1973. – № 9. – С. 26-31.
403. Положення про обласну станцію юних натуралістів // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1973. – № 9. – С. 19-26.
404. Положення про пришкільну сільськогосподарську ділянку в школах Української РСР // Збірник наказів та інструкцій Міністерства

- освіти Української РСР. – 1962. – № 15. – С. 17-21.
405. Положення про республіканське соціалістичне змагання учнівських виробничих бригад у колгоспах, радгоспах і шкільних лісництвах під девізом “Юні господарі землі” // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1971. – № 12. – С. 20-25.
406. Положення про Республіканський конкурс з трудового навчання “Золоті руки” для учнів VII-VIII класів загальноосвітніх шкіл УРСР // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1973. – № 9. – С. 11-18.
407. Положення про республіканський огляд-конкурс технічної творчості школярів “Юні техніки – сільському господарству” // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1970. – № 21. – С. 14-19.
408. Положення про республіканську виставку кращих робіт учнівських виробничих бригад, шкільних лісництв і гуртків юннатів під девізом : “Наші успіхи в навчанні та праці тобі, Батьківщино!” // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1981. – № 9. – С. 28-32.
409. Положення про республіканську олімпіаду з трудового навчання для учнів VI-VII класів загальноосвітніх шкіл УРСР // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1975. – № 8. – С. 19-26.
410. Положення про учнівську комплексну навчально-виробничу бригаду колгоспу (радгоспу) // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1962. – № 2. – С. 17-22.
411. Положення про шкільні і міжшкільні навчально-виробничі майстерні для виробничого навчання і продуктивної праці учнів середніх шкіл УРСР // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1962. – № 2. – С. 13-16.
412. Положення про шкільну навчально-дослідну ділянку // Збірник наказів і розпоряджень Міністерства освіти Української РСР. – 1958. – № 1. – С. 3-21.
413. Порадник соціального виховання : програми для сільських і міських трудових шкіл першого концентру. – Х. : Держвидав України, 1928. – 156 с.
414. Постанова № 2381 Ради Міністрів Української РСР і Центрального Комітету КП(б) України від 3 серпня 1950 року “Про розміщення одинадцятих педагогічних класів при жіночих середніх школах Української РСР на 1950/1951 навчальний рік” // ЦДАВО України. – Ф.р-2. – Оп. 8. – Спр. 257 (Постанови Ради Міністрів УРСР та матеріали до них. Оригінали, 231 арк.). – Арк. 217-218.
415. Постанова № 470 Ради Міністрів Української РСР від 30 березня 1948 року “Про виконання постанови Ради Міністрів Української РСР і ЦК КП(б)У від 2 серпня 1946 року № 1383 “Про поширення мережі

- додаткових (одинадцятих) педагогічних класів при жіночих середніх школах УРСР” // ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 6308 (Постанови Ради Міністрів УРСР). – Арк. 64-68.
416. Постанова колегії Міністерства освіти Української РСР від 27 травня 1966 року “Про часткову зміну і удосконалення трудової підготовки учнів у школах Української РСР” // ДАХО. – Ф. р-2684. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 49.
417. Постанова Колегії НКО на доповідь НМС сектору “Про педагогічні журнали” (проект) // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 1312. – 273 арк.
418. Постанова колегії НКО на доповідь про політехнізацію шкіл соцвиху // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 784. – Арк. 51-52.
419. Постановление народного комиссариата просвещения о положении единой трудовой школы // ДАХО. – Ф. р-413. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1-6.
420. Постановление Совета Министров СРСР от 30 мая 1961 года № 487 “Об улучшении производственного обучения учащихся средних общеобразовательных школ” // ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 9319 (Листування з питань перебудови системи народної освіти у відповідності до Закону про школу, 223 арк.). – Арк. 49-52.
421. Постановления Цюрупинского райкома КП(б)У и исполкома райсовета депутатов трудящихся по вопросам работы школ // ДАХО. – Ф. р-2798. – Оп. 2. – Спр. 10. – Арк. 10.
422. Праця в майстернях // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 679. – Арк. 148.
423. Приказ № 23 по В.-Рогачицькому районному відділу народної освіти від 2 березня 1959 року // ДАХО. – Ф. р-2684. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 1-2.
424. Прикріплення шкіл до підприємств // Бюлетень народної освіти УРСР. – 1931. – № 63/64. – С. 5-9.
425. Примерные темы по отдельным вопросам программы съезда // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 1617 (Бюлетень № 1. Организационное бюро по созыву первого всероссийского съезда школьных работников I ступени). – Арк. 5.
426. Примірне положення про кабінети професійної орієнтації учнів при школах, районних (міських) методичних кабінетах та обласних інститутах удосконалення вчителів // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1971. – № 2. – С. 25-35.
427. Примірне положення про навчальний кабінет автосправи середньої загальноосвітньої школи Української РСР // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1972. – № 23. – С. 3-8.
428. Примірне положення про навчальний кабінет механізації сільського господарства середньої загальноосвітньої школи УРСР // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. –

1972. – № 22. – С. 16-32.
429. Примірні умови проведення конкурсів юних швей // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1981. – № 11. – С. 26-30.
430. Про введення в дію “Положення про базове підприємство (організацію) середньої загальноосвітньої школи” // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1979. – № 6. – С. 22-27.
431. Про введення в дію “Положення про літні практичні роботи учнів загальноосвітньої школи” // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1973. – № 12. – С. 3-13.
432. Про виконання постанови Ради Міністрів Української РСР і ЦК КП(б)У від 2 серпня 1946 року №1383 “Про поширення мережі додаткових (одинадцятих) педагогічних класів при жіночих середніх школах УРСР” // ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп.7. – Спр.6308. – Арк. 64.
433. Про запровадження типових загальносоюзних програм з трудового навчання в IV-VIII класах // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1975. – № 5. – С. 25.
434. Про затвердження заходів по дальшому поліпшенню роботи по професійній орієнтації та трудовому вихованню учнів у загальноосвітніх школах УРСР // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1970. – № 1. – С. 11-23.
435. Про затвердження Положення про учнівську виробничу бригаду в колгоспі, радгоспі Української РСР // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1971. – № 6. – С. 22-29.
436. Про заходи до поліпшення викладання біології в семирічних і середніх школах і роботи на шкільних навчально-дослідних ділянках” в школах УРСР // Збірник наказів і розпоряджень Міністерства освіти Української РСР. – 1952. – № 8. – С. 16-18.
437. Про заходи по виконанню постанов ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 10 липня 1984 р. “Про дальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи” // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти УРСР. – 1985. – № 5. – С. 3-24.
438. Про заходи по виконанню постанов ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 20 червня 1972 р. № 463 та ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР від 7 липня 1972 р. № 326 “Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді і дальший розвиток загальноосвітньої школи” // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1972. – № 20. – С. 10-18.
439. Про заходи по дальшому зміцненню навчально-матеріальної бази загальноосвітніх шкіл для поліпшення трудового навчання учнів // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1979. – № 1. – С. 3-9.

440. Про зміцнення та поширення зв'язку сільських шкіл з колгоспним виробництвом // Збірник наказів і розпоряджень Міністерства освіти Української РСР. – 1948. – № 15. – С. 14-17.
441. Про навчальні програми в 1991/92 навчальному році для масових загальноосвітніх шкіл і СПТУ, шкіл з поглибленим вивченням окремих предметів, ліцеїв і гімназій // Інформаційний збірник Міністерства народної освіти Української РСР. – 1991. – № 17/18. – С. 63.
442. Про навчальні програми для загальноосвітніх шкіл на 1983/84 навчальний рік // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1983. – № 10. – С. 3-4.
443. Про навчальні програми для масових загальноосвітніх шкіл і СПТУ та шкіл з поглибленим вивченням окремих предметів на 1990/91 навчальний рік // Інформаційний збірник Міністерства народної освіти Української РСР. – 1990. – № 17. – С. 7-8.
444. Про нові навчальні плани для шкіл Української РСР // Радянська школа. – 1961. – № 8. – С. 18-19.
445. Про організаторську роботу Добровеличківського районного відділу народної освіти Кіровоградської області по завершенню переходу до загальної середньої освіти молоді // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1976. – № 4. – С. 9-17.
446. Про організаторську роботу органів народної освіти Волинської області по забезпеченню виконання планів розвитку народної освіти в XI п'ятиріччі // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1983. – № 5. – С. 3-10.
447. Про організацію виробничого навчання в 6 загальноосвітніх середніх школах республіки для набуття учнями спеціальності кваліфікованого робітника // Збірник наказів і розпоряджень Міністерства освіти Української РСР. – 1954. – № 18. – С. 10-15.
448. Про організацію і проведення суспільно корисної праці учнів шкіл Української РСР // Збірник наказів і розпоряджень Міністерства освіти Української РСР. – 1956. – № 10. – С. 14-19.
449. Про організацію міжшкільних навчально-виробничих комбінатів трудового навчання і профорієнтації учнів : наказ міністра освіти УРСР № 225 від 25 вересня 1974 р. // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1974. – № 21. – С. 21-25.
450. Про орієнтовне положення про огляд шкільних трудових колективів // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1975. – № 15. – С. 23-26.
451. Про поліпшення організації суспільно корисної праці в загальноосвітній школі // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1972. – № 8. – С. 15-32.
452. Про порядок здійснення в 1965/66 навчальному році політехнічного трудового і виробничого навчання в IX – X класах середніх загальноосвітніх шкіл // Збірник наказів та інструкцій

- Міністерства освіти Української РСР. – 1965. – № 20. – С. 2-3.
453. Про посилення профорієнтації учнів загальноосвітніх шкіл на роботу в народних художніх промислах // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1981. – № 4. – С. 24-32.
454. Про посилення профорієнтації учнів загальноосвітніх шкіл на роботу в народних художніх промислах // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1981. – № 5. – С. 15-24.
455. Про проведення літньої шкільної кампанії : інструкція до постанови Наркомосу від 28/V // Збірник декретів, наказів, розпоряджень по народному комісаріату освіти УСРР. – 1920. – Вип. 2. – С. 9-13.
456. Про проведення республіканського огляду-конкурсу технічної творчості школярів “Юні техніки – сільському господарству” // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1970. – № 21. – С. 13-14.
457. Про проведення систематичної роботи по професійній орієнтації учнів // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1971. – № 9/10. – С. 45-47.
458. Про професійну орієнтацію учнівської молоді // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1970. – № 9. – С. 8-14.
459. Про роботу відділів народної освіти і шкіл Донецької області по виконанню постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 22.12.1977 р. № 1111 “Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці” // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1980. – № 14. – С. 20-24.
460. Про роботу Вінницького обласного відділу народної освіти по виконанню постанови ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР № 900 від 8 грудня 1966 року “Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи в Українській РСР” // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1970. – № 2. – С. 10-18.
461. Про роботу загальноосвітніх шкіл Херсонської області по виконанню постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР № 1111 від 22 грудня 1977 р. “Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці” // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1980. – № 7. – С. 5-9.
462. Про роботу загальноосвітніх шкіл Черкаської області по виконанню постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР “Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці” // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1981. – № 3. – С. 8-12.
463. Про роботу Запорізького обласного відділу народної освіти по

- виконанню постанови ЦК КП України і Ради Міністрів Української РСР “Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи в Українській РСР” // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1971. – № 5. – С. 8-15.
464. Про роботу органів і установ народної освіти Сумської області по виконанню постанови ЦК Компартії України “Про роботу Міністерства освіти УРСР по дальшому вдосконаленню навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1983. – № 14. – С. 3-9.
465. Про роботу органів народної освіти і педагогічних колективів Вінницької області по підготовці випускників шкіл до трудової діяльності та свідомого вибору професії // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1977. – № 12. – С. 6-9.
466. Про розрахунки з викладачами труда. До всіх обласних, міських і районних відділів Наросвіти // Збірник наказів та розпоряджень народного Комісаріату освіти Української РСР. – 1937. – № 5. – С. 7-8.
467. Про розробку і затвердження програм трудового навчання учнів IX-X (XI) класів на місцях // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1979. – № 5. – С. 20-23.
468. Про стан виробничого навчання в міських середніх загальноосвітніх школах Української РСР // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1963. – № 20. – С. 2-4.
469. Про стан виховання громадської активності і формування комуністичних переконань школярів у Херсонській середній школі № 36 // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1972. – № 16. – С. 11-16.
470. Про стан і заходи по дальшому поліпшенню трудового навчання і професійної орієнтації учнів загальноосвітніх шкіл республіки // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1976. – № 21. – С. 5-21.
471. Про стан політехнічного трудового навчання учнів V-VIII класів у процесі занять в майстернях шкіл Одеської області // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1966. – № 2. – С. 2-5.
472. Про стан та перспективи розвитку загальноосвітніх навчальних закладів у сільській місцевості // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1999. – № 1. – С. 3-16.
473. Про стан трудового навчання і рівень практичних навичок учнів загальноосвітніх шкіл Івано-Франківської області // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1979. – № 19. – С. 6-9.

474. Про типові штати міжшкільних навчально-виробничих комбінатів трудового навчання і професійної орієнтації учнів : наказ міністра освіти УРСР № 71 від 14 березня 1975 р. // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1975. – № 9. – С. 24-26.
475. Про тривалість учбового року та про учбовий план трудшкіл // Радянська освіта. – 1926. – № 9. – С. 20-73.
476. Про трудове навчання та виховання учнів у школах Української РСР // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1968. – № 8. – С. 3-7.
477. Про хід виконання наказу Міністерства освіти „Про заходи поліпшення викладання біології в семирічних і середніх школах і роботи на шкільних навчально-дослідних ділянках” в школах УРСР // Збірник наказів і розпоряджень Міністерства освіти Української РСР. – 1952. – № 13. – С. 17-18.
478. Про хід виконання органами народної освіти Херсонської області постанови Ради Міністрів УРСР про навчання учнів автомобільній справі, роботі на тракторах, комбайнах та інших сільськогосподарських машинах // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1972. – № 2. – С. 11-14.
479. Про хід виконання постанови Ради Міністрів УРСР “Про стан і заходи по дальшому поліпшенню трудового навчання і професійної орієнтації учнів загальноосвітніх шкіл республіки” в Одеській області // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1977. – № 23. – С. 28-31.
480. Про хід виконання постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР “Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці” школами і органами народної освіти Дніпропетровської області // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1979. – № 6. – С. 13-17.
481. Про хід виконання у Ровенській області постанови Ради Міністрів Української РСР від 12 червня 1971 р. № 264 “Про деякі заходи по зміцненню навчально-матеріальної бази шкіл у сільській місцевості // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1972. – № 21. – С. 16-19.
482. Про часткову зміну і удосконалення трудової підготовки учнів у школах Української РСР // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1966. – № 12. – С. 2-6.
483. Програма трудового політехнічного навчання в середній міській школі // Програми початкової і середньої школи на 1934/35 навчальний рік : для шкіл з українською викладовою мовою. – Х. : Рад. школа, 1934. – С. 214.
484. Програми восьмирічної школи на 1960/61 навчальний рік. Домоводство (для 5-7 класів). – К. : Рад. школа, 1960. – 12 с.

485. Програми для першого концентру семирічної політехнічної школи (ФЗС та ШКМ) : Суспільствознавство. Природознавство. Політехнічне навчання. – Х. : Рад. школа, 1932. – 93 с.
486. Програми трудового навчання учнів IV-VIII класів (для міських шкіл). – К. : Рад. школа, 1970. – 88 с.
487. Програми трудового навчання учнів IV-VIII класів (для сільських шкіл). – К. : Рад. школа, 1971. – 96 с.
488. Програми школи загального навчання на селі (1–4 групи). – Х. : Народний учитель, 1930. – 224 с.
489. Програма курсов (для учителів) // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 147 (Положение о краткосрочных инструкторских курсах). – Арк. 26-29 об.
490. Програма по рукоделию в Ровенском 2-х классном городском училище // ЦДІА України. – Ф. 707. – Оп. 227. – Спр. 93 (Дело управления Киевского учебного округа. О преподавании ручного труда в общеобразовательных учебных заведениях, 180 арк.). – Арк. 49.
491. Програма трудового обучения учащихся 5-7 классов. – К. : Рад. школа, 1986. – 150 с.
492. Програма устройства праздника древонасаждения в г. Николаеве в 1904 г. учебными заведениями // ДАМО. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 782. – Арк. 2.
493. Программы обучения рукоделию в сельских начальных, городских одноклассных училищах с трехгодичным курсом, в прогимназиях и гимназиях, выработанных особой комиссией, разработанных и утвержденных 4 января 1896 г. VI секцией II съезда по техническому и профессиональному образованию и объяснительная записка к программам, составленная председателем VI секции по женскому профессиональному образованию М. Каблуковой. – М. : Т-во тип. А. И. Мамонтова, 1897. – 46 с.
494. Программы обучения рукоделию в сельских начальных, городских одноклассных училищах с трехгодичным курсом, в прогимназиях и гимназиях. – М. : Изд. магазина “Сотрудникъ Школы” А. К. Залесской, 1902. – 156 с.
495. Программы предметовъ учебнаго курса начальных народных училищ Харьковской губерніи. – Сумы : Типо-лит. К. М. Пашкова, 1895. – 69 с.
496. Программы средней общеобразовательной школы. Трудовое обучение. 5-7 классы. – К. : Рад. школа, 1987. – 135 с.
497. Проект влаштування на Україні літніх курсів для підготовки учителів Єдиної трудової школи при Наркомосі // Вільна українська школа. – 1918-1919. – № 8/9. – С. 152-154.
498. Проект Єдиної школи на Вкраїні. – Кам’янець-Подільський : Дністер, 1919. – Кн. 1 : Основна школа. – 172 с.
499. Проект шкільного будівництва середніх шкіл в Україні (1919) // ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.1. – Спр. 335-336. – Арк. 42.

500. Проекти навчальних планів та схем комплексів трудшколи // Бюлетень Народного комісаріату освіти. – 1929. – № 16. – С. 18-22.
501. Протокол № 13 засідання педагогічної ради вчителів Верхньорогачицької СШ № 1 від 25 березня 1961 року // ДАХО. – Ф. р-2684. – Оп. 2. – Спр. 15. – Арк. 37-43.
502. Протокол засідання колегії народнього комісаріату освіти УСРР з 3/ХІІ-28 р. // ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп. 7. – Спр. 416 (Ч. 1 : Протоколи засідань колегії народнього комісаріату освіти УРСР). – Арк. 101-102.
503. Протокол засідання педагогічної ради Баришпільської української гімназії Переяславського повіту Київської губернії про організацію шкільних літніх робіт по садівництву і городництву, 24.04.1919 р. // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 219 (Протоколи засідання педагогічної ради). – Арк. 2.
504. Протокол зборів Шкільної Ради при Генеральному Секретаріаті народної освіти, 31 липня 1917 р. // ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 1 (Протоколи Шкільної Ради при міністерстві з 17 липня 1917 р. по 24 квітня 1918 р., 153 арк.). – Арк. 5-6.
505. Протоколи засідань колегії та документи до них, 26 серпня – 23 вересня 1992 р. // Архів МОН України. – Ф. 166. – Оп. 18. – Спр. 9. – 102 арк.
506. Протоколи засідань педради Верхньорогачицької СШ № 1 // ДАХО. – Ф. р – 2684. – Оп. 2. – Спр. 15. – Арк. 37.
507. Протоколи педсовета Бериславского высшего начального училища // ДАХО. – Ф. 193. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 35-36.
508. Протоколы районных совещаний учителей, директоров и заведующих учебной частью школ (Цюрупинский район Херсонской области) // ДАХО. – Ф. р-2798. – Оп. 2. – Спр. 10. – Арк. 8.
509. Протоколы совещаний Великолепетихского районо и руководителей школ за 1969/73 гг. // ДАХО. – Ф. р-2217. – Оп. 1. – Спр. 224. – Арк. 58.
510. Протоколы совещаний Великолепетихского районо с учителями и руководителями школ района (4.01.63–28.08.68) // ДАХО. – Ф. р-2217. – Оп. 1. – Спр. 143. – 127 арк.
511. Профессиональное обучение учащихся 8-11(12) классов на 1.10.1991 года (УССР) // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 17. – Спр. 130. – Арк. 35-38.
512. Профілі виробничого навчання в школах УРСР // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 8532 (Списки загальноосвітніх шкіл УРСР, в яких введено виробниче навчання учнів 9-10 класів на 1971-1972 навчальний рік, 250 арк.). – Арк. 1-4.
513. Рапортують учнівські виробничі // ЦДАВО України. – Ф. 5111. – Оп. 1. – Спр. 375 (Вестник республиканской информации за 1964 год, 139 арк.). – Арк. 112.
514. Расписание уроков в 3-х классах открытой женской школы

- первого разряда // ЦДІА України. – Ф. 442. – Оп. 35. – Спр. 955 (Дело об организации женских школ в губернских и уездных городах, 36 арк.). – Арк. 15.
515. Расписание уроков по дням и часам недели в Херсонской Мариинской I-ой женской гимназии на 1910/11 учебный год // ЦДІА України. – Ф. 347. – Оп. 1. – Спр. 3467 (Переписка с начальником гарнизона г. Елисаветграда, командирами полков и копии сообщений вражеских военных судов в г. Елисаветграде и Херсоне об их учреждении и деятельности, 120 арк.). – Арк. 2.
516. Рацул А. Б. Основи трудового виховання школярів засобами матеріально-практичних цінностей у спадщині В. О. Сухомлинського / А. Б. Рацул // Педагогіка Василя Сухомлинського на зламі епох : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. та 5-их Всеукр. пед. читань “Василь Сухомлинський і сучасність”. – К.; Кіровоград : Єлисавет, 1999. – С. 273-275.
517. Рачинский С. Заметки о сельских школах / С. Рачинский. – СПб. : Синодальная тип., 1883. – 123 с.
518. Резолюция по докладу тов. Кименталя “Трудовые процессы в весенне-летний триместр” // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 99. – Арк. 26 об.
519. Резолюция районного совещания учителей школ Херсонского сельского района, состоявшегося 27 августа 1957 г. // ДАХО. – Ф. р-3260. – Оп. 1. – Спр. 37. – 6 арк.
520. Ремонтуют і будують школярі // ЦДАВО України. – Ф. 5111. – Оп. 1. – Спр. 429 (Вестники республиканской информации за 1965 год, 172 арк.). – Арк. 47.
521. Республіканські педагогічні читання // ЦДАВО України. – Ф. 5111. – Оп. 1. – Спр. 196 (Вестник республиканской информации. Том V за 1959 год, 255 с.). – С. 21.
522. Рефераты по обобщению передового опыта по трудовому воспитанию и производственному обучению // ДАХО. – Ф. р-2419. – Оп. 2. – Спр. 40. – Арк. 71.
523. Річний звіт Вінницького обласного відділу народної освіти про роботу шкіл за 1949-1950 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 839. – 157 арк.
524. Річний звіт Вінницького облвно про роботу шкіл за 1952-1953 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 1349. – 207 арк.
525. Річний звіт Дрогобицького облвно про роботу шкіл та органів народної освіти за 1952-1953 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 1354. – 192 арк.
526. Річний звіт Київського міського відділу народної освіти УРСР за 1949-1950 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 846. – 300 арк.
527. Річний звіт Київського облвно про роботу шкіл та органів

- народної освіти за 1952-1953 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 1360. – 186 арк.
528. Річний звіт Міністерства освіти УРСР про роботу шкіл та органів народної освіти УРСР за 1958-1959 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 2584. – 90 арк.
529. Річний звіт Міністерства освіти УРСР про роботу шкіл та органів народної освіти УРСР за 1961-1962 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 3532. – 116 арк.
530. Річний звіт Міністерства освіти УРСР про роботу шкіл Української РСР за 1960-61 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 3196. – 123 арк.
531. Річний звіт Міністерства освіти УРСР про роботу шкіл Української РСР за 1960-61 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 3196. – 123 арк.
532. Річний звіт про роботу шкіл Вінницького облвно за 1954-1955 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 1724. – 129 арк.
533. Річний звіт про роботу шкіл Вінницького сільського облвно за 1962-1963 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 3942. – 188 арк.
534. Річний звіт про роботу шкіл Вінницької області за 1955-56 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 1934. – 145 арк.
535. Річний звіт про роботу шкіл Вінницької області за 1961-1962 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 3533. – 252 арк.
536. Річний звіт про роботу шкіл Волинської області за 1945-1946 учбовий рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 183. – 127 арк.
537. Річний звіт про роботу шкіл Волинської області за 1959-1960 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 2929. – 238 арк.
538. Річний звіт про роботу шкіл Волинської області за 1961-1962 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 3534. – 332 арк.
539. Річний звіт про роботу шкіл Житомирської області за 1945-1946 учбовий рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 184. – 117 арк.
540. Річний звіт про роботу шкіл Житомирської області за 1961-1962 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 3536. – 265 арк.
541. Річний звіт про роботу шкіл Закарпатського сільського облвно за 1962-1963 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 3947. – 178 арк.
542. Річний звіт про роботу шкіл Закарпатської області у 1961-1962

- навчальному році // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 3537. – 176 арк.
543. Річний звіт про роботу шкіл Запорізького обласного відділу народної освіти УРСР за 1947-1948 учбовий рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 518. – 146 арк.
544. Річний звіт про роботу шкіл Запорізького обласного відділу народної освіти УРСР за 1947-1948 учбовий рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 519 – 151 арк.
545. Річний звіт про роботу шкіл Запорізької області за 1959-1960 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 2932. – 258 арк.
546. Річний звіт про роботу шкіл Київського сільського облвню за 1962-1963 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 3952. – 153 арк.
547. Річний звіт про роботу шкіл Київської області за 1961-1962 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 3539. – 290 арк.
548. Річний звіт про роботу шкіл Кіровоградської області за 1959-1960 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 2934. – Арк. 133.
549. Річний звіт про роботу шкіл Кіровоградської області за 1961-1962 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 3541. – 301 арк.
550. Річний звіт про роботу шкіл Кримської області за 1961-1962 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 3542. – 176 арк.
551. Річний звіт про роботу шкіл Луганського сільського облвню за 1962-1963 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 3954. – 152 арк.
552. Річний звіт про роботу шкіл Львівського обласного відділу народної освіти УРСР за 1944-1945 учбовий рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 189. – 71 арк.
553. Річний звіт про роботу шкіл м. Києва за 1955-1956 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 1942. – 198 арк.
554. Річний звіт про роботу шкіл м. Києва за 1958-1959 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 2589. – 175 арк.
555. Річний звіт про роботу шкіл м. Києва за 1962-1963 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 3974. – 195 арк.
556. Річний звіт про роботу шкіл м. Слов'янська за 1961-1962 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 3551. – 82 арк.
557. Річний звіт про роботу шкіл Міністерства освіти УРСР та органів народної освіти за 1959-60 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 2928. – 128 арк.
558. Річний звіт про роботу шкіл Одеської області за 1945-1946

- учбовий рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп.15. – Спр.191. – 117 арк.
559. Річний звіт про роботу шкіл Одеської області за 1954-1955 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 1734. – 289 арк.
560. Річний звіт про роботу шкіл по Полтавській області за 1961-1962 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 3547. – 156 арк.
561. Річний звіт про роботу шкіл Полтавського міського відділу народної освіти УРСР за 1945-1946 учбовий рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 193. – 118 арк.
562. Річний звіт про роботу шкіл Ровенської області за 1956-57 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 2146. – 314 арк.
563. Річний звіт про роботу шкіл Ровенської області за 1961-1962 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 3548. – 165 арк.
564. Річний звіт про роботу шкіл Станіславської області за 1945-1946 учбовий рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 194. – 201 арк.
565. Річний звіт про роботу шкіл Станіславської області за 1961-1962 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 3553. – 193 арк.
566. Річний звіт про роботу шкіл та органів народної освіти Української РСР за 1957-1958 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 2349. – 130 арк.
567. Річний звіт про роботу шкіл Тернопільської області за 1961-1962 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 3554. – 289 арк.
568. Річний звіт про роботу шкіл України за 1960-1961 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 3196. – 123 арк.
569. Річний звіт про роботу шкіл УРСР за 1950-1951 учбовий рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 1009. – 134 арк.
570. Річний звіт про роботу шкіл Херсонської області за 1945-1946 учбовий рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 195. – 137 арк.
571. Річний звіт про роботу шкіл Херсонської області за 1955-1956 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 1950. – 239 арк.
572. Річний звіт про роботу шкіл Херсонської області за 1960-1961 навчальний рік // ДАХО. – Ф. р-2239. – Оп. 1. – Спр. 1232. – 243 арк.
573. Річний звіт про роботу шкіл Чернігівської області за 1946-1947 учбовий рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 358. – 228 арк.
574. Річний звіт Сумського обласного відділу народної освіти УРСР за 1944-1945 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп.15. –

- Спр.110. – Арк. 69.
575. Річний звіт Херсонського міського відділу народної освіти про роботу шкіл за 1946-47 навчальний рік // ДАХО. – Ф. р-3706. – Оп. 1. – Спр. 14. – 147 арк.
576. Річний звіт шкіл Вінницької області за 1958-1959 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 2585. – 91 арк.
577. Річні письмові звіти восьмирічних шкіл за 1960-1961 навчальний рік про стан навчально-виховної роботи (Каланчацький район) // ДАХО. – Ф. р-3363. – Оп. 1. – Спр.102. – Арк. 184.
578. Річні письмові звіти середніх шкіл за 1960-1961 навчальний рік про стан навчально-виховної роботи (Каланчацький район Херсонської області) // ДАХО. – Ф. р-3363. – Оп. 1. – Спр. 101. – 111 арк.
579. Рішення № 683 Виконавчого комітету Київської міської Ради депутатів трудящих “Про стан і заходи до поліпшення виробничого навчання в школах м. Києва” // ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 10. – Спр. 1043. – Арк. 2-8.
580. Рішення ради Херсонського обласного відділу народної освіти та президії Херсонського обласного комітету профспілки працівників освіти вищої школи та наукових установ УРСР від 27 лютого 1961 року “Про організацію і роботу шкіл передового педагогічного досвіду Херсонської області” // ДАХО. – Ф. р-3310. – Оп. 1. – Спр. 97. – Арк. 1-8.
581. Родников В. Историческая записка о состоянии Киево-Подольской женской гимназии в течение первого пятидесятилетия её существования, 1861-1911 / В. Родников. – К. : Тип. “Русская Печатня”, 1911. – 130 с.
582. Роз’яснення в питанні організації навчального процесу у міжшкільних навчально-виробничих комбінатах трудового навчання і професійної орієнтації // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1975. – № 13. – С. 29-30.
583. Роз’яснення управління шкіл Міністерства освіти УРСР до навчальних планів і програм // Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти УРСР. – 1959. – № 21. – С. 3.
584. Розенберг А. Я. Педагог з великої літери / А. Я. Розенберг // Спогади про І. Г. Ткаченка / уклад. А. Б. Іванко. – Кіровоград : Поліграф-Терція, 2004. – С. 37-40.
585. Розклад лекцій, годин у вищій початковій школі на 1918/19 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 712. – Арк. 57.
586. Розподіл тижневих занять в трудшколах Полтавщини (учбовий план на 1923-1924 р.) // ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп. 2. – Спр. 1628 (ч. 1). – Арк. 101-102.
587. Розподіл учнів 9-11 класів, які проходять виробниче навчання по галузях народного господарства (1962/63 навчальний рік) // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 3714. – Арк. 1.

588. Розробка звітів шкіл УРСР на кінець 1947-1948 навчальний рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 412. – 156 арк.
589. Русова С. Вибрані педагогічні твори : у 2 кн. / С. Русова; за ред. Є. І. Коваленко; упоряд., передм., прим. Є. І. Коваленко, І. М. Пінчук. – К. : Либідь, 1997. – Кн. 2. – 320 с.
590. Рыжов В. А. Профессиональная ориентация и подготовка кадров в Великобритании / В. А. Рыжов. – М. : Высшая школа, 1991. – 159 с.
591. Рыскин Ф. И. Воспитательные проблемы в трудах К. Д. Ушинского : дис. ... канд. пед. наук / Рыскин Ф. И. – К., 1945. – 351 с.
592. Ряппо Я. П. Критический очерк по истории Советского народного образования : Раздел II. “Советская школа в период иностранной военной интервенции и гражданской войны (1918-1920 гг.)” // ЦДАВО України. – Ф. 4805. – Оп. 1. – Спр. 12. – 341 арк.
593. Савченко О. Я. І. Г. Ткаченко. Богданівська середня школа імені В. І. Леніна / О. Я. Савченко // Радянська школа. – 1976. – № 7. – С. 107-108.
594. Сбруєва А. А. Порівняльна педагогіка : навч. посіб. / А. А. Сбруєва. – 2-ге вид. – Суми : В+Д “Універсальна книга”, 2004. – 320 с.
595. Сведения о детских учреждениях на Подолье // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 889 (Статистичні відомості). – Арк. 15.
596. Сведения о материальной базе дневных общеобразовательных школ на начало 1991/1992 учебного года // Архів МОН України. – Ф. 166. – Оп. 17. – Спр. 131 (Зведені звіти Міністерства народної освіти по школах на початок 1991/92 навчального року, 30 арк.). – Арк. 21.
597. Сведения о материальной базе дневных общеобразовательных школ на начало 1989/90 учебного года // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 17. – Спр. 53 (Зведені звіти Міністерства народної освіти на початок 1989/90 навчального року). – Арк. 12.
598. Сведения о материальной базе дневных общеобразовательных школ на начало 1990/91 учебного года // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 17. – Спр. 91 (Зведені звіти Міністерства народної освіти на початок 1989/90 навчального року, 49 арк.). – Арк. 27-28.
599. Сведения о постановке рукоделия в женских общеобразовательных учебных заведениях ведомства Министерства народного просвещения при Киевском учебном округе // ЦДА України. – Ф. 707. – Оп. 227. – Спр. 93 (Дело управления Киевского учебного округа. О преподавании ручного труда в общеобразовательных учебных заведениях, 180 арк.). – Арк. 134-149.
600. Сведения о профессиональном обучении учащихся общеобразовательных школ на 1.10.1989 года (УССР) // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 17. – Спр. 54. – Арк. 2.
601. Сведения о профессиональном обучении учащихся общеобразовательных школ на 1.10.1990 года (УССР) // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 17. – Спр. 92. – Арк. 3-5.
602. Сведения о раздельном обучении мальчиков и девочек в

- семилетних и средних школах Украинской ССР на начало 1947-1948 учебного года // ЦДАВО України. – Ф. 582. – Оп. 10. – Спр. 171. – 77 арк.
603. Сведения о трудовом и профессиональном обучении учащихся общеобразовательных школ на 1.10.1986 года (УССР) // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 9300. – Арк. 43.
604. Сведения о трудовом и профессиональном обучении учащихся общеобразовательных школ на 1.10.1987 года (УССР) // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 9335. – Арк. 38-39.
605. Сведения о школьных помещениях и технических средствах обучения в общеобразовательных школах на начало 1975/76 учебного года // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 8895 (Зведені статистичні звіти Міністерства освіти УРСР за 1976 рік, 79 арк.). – Арк. 34.
606. Сведения о школьных помещениях и технических средствах обучения в общеобразовательных школах на начало 1976/77 учебного года // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 8943 (Зведені статистичні звіти Міністерства освіти УРСР за 1977 рік, 111 арк.). – Арк. 37.
607. Сведения о школьных помещениях и технических средствах обучения в общеобразовательных школах на начало 1977/78 учебного года // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 8986 (Зведені статистичні звіти Міністерства освіти УРСР за 1978 рік, 83 арк.). – Арк. 29.
608. Сведения о школьных помещениях и технических средствах обучения в общеобразовательных школах на начало 1978/79 учебного года // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 9032 (Зведені статистичні звіти Міністерства освіти УРСР за 1979 рік, 118 арк.). – Арк. 43.
609. Сведения о школьных помещениях и технических средствах обучения в общеобразовательных школах на начало 1980/81 учебного года // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 9112 (Зведені статистичні звіти Міністерства освіти УРСР за 1981 рік, 87 арк.). – Арк. 46.
610. Сведения о школьных помещениях и технических средствах обучения в общеобразовательных школах на начало 1981/82 учебного года // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 9146 (Зведені статистичні звіти Міністерства освіти УРСР за 1982 рік, 106 арк.). – Арк. 48.
611. Сведения о школьных помещениях и технических средствах обучения в общеобразовательных школах на начало 1982/83 учебного года // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 9186 (Зведені статистичні звіти Міністерства освіти УРСР за 1983 рік, 134 арк.). – Арк. 25.
612. Сведения о школьных помещениях и технических средствах

- обучения в общеобразовательных школах на начало 1983/84 учебного года // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 9224 (Зведені статистичні звіти Міністерства освіти УРСР за 1984 рік, 99 арк.). – Арк. 42.
613. Сведения о школьных помещениях и технических средствах обучения в общеобразовательных школах на начало 1984/85 учебного года // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 9260 (Зведені статистичні звіти Міністерства освіти УРСР за 1985 рік. – Арк. 19.
614. Сведения о школьных помещениях и технических средствах обучения в общеобразовательных школах на начало 1986/87 учебного года // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 9300 (Зведені статистичні звіти Міністерства освіти УРСР за 1986 рік, 86 арк.). – Арк. 35.
615. Сведения о школьных помещениях и технических средствах обучения в общеобразовательных школах на начало 1987/88 учебного года // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 9335 (Зведені статистичні звіти Міністерства освіти УРСР за 1987 рік, 193 арк.). – Арк. 33.
616. Сводный отчет о трудовом и профессиональном обучении учащихся общеобразовательных школ на 1.10.1988 года (УССР) // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 17. – Спр. 20. – Арк. 40-41.
617. Сельскохозяйственное образование (1921-25 гг.) // ЦДАВО України. – Ф. 4805. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 7.
618. Семенов Д. Из пережитого. В Мариинских женской гимназии / Д. Семенов // Русская школа : общепедагогический журнал для школы и семьи / Под ред. Я. Г. Гуревича. – СПб. : Тип. И. Н. Скороходова, 1892. – № 4. – Апрель. – С. 9-22
619. Семенов Д. Из пережитого. В Мариинской женской гимназии / Д. Семенов // Русская школа : общепедагогический журнал для школы и семьи / Под ред. Я. Г. Гуревича. – СПб. : Тип. И. Н. Скороходова, 1892. – № 3. – Март. – С. 24-38.
620. Система освіти в Норвегії // Інфосвіт : щомісячний додаток до газет “Управління освітою” та “Директор школи”). – 2002. – Чис. 2. – С. 6-8.
621. Система освіти у Швеції // Інфосвіт : щомісячний додаток до газет “Управління освітою” та “Директор школи”). – 2002. – Чис. 2. – С. 3-5.
622. Скалько С. Л. Степовик, закоханий у ліс / С. Л. Скалько // Спогади про І. Г. Ткаченка / уклад. А. Б. Іванко. – Кіровоград : Поліграф-Терція, 2004. – С. 33-36.
623. Скульський Р. П. Методика використання народознавства в школі / Р. П. Скульський, М. Г. Стельмахович; Наук.-метод. центр “Українська етнопедагогіка і народознавство” АПН України і Прикарпат. ун-ту ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 1995. – 178 с.
624. Слюсаренко Н. В. Виробниче навчання як складова трудової

- підготовки дівчат у 50-60 роки ХХ століття / Н. В. Слюсаренко // Збірник наукових праць. Педагогічні науки / Херсон. держ. пед. ун-т. – Херсон, 2003. – Вип. 35 : Виховання дітей та молоді в контексті розвитку громадянського суспільства. – С. 168-172.
625. Слюсаренко Н. В. Виховання учнів у середніх навчальних закладах Великої Британії : [навч. посіб.] / Н. В. Слюсаренко, Н. С. Мороз. – Херсон : Айлант, 2008. – 178 с.
626. Слюсаренко Н. В. До питання соціальної ролі жіноцтва / Н. В. Слюсаренко // Матеріали Міжнародної науково-методичної конференції “Інтеграція структури та змісту початкової освіти” / Херсон. держ. ун-т. – Херсон, 2003. – С. 119-122.
627. Слюсаренко Н. В. З історії трудової підготовки молоді в сільських школах України / Н. В. Слюсаренко // Педагогічна спадщина І. Г. Ткаченка в контексті модернізації шкільної системи освіти : матеріали Всеукр. наук.-метод. конф. (21-22 травня 2004 року) / ОІППО ім. В. Сухомлинського. – Кіровоград, 2005. – С. 144-148.
628. Слюсаренко Н. В. Зміст трудового навчання в школах Херсонської губернії (кінець ХІХ – початок ХХ століття) / Н. В. Слюсаренко // Вісник Прикарпатського університету імені В. Стефаника. Педагогіка. – Івано-Франківськ, 2003. – Вип. 9. – С. 180-188.
629. Слюсаренко Н. В. І. Ткаченко та проблеми трудової підготовки учнів сільських шкіл України кінця ХХ – початку ХХІ століття / Н. В. Слюсаренко // Збірник наукових праць. Педагогічні науки / Херсон. держ. ун-т. – Херсон, 2008. – Вип. 50, ч. 1. – С. 53-57.
630. Слюсаренко Н. В. Ідеї трудової підготовки дівчат у творчій спадщині К. Ушинського і сучасність / Н. В. Слюсаренко // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія. Педагогічні науки. – Чернігів, 2008. – Вип. 56. – С. 125-128.
631. Слюсаренко Н. В. Конкурси, змагання, олімпіади та виставки як засіб поліпшення трудової підготовки школярів (70-ті – початок 80-х років ХХ ст.) / Н. В. Слюсаренко // Таврійський вісник освіти / Південноукр. регіон. ін-т післядиплом. освіти пед. кадрів. – Херсон, 2009. – № 1. – С. 13-17.
632. Слюсаренко Н. В. Контроль як засіб управління трудовою підготовкою школярів (70-ті – початок 80-х років ХХ ст.) / Н. В. Слюсаренко // Державно-громадське управління сучасним закладом освіти : матеріали другої обл. наук.-метод. конф., Херсон, 19 грудня 2008 р. / за ред. В. В. Кузьменка, Н. В. Слюсаренко, К. М. Товстухи. – Херсон : РІПО, 2008. – С. 131-144.
633. Слюсаренко Н. В. “Необов’язкові предмети” як складова змісту освіти шкіл Херсонської губернії кінця ХІХ – початку ХХ століття / Н. В. Слюсаренко // Науковий вісник Чернівецького університету / Чернів. нац. пед ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2003. – Вип. 176 :

- Педагогіка та психологія. – С. 146-150.
634. Слюсаренко Н. В. Нормативно-правова база трудової підготовки школярів напередодні шкільної реформи 1984 року / Н. В. Слюсаренко // Збірник наукових праць. Педагогічні науки / Херсон. держ. ун-т. – Херсон, 2008. – Вип. 48. – С. 38-48.
635. Слюсаренко Н. В. Організація та управління процесом виховання учнів середніх навчальних закладів Великої Британії : [метод. рек.] / Н. В. Слюсаренко, Н. С. Мороз. – Херсон : РІПО, 2008. – 64 с.
636. Слюсаренко Н. В. Організація трудової підготовки учнів на Херсонщині (друга половина ХХ століття) : навч. посіб. / Ніна Віталіївна Слюсаренко. – Херсон : Айлант, 2006. – 132 с.
637. Слюсаренко Н. В. Організація трудової підготовки школярів у загальноосвітніх школах України в 90-ті роки ХХ століття / Н. В. Слюсаренко // Збірник наукових праць. Педагогічні науки / Херсон. держ. ун-т. – Херсон, 2006. – Вип. 43. – С. 64-69.
638. Слюсаренко Н. В. Профільне навчання в жіночих школах України у повоєнні роки / Н. В. Слюсаренко // Матеріали Всеукраїнського семінару-практикуму “Проблеми, завдання та перспективи шкільної допрофільної і профільної освіти з інформаційно-технологічного профілю” (м. Київ, 25-27 квітня 2005 року). – К., 2005. – С. 74-75.
639. Слюсаренко Н. В. Розвиток ідеї жіночої освіти в другій половині ХІХ століття / Н. В. Слюсаренко // Збірник наукових праць. Педагогічні науки / Херсон. держ. ун-т. – Херсон, 2003. – Вип. 34. – С. 58-63.
640. Слюсаренко Н. В. Роздільне навчання в школах України у 40-ві роки ХХ століття / Н. В. Слюсаренко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія. Педагогіка і психологія. – Вінниця, 2004. – Вип. № 11. – С. 164-167.
641. Слюсаренко Н. В. Трудова підготовка дівчат в історії розвитку української школи : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / Ніна Віталіївна Слюсаренко. – Херсон : РІПО, 2008. – 212 с.
642. Слюсаренко Н. В. Трудова підготовка молоді на Херсонщині: історико-педагогічний аспект : монографія / Н. В. Слюсаренко. – Херсон : Айлант, 2003. – 476 с.
643. Слюсаренко Н. В. Трудове виховання в спадщині В. Сухомлинського / Н. В. Слюсаренко // Наукові записки. Серія. Педагогічні науки / Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка. – Кіровоград, 2008. – Вип. 78, ч. 2. – С. 90-95.
644. Смоленский В. Образование во Франции / В. Смоленский // Физическая культура в школе. – 1994. – № 5. – С. 71-74.
645. Созонов С. И. Обзор литературы по химии / С. И. Созонов // Естествознание в школе. – СПб. : Книгоизд-во “Образование”, 1913. – Сб. 3 : Обзор учебной и учебно-вспомогательной литературы по

- естествознанию. – С. 120-129.
646. Сойчук Р. Л. Реформування змісту трудового навчання в об'єднаній школі Великої Британії в 70-90-ті роки ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 “Загальна педагогіка та історія педагогіки” / Сойчук Руслана Леонідівна. – К., 2003. – 20 с.
647. Сойчук Р. Л. Реформування змісту трудового навчання в об'єднаній школі Великої Британії в 70-90-ті роки ХХ ст. : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Сойчук Руслана Леонідівна. – Рівне, 2003. – 238 с.
648. Состояние народного образования на Херсонщине и наши задачи // Херсонский коммунар. – 1922. – 5 октября.
649. Шпешнев М. Об учительских курсах ручного труда в Херсоне // Юг. – 1904. – 27 июля. – С. 3-4.
650. Список книг, необходимых для детучреждений Херсонского Соцвоса на 1923/24 год // ЦДАВО України. – Ф. 177. – Оп. 1. – Спр. 661 (Списки підручників для шкіл, 114 арк.). – Арк. 4-5.
651. Список предметов оборудования мастерских по ведению трудовых процессов по изготовлению изделий из тканей в единой трудовой школе I-ой ступени // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 179. – Арк. 154.
652. Спогади про І. Г. Ткаченка / уклад. А. Б. Іванко. – Кіровоград : Поліграф-Терція, 2004. – 132 с.
653. Справка о работе школ Тернопольской области в 1947/48 учебном году // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 523 (Отчеты Тернопольского и Херсонского обкомов КП(б)У в ЦК КП(б)У о работе школ за 1947-1948 учебный год, 103 арк.). – Арк. 2-51.
654. Справка о состоянии образования в Украинской ССР // ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 7974. – 136 арк.
655. Справка о состоянии трудового воспитания и производственного обучения в школах Нововоронцовского района в 1957/58 учебном году // ДАХО. – Ф. р-3428, – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 68–75.
656. Справка о ходе подготовки школ Украинской ССР к новому 1949-1950 учебному году (по состоянию на 15 июля 1949 г.) // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 1406. – 249 арк.
657. Справки и докладные записки в Совет Министров УССР о мерах по дальнейшему развитию учреждений общественного воспитания детей, улучшению производственного обучения учащихся средних общеобразовательных школ Украинской ССР и другое за 1964 год // ЦДАВО України. – Ф. 337. – Оп. 10. – Спр. 334. – 208 арк.
658. Стан виробничого навчання в масових закладах (Харківська область) // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 413 (Витяг з протоколу про політехнізацію шкіл. – Арк. 32-33.
659. Стан та соціальний захист сільських дітей : тематична державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2004 р. / авт. кол. : Т. Ф. Алексеєнко [та ін.]; Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді. – К.,

2005. – 250 с.

660. Стан учбово-виховавчої роботи в сільських трудшколах Полтавської округи по даним обслідування (I-й триместр 1925 року) // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 2411. – арк. 11-12.
661. Старовойт С. Особливості сучасної освітньої системи у Великій Британії / Світлана Старовойт // Рідна школа. – 2004. – № 1. – С. 75-76.
662. Статзвіти облвно про підготовку шкіл УРСР до 1966-1967 навчального року // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 6186. – 89 арк.
663. Статистические отчеты о трудовом обучении учащихся 9-10 (11) классов за 1983 год // ДАХО. – Ф. р-2239. – Оп.6. – Спр.179. – 234 арк.
664. Статистичні відомості про політехнізацію шкіл соцвиху // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 11. – Спр. 108. – Арк. 129.
665. Статистичні відомості про число майстерень, кабінетів, лабораторій, музеїв дитячих робіт, наочного приладдя в чотирьохрічних і семирічних школах України за 1924/25 учбовий рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 8506. – 50 арк.
666. Стельмахович М. Г. Народна дидактика / М. Г. Стельмахович. – К. : Знання УРСР, 1985. – 48 с.
667. Стельмахович М. Г. Народне дитинознавство / М. Г. Стельмахович. – К. : Знання України, 1991. – 48 с.
668. Стельмахович М. Г. Педагогіка життя / М. Г. Стельмахович. – К. : Знання УРСР, 1980. – 48 с.
669. Стельмахович М. Г. Українська народна педагогіка / М. Г. Стельмахович; Ін-т змісту і методів навчання. – К., 1997. – 232 с.
670. Стельмахович М. Г. Українська родина / М. Г. Стельмахович. – К. : Корисні поради, 1995. – 32 с.
671. Стельмахович М. Г. Українська родинна педагогіка : навч. посіб. / М. Г. Стельмахович; Ін-т системних досліджень освіти. – К., 1996. – 288 с.
672. Стенограма методичної наради директорів кабінетів трудового виховання (9 січня 1958 р.) // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 2247. – 68 арк.
673. Стенограма наради директорів шкіл по питанню прищеплення учням трудових навичок. 25-27 листопада 1958 року (м. Київ) // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 2255. – 26 арк.
674. Стенограма наради у заступника Голови Ради Міністрів Української РСР тов. Гречухи М.С. 27 січня 1958 року // ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 4305. – Арк. 103-144.
675. Стенограма Республіканської наради активу працівників народної освіти про підсумки першого року перебудови роботи шкіл республіки в світлі рішень XXI з'їзду КПРС та закону про зміцнення зв'язку школи з життям (18-19 серпня 1960 р.) // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 2711. – Арк. 40.
676. Сухомлинский В. А. Воспитание коммунистического отношения

- к труду / В. А. Сухомлинский. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1959. – 440 с.
677. Сухомлинский В. А. Директор школы – руководитель учебно-воспитательной работы : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. пед. наук / Сухомлинский Василий Александрович. – К., 1955. – 16 с.
678. Сухомлинский В. А. Методика трудового воспитания. Раздел к учебнику педагогики : авторизованная машинопись на укр. яз., 1964 год / В. А. Сухомлинский // ЦДАВО України. – Ф. 5097. – Оп. 1. – Сп. 169. – 64 арк.
679. Сухомлинский В. А. Сердце отдаю детям. Рождение гражданина. Письма к сыну / В. А. Сухомлинский. – К. : Рад. школа, 1987. – 544 с.
680. Сухомлинська О. В. Виховання як соціальний процес: особливості сучасних трансформаційних змін / О. В. Сухомлинська // Збірник наукових праць. Педагогічні науки / Херсон. держ. ун-т. – Херсон, 2003. – Вип. 35 : Виховання дітей та молоді в контексті розвитку громадянського суспільства. – С. 12.
681. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : у 5 т. / В. О. Сухомлинський. – К. : Рад. школа, 1976. – Т. 4. – 638 с.
682. Сухомлинський В. О. Директор школи – керівник навчально-виховної роботи : дис. ... канд. пед. наук / Сухомлинський Василь Олександрович. – с. Павлиш, 1954. – 474 с.
683. Сухомлинський В. О. Духовний світ школяра / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : у 5 т. – К. : Рад. школа, 1976. – Т. 1. – С. 209-400.
684. Сухомлинський В. О. Лист молодому батькові / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : у 5 т. – К. : Рад. школа, 1976. – Т. 5. – С. 440-446.
685. Сухомлинський В. О. Листи до сина / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : у 5 т. – К. : Рад. школа, 1976. – Т. 3. – С. 583-657.
686. Сухомлинський В. О. Народження громадянина / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : у 5 т. – К. : Рад. школа, 1976. – Т. 3. – С. 283-582.
687. Сухомлинський В. О. Народний учитель / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : у 5 т. – К. : Рад. школа, 1976. – Т. 5. – С. 239-255.
688. Сухомлинський В. О. Підготовка учнів до трудової діяльності / В. О. Сухомлинський. – К. : Рад. школа, 1957. – 22 с.
689. Сухомлинський В. О. Праця і моральне виховання / В. О. Сухомлинський. – К. : Рад. школа, 1962. – 154 с.
690. Сухомлинський В. О. Праця, покликання, щастя / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : у 5 т. – К.: Рад. школа, 1976. – Т. 5. – С. 167-176.
691. Сухомлинський В. О. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : у 5 т. – К. : Рад. школа, 1976. – Т. 1. – С. 55-206.

692. Сухомлинський В. О. Розум і руки / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : у 5 т. – К. : Рад. школа, 1976. – Т. 5. – С. 69-80.
693. Сухомлинський В. О. Розумова праця і зв'язок школи з життям / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : у 5 т. – К. : Рад. школа, 1976. – Т. 5. – С. 53-69.
694. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : у 5 т. – К. : Рад. школа, 1976. – Т. 3. – С. 7-279.
695. Сухомлинський В. О. Формування комуністичних переконань молодого покоління / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : у 5 т. – К.: Рад. школа, 1976. – Т. 2. – С. 7-146.
696. Так учат дітей в Великобританії // Все для вчителя : інформ.-практ. бюл. – 2007. – № 4. – С. 99-101.
697. Тарапака Н. В. Проблеми естетичного виховання школярів у творчій спадщині І. Г. Ткаченка / Н. В. Тарапака // Педагогічна спадщина І. Г. Ткаченка в контексті модернізації шкільної системи освіти : матеріали Всеукр. наук.-метод. конф. (21-22 травня 2004 року) / ОППО ім. В. Сухомлинського. – Кіровоград, 2005. – С. 93-97.
698. Тарасова Т. Н. Социальная направленность профессиональной ориентации учащихся массовой (объединенной) школы современной Англии : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Тарасова Татьяна Николаевна. – М., 1981. – 166 с.
699. Текстовий звіт про роботу Каланчацького райвно в 1959-1960 навчальному році // ДАХО. – Ф. р-3363. – Оп. 1. – Спр. 82. – Арк. 39.
700. Текстовий звіт про роботу Кіндійської середньої школи за 1958/59 навчальний рік // ДАХО. – Ф. р-3260. – Оп. 1. – Спр. 41. – 67 арк.
701. Текстовые отчеты школ Цюрупинского района за 1959-1960 учебный год // ДАХО. – Ф. р-2798. – Оп. 2. – Спр. 134. – 98 арк.
702. Текстовый отчет начальной школы “Ингулец” за 1949/50 учебный год // ДАХО. – Ф. р-3260. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 6.
703. Тематика політехнічної бібліотеки учня, 1932 р. // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 1313 (ч. 2). – Арк. 182-209.
704. Тематичний план Державного учбово-педагогічного видавництва “Радянська школа” на 1961 рік // ДАХО. – Ф. р-3316. – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 37-38.
705. Тематичні плани з виробничого навчання для ІХ класів середніх шкіл на 1964/65 навчальний рік // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1964. – № 23/24. – С. 3-16.
706. Тематичні плани з основ виробництва (ІХ-Х класи) // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1966. – № 12. – С. 6-13.
707. Терентьєва Н. О. Розвиток політехнічної освіти у вищих педагогічних навчальних закладах України (XX століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 “Загальна педагогіка та історія педагогіки” / Терентьєва Наталія

- Олександрівна. – К., 2007. – 20 с.
708. Терещук Г. В. Трудове навчання і виховання у контексті модернізації системи освіти в Україні / Г. В. Терещук // Збірник наукових праць. Педагогічні науки / Херсон. держ. ун-т. – Херсон, 2003. – Вип. 35 : Виховання дітей та молоді в контексті розвитку громадянського суспільства. – С. 172.
709. Тимофієнко Ю. В. Українська народна педагогіка і проблеми естетичного виховання шкільної молоді / Ю. В. Тимофієнко, В. В. Кузьменко; Херсон. держ. пед. ун-т. – Херсон : Айлант, 2000. – 64 с.
710. Тимчасові програми для нижчих початкових шкіл на 1918–1919 шкільний рік. – К. : Друкарня Київської Губерніяльної народної управи, 1918. – 32 с.
711. Ткаченко И. Г. Трудовое воспитание учащихся: (из опыта работы Богдановской средней школы) / И. Г. Ткаченко. – К. : Знание, 1978. – 48 с.
712. Ткаченко И. Г. Школа – сільському господарству / И. Г. Ткаченко // Народное образование. – 1972. – № 3. – С. 63-67.
713. Ткаченко І. Г. Азбука морального виховання в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського / І. Г. Ткаченко // Серп і молот. – 1993. – 5 жовтня.
714. Ткаченко І. Г. Богданівська середня школа імені В. І. Леніна / І. Г. Ткаченко. – К. : Рад. школа, 1975. – 276 с.
715. Ткаченко І. Г. Виробнича екскурсія як форма профорієнтаційної роботи / І. Г. Ткаченко, П. Д. Зеленгур // Радянська школа. – 1974. – № 1. – С. 60-66.
716. Ткаченко І. Г. Виховання комуністичного ставлення до праці в учнівській бригаді / І. Г. Ткаченко // Радянська школа. – 1970. – № 3. – С. 74-81.
717. Ткаченко І. Г. Питання трудового виховання в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського / І. Г. Ткаченко // Серп і молот. – 1979. – 7, 8, 14 серпня.
718. Ткаченко І. Г. Сільська школа, її середовище, проблеми і перспективи / І. Г. Ткаченко // Серп і молот. – 1983. – 23 серпня.
719. Ткаченко І. Г. Творче використання ідей В. О. Сухомлинського з питань трудового виховання в сільській школі : з досвіду роботи педагогічних колективів Кіровоградської області у 50-70-ті роки / І. Г. Ткаченко, Н. М. Ангелуца. – Кіровоград, 1994. – 43 с.
720. Ткаченко І. Г. Творчий внесок В. О. Сухомлинського в розвиток радянської педагогічної науки / І. Г. Ткаченко // Серп і молот. – 1988. – 28 вересня.
721. Ткаченко І. Г. Трудове виховання старшокласників / І. Г. Ткаченко. – К. : Рад. школа, 1971. – 114 с.
722. Ткаченко І. Г. Трудове виховання та профорієнтація в сільській школі в умовах науково-технічної революції / І. Г. Ткаченко // Філософська думка. – 1976. – № 1. – С. 27-30.

723. Триместровая выставка во 2-ой трудовой школе // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 4. – Спр. 885. – Арк. 44.
724. Трудові перемоги учнів Тернопільщини // ЦДАВО України. – Ф. 5111. – Оп. 1. – Спр. 379 (Вестник республиканской информации за 1964 год, 135 арк.). – Арк. 108-109.
725. Тхоржевська Т. Д. Православне виховання в історії педагогіки України : монографія / Т. Д. Тхоржевська. – 2-е вид., доп. і перероб. – К. : Фенікс, 2008. – 432 с.
726. Тхоржевський Д. О. Виховання національної самосвідомості учнів – невідкладне завдання загальноосвітньої школи / Дмитро Тхоржевський // Шлях освіти. – 2003. – № 2. – С. 28-30.
727. Тхоржевський Д. О. Виховання національної свідомості в школярів / Д. О. Тхоржевський, Р. О. Захарченко. – К. : Україна-Віта, 1996. – 168 с.
728. Тхоржевський Д. О. Дидактика трудового навчання / Д. О. Тхоржевський. – К. : Рад. школа, 1972. – 224 с.
729. Тхоржевський Д. О. Методика трудового і професійного навчання та викладання загальнотехнічних дисциплін / Д. О. Тхоржевський. – К. : Вища школа, 1992. – 332 с.
730. Тхоржевський Д. О. Методика трудового та професійного навчання : підручник : в 3 ч. / Д. О. Тхоржевський. – К. : ДІНІТ, 2000. – Ч. I : Теорія трудового навчання. – 248 с.
731. Тхоржевський Д. О. Принцип політехнічної освіти в трудовому навчанні / Д. О. Тхоржевський // Радянська школа. – 1970. – № 12. – С. 14-22.
732. Тхоржевський Д. О. Система трудового навчання / Д. О. Тхоржевський. – К. : Рад. школа, 1975. – 200 с.
733. Українки в історії / за ред. В. К. Борисенко. – К. : Либідь, 2004. – 326 с.
734. Успіхи юних хліборобів // ЦДАВО України. – Ф. 5111. – Оп. 1. – Спр. 456 (Вестник информации РАТАУ для украинского радио за 1965 год, 113 арк.). – Арк. 15.
735. Устав женских учебных заведений ведомства учреждений императрицы Марии, высочайше утвержденный 30 августа 1855 года. С последующими дополнениями, изменениями, циркулярными распоряжениями и предписаниями по 1-е января 1884 года. – СПб. : Типо-лит. К. Штремера, 1884. – 346 с.
736. Учбові плани і програми по труду для єдиної трудової школи і пояснюючі записки до них // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 387. – Арк. 21-33.
737. Учбові плани трудшкіл на 1930/31 рік // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 8853. – Арк. 282-283.
738. Учбові плани, програми і проекти програм середніх учбових закладів та пояснюючі записки до них // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 317. – 465 арк.

739. Учебні програми для шкіл, педтехнікумів України // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 11. – Спр. 168. – Арк. 62-64.
740. Учебные планы восьмилетних школ и средних школ с производственным обучением на 1961/62 учебный год с русским языком обучения // Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти УРСР. – 1961. – № 17/18. – С. 7.
741. Учебные планы и программы женских семиклассных гимназий ведомства Министерства народного просвещения, принятые в частной женской гимназии Г-жи Ващенко-Захарченко в Киеве. – К. : Тип. Императорского Ун-та Св. Владимира В. И. Завадского, 1895. – 50 с.
742. Учебные программы частного 7-класного Женского Учебного Заведения А. Н. Ильешевой-Меншиц. – Х., 1904. – 74 с.
743. Учебный план 8-го дополнительного класса женских гимназий Министерства народного просвещения (утвержденный министром народного просвещения 31 августа 1874 г.) // ЦДІА України. – Ф. 707. – Оп. 40. – Спр. 7. – Арк. 87-89.
744. Учебный план женского частного учебного заведения I-го разряда (проект) // ЦДІА України. – Ф. 707. – Оп. 283. – Спр. 1 (Дело управления Киевского Учебного Округа по совету при попечителе, 185 арк.). – Арк. 131.
745. Учебный план курсов по с/х труду для работников опорных школ I ступени // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 459 (ч. 2). – Арк. 233.
746. Учитель трудового обучения сельской школы : монография / А. Г. Щеколдин, Л. П. Заречная, А. С. Осадчий, Ю. Н. Краснобокий; Уман. гос. пед. ин-т им. П. Тычины. – К., 1997. – 236 с.
747. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори : в 2 т. : пер. з рос. / редкол. : В. М. Столетов (голова) [та ін.]. – К. : Рад. школа, 1983. – Т. 1 : Теоретичні проблеми педагогіки / склав і підгот. до друку Е. Д. Дніпров; за ред. О. П. Піскунова. – 488 с.
748. Ушинський К. Д. Звіт відрядженого для огляду закордонних жіночих навчальних закладів колезького радника К. Ушинського / К. Д. Ушинський // Твори : в 6 т. – К. : Рад. школа, 1954. – Т. 2. – С. 174-258.
749. Ушинський К. Д. Одна з темних сторін німецького виховання / К. Д. Ушинський // Вибрані педагогічні твори : в 2 т. – К. : Рад. школа, 1983. – Т. 1 : Теоретичні проблеми педагогіки / склав і підгот. до друку Е. Д. Дніпров; за ред. О. П. Піскунова. – С. 182-191.
750. Ушинський К. Д. Педагогічна подорож до Швейцарії / К. Д. Ушинський // Твори : в 6 т. – К. : Рад. школа, 1954. – Т. 2. – С. 17-174.
751. Ушинський К. Д. Праця в її психічному і виховному значенні / К. Д. Ушинський // Вибрані педагогічні твори : в 2 т. / редкол. : В. Н. Столетов (голова) [та ін.]. – К. : Рад. школа, 1983. – Т. 1 : Теоретичні проблеми педагогіки / склав і підгот. до друку Е. Д. Дніпров; за ред. О. П. Піскунова. – С. 104-120.
752. Ушинський К. Д. Про сімейне виховання / К. Д. Ушинський;

- упоряд. О. Т. Губно. – К. : Рад. школа, 1974. – 151 с.
753. Фаннінгер Л. П. Особливості профільного навчання в основній школі Австрії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 “Загальна педагогіка та історія педагогіки” / Л. П. Фаннінгер. – Тернопіль, 2008. – 20 с.
754. Федоров М. О. Спогади про педагога / М. О. Федоров // Спогади про І. Г. Ткаченка / уклад. А. Б. Іванко. – Кіровоград : Поліграф-Терція, 2004. – С. 120-132 с.
755. Федорова Г. Він був учителем від Бога / Г. Федорова // Спогади про І. Г. Ткаченка / уклад. А. Б. Іванко. – Кіровоград : Поліграф-Терція, 2004. – С. 118-119.
756. Хижняк Б. П. Система трудового виховання в педагогічній спадщині І. Г. Ткаченка / Б. П. Хижняк // Педагогіка і психологія. – 1999. – № 3. – С. 117-122.
757. Хижняк Б. П. Шлях до І. Г. Ткаченка і разом з ним / Б. П. Хижняк // Спогади про І. Г. Ткаченка / уклад. А. Б. Іванко. – Кіровоград : Поліграф-Терція, 2004. – С. 68-81.
758. Хрущев Н. С. Воспитывать активных и сознательных строителей коммунистического общества : речь на XIII съезде ВЛКСМ 18 апр. 1958 г. / Н. С. Хрущев. – М. : Мол. гвардия, 1961. – 47 с.
759. Циркуляр № 8861 Министерства народного просвещения // ЦДІА України. – Ф. 707. – Оп. 87. – Спр. 6611 (Циркуляри Министерства народного просвещения, 61 арк.). – Арк. 57-58.
760. Циркуляр Министерства народного просвещения от 21.03.1912 г. о введении в женских гимназиях и прогимназиях домоводства № 66, г. Киев // ЦДІА України. – Ф. 707. – Оп. 162. – Спр. 8. – Арк. 96.
761. Циркуляр предписаний Гг Начальникам Губерний и Губернским Предводителям Дворянства от 26 сего июля за №№ 134, 135, 136 об участии дворянства и городских обществ в устройстве женских школ // ЦДІА України. – Ф. 442. – Оп. 35. – Спр. 955 (Дело об организации женских школ в губернских и уездных городах, 36 арк.). – Арк. 2.
762. Чепіга Я. Ф. Тимчасові програми для нижчих початкових шкіл на 1918-1919 шкільний рік : критич. нарис / Я. Ф. Чепіга // Вільна українська школа. – 1918-1919. – № 5. – С. 291-297.
763. Черновые материалы к отчету о работе школ УССР в 1944-1945 учебном году // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 170. – 112 арк.
764. Шевченко А. Освіта у Франції / Артем Шевченко // Рідна школа. – 2001. – № 2. – С. 74-77.
765. Шкільно-адміністративний підрозділ “Середня школа”. Стіл інформаційно-організаційний і ліквідації дівочих середніх шкіл // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 335 (Інформаційні відомості. 1919 р.). – Арк. 21.
766. Яковець О. В. Середня і вища освіта України і розвинутих країн Європи – спільне і відмінне / О. В. Яковець // Проблеми освіти : наук.-метод. зб. / Наук.-метод. центр вищої освіти М-ва освіти і науки

- України. – К., 2005. – Вип. 46 : Болонський процес в Україні, ч. 2. – С. 32-39.
767. Янжул Е. Рукоделие как предмет обучения в народной школе / Екатерина Янжул. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1890. – 195 с.
768. Accomplir Europe par l'education et la formation : rapport. – Bruxelles; Luxembourg : Commission Europeenne : CECA-CE-CEEA, 1997.– 161 p.
769. Educational Development in Finland, 1976-1978 : report / by the Finnish Ministry of Education to the 37th session of the International Conference on Education in Geneva, July 1979. – Helsinki : The Ministry, 1979. – 134 p.
770. Jackson P. W. Life in classrooms / P. W. Jackson. – N. Y. : Holt, Rinehart and Winston, 1968. – 177 p.
771. Książek W. Rzecz o reformie edukacji (1997 – 2001) / W. Książek. – Warszawa, [2002].
772. Raport o rozwoju społecznym. Polska, 1998 : dostęp do edukacji.
773. The Certificate of Pre-Vocational education : consultative Document by Joint Board for Pre-Vocational Educational. – L., 1984. – 111 p.
774. Ustawa o systemie oświaty. – Poznań, 2001. – 41 s.

ДОДАТКИ

Додаток А

Інформація щодо освіти дівчат у кінці XIX – на початку XX століття

Додаток А.1

Распределение женских средних учебных заведений по губерниям Киевского учебного округа (1907 г.)

Вид учебного заведения	Название заведения	Год основания
1	2	3
Киевская губерния		
Гимназия	Киевская министерская	1870
	Киевская при еванг.-лютер. церкви	1897
	Киевская частная А.Т.Дучинской	1878
	Киевская частная А.А.Бейтель	1890
	Киевская частная О.Ф.Плетневой	1902
	Киевская частная Н.В.Конопацкой	1903
	Киевская частная Е.С.Евсеевой	1904
	Киевская частная А.В.Жекулиной	1905
	Киевская частная С.В.Игнатьевой	1905
	Черкасская частная А.В.Самойловской	1905
	Уманская частная А.В.Левицкой	1905
	Бердичевская частная В.А.Усаневич	1905
	Белоцерковская	1869
	Уманская	1900
	Черкасская	1902
	Златопольская	1869
	Киевская частная М.И.Левандовской	1905
	Киевская частная Л.Е.Братковой	1905
Прогимназия	Казатинская частная баронессы фон-Таубе	1907
Подольская губерния		
Гимназия	Немировская	1869
	Винницкая	1900
	Каменец-Подольская частная С.А.Славутинской	1903
	Проскуровская частная Н.И.Харьюзовой	1905
	Могилев-Подольская	1907
Прогимназия	Балтская	1903
Волынская губерния		
Гимназия	Ровенская	1900
	Луцкая частная А.Н.Коленко	1902
	Житомирская частная Н.В.Овсянниковой	1903
	Житомирская частная Н.В.Покрамович	1904
Училище	Острожское графа Д.Н.Блудова	1865
Прогимназия	Ковельская частная А.В.Пироговой	1905
	Кременецкая частная С.В.Алексиной	1907
Черниговская губерния		
Гимназия	Черниговская	1865
	Новозыбковская	1883
	Нежинская П.И.Кушакевич	1878

Закінчення додатка А.1

1	2	3
	Новгородсеверская	1875
	Глуховская	1870
	Стародубская	1902
	Сосницкая	1874
	Кролевецкая	1870
Прогимназия	Конотопская	1898
	Борзненская частная М.Н.Тимченко	1905
	Нежинская частная А.Ф.Крестинской	1906
Полтавская губерния		
Гимназия	Полтавская	1860
	Кременчугская	1876
	Лубенская	1878
	Прилукская	1882
	Пирятинская	1907
	Роменская	1870
	Переяславская	1873
	Хорольская	1876
	Золотоношская	1873
	Кобелякская	1871
	Полтавская частная В.П.Ахшарумовой	1902
	Полтавская частная М.П.Павелко	1907
Прогимназия	Зеньковская	1874
	Константиноградская	1905
	Миргородская частная Н.А.Грановской	1906

Джерело: [362, с. 4-6].

Додаток А.2

Распределение учениц общеобразовательных женских заведений Киевского учебного округа по сословиям (1897-1907 гг.)

Год	Количество учащихся привилегированных сословий (в %)	Количество учащихся непривилегированных сословий (в %)
1897	60,5	37,5
1898	62,7	39,3
1899	59,7	42,1
1900	57,3	42,7
1901	56,1	43,9
1902	53,0	47,0
1903	53,0	47,0
1904	51,5	48,5
1905	50,43	49,56
1906	47,9	52,1
1907	46,5	53,5

Джерело: [362, с. 58].

Додаток А.3

Распределение учениц общеобразовательных женских заведений Киевского учебного округа по сословиям (по состоянию на 1 января 1908 г.)

Сословие	Количество учениц	В % к общему числу учениц
Привилегированное	8805	46,5
Непривилегированное	10125	53,5
а именно:		
Потомственных дворянок	1768	9,32
Дочерей личных дворян и чиновников	3900	20,6
Из духовного звания	864	4,56
Дочерей почетных граждан и купцов	2273	12,0
Дочерей мещан и цеховых	7841	41,2
Дочерей казаков	676	3,57
Дочерей крестьян	1336	7,06
Дочерей иностранцев	134	0,78
Прочих	138	0,73

Джерело: [362, с. 57].

Додаток А.4

Организація садів при земських школах Херсонської губернії

№1. Садикъ при Николаевской I земской школѢ (той же волости)

Участокъ земли, въ количествѢ 1075 квадр. саж., подаренъ землевладѢлицей с. Николаевки, Подкановой. Устройство садика начато съ весны 1894 года соотвѣтственно съ нормальнаѢ планомъ школьныхъ садовъ, но съ измѣненіями, въ зависимости отъ мѣстныхъ условій: такъ, въ промежуткахъ между штабовыми деревьями высажены весною 1896 г. вишни, сливы и абрикосы, вмѣсто предполагавшихся карликовыхъ деревьевъ. Лѣсная защитная посадка выпущена, въ виду того, что садикъ и безъ того хорошо защищенъ каменнымъ заборомъ. Вообще же площадь подъ различными культурами распредѣлена следующимъ образомъ:

- а) подъ фруктовымъ садомъ,
- б) фруктовой школой и
- в) пикировочными грядами.....615 кв. саж.
- г) питомником.....84 ” ”
- д) подъ виноградникомъ.....66 ” ”
- е) подъ огородомъ.....252 ” ”

Подготовка земли заключалась въ слѣдующемъ: подъ фруктовыя деревья копались ямы глубиною въ 1¼ арш. и шириною – 2 арш., подъ фруктовую школу сдѣланъ переваль на ¾ арш., подъ виноградъ и огородъ – переваль въ 1 арш.

Посадочный матеріалъ пріобрѣтался изъ питомника землевладѢльца Г. Л. Скадовскаго (штабовыя плодовые деревья, кустарники и проч.), изъ казенныхъ лѣсничествъ (шелковица), изъ виноградинка Э. Гуле (чубуки).

Работы подготовительныя (выкопка ямокъ, переваль, штыковка) производились наемными силами; уходъ же большею частью выполняется учениками, а главное – учителемъ и его семьею.

На участкѣ имѣется *колодезь*, изъ котораго производится поливка деревьевъ и огорода.

№ 2. Садикъ при Константиновской земской школѣ (Вавиловской волости)

Участокъ, площадью въ 157 кв. саж., отведенъ обществомъ при постройкѣ школы; площадь же въ 410 кв саж. куплена уѣзднымъ земствомъ у Константиновскаго общества.

Площадь подъ различными культурами распределена следующимъ образомъ:

a –	}	смѣшанная посадка фруктовыхъ деревьевъ (яблони, груши, сливы и вышни).
b –		
c –		
d – виноградникъ		
e – питомникъ		
f – рядъ акацій		
i – цвѣтникъ		
k – парникъ		

Устройство садика *начато* учителемъ Арсеньевымъ съ 1891 г., когда, по его просьбѣ, Херсонское сельско-хозяйственное училище выслало небольшое количество плодовыхъ деревьевъ, которыя онъ и высадилъ на участкѣ въ 157 кв. саж. На остальной площади садикъ сталъ разводиться съ 1893 года.

Посадочный матеріалъ приобрѣтался: изъ Херсонскаго земскаго сельско-хозяйственнаго училища (привитыя деревья), изъ Владимірскаго лѣсничества (саженцы и сѣянцы: шелковицы, грушъ, лоха, береста и проч.), отъ садовладѣльца Э. Гуле (чубуки). Уходъ за садикомъ производится подъ наблюдениемъ слушавшаго въ 1893 году при Херсонскомъ земскомъ сельско-хозяйственномъ училищѣ курсы учителя Арсеньева.

Работы, за исключеніемъ перевала подъ виноградникъ, *производились* учениками.

Для ознакомленія населенія съ пчеловодствомъ, земство приобрѣло два рамочныхъ улья съ пчелами, для каковой цѣли между плодовыми деревьями сѣются медоносныя травы.

№ 3. Плантація при Богородицкой земской школѣ (Вавиловской волости)

Участокъ, площадью въ 1 десят., подаренъ землевладѣльцемъ Я. Гр Чихуномъ. Чтобы имѣть возможность ознакомить крестьянское населеніе съ выкормкою шелковичнаго червя, найдено полезнымъ устроить при Богородицкой школѣ шелковичную плантацію.

Подготовка земли на участкѣ a – b) заключалась въ перепашкѣ плугомъ на глубину 3 – 4 вершковъ съ весны 1895 года и тогда же высажено было около 1000 шгукъ сеянцевъ, грушъ и шелковицы. За отсутствиемъ посадочнаго матеріала, посадка шелковицы отложена до 1896 года. На участкѣ c) учитель Родоевъ разсадилъ приобрѣтенныя въ сельско-хозяйственномъ училищѣ плодовые деревья. Участокъ школьнаго садика окопанъ канавою, а для того, чтобы огорожа представлялась надежнѣе, по краямъ канавы высаженъ лохъ изгородью.

№ 4. Садикъ при Покровской земской школѣ (Покровской волости)

Мѣсто, площадью въ 589 кв. саж., отведено обществомъ съ основанія школы. Садикъ началъ устраиваться учителемъ Бобровымъ съ 1891 г.

Посадка деревьевъ производилась въ небольшомъ количествѣ ежегодно.

Площадь подъ различными культурами распредѣлена слѣдующимъ образомъ:

подъ привитыми деревьями.....	205 кв. саж.
” питомниками.....	30 ” ”
” фруктовой школой.....	57 ” ”
” лѣсной посадкой и старымъ садикомъ.....	297 ” ”

На указанныхъ площадяхъ имѣются различныя насажденія въ такомъ количествѣ:

привитыхъ деревьевъ.....	33 шт.
дичковъ.....	100 ”
малины, смородины, крыжовника и винограда	70 кустовъ
саженцевъ.....	300 шт.
лѣсныхъ деревьевъ.....	500 ”

Для ухода за садикомъ только въ крайнихъ случаяхъ приглашались наемные рабочіе (въ каникулярное время, для тяжелыхъ работъ), большая же часть работъ производится учениками и учителемъ. Въ вознагражденіе за трудъ, какъ школьникамъ, такъ и крестьянамъ, безвозмездно отпускается изъ школьнаго садика посадочный матеріалъ.

№ 5. Садикъ при Трифионовской земской школѣ (Больше-Александровской волости)

Участокъ, площадью въ $\frac{1}{2}$ десят., отведенъ по приговору общества.

Подготовительныя работы съ весны и осени 1895 г. производились наемными рабочими и состояли – въ перекопкѣ земли на участкѣ а) въ переваль полосами, шириною каждая въ 1 саж. и глубиною въ 1 арш., съ разстояніемъ между полосами въ 3 саж.; въ перекопкѣ переваломъ участка б) на глубину $\frac{3}{4}$ аршина и въ перекопкѣ участка с) на два штыка, а участка d) въ 1 штыкъ.

Часть деревьевъ въ количествѣ 63 привитыхъ маточн. и 200 шт. сѣянцевъ групп, высажены съ осени 1895 г., остальное будетъ постепенно подсаживаться. Площадь распредѣлена подъ культурами такъ:

а – фруктовый садъ.	с – фруктовая школа.
б – огородъ.	д – питомники.

Посадочный матеріалъ для осенней посадки пріобрѣтень изъ питомника Г. Л. Скадовскаго, для весенней же (кустарники, шелковица, саженцы) получены изъ лѣсничества.

№ 6. Садикъ при Михайлозаводской земской школѣ (Михайловской волости)

Участокъ, въ количествѣ $\frac{3}{4}$ десятины, отведенъ Михайлозаводскимъ обществомъ. Въ виду того, что не вся площадь представляетъ одинаковыя условія для разведенія различныхъ растений, при разбивкѣ самую лучшую часть (черноземную, низкую) отвели подъ огородъ и фруктовый садъ; подъ виноградникъ назначено мѣсто щебневатое.

Подготовительныя работы, заключающіяся въ выкопкѣ ямъ подѣ плодовыя деревья и въ перекопкѣ переваломъ подѣ огородъ, виноградникъ и фруктовую школу, производились наемными рабочими съ осени 1895 года.

Посадка производилась весною 1896 года. Высажено 96 штукъ привитыхъ штамбовыхъ деревьевъ: яблонь, грушъ, сливъ, вишенъ, абрикосъ и волошкаго орѣха, по 16 штукъ cadaго дерева; кромѣ того высажено по 12 кустовъ малины и крыжовника надѣ дорожкой, пролегающей по срединѣ участка.

Помимо садоводства, при Трифоновской, Николаевской I и Михайлозаводской школахъ имѣются участки земли, назначенныя подѣ огородную культуру; огородныя участки дѣлятся на дѣлянки (2–3), изъ которыхъ ежегодно одна должна удобряться. По удобреніи культивируется капуста; на остальныхъ дѣлянкахъ – картофель, бураки, лукъ, помидоры, огурцы и проч. Для полученія разсады при Константиновской и Николаевской I школахъ имеются парники.

Сѣмена огородныхъ овощей высылаются земствомъ или же приобрѣтаются учителями у огородниковъ – специалистовъ.

Учители, завѣдующіе школьными садиками, снабжены необходимыми пособиями: “Руководство къ устройству школьныхъ садовъ”, – Александрова, “Краткое практическое руководство виноградарства” – Воинова, “Учебникъ огородничества и плодководства” – Клауссена, “Русскій огородъ” – Шредера. Для производства работъ земство каждый садикъ снабжаетъ необходимыми принадлежностями: ножами – окулировочнымъ и садовымъ, лопатами, сапками, граблями, поливальницами и проч.

Сорта фруктовыхъ деревьевъ, культивируемыхъ въ земскихъ школьныхъ садикахъ.

Яблони.

1. Астраханское красное.
2. Императоръ Александръ.
3. Кальвиль Спаситель.
4. Ренеть Канадскій.
- 5 Пирмень золотой, Англійскій.

Груши.

1. Бергамоть лѣтній.
- 2 Масличная сѣбря.
3. Масляная Наполеона
4. Сень Жермень.

Абрикосы.

1. Периковый.
2. Большой ранній длинный.
3. Поздній большой съ бѣлымъ мясомъ.

Черешни.

1. Бигаро Эсперено.
2. Бигаро Наполеонъ.
- 3 Бигаро черная майская.

Вишни.

1. Майская ранняя.
2. Англійская ранняя.

3. Frauendorfer Weichsel.

4. Владимірка.
5. Монмаранси.

Сливы.

1. Нектаринъ красный.
2. Викторія.
3. Угорка Венгерская.

Виноградныя лозы.

1. Изабелла.
2. Маделень Анжевинъ.
3. Малага.
4. Шасля мускатный.
5. “ розовый.

Смородина.

1. Черная.
2. Красная.

Клубника.

1. Каролина розовая.
  2. Маргарита.
  3. Розбери максима
- Крыжовникъ.
Крупноплодный.

Стоимость содержанья въ 1895 году земскихъ школь, выражаемая общей суммой, какъ уже израсходованной, такъ и подлежащей расходу, составляетъ: _____
Джерело: [357, арк. 47-51].

Додаток А.5

Інформація про кількість учнів Херсонської губернії, які вивчали необов'язкові предмети трудового спрямування в 1912–1913 рр.

Повіти губернії	1912 рік			1913 рік		
	Земські школи			Земські і міністерські школи		
	хлопці	дівчата	разом	хлопці	дівчата	разом
1	2	3	4	5	6	7
<u>Ручна праця</u>						
Олександрійський	10	-	10	30	-	30
Єлисаветградський	54	-	54	59	-	59
Ананьївський	30	-	30	73	29	102
Тираспольський	62	-	62	164	-	164
Одеський	-	-	-	38	-	38
Херсонський	94	-	94	62	-	62
Разом	250	-	250	426	29	455
<u>Ремесла</u>						
Олександрійський	46	-	46	43	-	43
Єлисаветградський	14	-	14	-	-	-
Ананьївський	-	15	15	46	10	56
Тираспольський	5	-	5	23	-	23
Одеський	-	-	-	-	-	-
Херсонський	-	12	12	36	15	51
Разом	65	27	92	148	25	173
<u>Городництво</u>						
Олександрійський	-	-	-	89	15	104
Єлисаветградський	2253	534	2787	1829	381	2210
Ананьївський	120	43	163	190	129	319
Тираспольський	20	15	35	20	-	20
Одеський	117	47	164	100	47	147
Херсонський	137	61	198	474	133	607
Разом	2647	700	3347	2702	705	3407
<u>Бджільництво</u>						
Олександрійський	-	-	-	114	15	129
Єлисаветградський	55	2	57	281	48	329
Ананьївський	53	4	57	155	63	218
Тираспольський	-	-	-	40	-	40
Одеський	33	9	42	116	28	144
Херсонський	103	15	118	226	30	256
Разом	244	30	274	932	184	1116
<u>Шовківництво</u>						
Олександрійський	-	-	-	-	-	-
Єлисаветградський	-	-	-	32	13	45
Ананьївський	27	-	27	22	-	22
Тираспольський	-	-	-	3	3	6
Одеський	67	25	92	30	12	42
Херсонський	52	2	54	73	24	97
Разом	146	27	173	160	52	212
<u>Садівництво і виноградарство</u>						
Олександрійський	251	3	254	398	69	467

1	2	3	4	5	6	7
Єлисаветградський	108	27	135	3251	598	3849
Ананьївський	283	111	394	594	166	760
Тираспольський	104	95	199	120	20	140
Одеський	193	50	243	234	47	281
Херсонський	505	47	552	1134	274	1408
Разом	1444	333	1777	5731	1174	6905
<u>Рукоділля</u>						
Олександрійський	–	32	32	–	206	206
Єлисаветградський	171	2975	3146	110	4696	4806
Ананьївський	10	416	426	25	705	730
Тираспольський	11	448	459	20	544	564
Одеський	–	817	817	19	813	832
Херсонський	1	1135	1136	8	1044	1052
Разом	193	5823	6016	182	8008	8190

Джерела: [642, с. 43-44].

Додаток А.6

Учебные планы разных стран

АВСТРИЯ

1. Программа преподавания женских рукодѣлій въ народных и бюргерскихъ городскихъ школахъ. Вѣна 1882 г.

(Изъ официального учебнаго плана)

I классъ (школьный годъ), 3 часа въ недѣлю. – Вязаніе крючкомъ и спицами.

II классъ (школьный годъ), 3 часа въ недѣлю. – Продолженіе вязанія крючкомъ и спицами.

III классъ, 3 часа въ недѣлю. – Продолжение вязанія крючкомъ и спицами.

IV классъ, 3 часа въ недѣлю. – То-же, что въ предыдущемъ классѣ.

V классъ, 3 часа въ недѣлю. – Надвязка и вязка; штопка чулокъ. Мѣтка.

VI классъ, 4 часа въ недѣлю. – Филейная работа. Штопка по филею. Шитье. Починка и штопка стараго бѣлья.

VII классъ, 4 часа въ недѣлю. – Черченіе выкроекъ. Кройка бѣлья. Продолженіе упражненій въ починкѣ бѣлья. Шитье гладью.

VIII классъ, 6 часовъ в недѣлю. – Продолженіе упражненій въ кройкѣ бѣлья и шитья при повышенныхъ требованіяхъ. Починка бѣлья. Шитье гладью.

2. Программа пятиклассной народной школы 1884 г.

(Изъ книги: Die Arbeitslehrerin und ihr Pflichtenkreis von Gabriele Illhardt. Wien, 1888 г.,
стр. 3, 25, 36, 45, и 54)

I классъ, 2 часа въ недѣлю. – Плетеніе шнурка; предварительныя упражненія для мѣтки; вязаніе крючкомъ.

II классъ, 3 часа въ недѣлю. – Вязаніе крючкомъ и спицами. Продолженіе упражненій въ мѣткѣ.

III классъ, 3 часа въ недѣлю. – Вязаніе крючкомъ и спицами. Мѣтка.
IV классъ, 3 часа въ недѣлю. – Вязаніе крючкомъ и спицами. Мѣтка чулокъ.
V классъ, 3 часа въ недѣлю. – Вязаніе спицами, штопка чулокъ, повтореніе мѣтки.

Программа трехклассной женской бюргерской школы 1884 г.
(Изъ книги: Die Arbeitslehrerin etc. (стр. 67, 75, и 79)

I классъ, 4 часа въ недѣлю. – Шитье. Починка и штопка старого бѣлья. Филейная работа.

II классъ, 4 часа въ недѣлю. – Черченіе выкроекъ постельнаго и носильнаго бѣлья. Кройка и шитье предметовъ одежды; починка старого бѣлья. Повтореніе мѣтки и вязанія крючкомъ. Образецъ для шитья гладью.

III классъ, 6 часовъ въ недѣлю. – Продолженіе черченія выкроекъ, кройки бѣлья и шитья съ повышенными требованіями. Починка бѣлья. Шитье гладью.

АНГЛІЯ

Программа для семикласснаго городского народнаго училища
(См. The Education Code въ The Educational Annual, 1889, стр. 90)

До перваго класса (для дѣтей отъ 3–7 лѣтъ, составляющихъ такъ называемое “младенческое” отдѣленіе англійской народной школы, въ которомъ мальчики и дѣвочки учатся вмѣстѣ, причемъ считаютъ полезнымъ первыхъ подвергать наравнѣ съ дѣвочками элементарнымъ упражненіямъ по шитью и вязанью). – Гимнастика иглы; гимнастика держанія рукъ (Position drill). Полоски (18 X 2 инча) простой подрубки цвѣтной ниткой, въ слѣдующемъ порядкѣ: 1) черная, 2) красная, 3) синяя. Гимнастика вязальной спицы. Полоска (15 X 3 инча), связанная изъ бумаги или шерсти.

Классъ I. – 1) Подрубка, шитье черезъ край, запошивка. Какое нибудь одѣяніе или другой полезный предметъ, который можетъ быть исполненъ этими швами, а именно: дѣтскій фартукъ, наволочка или носовой платокъ.

Въ маленькихъ смѣшанныхъ деревенскихъ школахъ могутъ по желанію директоровъ изготовляться образцы (18 X 2 инча) подрубки и другихъ швовъ, вмѣсто предмета одежды.

2) Вязаніе на двухъ спицахъ, лицевое, а именно: образецъ, на которомъ можно будетъ учить штопкѣ въ слѣдующихъ классахъ или шарфѣ.

Классъ II. – 1) Работа предыдущаго класса, но съ большимъ искусствомъ. Какое нибудь одѣяніе или другой полезный предметъ, подобно выше означенному.

2. Вязаніе на двухъ спицахъ – простое и на изнанку. Напульсники.

Классъ III. – 1) Работа предыдущихъ классовъ. Строчка и пришиваніе тесемокъ. Изъ предметовъ одежды: дѣтскій фартукъ, рубашка или большой фартукъ. Фланелевый шовъ. Штопка простая. Штопка по канвѣ.

2) Вязаніе на четырехъ спицахъ, лицевое и наизнанку, напульсники.

Классъ IV. – 1) Работа предыдущихъ классовъ, сборки, вшиваніе сборокъ, выметываніе петель, пришиваніе пуговицъ. Изъ одѣяній – простая ночная сорочка, ночной капоть или юбка.

2) Мѣтка простая по канвѣ.

3) Штопка простая и подъ вязаніе (по протертому мѣсту).

4) Вязаніе на четырехъ спицахъ, носокъ.

5) Фланелевый шовъ, заплаты, по крайней мѣрѣ 3 инча въ квадратѣ по грубой фланели.

Классъ V. – 1) Работа предыдущихъ классовъ, и подшиваніе тесемкой. Одѣяніе, какъ въ классѣ IV-мъ.

2) Вязаніе на четырехъ спицахъ: носокъ или чулокъ, связанныхъ гладко или ластикомъ.

3) Штопка дыры подъ вязаніе.

4) Починка по коленкору и фланели.

5) Кройка предметовъ одѣянія, требуемыхъ въ классѣ III-мъ.

Классъ VI и VII. – 1) Работа предыдущихъ классовъ и пришиваніе оборочекъ. Изъ одѣяній – дѣтскій ночной капотикъ или дѣтское платье.

2) Штопка простая по грубому холсту.

3) Заплаты по ситцу.

4) Вязаніе на четырехъ спицахъ: длинный чулокъ съ двойной ниткой.

5) Кройка предметовъ, требуемыхъ въ классѣ IV-мъ.

ШВЕЙЦАРІЯ

1. Программа для рукодѣльныхъ школьныхъ лѣтъ

(Изъ книги: Arbeitsschulkunde von Elisabeth Weizenbach, Ober-Arbeitslehrerin des Bezirks Bremgarten, Kt. Aargau. Zurich 1885, стр. 34)

Первый классъ. – Вязаніе. а) Образцы для упражненія. б) Образцовый чулочекъ (въ уменьшенномъ, размѣрѣ (изъ небѣленой бумаги).

Второй классъ. – 1) Вязаніе. – Двѣ трети школьнаго времени. а) Дѣтскіе чулки. б) Надвязка. с) Простыя другія работы вязанія изъ бумаги или шерсти (напр. напульсники, помочи и др.).

2) Шитье. – Треть школьнаго времени. а) Образцы стежковъ по канвѣ. б) Подрубка носовыхъ платковъ, передниковъ и др.

Третій классъ. – 1) Вязаніе. – Двѣ трети школьнаго времени. а) Дѣтскіе чулки. б) Легкій узоръ по образцу.

2) Шитье. – Треть школьнаго времени. а) Упражненіе въ стежкахъ и шитьѣ на образцѣ. б) Подрубка кусочковъ, передника и т. д.

Четвертый классъ. – 1) Вязаніе. – Около трети школьнаго времени. а) Чулки для дѣвочекъ. б) Прозрачное или кружевное вязанье на образцѣ.

2) Шитье. – Рубашки для дѣвочекъ, платье и другія простыя работы.

3) Мѣтка.

Пятый классъ. – Вязаніе (¼ времени), какъ побочная работа. Женскіе чулки.

Шитье (½ времени). Работы, вѣродѣ рубашки съ обшивкой, кальсонъ, ночныхъ кофтъ.

Ввязываніе въ чулокъ.

Вязаніе крючкомъ. – Образцы.

Шестой классъ. – Вязаніе. – Продолженіе его, какъ побочной работы.

Шитье. – Мужская, дѣтская и женская рубашка.

Штопка вязаннаго. – а) Изученіе вязальнаго шва по карточкѣ; б) штопка чулокъ.

Штопка тканей. – Накладываніе и вшиваніе заплатъ на образцѣ.

Художественныя работы – простыя, крестомъ или бисеромъ, простой узоръ въ тамбурѣ; – не долше одного мѣсяца.

Седьмой классъ. – Вязаніе, какъ побочная работа.

Шитье ($\frac{1}{2}$ времени). – Мужская и женская рубашка; кальсоны, постельное бѣлье.

Штопка ткани: а) Штопка на образцовомъ кусочкѣ. б) Штопка бѣлья и платья различными способами.

Филейное вязаніе. – Образцы. – Филейныя работы, – дозволяются только короткое время.

Кройка болѣе легкихъ вещей.

Восьмой классъ. – Вязаніе, какъ побочная работа.

Шитье. – Дѣтская, женская и мужская рубашка, кальсоны, кофта, ночной чепчикъ, нижнее бѣлье, постельное бѣлье и т.д. Штопка: а) Различными способами по вязаному, бѣлью и тканямъ. б) Штопка салфеточной ткани (салфетки-образцы).

Мѣтка гладью, какъ антрактъ, между шитьемъ, на образцѣ, и примѣненіе ея на 2 платкахъ.

Кройка со снимкой мѣрки и съ черченіемъ выкроекъ (часть въ недѣлю).

Работы роскоши должны продолжаться не болѣе 4 недѣль.

Товаровѣденіе.

Домовѣденіе.

Въ трехъ высшихъ классахъ вязанье должно быть только побочной работой, хотя все-таки каждая ученица должна въ продолженіе года связать пару чулокъ и представить ихъ на экзамень.

2. Программа для 6 рукодѣльных школьных лѣтъ

(Изъ книги: Arbeitsschulkunde, etc., стр. 31)

Первый классъ. – а) Вязаніе. – Изученіе вязанія на лицо и на изнанку и соединеніе обоихъ, сбавка вмѣстѣ съ проведеніемъ дорожки, вязаніе пятки, упражненія на образцахъ частью въ тактъ, частью въ свободной работѣ; затѣмъ б) Вязаніе чулка по правилу, составленному учительницей (частью тактовое вязаніе).

Второй классъ. – 1) Вязаніе – около половины школьнаго времени. а) Продолженіе вязанія чулка по правилу, но съ измѣненными условіями (по количеству набранныхъ петель и по величинѣ). б) Надвязываніе разныхъ чулокъ.

2) Шитье – около половины школьнаго времени. а) Упраженіе въ стежкахъ передъ иголку, за иголку, строчкѣ, въ стежкѣ черезъ край и черезъ край по косому – на образцѣ, затѣмъ б) Составленіе швовъ изъ стежковъ, упражненія на образцѣ въ подрубкѣ, запошивкѣ по косому, вывернутомъ швѣ и прозрачной строчкѣ (съ выдернутой ниткой). с) Примѣненіе на болѣе легкихъ вещахъ (платкахъ, передникахъ, платьѣ).

Третій классъ. – 1) Вязаніе ($\frac{1}{3}$ времени). – а) Продолженіе предыдущего; б) Составленіе легчайшихъ узоровъ на образцѣ.

2) Шитье (около $\frac{1}{2}$ времени). – Примѣненіе выученнаго на дѣтскихъ и женскихъ рубашкахъ, передникѣ, платьѣ и т. д. (На кройку еще не обращается вниманія).

3) Мѣтка. – Упраженія въ мѣткѣ большихъ буквъ и цифръ крестомъ на нераздѣленной канвѣ.

Четвертый классъ. – 1) Вязаніе. – а) Дальнѣйшія упражненія, хотя болѣе какъ побочная работа; б) Изученіе прозрачнаго кружевнаго вязанія на образцахъ.

2) Шитье. – Женскія и болѣе легкія для мальчиковъ рубашки, постельное бѣлье и т. д.

3) Штопка вязаного. – а) Надвязываніе кусочковъ, ввязываніе пятки; б) Изученіе вязальной штопкою по карточкамъ.

4) Починка бѣлья. – Накладыванія заплатъ посредствомъ запошивки; вшиваніе вывернутымъ швомъ и черезъ край, упражненія на образцахъ. Начало кройки (заплатъ).

5) Мѣтка. – Упражнение въ шитьѣ крестомъ на изготовленныхъ предметахъ.

Пятый классъ. – 1) Вязаніе: а) Дальнѣйшія упражненія, но только какъ побочное занятіе; б) Вязаніе формъ и предметовъ одежды (перчатки, дѣтскіе башмачки, чепчики и т. д.).

2) Шитье. – а) Дѣтскія, женскія и мужскія рубашки, постельное бѣлье и т. д.; б) Упражнение и дальнѣйшее примѣненіе при случаѣ изученныхъ до сихъ поръ стежковъ.

3) Штопка вязаного. – Всѣ способы, исполняемые на предметахъ.

4) Починка бѣлья. – а) Накладываніе и вшиваніе заплатъ на разорванное бѣлье и платье; б) Изученіе штопки на образце. На томъ же образцѣ могутъ упражняться въ неизученныхъ еще стежкахъ.

5) Вязаніе крючкомъ. – Изученіе различныхъ крючковыхъ вязаній на образцахъ (въ болѣе слабыхъ классахъ и для деревенскихъ школъ не обязательное).

6) Кройка болѣе легкихъ предметовъ одежды (платья, женскія рубашки, простыни).

Шестой классъ. – 1) Вязаніе. Все предыдущее, но только какъ побочное занятіе.

2) Шитье. – Мужскія рубашки и болѣе легкія вещи, какъ кофты, кальсоны, чепчики и т. д.

3) Штопка вязаного, на всѣ лады, исполняемая на разныхъ предметахъ.

4) Штопка тканей. – Всѣ способы. Вновь упражненіе въ подражаніи узорамъ.

5) Кройка различнаго бѣлья (кофты, кальсоны, дѣтскія и мужскія рубашки и т. д.) предварительныя упражненія на бумагѣ и въ уменьшенномъ масштабѣ. Черченіе въ тетради въ уменьшенномъ масштабѣ.

6) Товаровѣденіе. – Знакомство съ употребляемыми для работъ матеріями.

7) Домовѣденіе. – Для двухъ послѣднихъ предметовъ назначается полчаса въ недѣлю въ зимнее полугодіе.

3. Программа 5 курсовъ (5 часовъ въ недѣлю)

(Изъ книги: Der weibliche Handarbeits Unterricht von Seline.
Strickler Zurich, 1881, стр. 6)

I. Рукодѣльный школьный годъ. (Четвертый школьный классъ элементарной школы при исполнившихся 9 годахъ). Вязаніе: а) Упраженія на образцѣ въ вязаніи на лицо, на изнанку боковыхъ петель, сбавки и надбавки и пятки; б) вязаніе чулокъ.

Шитье: а) Образецъ для упражненія въ шитьѣ передъ иголку, за иголку, строчкѣ, черезъ край по косому и прямому (основные стежки); б) Образецъ для упражненія въ главнѣйшихъ швахъ по толстой бумажной матеріи или холсту.

Примечаніе. Шитье начинаютъ, когда большинство ученицъ свяжутъ по одному чулку, тогда вязаніе продолжается только одинъ часъ въ недѣлю для упражненія и считается побочной работой.

II годъ. – Вязаніе. Продолженіе вязанія чулокъ.

Шитье: а) Простая рубашка для дѣвочки (рубашка на вздержкѣ); б) Шитье крестомъ по образцу (мѣтка бѣлья).

Примечаніе. Шитье можно начинать, когда всѣ ученицы ввяжутъ въ первый чулокъ свое имя, тогда вязаніе производится только часъ въ недѣлю, и какъ побочное занятіе.

III годъ. – Вязаніе, какъ побочная работа: надвязка чулокъ.

Шитье. – Большая рубашка для дѣвочки или женская рубашка съ обшивкой.

Штопка: а) вязальная штопка на образцѣ и починка; б) вязка пятки и ввязываніе кусочковъ; с) образецъ для упражненія въ накладываніи заплатъ.

IV годъ. – Шитье. Мужская рубашка (рубашка съ наплечниками, употребляемая какъ денная или ночная рубашка).

Штопка: а) образецъ для упражненія: накладываніе заплатъ; б) вязальная штопка; с) примѣненіе этихъ способовъ на полезныхъ работахъ.

V годъ. – а) Мужская (на кокеткѣ) рубашка; б) образецъ для упражненія въ штопкѣ; с) упражненіе въ кройкѣ различныхъ рубашекъ; д) приготовленіе простыхъ предметовъ одежды.

ГЕРМАНИЯ

1. Программа для народныхъ школъ (Volksschulen) гор. Дрездена

(Изъ официальной программы 1886 г. для Дрезденскихъ школъ)

(Число недѣльныхъ часовъ 4)

Классъ VIII (младший). – Отсутствіе уроковъ рукодѣлія.

Классъ VII. – Вязаніе (спицами) на полоскѣ (петли налицо и на изнанку и т. д.) и на простомъ чулкѣ.

Классъ VI. – Продолженіе вязанія чулка: сбавка, вязаніе пятки и т. д.

Классъ V. – То же, что въ VI классѣ. Вязаніе въ узоръ. Вязаніе слѣдуетъ продолжать и въ слѣдующихъ классахъ, какъ побочное занятіе, обращая при этомъ вниманіе на ввязываніе пятки, если это не было пройдено уже въ V классѣ.

Классъ IV. – Шитье. Упражненіе въ простыхъ швахъ на образцѣ и на полезныхъ предметахъ. Вязаніе (крючкомъ) простого кружевца.

Классъ III. – Шитье простой скроеной сорочки. Мѣтка: упражненіе въ ней на образцѣ.

Классъ II и I. – Упражненіе въ болѣе трудныхъ швахъ, въ починкѣ, штопкѣ и т. д. на образцѣ. Мѣтка гладью. Шитье простой женской сорочки и ночной мужской сорочки. Кройка по образцовой рубашкѣ. – Самымъ способнымъ ученицамъ дается случай составленія выкроекъ.

2. Программа для деревенскихъ школъ (Landschulen)

6 лѣтъ ученія при 2 недѣльныхъ часахъ

(Изъ книги: Leitfaden für den Handarbeits Unterricht in Landschulen von Toni Landsberg. Frankfurt a. M. 1888)

Годъ 1-ый. – Способъ держанія вязальныхъ спицъ и необходимые для вязанія приемы. – Вязаніе четырехугольнаго кусочка петлями на лицо и образцовой полоски на двухъ спицахъ.

Годъ II-ой. – Начиная съ вязанія перваго чулка и до самостоятельнаго вязанія разныхъ чулокъ.

Годъ III-ий. – Упражненіе въ завязываніи петель, бантовъ и узловъ. (Изъ шнурка и лентъ). (Выставляется, какъ особенно полезное упражненіе для деревенскихъ дѣтей, по одеждѣ которыхъ часто замѣтно неумѣніе завязывать узлы и петли).

Упражненіе въ необходимыхъ при шитьѣ движеніяхъ и приемахъ.

Исполненіе всѣхъ швовъ на образцѣ.

Изученіе шитья крестомъ и мѣтки буквъ и цифръ по бѣлью.

Годъ IV-ый. – Повтореніе упражненій въ вязаніи, въ ввязываніи (пятки), надвязываніи и пришиваніи иглой.

Штопка на образцѣ и штопка разорванныхъ чулокъ и другой одежды учениковъ.

Годъ V-ый. – Повтореніе изученныхъ швовъ на другомъ матеріалѣ.

Накладываніе и вшиваніе заплатъ.

Пришиваніе тесемокъ и пуговиць. Выметываніе петель.

Годъ VI-ой. – Кройка и шитье предназначенной для самой ученицы сорочки.

Обсужденіе относительно кройки и шитья самыхъ простыхъ предметовъ одежды.

Повтореніе всего, что пройдено.

ФРАНЦІЯ

Программа для обученія рукодѣлію въ Парижскихъ школахъ

(Отъ 7 до 9 лѣтняго возраста)

Курсъ элементарный

(Официальный учебный планъ, помѣщенный въ книгѣ: L'enseignement primaire public a Paris, 1887–88. I. Paris, 1889)

(Урокъ въ 1¼ часа въ недѣлю)

Мѣтка. – Полукресты и кресты по канвѣ Penelope. – Упраженіе въ мѣткѣ римскихъ буквъ.

Шитье. – Стежки впередъ иголку, стежки черезъ край и подрубка.

Примѣненіе. – Швы простые, черезъ край, подрубка по прямой ниткѣ.

Употребленіе канвы на элементарномъ курсѣ чрезвычайно полезно, не только для упражненія въ мѣткѣ, но и въ первыхъ стежкахъ шитья. Употребленіе канвы дѣлаетъ возможнымъ дать дѣтямъ въ руки иголку съ тупымъ концомъ, которая совершенно устраняетъ мысль объ опасности и пріучаетъ мало по малу ихъ пальцы къ ловкости, которую онѣ должны пріобрѣсти шитьемъ. Нитки и бумагу слѣдуетъ употреблять цвѣтную: она болѣе привлекательна для дѣтей и позволяетъ легче замѣтить ошибки дурного исполненія.

Когда упражненіе въ первыхъ стежкахъ окончено, дѣти упражняются въ шитьѣ на образцахъ мягкаго коленкора. Образцы эти должны быть небольшихъ размѣровъ (10X12 сант. приблизительно), чтобы ихъ можно было часто перемѣнять и чтобы они не пачкались. Вниманіе дѣтей такимъ образомъ будетъ возбуждаться привлекательностью новой работы.

Курсъ средній

(Отъ 7 до 9 лѣтняго возраста)

(Урокъ въ 1¼ часа въ недѣлю)

Мѣтка. – Римскія буквы; цифры; большія буквы по толстому полотну и т. д.

Шитье. – Стежки впередъ иголку, подрубка, стежки черезъ край и за иголку, строчка и стежокъ выметыванія петель.

Примѣненіе. – Швы простые, черезъ край, вывернутые швы по прямой ниткѣ, простроченный рубецъ, петли вырѣзные и фальшивыя.

Починка. – Положить заплату на уголь швомъ черезъ край.

Можно употреблять нитки бѣлыя или цвѣтныя и упражненія въ шитьѣ происходятъ на образцахъ коленкора или холста безъ аппретуры, примѣрно въ 12X15 сантим. величины.

Въ выметываніи петель упражняются сначала не вырѣзывая ихъ.

Само собой разумѣется, что всѣ ученицы должны заниматься одной и той же работой вмѣстѣ.

Преподавательница должна наблюдать, чтобы образцы были приготовлены одинаковато фасона и чтобы стежки шитья были расположены на нихъ въ порядкѣ, согласно образцовому кусочку, который долженъ быть приготовленъ заранѣе.

Въ первую четверть года каждая ученица должна приготовить несессерчикъ, помѣченный ея именемъ и предназначенный для хранения образцовъ шитья, нитокъ, иголокъ, наперстка и ножницъ.

Курсъ высшій

(Отъ 11-ти до 13-ти и 14-ти лѣтняго возраста)

(Урокъ въ 1¼ часа въ недѣлю)

Мѣтка. – Римскія буквы, буквы большія, цифры на тонкомъ холстѣ или коленкорѣ.

Шитье. – Повтореніе различныхъ стежковъ шитья, выученныхъ въ первые два курса. Упражненіе въ фланелевомъ швѣ.

Упражненія въ примѣненіи. – Петли вырѣзные, фальшивыя и круглыя; запошивка по косому, запошивка строчкой, и фланелевымъ швомъ; сборки.

Починка. – Четыреугольныя заплаты пришитыя черезъ край, запошивкой; заплаты треугольныя; штопка и починка чулокъ.

Употреблять можно по желанію бѣлыя или цвѣтныя нитки. Длиныя и короткія иголки будутъ примеѣняться къ различнымъ способамъ шитья. Образцы холста или коленкора, величиной приблизительно въ 18X23 сантим., всѣ приготовляются въ одинаковомъ порядкѣ и каждый сохраняется въ несессерѣ, приготовленномъ ученицею въ первую четверть года.

Надо замѣтить, что упражненія въ починкѣ, которая такъ полезны въ хозяйствѣ, занимаютъ важное мѣсто въ этой программѣ.

Программа для обученія кройкѣ и шитью платьевъ въ старшихъ классахъ (cours superieur) Парижской школы

Полтора часа. – Сниманіе мѣрокъ и черченіе выкроекъ

Всѣ ученицы послѣдовательно должны упражняться въ сниманіи мѣрокъ. Учительница должна выбрать двухъ ученицъ, которыя и снимаютъ мѣрку другъ съ друга. Класную доску раздѣляютъ пополамъ и обѣ мѣрки записываются отдѣльно, чтобы быть достаточно проверенными учительницей.

Необходимо указывать ученицамъ ошибки, которыхъ слѣдуетъ избѣгать, когда онѣ снимаютъ мѣрки на платьяхъ дурно сидящихъ или плохо прилегающихъ къ тѣлу.

Можно употреблять маннекенъ для теоретическихъ объясненій, но на практикѣ мѣрки, снятыя съ маннекена, ничему не научать, когда они запоминаются наизусть.

Когда мѢрки исправлены, одна изъ нихъ оставляется на доскѢ, и переходятъ къ другой части урока.

Учительница выбираетъ по очереди лучшихъ ученицъ курса, которыя чертятъ часть выкройки на доскѢ. Этотъ чертежъ сопровождается объясненіями вслухъ.

Весь классъ воспроизводитъ этотъ чертежъ.

Лучшія ученицы рисуютъ на бумагѢ, болѢе слабыя на грифельныхъ доскахъ.

ВсѢ чертежи выкроекъ дѢлаются въ натуральную величину.

Учительница должна обходить ряды и на мѢстѢ; указывать ошибки каждой ученицы. Рисунки будутъ окончательно исправлены и надписаны внѢ урока.

ПримѢчаніе. Рекомендуется давать каждой ученицѢ, тетрадь въ шесть листовъ особой бумаги (papier rhodium), употребляемой для чертежей выкроекъ. Каждый листъ тетради будетъ заключать работу одного часа.

Эта тетрадь имѢетъ то преимущество, что сберегается легче, чѢмъ отдѢльные листы бумаги. КромѢ того, на ней можно съ большею точностью констатировать успѢхи ученицъ.

Въ продолженіе этой первой части урока ученицамъ дѢлаются объясненія по теоріи и методамъ.

Одинъ часъ. – Выкраиваніе, сметка и шитье.

Ученицы, подъ руководствомъ преподавательницы, кладутъ свои выкройки на матерію и учатся вырѢзывать ихъ и сметывать.

Когда эта операція копчена, переходятъ къ шитью предметовъ одежды.

Никакіе образцы бѢлошвейнаго шитья не приготавливаются во время урока кройки, такъ какъ это занятіе составляетъ спеціальнй предметъ программы.

На курсахъ кройки приготавливаются только образцы изъ матерій на подкладкѢ для упражненія въ работахъ для шитья предметовъ одежды, и самые эти предметы: бѢлье для взрослыхъ, дѢтское бѢлье или платья, передники.

РаспредѢленіе по четвертямъ года

Первые три мѢсяца

Октябрь. – Черченіе. – Чертежъ выкройки и бочка круглаго корсажа.

Шитье. – Образецъ матеріи на подкладкѢ.

Ноябрь. – Черченіе. – Чертежъ передка и рукава.

Шитье. – Упражненія въ плиссѣ, біз и лизере.

Декабрь. – Черченіе. – Повтореніе круглаго корсажа.

Шитье. – Повтореніе всѢхъ элементовъ корсажа на образце изъ матеріи на подкладкѢ.

Вторые три мѢсяца

Январь. – Черченіе. – Чертежъ спины и бочка корсажа съ баской.

Шитье. – Выкройка, сметка и шитье круглаго корсажа (маннекенъ въ уменьшенномъ размѢрѢ).

Февраль. – Черченіе. – Чертежъ и рукава корсажа съ баской.

Шитье. – Кройка и сметка корсажа съ баской (уменьшенный маннекенъ).

Мартъ. – Черченіе. – Повтореніе выкройки корсажа съ баской.

Шитье. – Шитье и отдѢлка корсажа съ баской (уменьшенный маннекенъ).

Третіє три мѣсяца

Апрѣль, май и іюнь. – Черченіе. – Чертежъ выкройки корсажа съ баской. Исполненіе въ опредѣленное время.

Шитье. – Кройка, сметка и шитье нѣсколькихъ корсажей съ баской (маннекенъ въ уменьшенномъ размѣрѣ). Исполненіе въ опредѣленное время.

Джерело: [767, с. 167-181].

Додаток А.7

Программа рукодѣлія для сельскихъ начальныхъ народныхъ училищъ (1895 р.)

I отдѣленіе

Вязанье полоски на двухъ иглахъ – на лицо и изнанку; вязанье резинки; вязанье пятки; тамбурное вязанье. Изученіе швовъ: стачиваніе кусковъ, французскій шовъ, рубецъ, фланелевый шовъ.

II отдѣленіе

Вязанье всего чулка. Штопанье чулка и бѣлья. Выдѣлка цвѣтовъ изъ бумаги. Повтореніе предыдущихъ швовъ и изученіе новыхъ: запошивка прямая, шитье черезъ край, запошивка косая, строчка; выметываніе петель; вышиваніе въ крестъ.

III отдѣленіе

Кройка и шитье бѣлья; шитье покроеннаго платья. Кройка и шитье платья.

Объяснительная записка къ программѣ рукодѣлія

При опредѣленіи цѣли преподаванія рукодѣлія въ начальныхъ народныхъ училищахъ, необходимо имѣть въ виду то, что ученицы готовятся быть хозяйками, которымъ придется собственными средствами удовлетворять большую часть разнородныхъ потребностей семьи, въ числѣ коихъ приготовленіе платья и бѣлья для членовъ семьи составляетъ одну изъ важнѣйшихъ обязанностей женщины. Такимъ образомъ научить дѣвочекъ шить простые предметы, потребные для семейства, составляетъ главную практическую задачу преподаванія рукодѣлія въ начальномъ народномъ училищѣ.

Вслѣдствіе этого, первое мѣсто въ программѣ отведено именно шитью въ главныхъ его видахъ; другіе виды рукодѣлія занимаютъ въ ней второстепенное мѣсто.

Обученіе рукодѣлію начинается въ программѣ съ вязанья легчайшихъ предметовъ, какъ занятія наиболѣе поступнаго и интереснаго для дѣтей. При этомъ имѣлось въ виду слѣдующее: вязанье всего чулка для дѣтей I-го отдѣленія неудобно отчасти потому, что работа эта довольно трудна для нихъ, а еще болѣе потому, что продолжительная однообразная работа слишкомъ надоедаетъ маленькимъ дѣтямъ, не привыкшимъ долго сосредоточиваться на одномъ предметѣ. Вмѣсто чулка, послѣ

полоски на двухъ иглахъ слѣдуетъ изучить части чулка – резинку и пятку. Резинка вяжется такъ: двѣ петли на лицо, двѣ на изнанку; послѣ полоски она не представляетъ никакого затрудненія, а между тѣмъ пальцы дѣтей все болѣе и болѣе развиваются, петли становятся ровнѣе, работа чище, а это не можетъ не возбуждать въ дѣтяхъ энергіи къ работѣ, и такъ какъ она представляетъ нѣкоторую новизну, то и интересуется ихъ. Вязанье полоски и резинки служить подготовительной работой къ пяткѣ: въ 1-ой снимаются крайнія петли такъ, какъ и въ пяткѣ, а во 2-ой нѣкоторые петли (петли на изнанку) вяжутся также какъ и пяточные – съ лѣвой стороны (съ изнанки); новымъ остается запустить пятку и набрать боковыя петли; въ этомъ состоитъ главное затрудненіе вязанья пятки, такъ что приходится нѣсколько разъ распустать ее и снова начинать, пока дѣти въ состояніи будутъ связать ее всю самостоятельно. Вслѣдствіе этого, удобнѣе учить дѣтей вязать пятку отдѣльно отъ чулка; въ пользу этого говорить и то, что отъ частаго распустанія чулокъ портится и что у дѣтей пропадаетъ охота вязать его.

Послѣ пятки можно перейти къ тамбурному вязанью, какъ работѣ, имѣющей въ основаніи ту же петлю, при томъ работѣ нетрудной и разнообразной, а потому интересной для дѣтей.

Послѣ этого можно приступить къ изученію швовъ. Первый шовъ, болѣе легкій – стачиваніе кусковъ (шовъ за иглой); онъ употребляется при шитьѣ ситцевыхъ платьевъ. Второй французскій шовъ; онъ исполняется такъ: сначала шьется на лицо впереди иголки, потомъ выворачивается на изнанку и шьется за иглой; шовъ этотъ употребляется при шитьѣ кофточекъ. Далѣе – рубецъ, который служитъ подготовительной работой къ запошивкѣ. Послѣ этого можно показать фланелевый шовъ, который исполняется такъ: два куска стачиваются вмѣстѣ, каждый край шва загибается къ изнанкѣ и пришивается крупными стежками; шовъ этотъ употребляется при шитьѣ теплаго верхняго платья изъ толстой матеріи.

При исполненіи работъ слѣдуетъ настойчиво требовать отъ дѣтей чистоты – чтобы ученицы не пачкали ни работы, ни нитокъ, – и аккуратности, а также чтобы узелковъ не было сверху.

Во II-мъ отдѣленіи вяжется полный чулокъ; послѣ предыдущихъ работъ он не затруднитъ дѣтей, если дѣти не слишкомъ малы; по окончаніи чулка слѣдуетъ дать штопанье чулка и бѣлья. Повторять швы, раньше изученные, а затѣмъ знакомить съ запошивкой, которая исполняется такъ: край одного куска матеріи загибается на лѣвую сторону, приметывается къ другому куску и шьется такимъ же швомъ, какъ рубецъ; затѣмъ загибается другой кусокъ матеріи накладывается на прежде отогнутый край, подворачивается и шьется поятъ такимъ же швомъ какъ рубецъ.

Послѣ прямой запошивки можно дать шитье черезъ край; при исполненіи этого шва узелковъ совсѣмъ не слѣдуетъ дѣлать, а кончики нитокъ надо заметывать въ середину шва. Затѣмъ можно дать запошивку косую, при исполненіи которой надо требовать, чтобы дѣти не вытягивали работы. Если всѣ прежде названные швы дѣти исполняли чисто и аккуратно, то строчка тоже не затруднитъ ихъ; нѣсколько труднѣе дается выметываніе петель, потому что работа эта требуетъ значительнаго навыка, чтобы приучить руку захватывать равныя части матеріи; особенно трудны для дѣтей петли съ замочкомъ.

Когда дѣти достаточно освоятся съ иглой, то можно дать имъ вышиванье въ крестъ; работа эта очень интересуется дѣтей и служитъ значительнымъ поощреніемъ при исполненіи предыдущихъ работъ. Въ концѣ учебнаго года можно ознакомить дѣтей съ

выдѣлкой цвѣтовъ и давать имъ шить покроенное бѣлье и вышивать его. Выше указаны только главные виды швовъ, другіе же, какъ то: сборки, пришивка кружева, пришивка крючка, петли, вѣшалки и т. д., можно показывать по мѣрѣ надобности. Изученіе всѣхъ швовъ производится на ситцевыхъ и коленкорovýchъ кусочкахъ, преимущественно на бѣломъ коленкорѣ.

Въ III-мъ отдѣленіи дѣвочекъ слѣдуетъ учить кройкѣ бѣлья, начиная съ самыхъ простыхъ видовъ ея: распашенка, дѣтская рубашка, дѣтскій передникъ, кальсоны, женская рубашка, мужская рубашка и т. д. Въ это же время не мѣшаетъ давать дѣтямъ шить покроенное платье, въ особенности лифы, чтобы дѣти до изученія кройки лифа знали названіе частей его и ознакомились съ очертаніемъ каждой части, а также умѣли бы сметывать ихъ вмѣстѣ. Затѣмъ не обходимо познакомить дѣвочекъ съ кройкою платья. Методовъ кройки платья существуетъ нѣсколько. Вслѣдствіе новизны дѣла трудно сказать, какой изъ нихъ окажется болѣе пригоднымъ для примѣненія въ народной школѣ; это могутъ указать время и практика. До того же времени можно примѣнять методъ Глодзинскаго, который, повидимому, не труденъ и удобопримѣнимъ, если не вдаваться въ подробности и не изучать въ народной школѣ всѣхъ видоизмѣненій лифа для неправильныхъ фигуръ, но изучать только основныя выкройки. Приѣмъ при этомъ можно употребить тотъ же, что и при письмѣ, т. е. учительница рисуетъ на классной доскѣ, а ученицы на листахъ бумаги или какомъ либо приспособленіи; затѣмъ ученицу вызвать къ доскѣ и заставить ее нарисовать тоже. Если бы представилась возможность пріобрѣсти для ученицъ выкрочныя линейки, какія употребляетъ Глодзинскій, то дѣло кройки значительно упростилось бы; но линейки эти пока не по средствамъ народной школѣ, а безъ нихъ приходится упражнять дѣтей отъ руки проводить кривыя лініи, которыя встрѣчаются при выкройкѣ лифа.

Когда ученицы научатся удовлетворительно выполнять работы, то весьма желательно было бы заставлять ихъ работать для школы: для этого необходимо купить заимообразно на счетъ попечителя училища или училищныхъ суммъ матеріалъ, выполнить работы и, затѣмъ, въ присутствіи крестьянъ устраивать распродажу по самой дешевой цѣнѣ, но чтобы при этомъ все-таки выручалась плата не только за матеріалъ, но и за труды. Отъ этого будетъ двойная польза: 1) крестьяне будутъ имѣть возможность видѣть практическое примѣненіе уроковъ рукодѣлія дѣтьми ихъ и потому будутъ больше сочувствовать школѣ, и 2) полученная прибыль пойдетъ въ пользу школы – на покупку матеріаловъ для работъ.

Независимо отъ непосредственныхъ задачъ обученія, учительницы рукодѣлія не должны упускать изъ вида цѣлей воспитательныхъ.

Рукодѣліе при правильной постановкѣ есть высокообразовательный предметъ. Оно пріучаетъ къ исполненію долга, къ добросовѣстности въ работѣ, воспитываетъ отвращеніе къ грязи, небрежности, неряшеству и развиваетъ вкусъ къ изящному. При постоянныхъ настойчивыхъ требованіяхъ со стороны учительницъ можно легко достигнуть всего этого. Въ теченіе трехъ лѣтъ крестьянскія дѣвочки свободно могутъ привыкнуть и разить въ себѣ аккуратность, опрятность и чувство къ изящному. Привычки эти, пріобрѣтенныя въ школѣ, останутся на всю жизнь и будутъ постепенно передаваться всей крестьянской семьѣ.

На занятія рукодѣліемъ полагается: въ младшемъ отдѣленіи – 2 часа послѣобѣдняго времени, въ среднемъ – 3 часа и въ старшемъ – 4 часа.

Джерело: [495, с. 59-64].

Додаток А.8

Программа преподавания женских рукоделий

1. Программа преподавания женских рукоделий в пригготовительном классе *

* В пригготовительном классе применяется программа для одноклассных училищ, утвержденная в 1897 году. В этой программе в числе предметов преподавания нет программы по рукоделию, а потому для женского пригготовительного класса приводится здесь отдельная программа.

I группа 2 урока в неделю

Вязанье на двух спицах для ознакомления детей с основными приемами вязанья на спицах: петли на лицо, на изнанку, английская петля, дырочки. Для вязанья употребляется чулочная бумага № 14 и спицы соответствующей толщины.

Шитье. Образец стежков на крупной канве цветными нитками: вперед иголку, за иголку, строчка, косой стежок, переход от стежков к вышиванию посредством образования из соединения двух косых стежков креста, кресты в ряд, через один, вкось по два и по три. Обращать внимание при обучении вышиванию крестом на перекрытие косых стежков в одинаковом порядке. Нитки для вышивания № 12.

Вязанье крючком шнурка, плотных петель, полустолбиков, вязанье рубчиками, дырочки. Для вязанья – кроше № 30, крючки № 9.

II группа 2 урока в неделю

Шитье образца стежков и швов на полотне: вперед иголку, за иголку, строчка, косые стежки (рубильный и сшивание через край), зашивка, французский, сквозной рубец (мережка), штопка, заплаты: квадратная, треугольная и круглая, украшающие швы.

Вязанье на спицах: надвязка пятки и носка чулка и его штопка.

Вышивание образца на канве крестом, простым и болгарским, полоски, угла, виньетки, букв и монограммы.

Вязанье крючком образцов узких прошивок и кружев, узор которых состоял бы из изученных в 1-й группе основных приемов вязанья.

III группа 2 урока в неделю

Шитье. Продолжение образца швов: планка, пришитая строчкой, на ней петли прорезные и воздушные, косая уборка с головкой, складочки, бие. Ручное шитье белья в миниатюре: рубашка, панталоны, нижняя юбка. Ознакомление с шитьем на машине.

Вязанье: звездочка, квадрат.

Вышивание полотенца или салфетки, в узор которых входили бы все изученные способы вышивания, из своего или школьного материала.

2. Программа преподавания женских рукоделий в двухклассном училище

I-й класс
3 урока в неделю

Снятие мерки для белья. Черчение выкроек женского белья на бумаге (в натуральную величину) и в тетради (в уменьшенном виде).

Шитье скроенных по этим выкройкам предметов на машине: рубашка, панталоны, детский лифчик.

Вышивание по канве конгресс гладью.

Вязанье различных узоров бахромы для полотенец.

(На шитье – 2 урока в неделю, на вышивание – 1 урок).

II-й класс
3 урока в неделю

Шитье форменного платья, состоящего из юбки и блузки по приготовленной каждой ученицей на себя выкройке. Черчение выкройки лифа и его шитье.

Вышивание образца гладью на полотне: фестоны, буквы, цифры, монограммы. Применение изученных способов вышивания гладью на предметах из своего или школьного материала.

(На шитье – 2 урока в неделю, на вышивание – 1 урок).

3. Программа рукоделий однокласного городского сметанного училища, состоящего из 4-х групп

Рукоделием занимаются сразу по две группы. Ведется урок 1 час: ½ часа с одной группой и ½ часа с другой.

Когда учительница занимается с одной группой. Другая группа исполняет самостоятельную работу.

I-я группа
3 часа в неделю

Шитье (2 часа) для девочек и мальчиков.

Изучение более легких швов. Швы эти проделываются на крупной канве канвовой иглой и цветным гарусом. Делается это потому, что дети еще малы и употребление для них канвовой иглы безопаснее. Шитье цветным гарусом производится для того, чтобы стежки более выделялись.

Дети изучают: шов вперед иголку, за иголку, строчку, косой шов, шов через край, петельный шов и елочку.

Когда все вышеуказанные швы по канве проделаны и изучены детьми, им дают образец из толстого холста, на котором они повторяют все пройденные швы и исполняют более сложные цветными нитками: складка, французский шов, английский шов, зашивку, подрубку простую и сквозную, пужок. Как дополнительная работа, сшить мешочек для работы и наметить строчкой.

Вязанье крючком (1 час) для девочек: воздушные петли, плотные петли, полустолбики, столбики, исполнение простого узора и легкого кружева.

Для мальчиков в этот урок дается плетение: шнурок, образец и мешочек из толстого шпагата.

Ведутся беседы: об иголках, нитках, хлопке и шерсти.

II-я группа
3 часа в неделю

Шитье (2 часа) для девочек и мальчиков: исполнение образца швов на тонком материале цветными нитками: французский шов, английский шов, зашивка, шов через край, планочка, украшающие швы, петли сквозные и воздушные и оборочка.

Вышивание (1 час) для девочек и мальчиков. Исполнение образца на канве: полу крест, крест, легкий узор и буквы.

Для успешных – вышить полотенце (в миниатюре), в которое входит два легких узора, веточка или венок и две буквы; кружево или бахрома к полотенцу.

Ведутся беседы: о льне и хлопке.

III-я группа
3 часа в неделю

Шитье (2 часа) для девочек. Исполнение более сложных образцов: косая зашивка, прорешка контрофалдочкой, про резка планочкой, пришивание косого Бие, наволочка и юбка (в миниатюре).

Для мальчиков (2 часа) плетение мешочка из цветного шпагата и простое филе.

Починка (1 час) для девочек и мальчиков: латка квадратная, круглая, углом; штопка по холсту полотняная, киперная и по чулку.

Ведутся беседы: о шерсти, шелке и хлопке.

IV-я группа
3 часа в неделю

Шитье (3 часа) для девочек. Рубашка, панталоны, кофточка (в миниатюре). Образец швов исполненный на машине.

Для более успешных вышивание гладью по конфасу, вязание филе и вышивание по нему.

Если позволит время можно познакомить девочек с черчением и кроем белья.

Для мальчиков (2 часа) вязание филе: квадрат, круг и полоса; (1 час) рисование с рисунка.

Ведутся беседы: о различных материалах.

Джерело: [258, с. 35-38].

Додаток А.9

Руководѣлія.

Руководства и пособія для женскихъ учебныхъ заведеній вѣдомства Министерства Народного Просвѣщенія.

а. Рекомендованныя.

1203. **Горбунова, М.** Руководство къ изученію кройки по методу г.Клемма, приспособленное къ преподаванію въ женскихъ ремесленныхъ училищах. (Къ руководству прилагаются 41 рис. Въ особой папкѣ). М. 1884. Цѣна вмѣстѣ съ рис. 2 р.

1204. **Давыдова, С. А.** Руководство для преподаванія рукодѣлія въ школахъ. Съ приложеніемъ пяти рисунковъ. Спб. 1887. Цѣна 60 коп.

1205. **Курсъ женскихъ рукодѣлій**, съ 1007 рисунками въ текстѣ. Изд. редакція журнала “Вѣстникъ моды”, Спб. 1887. Стр. 390. Цѣна 3 р.

1206. **Курсъ кройки, примѣрки и шитья дамскихъ нарядовъ**, съ 620 рисунками въ текстѣ. Изд. редакція журнала “Вѣстникъ моды”, Спб. 1886. Стр. 140.

1207. **Курсъ кройки, примѣрки и шитья дѣтскихъ нарядовъ**, съ 381 рис. въ текстѣ. Изд. редакція журнала “Вѣстникъ моды”, Спб. 1887. Стр. 100.

б. Одобренныя.

1208. **Базарова, Авг. Адольф.** Руководство къ изученію кройки и шитья дамскихъ и дѣтскихъ платьевъ, а также и верхнихъ вещей, съ чертежами въ отдѣльномъ приложеніи. Спб. 1891. Стр. 265 + XIX табл. чертежей. Цѣна 3 р., съ перес. 3 р. 50 коп.

1209. **Курсъ кройки, примѣрки и шитья бѣлья**, съ 566 рис. въ текстѣ. Изд. редакція журнала “Вѣстникъ моды”, Спб. 1889. Стр. 231. Цѣна 2 р.

1210. **Савелова, З. Ф.** Вышиваніе по канвѣ. Изд. Тихомирова. М. 1896. Стр. 29 съ 29-ю рис. и 5-ю чертежами. Цѣна 15 коп.

1211. **Теодоръ, М-мъ.** Курсъ парижской кройки. Спб. 1890. Стр. 183. Цѣна 3 р., съ тетрадью чертежей.

1212. **Шильцова, А. П.** Собраніе образцовъ для вязанія кружевъ. 11 табл. Спб. Цѣна не обозначена.

в. Допущенныя.

1213. **Верховская, О.** Узоры русскіе, малороссійскіе и южнославянскіе. Спб. 1882. Цѣна 3 р. 50 к.

1214. **Гринева, М. Н.** Дополненіе къ руководству кройки Глодзинскаго по объясненіямъ учительницы Стефановичъ. Кіевъ. 1884.

1215. **Далматова, К.** Альбомъ. Русскія вышивки, исполненныя по атласу цвѣтнымъ шелкомъ для мягкой мебели, а также по полотну, для карнизовъ стѣнъ и дверей русскаго терема въ паркѣ королевскаго замка Фреденсборга въ Даніи. Спб. 1889. Цѣна 3 р.

1216. **Дьячкова, Ольга.** Руководство и альбомъ рисунковъ для вышиванія гладью. Спб. 1897. Стр. 28. Цѣна 1 р. 50 коп.

1217. **Куличевская, А. П.**, преподавательница ремесленной школы С.-Петербургскаго женскаго патріотическаго общества. Полное руководство для изученія кройки дамскаго и мужскаго бѣлья. 2-е изд., испр. и дополн. Спб. 1889. Стр. 52. Цѣна не обозначена.

Джерело: [213].

Додаток А.10

Список литературы из фондов библиотеки Херсонской уездной земской управы, которую можно было использовать в процессе трудовой подготовки молодежи

1. Акацатов. Беседы по сельскому хозяйству. – Спб., 1901.
2. Аксютин Ф. Краткое наставление к разведению тутового дерева для учителей сельских школ. – К., 1893.
3. Александров В.А. Руководство к устройству и ведению школьных садов. – Спб., 1892.
4. Андрияшев А. Руководство к разумному пчеловодству, с приложением таблицы пчеловодства и многих рисунков в тексте. Изд. 2-е. – К., 1890.
5. Арнольд В.Ф. Общие черты агрономической техники крестьянского хозяйства и сельскохозяйственной экономики Херсонского уезда. – Херсон, 1902.
6. Бажаев. Очерки крестьянского сельского хозяйства и сельскохозяйственных земских мероприятий. – М.: Изд. Московского губернского земства, 1892.
7. Балабанов М.С. Главные основания заложения плодового сада. – Курск, 1904.
8. Бычихин А.А. Настоящее положение местного огородничества и его нужды. – Одесса, 1898.
9. Ганько М. Як дбаєш, так і маєш. Вообщє о ведєнии сельского хазяйства. – Спб., 1898.
10. Гесдерфер. Комнатное садоводство. Уход за комнатными растениями, их выбор и размножение. Практическое руководство для любителей и садоводов. Перевод Семенова А. – Спб.: Изд. Девриена, 1898.
11. Давыдов А.О. Краткие указания о посадке и обрезке плодовых деревьев и о защите их от мороза. – Спб., 1892.
12. Дмитриев К. Переработка молока в масло и сыр. – М., 1890.
13. Елагин П.Н. Куры, индейки, гуси, утки, уход за ними и другие практические советы. Руководство для мелких хозяев. – Спб., 1893.
14. Зиновьев А. Перемены в организации сельского хозяйства Херсонской губернии и меры по его улучшению. – Одесса, 1900.
15. Калантар А.А. Справочная книга по молочному хозяйству. – Спб., 1897.
16. Кичунов Н.И. Прививка и ее применение у различных деревьев и кустарников. – Спб., 1898.
17. Клаусен Э.К. Краткий учебник огородничества и пловодства, особенно для юга России. 2 части. – Спб.: Изд. Девриена, 1898.
18. Королев Ф.Н. Гончарное производство. Подготовка глины и формирование изделий. 2 кн. – Спб., 1890.
19. Кустарное производство с/х орудий и машин. – Спб., 1900.
20. Линдерман Мария. Учебник рукоделия. – М., 1894.
21. Никитина О.А. Кройка и шитье необходимого белья и платья. – Спб., 1897.
22. Паржих В.Я. Руководство к разведению школьных и промышленных садов в Южной России. – Одесса, 1893.
23. Плотничное и столярное ремесла. Руководство для начинающих. – М., 1878.
24. Пуарэ Поль. Успехи человеческой изобретательности. Описание производств, необходимых для нашей домашней и общественной жизни. Для юношества и самообразования. – Спб., 1897.
25. Раевский М.Н. Плодовая школа и плодовый сад. Руководство к культуре плодовых деревьев в южной полосе России. Изд. 4-е. – Спб., 1892.
26. Регель Э. и др. Содержание и воспитание растений в комнатах. Часть I и II. 2 тома. – Спб., 1890.

27. Ремесла и промыслы Херсонской губернии. – Херсон, 1905.
28. Ровальд, Фаульвассер, Шварце, Шурц и Эбе. История и современная техника строительного искусства. Перевод Эвальда. – Спб., 1901.
29. Руководство к выделыванию черепицы и к возведению черепичных крыш. – Спб., 1881.
30. Стебут. Сборник систематических чтений по сельскому хозяйству. – М., 1893.
31. Федоровский Н.Ф. Как добывают шелк. Руководство для учителей средних учебных заведений и низших. – К., 1890.
32. Шимановский В. Сад крестьянина. – М.: Изд. „Начальная школа”, 1892.
33. Щербина Ф. Очерки южно-русских артелей и общинно-артельных форм. – Одесса, 1880.

Джерело: [642].

Додаток А.11

Расписание занятий курсов для народных учителей при Ольгинской сельскохозяйственной школе в 1911 году

Дата	Часы	Предметы	Дата	Часы	Предметы
1	2	3	4	5	6
24 мая	7-9	Садоводство.	9 июня	7-9	Садоводство.
	9-11	С-х метеорология.		9-11	Пчеловодство.
	16-20	Практика по садоводству.		16-20	Практика по молочному хозяйству.
26 мая	7-9	Садоводство.	10 июня	7-9	Садоводство.
	9-11	Практика по садоводству.		9-11	Шелководство.
	16-20	Практика по садоводству.		16-20	Практика по садоводству.
27 мая	7-9	Садоводство.	11 июня	7-9	Практика по садоводству.
	9-11	С-х метеорология.		9-11	Пчеловодство.
	16-20	Практика по садоводству.		16-20	Практика по пчеловодству.
28 мая	7-9	Садоводство.	13 июня	7-9	Молочное хозяйство.
	9-11	Практика по садоводству.		9-11	Пчеловодство.
	16-20	Практика по садоводству.		16-20	Практика по садоводству.
31 мая	7-9	Садоводство.	14 июня	7-9	Огородничество.
	9-11	Шелководство.		9-11	Практика по садоводству.
	16-20	Практика по садоводству.		16-20	Практика по пчеловодству.

1	2	3	4	5	6
1 июня	7-9 9-11 16-20	Садоводство. Практика по садоводству. Практика по садоводству.	15 июня	7-9 9-11 16-20	Огородничество. Пчеловодство. Практика по огородничеству.
2 июня	7-9 9-11 16-20	Садоводство. Молочное хозяйство. Практика по садоводству.	16 июня	7-9 9-11 16-20	Огородничество. Пчеловодство. Практика по молочному хозяйству.
3 июня	7-9 9-11 16-20	Садоводство. Практика по садоводству. Практика по садоводству.	17 июня	7-9 9-11 16-20	Огородничество. Шелководство. Практика по огородничеству.
4 июня	7-9 9-11 16-20	Садоводство. Пчеловодство. Практика по садоводству.	18 июня	7-9 9-11 16-20	Шелководство. Земледелие. Практика по пчеловодству.
6 июня	7-9 9-11 16-20	Садоводство. Шелководство. Практика по садоводству.	20 июня	7-9 9-11 16-20	Шелководство. Земледелие. Практика по огородничеству.
7 июня	7-9 9-11 16-20	Садоводство. Пчеловодство. Практика по пчеловодству.	21 июня	7-9 9-11 16-20	Земледелие. Земледелие.
8 июня	7-9 9-11 16-20	Молочное хозяйство. Садоводство. Практика по садоводству.	22 июня	-	Экзаменационные беседы.

Додаток А.12

**Программы лекций и практических занятий курсов по сельскому хозяйству
для народных учителей, устроенных при Ольгинской сельскохозяйственной
школе летом 1911 года**

І. По плодоводству

Предмет плодоводства. Краткие сведения о различных видах плодовых деревьев: яблоня, груша, айва, персик, абрикос, слива, черешня, вишня, миндаль и грецкий орех. Плодовый питомник, его назначение. Выбор места и почвы под питомник, разбивка и

защита плодового питомника. Школа сеянцев. Разбивка и устройство гряд. Время посева. Выбор семян для посева. Посев рядовой и разбросной. Стратификация семян. Пикировка. Размножение плодовых деревьев отводками, корневыми отпрысками и черенками. Обработка почвы в перевал или плантажем. В какое время года и в какой местности лучше производить посадку дичков в питомник. Выкопка, сортировка и посадка их. Уход за почвой и дичками после посадки. Выбор подвоев для разных пород. Общие понятия о прививке дичков. Условия удачной прививки. Время прививки. Способы черенковой прививки. Прививка простая и улучшенная, копулировка седлом. Прививка под кору с разрезом и без разреза ее. Окулировка. Уход за прививками в первый и второй год. Двойная прививка. Естественные формы плодовых деревьев: штамп, полустамп и куст. Искусственные формы плодовых деревьев: пирамида простая, шпалерная и кордоны. Выкопка прививок и прикопка их. Обращение с деревьями полученными в мороз. Поправка деревьев с поморщившейся от сухости корой. Культура ягодных кустарников: крыжовника, смородины и малины. Выбор места для плодового сада. Ограда. Планировка сада. Выкопка ям, размер и расстояние их. Выбор молодых деревьев и приготовление их к посадке. Посадка и установка кольев; уход за посаженными деревьями. Моложение кроны. Уход за корнями, за штамбом и за кроной. Орошение и удобрение. Болезни плодовых деревьев: вредное действие мороза, болезни корня и болезни коры. Болезни древесины и листа. Бесплодие дерева. Враги плодового сада: зайцы, мыши, птицы, бабочки, жуки и тля. Время спелости и сбор плодов. Упаковка, отправка и сохранение плодов.

Практические занятия

Приготовление гряд. Посев яблонь, груш, слив, абрикос. Стратификация семян. Пикировка травянистых сеянцев. Приемы посадки однолетних саженцев под сажальный кол. Выкопка и прикопка их. Посадка живой изгороди. Прививка черенковая. Предварительные упражнения в снятии щитка спящим глазком. Примерная подрезка на пенек, удаление пенька, подрезка на крону. Размножение отводками, отпрысками и черенками. Выкопка плодовых деревьев. Выкопка ям. Посадка плодовых деревьев. Установка кольев. Приготовление лунок и прикрытие их навозом. Защита штамбов от зайцев. Приготовление садовой замазки. Упаковка плодовых деревьев. Приготовление табачного отвара и опрыскивание железным купоросом плодовых деревьев против хлороза. Приготовление Бордосской жидкости и опрыскивание ею плодовых деревьев. Приготовление парижской зелени и поливка плодовых деревьев раствором железного купороса от хлороза. Приготовление керосиновой эмульсии. Приготовление карболовой эмульсии. Примерное окутывание плодовых деревьев марлей. Окулировка спящим глазком. Подрезка плодовых деревьев.

II. По огородничеству

Выбор места для огорода. Ограда. Выбор почвы. Удобрение и обработка почвы. Защита огорода. Выбор места для парников. Защита парников. Навоз и его заготовка. Устройство парников. Приведение навоза в брожение. Приготовление земли. Набивка парников навозом и землей. Посев в парниках. Посев на грядке. Культура картофеля. Культура в открытом грунте капусты. Брюква, репа, редька, редис, морковь, петрушка. Культура огурцов, баклажан, спаржи, сельдерея, лука-паррея, артишоков, лука, дынь, арбузов, тыквы, помидор и перца.

Практические занятия

Очистка парников от навоза и набивка навозом. Приготовление компоста. Посев фасоли, тыквы, огурцов, петрушки, шпината, салата и укропа. Посадка рассады капусты, сельдерея, перца, лука-паррея и помидоров.

III. По пчеловодству

Понятие о пчеле. Строение тела пчелы. Породы пчел и их различие. Состав пчелиной семьи. Матка. Пчела-работница. Трутень. Их различие по наружному виду и роли в семье. Обращение с пчелами. Жилище пчел. Ульи разборные и неразборные. Свойства хорошего улья. Ульи: Дадана, Аббота, Лайянса, Левицкого, Рута, Русского общества пчеловодства и др., их различие. Пчеловодные принадлежности и их употребление. Выбор места для пасеки, Устройство ее. Главнейшие весенние работы на пасеке. Роение естественное и искусственное. Отбор меда. Приготовление пчел к зимовке. Омшанник и яма для зимовки пчел. Болезни и враги пчел. Лечение и помощь в защите от врагов. Главнейшие медоносные растения.

Практические занятия

Знакомство с пчелиной семьей и ее работой на пасеке путем осмотра ульев. Производство искусственного роения и собирание естественных роев. Употребление приборов, применяемых при уходе за пчелами. Упражнения в исполнении различных работ по уходу за пчелами: чистка ульев, уничтожение трутней, маточников и проч. Приготовление искусственной вошины и прикрепление ее к рамкам. Ознакомление с различными системами ульев. Отбор меда на центробежке.

IV. По шелководству

Положение тутового шелкопряда в животном царстве. Личинка тутового шелкопряда и ее значение в шелководстве. Различные отделы тела шелкопряда: голова, грудь, брюшко, части рта, грудные и брюшные ножки, дыхальца, накожный покров и окраска червей. Внутренние органы червя (пищеварительный мешок, кровеносная система, шелкоотделительные железы, нервная система и органы дыхания) и их отправления. Превращения тутового шелкопряда: выход червя из яйца (вылупление), возрасты и сны личинки, линька ее, зрелость червей, завивка кокона, стадия куколки, жизнь в коконе и стадия взрослого насекомого. Выкормка червей: оживление греней, кормление червей и уход за ними во время выкормки (условия дачи корма и качества его, чистота кормления, смена подстилки, отсталые и больные черви и обращение с ними). Болезни тутового шелкопряда (пембрина, флатчидетца, мускардина и желтуха) и меры борьбы с ними. Целлюлярная гrena и ее получение. Качество коконов и уход за ними: съмка с коконов, замачивание, сортировка, сушка. Доходность шелководства. Изготовление коллекций по шелководству.

V. По с-х метеорологии

Занятия по сельскохозяйственной метеорологии состояли в ознакомлении с оборудованием с-х метеорологических станций, в производстве наблюдений и обработке их, а также в выяснении значения метеорологических явлений для сельского хозяина.

VI. По молочному хозяйству

Молоко. Состав молока. Вода, жир (в каком виде находится жир в молоке), казеин (творожина), альбумин, молочный сахар, зола. Молозиво. Строение вымени, альвиолы. Образование молока. Теория фильтрации и теория распада клеток. Удойный период и удоимость. Определение удоия, удоиная ведомость, годовой удои. Молочность. Влияние возраста, кормления, числа доений, болезни и др. факторов на молочность. Влияние на качество и состав молока корма и водопоя. Действие на молоко микробов. Пороки молока. Важность соблюдения чистоты. Молочная посуда. Процеживание. Хранение молока. Охлаждение и его значение. Холодильники. Пастеризация и стерилизация молока. Исследование молока: определение удельного веса, количества сливок, жира и сухих веществ. Распознавание фальсификации молока. Переработка молока. Отделение сливок

отстаиванием и сепарированием. Способы отстоя. Сепараторы, устройство, работа и уход. Преимущество сепарирования. Системы сепараторов. Сбивание масла. Устройство маслобоек, материал. Подготовка маслобойки, степень наполнения, температура сливок, скорость вращения ручки. Продолжительность сбивания, конец сбивания. Обработка масла. Отделение пахтанья, промывка, посолка, формовка и упаковка. Выход масла и его состав. Приготовление масла сладко-сливочного, соленого, парижского, голштинского, топленого. Приготовление простокваши, сметаны и творога.

Практические занятия

Исследование молока: определение удельного веса, определение количества сливок кремометром Шевалье, определение количества жира по д-ру Герберу, определение снятого молока с примесью крах. мала и др. Разборка и сборка сепаратора (разных систем), работа сепаратором. Сбивание масла сладко-сливочного и парижского. Осмотр скотного двора и стада школы.

VII. По полеводству

Осмотр полевого хозяйства школы и ознакомление с орудиями и машинами школы. Значение машин, их применение. Условия полевого хозяйства в России. Обработка почв, способствующая накоплению влаги.

Додаток А.13

Перелік виробів, які виготовляли на курсах ручної праці

Список изделий из дерева

(из программы курсов ручного труда, которые проходили в 1912 г. при Одесском городском 6-ти классном училище)

1. Грабельный зубец.	21. Спица для колеса.
2. Игла для сетей.	22. Грабли.
3. Ручка для молотка.	23. Лопатка для хлеба.
4. Лопатка.	24. Этажерка.
5. Угольник (полка).	25. Ящик для ножей.
6. Рамка для улья.	26. Салотовка (пестик).
7. Скалка.	27. Качалка (валек).
8. Черпак или совок.	28. Макогон.
9. Кружок для маслобойки с ручкой.	29. Вешалка (пьяльцы).
10. Доска для полки.	30. Ручка токарная.
11. Мутовка.	31. Рубель (доска для стирки).
12. Маховая сажень.	32. Киянка столярная.
13. Терка для штукатуров.	33. Ярунок или угольник.
14. Ящик на гвоздях.	34. Колодка для рубанка.
15. Скамеечка под ноги.	35. Табуретка.
16. Станок для пилы.	36. Рама для окна.
17. Топорище.	37. Кухонный стол со шкафчиком.
18. Форма для кирпичей.	38. Улей или точило.
19. Сокол.	39. Шкатулка полированная.
20. Стусло (донце).	40. Шкатулка фанированная или шкафчик.

Список изделий из металла
(из программы курсов ручного труда, которые проходили в 1912 г.
при Одесском городском 6-ти классном училище)

I. Работа с проволокой.

1. Крючек или костыль.
2. Шило.
3. Чеканка.
4. Отвертка.

II. Работа с жстью.

5. Коробка с крышкой.
6. Кружка.
7. Баклага (воронка).
8. Лопатка для мусора.
9. Ведерко.

III. Слесарные работы.

10. Пара петель (простых).
11. Кочерга, щипцы и лопатка.
12. Вешалка.
13. Плашки.
14. Пара петель.
15. Трубка для самовара.

16. Подставка для утюга.

17. Таганок.
18. Садовая лопатка.
19. Закладка для двери.
20. Пара кронштейнов.

IV. Кузнечные работы.

21. Бородок, осадка, головочник.
22. Зубило, кернер и сверло.
23. Струбцинка.
24. Паяльник.
25. Отвертка.
26. Угольник.
27. Циркуль.
28. Кронциркуль.

V. Токарные работы.

29. Печатка.
30. Подсвечник.

Джерело: [348, арк. 41-48].

Додаток А.14

**Інформація про професійні навчальні заклади Херсонської губернії,
в яких навчалися дівчата (на 1.01.1910 р.)**

Повіт	Назва навчального закладу	Термін навчання	Які майстерні створено при закладі	Кількість учениць у 1910 р.	Витрати на утримання навчального закладу в 1910 р. (крб.)
1	2	3	4	5	6
<u>Сільські заклади</u>					
Олександрійський	-	-	-	-	-
Єлисаветградський	Братська земська ткацька майстерня	2	Ткацька	12	535
	Компаніївська навчально-ткацька майстерня	3	Ткацька	23	400
	Тишковська навчально-ткацька майстерня	2	Ткацька	10	350

1	2	3	4	5	6
Ананьівський	Приватне комерційне училище (с. Голта)	7	-	25 (в училищі навчалося також 97 хлопців)	9000
Тираспольський	-	-	-	-	-
Одеський	-	-	-	-	-
Херсонський	Криворізьке комерційне училище т-ва "Просвещение"	10	-	59 (в училищі навчалося також 150 хлопців)	21803
	Ямчатська нижча сільськогосподарська школа	5	Столярна, слюсарна, ферма	37 (в школі навчалися також хлопці)	32798
	Ремісниче відділення при Архангельській народній школі	3	Столярно-токарна, ковальська	22 (у ремісничому відділенні навчалися також хлопці)	1900
Міські заклади					
м. Херсон	Приватне комерційне училище	8	-	10 (в училищі навчався також 141 хлопець)	14563
	Сільськогосподарські курси при 2-й жіночій гімназії	?	-	Немає відомостей	500
	Ремісниче відділення при єврейському жіночому училищі Малахової	3	Білошвейна, кравецька	340	5000
м. Ананьїв	Клас рукоділля при жіночому двохкласному приходському імені Вегржановського училищі	5	Крою та шиття, рукодільна	108	?
м. Єлисаветград	Комерційне училище т-ва розповсюдження комерційної освіти	8	-	101 (в училищі навчалося також 480 хлопців)	86881

Продовження додатка А.14

1	2	3	4	5	6
	Комерційне училище Бонч-Бруєвича	8	-	43 (в училищі навчалося також 275 хлопців)	35158
	Ремісниче відділення при жіночому єврейському училищі Гурфінкель	4	Дамсько- кравецька, білошвейна	51	2311
	Ремісниче відділення при міському п'ятикласному училищі	3	Слюсарно- механічна, меблево- столярна, рукодільна	36 (у ремісни- чому від- діленні навчалося також 62 хлопці)	2048
м. Одеса	Комерційне училище Гохмана	8	-	175	14845
	Торгівельна школа т- ва прикажчиків	4	-	43	5113
	Курси рахівництва Зейлінгера	1	-	5 (на курсах навчався також 31 хлопець)	1300
	Єврейське жіноче професійне училище Глозер	4	Крою та шиття, рукодільна	193	7817
	Єврейське жіноче професійне училище Гольдштейн і Шпілер	4	Крою та шиття, рукодільна	180	5539
	Жіноче професійне училище т-ва "Труд"	4	Білошвейна, кравецька	114	14057
	Недільна школа крою, шиття та витончених робіт	2-3	Крою та шиття, рукодільна	200	300
	Професійне відділення при громадському жіночому єврейському чотирьохкласному училищі	4	Кравецька, капелюшна	77 (у відділенні навчалося також 14 сторонніх осіб)	3200
	Клас рукоділля при 32-му народному училищі	4	Крою та шиття, рукодільна	50	1566
	Народний клас рукоділля для дівчат	4	Крою та шиття, рукодільна білошвейна	50	1570

1	2	3	4	5	6
	Міський клас рукоділья	3-4	Крою та шиття, рукодільна білошвейна	48	1740
	Міський клас рукоділья	3-4	Крою та шиття, рукодільна, білошвейна	44	1371
	Міський клас рукоділья	3	Крою та шиття, рукодільна	49	1520
	Міський клас рукоділья при початковому училищі № 9	3	Крою та шиття, рукодільна	42	1520
	Міський клас рукоділья при початковому училищі № 9	3-4	Крою та шиття, рукодільна, білошвейна	42	1630
	Міський клас рукоділья при початковому училищі № 9	3-4	Крою та шиття, рукодільна	27	1185
м. Миколаїв	Приватне комерційне училище	8	-	120 (в училищі навчалося також 12 хлопців)	8050
	Ремісниче відділення при школі т-ва допомоги дітям робітників, які терплять нужду	4	Столярна, рукодільна	70 (у відділенні навчалося також 60 хлопців)	1050
	Училище для доньок нижчих чинів Чорноморського флоту	8	-	162	8707
	Єврейське жіноче професійне училище Вуліх	6	Кравецька	200	5000

Джерело: [642, с. 73-76].

Додаток Б

Додаток Б.1

Учебні плани і програми по труду для єдиної трудової школи і пояснюючі записки до них (1919 р.)

План занять роботами по дереву в 1-ой ступени єдиної трудової школи

Прежняя общеобразовательная школа имела ряд серьезных недостатков. По отношению к методам сообщения знаний она страдала тем, что дети в ней были пассивны. На уроках дети, главным образом, слушали и запоминали, реже – видели и запоминали; и совсем редко – выводили знания из собственной активной работы.

Вместо старого, преимущественно слухового восприятия знаний, стал входить “наглядный” метод: иллюстрация теоретических предметов картинками, таблицами, моделями, предметами, фотографиями, даже кинематографом. Это – громадный шаг вперед, дававший большие результаты, но имевший и один, крайне важный, недостаток: все эти “иллюстрации” к курсу где-то, кем-то, на стороне приготавливались, приносились в класс учителем в готовом виде и здесь воспринимались детьми очень наглядно и понятно, но опять-таки пассивно, как и при слуховом методе.

Сами дети с изготовлением этих “пособий” дела не имели, поэтому знакомились с представленными ими предметами или явлениями не в жизненной, реальной обстановке, а в измененном их уже виде. Между тем, то, что человек творит сам, или в создании чего сам участвует, дает гораздо больше для его развития и запоминается гораздо лучше. Для школы нужна наглядность активная, творческая, а не созерцательная.

Как же провести это усвоение знаний из активных действий ребенка через весь школьный курс, через все предметы? Здесь, в единой трудовой школе, немыслим иной путь, кроме физических ручных работ. Рисование, лепка, работы из бумаги, глины, дерева и металла, работы в школьном саду и огороде и по хозяйству школы-коммуны – вот те трудовые процессы, которые нам нужны. Все эти виды широко понимаемого “ручного труда” не являются ни в каком случае отдельными школьными “предметами”, по старой терминологии. Они являются живой, неотъемлемой частью всего обучения, с самых первых шагов помогая детям образно воплощать все, о чем приходится им слышать. Личность ребенка не находится тогда в пассивном состоянии: наоборот, в школе создается живая, трудовая атмосфера.

Этот “ручной труд” детей объединяет собой все проходимые, теперь оторванные друг от друга, предметы. Он явится языком детей, выражающим вещественно их идеи и образы. Он будет иллюстрировать красками и лепкой сказки, создавать коллекции по естествоведению и воспроизводить жизнь растений и животных; даст в собственных руках ребенка воплощение геометрическим понятиям куба, конуса и прочих тел; заставит ребенка запомнить величину мер длины, когда собственными руками ребенок нанесет на собственноручно приготовленном “аршине” вершок, дюйм, сотку, сантиметр и пр.

Это – первая сторона роли ручных работ в единой трудовой школе. С другой стороны, при ручных работах у детей возникает целый ряд вопросов, связанных с тем, что они сами делают. Здесь учитель попутно, в непринужденной обстановке, в форме беседы может дать целую массу сведений, интересующих ребенка.

Пусть, например, ребенок распиливает брусок дерева на части, очищает его от коры, остругивает и т.д. Здесь – благодарная тема для беседы о дереве, о породах дерева и их свойствах, о трудности обработки разных пород, о применимости их для разных

изделий; о коре, о роли разных покровов дерева, о его питании, высыхании и пр. Материала – сколько угодно, и любящему делу учителю остается только умело пользоваться им, не “навязываясь” со своими объяснениями ребенку. Так, попутно, дети могут усвоить целую массу теоретических сведений и развить свой умственный кругозор.

Не менее важна и общественно-воспитательная роль ручных работ в единой трудовой школе. Возьмем, например, работы по дереву. Они вполне подходят для детей, прежде всего, в физическом отношении. Здесь весь трудовой процесс идет над легко обрабатываемым материалом, поэтому отвечает физическим силам детей. В то же время развивает их, так как требует свободных движений в здоровом, стоячем положении.

Удовлетворяя стремление ребенка к творческой деятельности, работа по дереву дает практически полезные и ощутимые результаты, если учащийся сам с начала до конца делает вполне законченную вещь. Видя и ощущая, что результат работы зависит от него самого, ребенок приучается к самостоятельности, настойчивости, выдержке в труде и внимательности. Цени свой труд, он привыкает ценить труд вообще, в частности физический. Приучаясь на такой работе к порядку, точности, чистоте и аккуратности, ребенок развивает свой глазомер, чувство форм и изящного, получая тем самым эстетическое развитие. Наконец, приобретая целый ряд общих ручных навыков, ребенок приучается к самостоятельности, умению применять их для всяких случаев жизни и начинает смотреть на себя, как на производительного члена общества.

Приготавливаясь к трудовой жизни в трудовой школе, ребенок должен приучаться к организованному коллективному труду. Интересы школы, ее нужды – воспринимаются и удовлетворяются детьми. Дети ухаживают за огородом, садом и домашними животными – и пользуются для общего питания полученными там продуктами. Они снабжают школу необходимыми простыми вещами домашнего обихода, делая их собственноручно. Они иллюстрируют учебные курсы своими работами. Конечно, не всякую работу бывает по силам выполнить одному, и здесь приходит на помощь или коллективная массовая работа, если дело большое и спешное, или же – разделение труда и обязанностей, для исполнения работы более сложной и ответственной. Из школы такой ребенок вынесет сознание пользы разделения обязанностей и необходимости коллективного труда в жизни.

С работами из дерева дети знакомятся с первого же года. Они присматриваются к работе своих старших товарищей. Первые работы не могут носить систематического характера. Они являются результатом прогулок, экскурсий, иллюстрациями виденного и слышанного. Младшие дети вырезают ножом или выпиливают лобзиком из тонких дощечек, фигуры животных, кукол, людей, мебель и пр., чтобы потом раскрасить и украсить их. Из ровных круглых брусочков (бревен в миниатюре), планочек (миниатюрные доски), жердочек, соломы, глины, жести и пр. дети строят модели всего виденного или окружающего их. Сарай, дом, школа, мельница, церковь, фабрика, вокзал, все в миниатюре, – вот первые работы детей по дереву. Нож, молоток и гвозди – вот их первые инструменты. Все эти работы из дерева соединяются с лепкой, применением жести, соломы, глины и других материалов.

Учить же работам на верстаке следует не раньше 11 лет. Тогда только у ребенка развивается достаточно сил и в руке и во всем теле, чтобы уметь крепко держать столярный инструмент и пользоваться им. Таким образом, для первой ступени трудовой школы остается возраст 11-12 лет включительно, т.е. два года, на какой срок и рассчитан примерный перечень предлагаемых работ.

Общеобразовательное и воспитательное значение ручных работ должно быть выдвинуто на первый план для детей так называемого второго детства, то есть от 7 до 14 лет, когда интересы ребенка устремляются, главным образом, во внешний мир. Начиная же со времени половой зрелости, дети возвращаются к самим себе, углубляясь в себя. С этого времени обычно выясняются идеальные стремления, ясно выражается склонность у одних – к чисто умственным занятиям, у других – наоборот, главным образом, к дальнейшему развитию в области профессионально-технических знаний.

На этом основании ручной труд для детей должен носить двойной характер: для возраста до 14 лет – ручные работы общеобразовательного характера; для старшего возраста – более специального вида: или изготовление наглядных пособий для иллюстрации и углубления занятий по естествознанию, математике и пр., или, кроме того, чисто ремесленная специализация для лиц, проявивших особую склонность к ручному труду.

Соответственно двум указанным периодам развития детей, единая трудовая школа делится на две ступени: первая от 7 до 12 лет включительно, вторая от 13 до 16 лет включительно. Помещаемая здесь программа работ по дереву имеет в виду старших детей первой ступени, т.е. до тринадцатилетнего возраста.

Работы по дереву ведутся как с мальчиками, так и с девочками, как доказывает богатый и успешный опыт финляндских, шведских и других западноевропейских школ. Работы тяжелого вида совершенно исключены из списка. Плотничьи работы предлагаются только для следующих лет, старше тринадцати.

Программа работ по дереву в 1-ой ступени единой трудовой школы

Приемы работы	Предметы
1	2
1. Поперечный распил круглых брусков на части. Очистка от коры, веток, сучьев с помощью ножа и пилы.	1. Обрезка сухих веток и пр. в школьном саду. Городки для игры.
2. Пиление (в верстаке) прямолинейное, по черте (широкой лучковой пилой) вдоль, поперек и наискось слоев дерева. Соединение дощечек на гвоздиках (шило, молоток). Вытаскивание гвоздей (клещи).	2. Решетка-подставка под горячее. Подставка-решетка для вытирания ног. Скамеечка под ноги (все из пиленых планочек). Ящичек для коллекции минералов. Ящик для семян.
3. Резание ножом продольное, наклонное и поперечное (относительно слоев дерева). Проверка граней под линейку и под угольник (столярный). Вырезание квадратной призмы и превращение ее в восьмигранную и цилиндр. Заострение и обделка концов в форме пирамиды, конуса, шарового сегмента. Обделка кромок под угольник, прикругление с ребрами и без них. Отделка поверхности напильником, чистка циклей и шкуркой. Протирание тонкими стружками. Приемы лакирования.	3. Кольшечек для растений. Ручка для пера или карандаша. Нож для разрезания бумаги. Решетка к цветку. Ручка для кисти.
4. Работы из готовых (чищенных) дощечек: пиление и строгание (ножовкой, рубанками), сверление дырочек (дрелью), выпилка криволинейных контуров (лобзиком), отделка их (напильником) и чистка (шкуркой).	4. Ярлычок для ключей или для растений. Линейка. Волчок. Треугольник. Мотушка для шнурков и ниток. Палитра. Рамочка.
5. Обстругивание брусков (шерхебелем и рубанком) в верстаке. Разметка рейсмусом. Соединение на винтах (употребление коловорота, зенковки, отвертки). Выстругивание (шлифтиком) формы с круглым и овальным сечением и на конус. Чистка циклей. Снятие фасок.	5. Рукоятка для молотка. Квадратная линейка. Классная указка. Скамеечка под цветы. Палка гимнастическая. Рейка землемерная. Коромысло для модели весов. Пюпитр для чтения.

1	2
6. Строганье досок. Проверка плоскости под линейку (простую и параллельную). Строгание по торцу в верстаке. Сверление отверстий центрами и перками. Сострагивание фасок.	6. Вешалка с металлическими (готовыми) крючками. Переплетная доска. Кухонная доска. Доска под хлеб. Классная линейка. Классный треугольник. Упаковочный ящик. Штатив-подставка для пробирок. Шкала для термометра.
7. Криволинейное пиление (выкружной пилой и лобзиком) и строгание (скобелем и американским стругом и шлифтиком-горбачем).	7. Вешалка для платья. Транспортёр классный. Блоки. Лопатка для теста. Лапта для игры в мяч. Топорище.
8. Выстрагивание тонких дощечек. Нанесение рисунков раствором марганцовокислого калия и выжиганием (выжигательный аппарат).	8. Чертежные треугольники. Рейсшина. Рамочка.
9. Долбежные и ложкарные приемы (полукруглая стамеска, ложечный нож, цикля). Простейшая мозаика.	9. Солонка. Лодочка для карандашей. Ложка. Совок. Лодочка с проклейками.
10. Приемы резьбы. Чеканка грунта, надколы, гравировка, плоская и геометрическая резьба.	10. Вешалка для ключей. Резная рамочка. Доска под чернильницу. Пресс-бювар.
11. Соединение бруска и доски в шип. Шип круглый и квадратный. Вгонка клина.	11. Грабли. Штативы для лабораторий. Скамейка на сквозных ножках.
12. Тавровое соединение досок. Наград односторонний и двойной (наградная ножовка, грундгобель).	12. Полочка на кронштейнах.
13. Рамочное соединение брусков: сквозное (долото) и на ус (стусло).	13. Наугольник. Малка. Циркуль классный. Багетная рама.
14. Соединение досок на ящичных шипах сквозных (ножовка, малка, стамеска). Врезка петель, замочка.	14. Шкатулка. Полочка для лампы. Ящик для гвоздей. Ящик для ножей и вилок.
15. Крестовидное соединение брусков в накладку (в пол дерева).	15. Крест под елку. Подставка под кадку. Козлы к верстаку. Рамка для картины.
16. Соединение (сплачивание) досок в ширину и в толщину. Фуговка. Соединение кромками: 1) на внутренних шпильках и 2) на клею. Фанеровка. Полирование.	16. Квадратный фут. Чертежная доска. Крышка для кадушки. Шахматная доска (фанерованная). Фанерованная шкатулка.
17. Ящичное соединение на шипах в потайку, в полупотемок, на косых.	17. Ларец. Ящик с наклонными стенками.
18. Токарные приемы: точение между центрами (полукруглая и косая стамески).	18. Цилиндр. Качалка для белья и теста. Пестик. Вешалка с полками. Киянка.
19. Точение в патроне (крючок, проходники, скребки).	19. Конус. Ручки для напильника и стамески, грибок. Ручка пресс-бювар. Солонка.
20. Точение в планшайбе.	20. Подставка для часов. Подставка под чернильницу. Тарелка.

Объяснительная записка

для преподавателей к плану и программе ручных работ по дереву

в 1-ой ступени единой трудовой школы

Ручной труд – не ремесло!

Во избежание всяких недоразумений и неправильных взглядов на ручной труд в единой трудовой школе, как со стороны самого учителя, так и со стороны детей и их родителей, надо сразу заявить, что ручной труд в школе – не ремесло. И вот почему.

Общая школа не может готовить специалистов ремесленников, в совершенстве изучивших свое узкое, определенное дело. Она дает только азбуку технической грамотности, сообщая общие ручные навыки по нескольким видам ручного труда, ценным не с промышленной, а с педагогической точки зрения.

Мастерами, в совершенстве знающими свое дело, являются лица, обычно прошедшие выучку в мастерской ремесленника, в качестве так называемых “ремесленного ученика” и “подмастерья”. Они затратили массу времени, по несколько тысяч часов, на свое узкое ремесло и поэтому могли отлично овладеть орудиями и способами производства. Даже лица, окончившие ремесленные училища, не могут с ними конкурировать в этом отношении, так как часть времени они отдали изучению теоретических предметов. Тем более это относится к лицам, прошедшим общую школу.

Педагогика не допускает разделения труда, чтобы учащийся делал массу одинаковых вещей, частей или операций и изоощрялся на них; в промышленном же смысле – разделение труда есть основа успешности, быстроты и дешевизны работы.

Экономически дети в школе работают невыгодно, так как все время учатся на работе, которая идет медленно. Поэтому стоимость изделия не может конкурировать со стоимостью фабричной вещи.

В школе целью трудового процесса ставится не готовая вещь, как в промышленности, а научение при изготовлению этой вещи, которое развивает способности ученика и характер, преследуя только общеобразовательные и воспитательные цели.

Изделия учащихся

Изделия детей должны находить практическое применение дома или в обстановке трудовой школы-коммуны. Они должны быть полной собственностью их творцов. Не должна иметь места продажа работ детей в пользу школы, для содержания мастерских и т.д. О невыгодности такой продажи выше уже указывалось. Единственно возможный случай продажи, если сами дети пожертвуют свои работы на какую-нибудь благотворительную цель. Но и здесь надо осмотрительно выбирать эту цель и ни в каком случае не оказывать давления на свободную волю детей.

Изделия ни в каком случае не должны быть предметами роскоши. Украшение их резьбой, выжиганием и прочим допускаются, как удовлетворяющие эстетическим наклонностям детей, но вовсе не обязательны. Лучшая красота работ – целесообразность, точность в размерах и аккуратность. Внешнее закрашивание – полировкой, лакировкой и прочим – вещи, сделанной вообще небрежно и неправильно, не должно допускаться.

Способ работ

При работе следует приучать детей к экономии материала. Из инструментов, не употребительных в столярном деле, нож должен занимать первое место, как везде и всегда имеющееся под руками у человека орудие. В целях наглядности работа в школе должна

вестись по моделям, а не по технически условным чертежам. Употребление стенных таблиц, с указанием последовательных приемов обработки материала для получения данной вещи, вроде атласа К. Цируля и П. Касаткина, вполне рекомендуется. Надо избегать исполнения учеником ряда однообразных работ, чтобы не отбить у него интереса и любви к работе.

Обучение должно вестись только в мастерских, а не в классе. Притом с каждым учеником отдельно, а не со всеми вместе, “по команде”. Учитель должен только корректировать неправильные приемы работы детей, объясняя преимущество и большую практическую ценность правильных. Но ни в каком случае он не должен делать хотя бы части работы за ученика, что вызывает у последнего сначала нетерпение, затем досаду и, наконец, недоверие к собственным силам.

Вещи, сложные по исполнению и громоздкие по величине, не должны быть предметом работ детей. Каждая вещь должна соответствовать степени умения ребенка, его силам и количеству имеющегося времени. Бросание же вещей незаконченными решительно непедагогично.

Из предлагаемых к исполнению в списке работ, на которых применяют те или иные написанные слева приемы, ученик выбирает любую вещь. Список этот – вовсе не исчерпывающий. Нужды трудовой школы-коммуны сами заполняют его. Расположение работ и вещей, приведенное в списке, строго методическое, то есть с постепенным переходом от легкого к трудному, от известного к новому. Он представляет незначительные отклонения от проверенных педагогически и практически работ по дереву, принятых в Петроградском и Московском учительских институтах, школах г. Москвы и т.д.

Число часов работ и количество учащихся

Подряд следует работать по 2-3 часа. Большее число часов ведет детей к утомлению. При меньшем (1 час работы) на самую работу приходится незначительный процент времени, так как часть его тратится на доставание и прятанье инструментов, принесение и закрепление материала, уборку стружек и прочее.

Число учеников на 1 руководителя не должно превосходить 20 человек. При большем числе они разбиваются на несколько групп, работающих в разное время.

Список инструментов и принадлежностей, необходимых для работы

1. Верстак столярный	Около 500 р.	17. 3 центровых сверла по 5 р.	Около 15 р.
2. Пила лучковая, крупного зубка	Около 70 р.	18. Цикля	Около 5 р.
3. Пила лучковая мелкозубка	Около 70 р.	19. Угольник	Около 5 р.
4. Ножовка	Около 40 р.	20. Ресмус	Около 10 р.
5. Выкружная пила (швейцер)	Около 30 р.	21. Отвертка	Около 5 р.
6. Молоток	Около 25 р.	22. Клещи	Около 25 р.
7. Шерхебель	Около 50 р.	23. Циркуль	Около 50 р.
8. Рубанок одинарный	Около 50 р.	24. Складной аршин	Около 5 р.
9. Рубанок двойной	Около 75 р.	25. Напильник драчевый	Около 15 р.
10. Фуганок	Около 150 р.	26. Напильник шлифный	Около 15 р.
11. Зендубель	Около 30 р.	27. Точило	Около 100 р.
12. Цикубель	Около 50 р.	28. Брусок	Около 25 р.
13. 3 долота по 10 р.	Около 30 р.		

14. 3 стамески   Около 30 р.
по 10 р.
15. Резчиковое долото   Около 10 р.   ИТОГО 1460 рублей
(полукруглая
стамеска)
16. 2 перовых   Около 6 р.
сверла по 3 р.

Всего на приблизительную сумму 1500 рублей.

В списке помещены необходимые вещи. При покупке только железок для рубанков и пр. и собственном изготовлении деревянных частей цены, конечно, ниже. Цены взяты существующие в данное время (15 июля 1919 года) в г.Киеве. Здесь приведен набор для одного человека. Для группы в 10-20 душ соответственно должно быть увеличено число, главным образом, верстаков, всех видов рубанков, долот, стамесок, угольников, рейсмусов, молотков, аршинов и несколько больше остальных вещей (кроме точила).

Список (минимум) №1 инструментов для работы по дереву

№№	Название инструментов	Количество		
		на 5 человек	на 10 человек	на 15 человек
1	2	3	4	5
1.	Верстаков березовых или дубовых с парюю гребен каждый от 2 до 2,5 арш. длиною	5	10	15
2.	Пил лучк. широк. с крупн. зуб.	1	2	3
3.	Пил лучк. широк. с мелк. зуб.	1	2	3
4.	Пил лучк. поворотн. со средн. зуб.	1	2	3
5.	Ножовок с обухом	1	2	3
6.	Лобзиков буковых	1	2	3
7.	Фуганков буков. с двойным желез.	5	10	15
8.	Рубанков с двойн.желез., шлифтиков	3	5	8
9.	Рубанков с ордин.желез.	5	10	15
10.	Шершебелей	3	5	8
11.	Цангобель	1	1	1
12.	Клеци в 7''	1	1	1
13.	Плоскогубцы в 5''	1	1	1
14.	Шил	1	2	3
15.	Молотков стальных с ручками	2	3	4
16.	Клинок из карельской березы	3	5	8
17.	Струбцинок	4	6	8
18.	Циклей	1	2	3
19.	Отверток	1	2	3
20.	Циркулей с дугой	2	3	3
21.	Наугольников металлических	2	3	5
22.	Наугольников деревянных	3	7	10
23.	Малка	1	1	1
24.	Ярунок	1	1	1
25.	Рейсмусов обыкновенных	5	10	15
26.	Рейсмусов шипов.	1	1	2
27.	Линеек проверочных	1	2	3
28.	Ножей шведских	5	10	15
29.	Стругов ручн. американских	1	2	2

1	2	3	4	5
30.	Ножей ложечных	1	2	2
31.	Скобелей	1	1	1
32.	Набор стамесок плоских	6	8	12
33.	Набор стамесок полукруглых	3	6	8
34.	Набор стамесок резных	4	8	15
35.	Напилков полукруглых драч. в 9"	1	2	3
36.	Напилков полукруглых шлифн. в 9"	1	1	2
37.	Напилков плоских драч. в 9"	1	1	2
38.	Напилков плоских шлифных в 9"	1	2	3
39.	Напилков трехгран. шлифных в 5"	1	2	3
40.	Коловоротов с патронами	1	1	2
41.	Набор перок разных	6	10	14
42.	Складной аршин в 3 делен.	3	5	8
43.	Оселок аспидный	1	1	2
44.	Брусок американский	1	1	1
45.	Брусок наждачный круглый (мусат)	1	1	1
46.	Точило американское (ножи)	1	1	1
47.	Клеянка с кисточкой двойной	1	1	1
48.	Корчетка для чистки напилков	1	1	1
49.	Кузнечно-слесарные тиски	1	1	1
50.	Топор	1	1	2

Список №2. Дополнительные инструменты

№№	Название инструментов	Количество		
		на 5 человек	на 10 человек	на 15 человек
1.	Токарный станок металлический, с полным набором инструментов и приспособлений			
2.	Фуганчик металлический американский			
3.	Шлифтик			
4.	Калевки разные			
5.	Шлифтик горбач			
6.	Фальцгобел			
7.	Грундгобел			
8.	Шпундгобел			
9.	Долота столярные			
10.	Кронциркули			
11.	Круглогубцы			
12.	Винтильни с метчиками			
13.	Струбцинки металлические для склейки углов			
14.	Струсло			

План и программа работ по металлу для I и II ступеней единой трудовой школы

Я не буду останавливаться на степени важности ручного труда вообще, на необходимости нормального физического воспитания, – слишком ясна эта важность всякому, став излюбленной темой для многих ученых трудов людей, работающих в области воспитания ребенка, ясно сознавших всю пагубность исключительно умственного воспитания детей, когда в школе, главным образом, прививались привычки изнеженности, физической праздности, где, вместо того, чтобы готовить учеников к практической жизни и деятельности, их систематически отчуждали от реальных жизненных интересов, почему дети и выходили из школы не тружениками с более или менее практическими способностями, а в большинстве случаев белоручками. Нельзя чуждаться труда, но вместе с тем нельзя и увлекаться, чтобы не впасть в другую крайность и не создавать из ученика ремесленника. Надо дать общее трудовое воспитание, трудовую закваску, общие приемы труда, общие средства и знания труда. “Обучение всему, – как говорит Блонский, – через ручной труд – вот девиз трудовой школы”. Специалисты нужны там, где нужно дать технические навыки, основные же наши принципы – это сведение до минимума механической выучки, с первых шагов участие в восприятии впечатлений не только ушей, но глаз и рук, развитие наблюдательности, критическое отношение ко всему окружающему, самостоятельность творческих способностей. Ручной труд в трудовой школе не преследует цели приобретения детьми технических навыков, а это должен быть язык детей, при помощи которого они воплощают в зрительные образы свои отвлеченные мысли, представления и полученные знания. Но вместе с тем, работа над металлом требует и известных технических навыков и приемов, без которых ребенку трудно справиться с обрабатываемым предметом, – руководителю же нужно все время комбинировать новые приемы с уже пройденными, приходится иногда те же приемы преподносить в новой комбинации, то есть на другом изделии, чтобы сохранить интерес, хотя бы только видимой новизной, т. к. детей интересуют ручные занятия постольку, поскольку они являются для них творческой умственной работой и при повторности одних и тех же приемов, где работа творческая переходит в механическую, у детей, как бы инстинктивно, теряется к ней интерес.

Переходя к возрасту ребенка, с которого он может уже заняться работой по металлу, скажу, что в детском саду и в первые годы пребывания в школе I ступени, дети уже познакомились с некоторыми свойствами металла и его обработкой, пользуясь им для своих детских работ. Они делают игрушечные модели кукольной мебели, домашней обстановки, построек двора и пр., покрывая, например, крыши игрушечных домиков жестью, делая игрушечные орудия домашнего обихода и т.д.

Таким образом, для первой ступени можно предложить следующую программу:

1. Сгибание проволоки: тонкой (круглогубцы), толстой (обжимка, ручник).	1. Кольца для сеток, ручка для ведра, кольцо-обруч и разные модели, геометрические фигуры и т.д.
2. Вычерчивание и вырезывание листового металла: жель, олово, цинк (простые ножницы, фасонные ножницы, зубило).	2. Плоские игрушки, крыши для модели домика, ярлычки для растений.
3. Сгибание разрезанного листового металла (молоток, клещи, плоскогубцы).	3. Модели предметов домашнего обихода, посуда, мебель и пр., лопатки.
4. Пробивка металлических листов (пробойник, бородок, просечка).	4. Терка, игрушечные грабли и прочие предметы домашнего обихода.
5. Обработка и пайка цинка.	5. Ботанизирка.
6. Сгибание жести, пайка оловом.	6. Коробочки с крышкой, пенал.

Представленная выше программа не является систематическим курсом работ, а выполняется по мере надобности, когда ребенок хочет воплотить свои впечатления от экскурсий, прогулок и пр., когда для обучения других предметов возникает надобность в изготовлении того или иного пособия и т.д., почему в предлагаемой программе я и не указываю возраста.

Постоянная же работа над металлом и умение обращаться с инструментами требует уже значительных усилий ребенка и его физического развития, кроме того, систематические работы по металлу трудно организовать в классе – требуется уже устройство отдельной мастерской, вот почему наша комиссия и остановилась на той точке зрения, что систематические работы по металлу следует вести с детьми более старшего возраста, остановились на возрасте с 13 лет.

Таким образом, приводимая ниже программа главным образом рассчитана для детей школы II-й ступени. Параллельно с приводимыми, систематически расположенными в порядке трудности, способами обработки металла и знакомства с употреблением необходимых инструментов, мною рядом предлагаются и те изделия, на изготовлении которых могут применяться приводимые технические приемы и инструменты.

Список этот, конечно, не обязателен и далеко не исчерпывающий, а только примерный, и преподавателю и ученику дается полная свобода в выборе того или иного предмета, сообразуясь с желанием ученика или с хозяйственной надобностью школы или, наконец, с необходимостью изготовить то или иное пособие для изучения проходимых им других предметов: физики, химии и пр.

Примерная программа работ по металлу (возраст 13-16 лет включительно)

1. Рубка листового и полосового железа (ножницы, зубило, крейцмейсель); пробивание (бородок, пробойник); разметка (кернер); пиление (ножовка, напильник); сгибание и сверление (дрель).	1. Линейка, транспортир, угольники, лопатка (для углей, садовая) крышка с ручкой, задвижка для дверей.
2. Соединение на заклепках железных пластинок (обжимки, обтяжки).	2. Обручи (для игры, для демонстрации центробежной силы); подставки под утюг, кольца для штативов.
3. Нарезка винта и гайки (метчик, винтовальная доска).	3. Крючок для лампы, болт с гайкой, пресс для сушки растений, винтики для физических приборов.
4. Шарнирное соединение.	4. Складная подставка для кушаний, разные приборы по механике.
5. Соединение – фальц. Загибание в край проволоки (кобылка, деревянный молоток).	5. Самоварная труба, совок, жаровня, кружка и проч.
6. Выгибание листового железа, сверление, зеньковка, выпиливание круглого стержня, притасовка (сверло, раззеньковка, разные напильники).	6. Различные петли, затворы, щеколды, меры объема для жидких тел.
7. Ковка и оттягивание железа, а также знакомство с остальными приемами кузнечного ремесла: насадка, сварка и пр. (наковальня, кузнечное горно, ручные молота и кузнечный молоток, клещи разные).	7. Костыль, кочерга, ручка для дверей, щипцы.
8. Закаливание стального конца.	8. Керн, зубило.
9. Пайка медью (бура).	9. Кольцо, проволочные фигуры для рисования, геометрические фигуры.

10. Обработка и закалка стали.	10. Сверло, зубило и пр.
11. Вычисление объема. Развертывание поверхностей предметов. Пригонка частей (циркуль, метр, чертилка).	11. Кружка, воронка, баклага, ведро.
12. Лужение и паяние оловом (паяльник, третник, нашатырь, кислота).	12. Кастрюлька медная.
13. Обработка и шлифовка чугуна (напильники шлифные, драчевые, шлифер).	13. Утюг, пресс-папье.
14. Знакомство с устройством замков простых и с цугаликами путем исправления их, подбора ключей или припиловки болванки ключа.	14. Замки разных фасонов и систем.
15. Вытяжка и полировка меди (медницкий молоток, оправки, наждак).	15. Совок.
16. Токарно-давилные приемы (токарный станок, резцы, штампы: верхняки, матрицы).	16. Печатка, ручка для ножа, пепельница, масленка.

При каждой из работ у ученика возникает целый ряд вопросов: откуда получается такой материал, как он добывается, где и как обрабатывается, где применяется, для чего, почему выбирается для изделий тот или иной материал и целый ряд других вопросов пытливого ума ребенка из области внешнего мира и материальной культуры. И здесь преподаватель должен всецело идти навстречу ребенку, отвечая на все вопросы, рисунки картинку добывания сырых материалов, их обработки, картины рабочего труда в рудниках, копях, фабриках, заводах, знакомя его с гигиенической обстановкой рабочего труда в разных местах и в разных отраслях промышленности, указывая наилучшие и необходимые условия успешного и производительного труда. Все эти беседы лучше всего иллюстрируются систематическими и заранее придуманными, частыми экскурсиями на заводы, фабрики и пр., где ученик наглядным образом знакомится с реальной обстановкой труда и действительным производством.

Постоянно бывая на этих фабриках, заводах и пр., ребенок постепенно приучается смотреть на них, как на арену и место своей будущей деятельности, видя в них “свой” завод, фабрику и пр., чувствуя себя полноправным членом трудового общества, а не редким случайным гостем.

Работы по металлу дадут ребенку массу сведений по физике, механике: он познакомится с двигателями, со свойствами твердых тел, например, сопротивлением материала, твердостью, упругостью и пр.; познакомится с теплотой – теплопроводность, плавление и т.п.; научится определять удельный вес; познакомится с паровыми котлами, паровой машиной, с давлением пара и его свойствами; с электричеством. При работах в кузнице ему ясным станет накаливание, сварка, ковка. Здесь же он сможет познакомиться с железной рудой, рудными залежами, доменной печью, плавкой, методами обработки металла, да разве перечтешь все те запросы, которые можно связать с обработкой металла и которые гораздо легче запомнит ребенок в общей беседе с учителем, нежели зазубривая по книжке “от сих пор и до сих пор”.

Зарисовывая все виденное и слышанное, ребенок знакомится с черчением, с проекциями и вместе с тем получает сведения по геометрии и пр. Здесь же он знакомится с фабрично-заводской промышленностью, ее техническими и экономическими тенденциями; с рабочим, его бытом, условиями труда; промышленностью России, ее политическим строем в связи с политическим строем других стран; историческим ее образованием, международным ее отношением и пр. Вот в кратких чертах те основные принципы, которые должны быть положены в основу будущей трудовой школы и, в частности, при введении в школе ручного труда по обработке металла.

Приведенная программа является азбукой для знакомства с работами по металлу, поэтому все ученики должны их пройти. Мастерская должна быть в школе II ступени самостоятельной, и преподавание должно вестись лицом, вполне знающим эту работу, по крайней мере, на первых порах, пока все преподаватели не пройдут сами курса ручного труда. Предметами же изделий учащихся должны явиться, в первую очередь, пособия по физике, химии, естествоведению, математике и другим предметам учебного курса, а также, по возможности, предметы по хозяйственному самообслуживанию школы, вместе с тем твердо помня о том, что ребенка нельзя принуждать делать ту или иную вещь и тем самым связывать его волю. Приурочивать же такую мастерскую к одной какой-либо лаборатории, например, физики или химии, является совершенно нерациональным.

Во-первых, преподаватель физики, например, вовсе не обязан быть настолько знаком с обработкой металла, чтобы преподавать ее ученикам; во-вторых, и на II-й ступени школа является трудовой прежде всего, поэтому и здесь не должен прерываться начатый в I-й ступени трудовой процесс победы человека над материалами, в частности, над металлом, являющимся основой всей современной материальной культуры. Наоборот, он должен расширяться и за пределы школы путем ознакомления в частых экскурсиях с трудом взрослых на фабрике и пр., чтобы переход юноши из трудовой школы в трудовую жизнь проходил совершенно естественно и незаметно. Пристегивание мастерской к одной из лабораторий может только создать из нее ремесленную мастерскую, сузить задачи трудового воспитания ребенка вообще и может в корне убить идею введения ручного труда в школе.

Программа по рукоделию для 1-ой ступени трудовой школы 5 первых клас сов

Преподавание рукоделия следует с первого года обучения на первой ступени единой трудовой школы с детьми 7-8 лет.

Обучение начинать с подготовительных работ, которые являются как бы продолжением занятий в детских садах. Правильное преподавание рукоделия, целью которого с первого же дня преподавания должна быть творческая проникнутая мыслью деятельность, а техника лишь только средством, имеет большое воспитательное значение, так как побуждает ребенка к самостоятельному творчеству, развивает его фантазию и ловкость, приучает к терпению и аккуратности и развивает вкус, а самое главное, приучает его к труду.

Так как рукоделие не может быть применяемо на уроках других предметов, то для уроков рукоделия должны быть назначены отдельные часы, не менее двух в неделю.

Уроки рукоделия стоят в тесной связи с рисованием, вырезыванием, плетением и тканьем.

1. Рисование – поскольку оно способствует развитию вкуса.

2. Вырезывание – приучает к свободному оперированию ножницами и составлению выкройки (выкройка должна состояться из простейшего квадрата, для салфеточки и т.д.).

3. Плетение и тканье дают детям ясное представление о материале, с которым придется оперировать в дальнейшем.

Кроме того, рукоделие можно применять при изучении этнографии, например, изготовление национальных костюмов, костюмов различных эпох и т.д.

Пользуясь полученными учащимися знаниями по анатомии, можно остановиться на строении фигуры и на видах одежды с гигиенической точки зрения.

Необходимо ознакомление учащихся с производством льна, хлопка, шерсти и шелка, с изготовлением иголок, булавок, ножниц и других предметов, употребляемых при работах рукоделия.

Подготовительные по шитью работы

1. Знакомство с инструментами и пособиями, употребляемыми при работе: иголки, булавки, ножницы, наперсток, сантиметр, швейка (пособие – большая рамка с натянутой сеткой из тесьмы, большая игла).

I–й класс

Основные работы	Прием
1. Плетение из разноцветных полос	1. Свободное или полотняное переплетение ниток
2. Плетение из разноцветных полос	2. Составление рисунка
3. Рабочая корзина (лукошко)	3. Образование углов (работа дополнительная)
4. Передник для куклы	4. Выдергивание ниток и вплетение разноцветных полос
5. Салфеточка	5. Выдергивание ниток и вплетение цветных ниток (шов вперед иголку)
6. Сетка для мяча	6. Завязывание узлов
7. Кисточка	7. Подготовка к куклам
8. Кукла	8. Объект для шитья
9. Шнурок	9. Плетение в 2-3-4 нитки
10. Коврик на картоне	10. Тканье иглой
11. Сумочка для завтрака	11. Тканье иглой
12. Шляпа (работа дополнительная)	12. Составление выкройки для шитья
13. Туфли	13. Составление выкройки для шитья
14. Вышивка по бристолюскому картону	14. Подготовка к шитью
15. Накладное шитье	15. Создание рисунка, наклеивание и шитье

Изучение элементов шитья и соединение швов

После плетения и продергивания ниток переходим к первым элементам шитья, которые применяем в начале, как вышивание, в виде упражнения в различного рода стежках и швах на небольших предметах из круга интересов ребенка, которые могли бы изготавливаться детьми вполне самостоятельно.

Материалы: канва “конгресс”, “анды”, грубая парусина, цветные толстые нитки.

Примечание: несложные узоры могут быть составлены детьми, а также им предоставить подбор ниток. Прохождение программы на образцах-лоскутах не рекомендуется, а выполняется на небольших предметах.

Переходя к соединительным швам, нужно брать более тонкий материал, например, коленкор, миткаль, ситец и т.д.

Вначале следует изготовить мелкие предметы для кукол. Разнообразие предметов, материй и технических приемов поддерживает интерес, создавая большой простор для инициативы и вырабатывая смелость и уверенность при небольшой затрате материала.

Поэтому прежде чем перейти к большим предметам, детям лучше заняться выкраиванием и шитьем на кукол.

Из четырех главных актов: создания выкройки, кройки, сшивания и украшения, первое является самым важным, как основание шитья белья и платьев. Оно знакомит детей с формой и способами их нахождения и так как кукла представляет собой ребенка, одежда его должна соответствовать его возрасту, поэтому кукла является способом для изучения.

Все предметы, сшитые на куклу, должны быть моделированы и скроены самими детьми под наблюдением учительницы. Это будет постепенным переходом от вырезывания к кройке и, кроме того, даст ребенку возможность ознакомиться с основными началами при кройке соответственно главным частям тела: 1) туловище–лиф, 2) руки–рукав, 3) ноги–юбка–пantalоны, 4) голова–чепчик.

Сначала делается как бы отпечаток форм тела, этот отпечаток переводится на бумагу и служит основой выкройки, с помощью которой можно создать и другие выкройки.

Такая система в дальнейшем облегчает прохождение курса кройки путем измерения фигуры сантиметром и составления чертежей.

Примечание: желательно иметь в школе одну классную куклу небольшого размера сантиметров 40-50, приспособленную в виде манекена, кроме того куклы могут быть изготовлены самими детьми под руководством учительницы.

2-й класс

Элементы шитья, соединительные швы и др.

Основные работы	Приемы
1. Книжка для иголок	1. Шов вперед иголку, шов за иголку, строчка, сшивание тетради
2. Подушка для булавок	2. Шов подрубочный прямой, подрубочный косой, фестончатый и петельный
3. Мяч	3. Петельный шов
4. Сумочка или кармашек	4. Французский шов, подрубка, стебельчатый шов, петля, пришивание пуговицы
5. Примитивная одежда на кукол	5. Входят все перечисленные швы
6. Подрубка полотенец и других предметов (пыльных тряпок) для обслуживания школы	6. Входят перечисленные швы

3-ий класс

Шитье и кройка на кукол или ребенка. Составление примитивных выкроек путем моделировки на кукле (принимая во внимание обязательность работы для девочек и мальчиков, изготавливаются предметы одежды для девочек и мальчиков)

Основные работы	Приемы
1. Мешок для работы	
2. Кройка на кукол: а) лифик прямой б) юбка в) рубашка с рукавами г) рубашка без рукавов д) лифик с проймами (нагрудник) е) кофточка с рукавами ж) видоизменения кофточки-платья з) pantalоны и) чепцы и шапочки	
3. Заплаты, простая штотка чулок, починка белья и платья	
4. Мягкие игрушки	
5. Вышивание крестом, как украшающий шов	

4–й класс

Кройка и шитье на себя. Снятие мерки и составление выкройки в натуральную величину. Ознакомление с машиной. Употребление манекена. Примерка.

Основные работы	Приемы
1. Сорочка	
2. Юбка	
3. Панталоны	
4. Блуза-косоворотка для мальчиков и девочек	
5. Шитье чулок, мягких туфель (комнатных и для гимнастики), перчаток	

Примечание: пункт 5 внесен в программу, принимая во внимание отсутствие означенных предметов на рынке и возможность изготовления их из остатков.

5–й класс

Кройка и шитье. Шитье на машине.

Основные работы	Приемы
1. Матроска	
2. Рабочий передник (по кофт. с карманами)	
3. Платье обыкновенное, простое и спортивное	
4. Шляпы простые: матросская, панама, скаут и др.	
5. Национальные костюмы и костюмы различных эпох в связи с изучением народностей и определением эпох.	

Примечание: порядок и последовательность могут быть изменены в зависимости от знаний учащихся, иногда от имеющейся необходимости, а также считаясь с материалом.

4. Программа работ иглой

1. Знакомство с инструментами и пособиями, употребляемыми к работе иглой: иголка, булавки, ножницы, наперсток, швейка и т.д.
2. Знакомство с материалом: нитки, переплетение долевых и поперечных ниток ткани (пособие: большая рамка с натянутой сеткой из тесьмы, большая игла и шнур для шитья).
3. Изучение стежков и швов обязательно в связи с вещью, а не отдельно на образцах. Шитье вещей: мешка для работы, для калош, карманов и т.под., подшивание полотенец и т.д.

А. Стежки:

- а) стежок вперед иголку;
- б) за иголку или втачку;
- в) строчка или машинный стежок;
- г) косой стежок или подрубочный;
- д) прямой стежок.

Б. Швы:

- а) французский или вывернутый;
- б) запошивка;
- в) подрубочный;
- г) шов через край.

Применение стежков и швов на вещах

1. Швейка (стежок вперед-иголку, вывернутый шов). Мешок сшивается вывернутым швом; первая часть вывернутого шва при соединении краев на правую сторону выполняется стежками вперед-иголку по выдернутой нитке или по загибу в зависимости от материала. Вторая часть при отгибании на левую сторону может быть выполнена стежками за-иголку или строчкой тоже по выдернутой нитке, если ребенок раньше владел уже иглой, или же выполняется стежками вперед-иголку. При соединении

краев кромки можно показать шов через край (прямой стежок). Подшивается мешок или подрубочным швом (косым стежком) или тесёмкой или стежком вперед-иголку в зависимости от умения учащихся.

Примечание 1. Полезно первые стежки выполнять цветными нитками, так как легче следить за их равномерностью.

Примечание 2. выполненные цветными нитками, они могут быть применены и как украшение на вещах, если дети выполняют ними нарисованные или какие-нибудь несложные фигуры, цветки, лодочки, домики и т.д. (хотя бы для того, чтобы отличать один мешок от другого).

2. Полотенца подшиваются подрубочным швом.

3. Наволочки. Первый раз машинным стежком, второй косым. Если трудно для детей, можно сшить вывернутым швом. Край запошить косым стежком или машинным. Пришить тесьму для завязок.

4. Зашивание прорех просто в платьях и т.д.

5. Прямая юбка и шаровары.

6. Лиф (полоса с пришитыми плечиками, на боках вытачки, застежка на пуговицы и выметанные петли).

7. Матроска.

8. Шитье верхней блузки, переделанной из косоворотки. Знакомство с чертежом. Выполнение швом французским, стежками втачку и запошивным.

Прежде чем вырезать ворот, ребенок промотывает ниткой по карандашу очертания ворота и чтобы не вытянуть при вырезании обметывает еще раз, отступая от карандаша. Ворот обшивается прямой полоской. Подшивка рукавов и подола косым стежком. Застежка кнопками или выметные петли и пуговицы.

9. Рабочий фартук с карманами. Того же типа, что и блузка. Застежка делается сзади на завязках или кнопках. Со складкой бантом спереди и несколькими складками на плечах.

10. Знакомство с украшающими стежками: елочка, узелки, веревочка, петельный и т.д.

11. Заплаты и простая штопка белья, чулок, платьев.

12. Шитье детского белья: рубашка, панталоны. Изучение петельного шва, мережки и т.д.

13. Шитье простых мягких шляп фасона “Панама”, “Гамлет” и т.д.

14. Основная юбка (юбка в складку). Муляж. Направление прямых ниток ткани. Навыки основные: прокладывание нити, перевод и т.д. Приучить отмечать среднюю линию. Вариации разных юбок; нижняя юбка. Навык выполнения швов.

15. Лиф для подростка. Муляж. Изучение линий: плеча, бока, вытачки (использовать несколько манекенов). Направление прямой, продольной и поперечной линии ткани. Прокладка ниток для середины и перевод ниток. Приучить отмечать среднюю линию.

16. Английская кофта. Наколка. Основные швы: плечо, бок, середина. Прибавляются линии проймы и ворота. Переметка на 3 фигуры. Стачивание. Складочки. Оборки. Вариации.

17. Мужская блузка.

18. Цельное платье.

19. Брюки.

20. Белье.

Примечание: порядок и последовательность вещей может быть изменена в зависимости от знаний учащихся, иногда при необходимости белье может выполняться до шитья лифа и т.д.

**Смета по рукоделию плетения, вязки, вышивки и швейного дела
I-й и II-й ступени на группу 20–25 человек**

Название предметов	Количество	
	нормальное	минимальное
1. Швейных машин	2	1
2. Чулочных вязальных машин	2	1
3. Ножниц портновских	5	3
4 Ножниц петельных	10	5
5. Сантиметров ленточных	4	2
6. Манекенов разных	4	2
7. Иголок	дюж. 10	5
8. Булавок	гросс. 10	5
9. Резцов для копирования выкроек	20	10
10. Утюгов	5	3
11. Утюжных досок	5	3
12. Подутюжников	5	3
13. Кружек для воды	5	3
14. Зеркало для примерки	2	1
15. Карандашей	дюж. 6	3
16. Резинок	20	10
17. Наперстков	20	15
18. Журналов для выбора фасонов	5	3
19. Щеток платяных	4	2
20. Крючков для плетения кружев	20	15
21. Спицы для вязки чулок	20	10
22. Дырочников деревянных	8	4
23. Прямоугольников деревянных	8	4
24. Линеек деревянных	8	4
25. Болвашок рукавных	4	2
26. Молотков маленьких	10	5
27. Кнопок для выкроек	короб. 2	1

Джерело: [736, арк. 21-33].

**Список предметов оборудования мастерских
по ведению трудовых процессов по изготовлению изделий
из тканей в единой трудовой школе I–ступени**

№№	Наименование предметов	Нормальн.	Минимал.
1.	Ножниц	16	8
2.	Карандашей	16	16
3.	Ножей перочинных	4	2
4.	Резинок	16	16
5.	Наперстков	16	16
6.	Иголок разных номеров	160	96
7.	Дырочников деревянных	8	4
8.	Сантиметров (лент)	8	4
9.	Крючки для вязания	24	16
10.	Прямоугольников деревянных	8	4
11.	Линеек липовых	8	4
12.	Утюжная доска	6	4
13.	Утюгов чугунных	1	1
14.	Подутюжников	4	2
15.	Кружек для воды	4	2
16.	Щеток платяных	2	1
17.	Резцов для копирования выкроек	2	1
18.	Швейных машин	2	–
19.	Шкаф для материалов и приклада	1	1
20.	Журналы фасонов для белья	1	1

Джерело: [651, арк. 154].

Список книг, необходимых школьному отделу Наркомпроса

1. Р.Леблан. Упражнения ручного труда во французских школах. – 100 экз.
2. Россолимо и Вережкина. Ручной труд. Наглядное пособие для преподавателей ручного труда. Неполные работы, в двух вып. – по 200 экз.
3. Соломина. За работу. Работы из папки и картона. – 200 экз.
4. Порецкий. Давайте работать. Картонажные и переплетные работы. – 200 экз.
5. Порецкий. Столярные работы и слесарные работы. – по 200 экз.
6. Короткова. Как плести из тесьмы, стружек, веревки и т.п. – 200 экз.
7. Марго Группе. Новое рукоделие. Книга для семьи и школы в двух вып. – по 200 экз.
8. Отто Соломон. Столярный труд. – 200 экз.

Джерело: [738].

Додаток Б.2

Список книг, які входили до робочої бібліотеки учня в 20-ті роки ХХ століття

1. Анурьев. Как делать простую мебель.
2. Анурьев. Как переплестать книги.
3. Анурьев. Слесарное дело.
4. Анурьев. Столяр-самоучка.
5. Анурьев. Плотничное дело.
6. Афанасьев. Активно-трудоу метод обучения.
7. Башкиров. Окраска кож.
8. Борис. Плетение рыболовных сетей.
9. Гранский. Деревенский сапожник.
10. Даниленко. Як людина навчилася друкувати книги.
11. Допп. Трудовые процессы в начальном образовании.
12. Краснопаров. Как прибыльно вести пчеловодство.
13. Петровский. Приготовление консервов.
14. Правдюк. Промисловість і торгівля.
15. Рождественський. Біління, офарблення та печатка на тканині.
16. Рождественський. Паперове виробництво.
17. Рождественський. Цукрове виробництво.
18. Рулнарв. Металургійна справа.
19. Рулнарв. Нафтове виробництво.
20. Рябий. Як садок доглядати, щоб користь від нього мати.
21. Соколов. Система трудової гимнастики.
22. Справочник по сільськогосподарському виробництву.
23. Справочник по індустриальному виробництву.
24. Справочник по комуністичному господарству.
25. Справочник по організації сільського господарства.
26. Чукмасов. Практическое руководство по мыловарению
27. Шумицька. Миловарня.

Джерела: [32, арк. 30, 35; 650, арк. 4-5].

Додаток Б.3

Фрагмент навчального плану Житомирських 3-х річних Українських педагогічних курсів імені Драгоманова (1923-1924 н. р.)

Навчальні предмети	Кількість тижневих годин у триместрі		
	1	2	3
<i>Підготовча група</i>			
Техніка ручної праці	2	2	2
<i>Перший курс, цикл педагогічний</i>			
Ручна праця	2	2	–
<i>Перший курс, цикл продукційний</i>			
Енциклопедія с/г продукції	3	2	–
<i>Другий курс, цикл педагогічний</i>			
Трудове виховання, його історія й форма організації	2	2	–
<i>Другий курс, цикл продукційний</i>			
Енциклопедія с/г продукції	2	2	–
<i>Третій курс, цикл педагогічний</i>			
Трудове виховання, його історія й форма організації	2	2	–
<i>Третій курс, цикл продукційний</i>			
<i>Розподіл клубної праці</i>			
Педагогічна ручна праця:			
а) обробка дерева	4 год. в тиждень		
б) картонажна й палітурна праця	2 год. в тиждень		

Джерело: [278, арк. 86-87].

Додаток Б.4

Кількість жіночих, чоловічих та мішаних шкіл в окремих регіонах України в 40-ві роки ХХ століття

Регіон	Звітний період	Число шкіл		
		Жіночих	Чоловічих	Мішаних
Ворошиловград	1943-1944	9	15	
Київ	1.01.1944	27	26	8
Дніпропетровська область	1944-1945	33	29	
Херсон	1944-1945	8	7	5
Камянець-Подільська область	1947-1948	5	5	
Київ	1947-1948	41	40	38
Кіровоград	1947-1948	10	7	9
Одеська область	1947-1948	26	26	33
Херсон	1947-1948	8	22	
Київ	1949-1950	41	39	50

Джерела: [39, арк. 156; 94, арк. 5; 148, арк. 16; 166, арк. 5; 169, арк. 4; 172, арк. 4; 266, арк. 20; 368, арк. 1; 526, арк. 10; 602, арк. 75].

Додаток Б.5

Відомості про вивчення рукоділля, педагогіки та стенографії в жіночих школах України (1947–1948 н.р.)

Відомості про вивчення рукоділля

Регіон України	Кількість шкіл, де виклада- ється рукоділля	В цих школах класів і учнів					
		VIII–IX класи		X класи		Разом	
		класів	учнів	класів	учнів	класів	учнів
Вінницька обл.	2	4	112	2	33	6	145
Ворошиловград-ська обл. (м.Ворошиловград)	12	?	?	?	?	?	?
Дніпропетровська обл.	17	28	791	3	62	31	853
Дрогобицька обл.	7	15	439	7	176	22	615
Житомирська обл.. (м. Житомир)	1	2	75	1	30	3	105
Ізмаїльська обл. (м.Ізмаїл)	1	3	65	1	22	4	87
Київська обл. (м.Київ)	2	6	186	3	92	9	278
Кіровоградська обл. (м.Кіровоград)	3	7	169	3	75	10	244
Львівська обл. (м.Львів)	5	15	429	7	194	22	623
Миколаївська обл. (м.Миколаїв)	3	10	215	3	75	13	290
Одеська обл. (м.Одеса)	3	11	141	3	65	14	206
Полтавська обл. (м.Полтава)	3	11	320	5	126	16	446
Ровенська обл. (м.Ровно)	2	6	167	2	55	8	222
Сталінська обл.	1	4	53	2	21	6	74
Сумська обл.	6	15	362	7	135	22	497
Харківська обл.(м. Харків)	12	37	1032	17	365	54	1397
Херсонська обл. (м.Херсон)	1	2	31	–	–	2	31
Чернігівська обл.	5	12	354	5	126	17	480
Разом	86	188+?	4941+?	71+?	1652+?	259+?	6593+?

Джерело: [45].

Відомості про вивчення педагогіки

Регіон України	Кількість шкіл, де викладається педагогіка	В цих школах класів і учнів					
		VIII–IX класи		X класи		Разом	
		класів	учнів	класів	учнів	класів	учнів
Дніпропетровська обл. (м.Дніпропетровськ)	2	–	–	3	77	3	77
Ізмаїльська обл.(м.Ізмаїл)	1	3	65	1	22	4	87
Київська обл.(м.Київ)	4	12	360	5	123	17	483
Львівська обл.(м.Львів)	3	11	329	5	129	16	458
Миколаївська обл. (м.Миколаїв)	1	5	122	1	21	6	143
Одеська обл.(м.Одеса)	2	8	205	2	42	10	247
Полтавська обл. (м.Полтава)	1	2	56	–	–	2	56
Харківська обл. (м.Харків)	1	2	34	1	11	3	45
Херсонська обл. (м.Херсон)	2	–	–	3	63	3	63
Разом	17	43	1171	21	488	64	1659

Джерело: [45].

Відомості про вивчення стенографії

Регіон України	Кількість шкіл, де викладається стенографія	В цих школах класів і учнів					
		VIII–IX класи		X класи		Разом	
		класів	учнів	класів	учнів	класів	учнів
Ворошиловградська обл. (м.Ворошиловград)	2	?	?	?	?	?	?
Дніпропетровська обл.	2	6	160	3	95	9	255
Київська обл.(м.Київ)	5	18	534	9	247	27	781
Львівська обл.(м.Львів)	3	10	310	6	159	16	469
Одеська обл.(м.Одеса)	3	15	399	5	131	20	530
Сталінська обл.	3	7	169	3	50	10	219
Харківська обл.(м.Харків)	3	7	215	2	53	9	268
Чернівецька обл.	3	10	237	4	103	14	340
Разом	24	73+?	2024 +?	32+?	838 +?	105+?	2862 +?

Джерело: [45].

Додаток Б.6

Мережа одинадцятих педагогічних класів при жіночих середніх школах у 1947-1948 навчальному році

Області	Затверджено постановою № 1383 від 2 серпня 1946 року		Фактично організовано в 1947-1948 навчальному році	
	класів	учнів	класів	учнів
Вінницька	1	25	1	25
Ворошиловградська	2	50	2	41
Дніпропетровська	2	50	2	54
Житомирська	1	25	–	–
Запорізька	2	50	2	35
м. Київ	3	75	5	127
Кіровоградська	1	25	1	29
Миколаївська	1	25	1	19
Львівська	1	25	1	27
Одеська	2	50	2	50
Полтавська	1	25	1	25
Сталінська	5	125	5	117
Харківська	2	50	2	58
Разом	24	600	25	637

Джерело: [91, арк. 2-3; 432].

Додаток Б.7

Кількість гуртків у школах окремих регіонів України в повоєнні роки 40-ві – в першій половині 50-х років ХХ століття

Навчальний рік	Регіон України	Загальна кількість гуртків	Кількість учнів, охоплених гуртковою роботою	Кількість	
				руководільних гуртків	учнів, охоплених ними
1	2	3	4	5	6
1945-1946	Житомирська область			43	965
	Запорізька область			23	318
	м. Полтава			8	312
1947-1948	Ворошиловградська область	3517	8284	181	3409
	Житомирська область			63	1266
	Запорізька область	3161	80849	103	1983
	Сталінська область	4136	118270	144	5530
	Львівська область	2980	69534		
	Тернопільська область	4753	102712		

Закінчення додатка Б.7

1	2	3	4	5	6
	Харківська область			177	3457
	м. Чернівці				242
1949-1950	Вінницька область	7184	174410	178	2588
	Ровенська область	4485	110248	276	4601
	Тернопільська область	4777	106824		
	Харківська область			94	1266
1950-1951	Дрогобицька область	4221	97637	197	3029
	Миколаївська область			68	1321
	Херсонська область			65	805
1951-1952	Кіровоградська область	5655	146383	98	3345
	Дрогобицька область	3113	80623	136	2227
1952-1953	Київська область	13347	558354	300	5250
	Дрогобицька область			121	2111
	Вінницька область	7768	234235	325	3879
1953-1954	Київська область	5904	149756	816	20050
	Львівська область	4889	100336		

Джерела: [144; 145; 150; 154; 159; 160; 162; 165; 167; 168; 170; 171; 175; 178; 180; 181; 183; 523-525; 527; 539; 544; 561; 653].

Додаток В

Додаток В.1

Профілі виробничого навчання шкіл Херсонської області

№ п/п	Профілі виробничого навчання	Кількість учнів	
		9 кл.	10 кл.
1	2	3	4
1.	Механізатори-плодоовочівники	691	409
2.	Трактористи	324	168
3.	Механізатори-виноградарі	347	244
4.	Механізатори-рільники	405	128
5.	Механізатори-тваринники	389	84
6.	Електрики с/г виробництва	135	44
7.	Механізатори с/г виробництва	312	40
8.	Слюсарі-ремонтники с/г машин	51	–
9.	Будівельники с/г виробництва	266	176
10.	Шофери	120	76
11.	Столяри	85	45
12.	Автослюсарі	52	8
13.	Рахівники	16	–
14.	Старші піонервожаті	64	–
15.	Вихователі дитячих садків	124	17
16.	Кравці	328	227
17.	Ткалі	111	56
18.	Прядильниці	84	33
19.	Електрики промислового виробництва	45	25
20.	Столяри-мебельники	22	13
21.	Продавці промтоварів	52	8
22.	Слюсарі-складальники	30	36
23.	Слюсарі-ремонтники контрольно-вимірних приладів	43	16
24.	Слюсарі-ремонтники промислового устаткування	103	43
25.	Крутильниці	–	13
26.	Слюсарі-електромонтажники	49	19
27.	Слюсарі-судноскладальники	30	–
28.	Слюсарі-суднобудівники	–	12
29.	Телеграфісти	15	17
30.	Свердлильники	–	12
31.	Шліфувальники	7	17
32.	Муляри-опоряджувальники	45	26
33.	Електрообмотники	84	10
34.	Контролери текстильної продукції	11	–
35.	Креслярі	26	22
36.	Робітники консервного виробництва	–	21
37.	Токарі	247	192
38.	Фрезерувальники	15	20
39.	Слюсарі-інструментальники	18	6
40.	Строгальники	4	–

Закінчення додатка В.1

1	2	3	4
41.	Комбайнери	43	41
42.	Лаборанти молочної промисловості	–	20
43.	Друкарі	-	7
44.	Машиніст картоноробної машини	–	31
		Разом:	4783 2382

Джерело: [642].

Додаток В.2

База для виробничого навчання дівчат за профілем „швачка”
(Херсонська область)

Назва школи	Базове підприємство	Кількість учнів	
		9 кл.	10 кл.
1	2	3	4
СШ №14, м. Херсон	Фабрика “Більшовичка”	26	14
СШ №19, м. Херсон	Шкільна майстерня	21	–
СШ №34, м. Херсон	Шкільна майстерня	–	17
СШ №1, м. Н. Каховка	Майстерні міськпромкомбіната	12	–
СШ №2 м. Н. Каховка	Шкільна майстерня	15	–
СШ №3, м. Н. Каховка	Шкільна майстерня	3	9
СШ-інтернат №1, м. Н. Каховка	Електромашзавод	14	–
Львівська СШ-інтернат Бериславського району	На базі шкільного господарства	16	–
Білозерська СШ	Майстерні райпромкомбінату	17	12
Станіславська СШ Білозерського району	Майстерні школи	15	13
Великолепетиська СШ	Шкільна майстерня	–	19
Великоолександрівська СШ №1	Майстерні промкомбінату	–	11
Великоолександрівська СШ №2	Майстерні промкомбінату	–	8
Верхньорогачицька СШ №2	Шкільна майстерня	12	–
Ушкальська СШ Верхньорогачицького району	Шкільна майстерня	14	–
Високопільська СШ	Шкільна майстерня	–	26
Архангельська СШ Високопільського району (швей-закрійники)	Райпромкомбінат	–	10
Генічеська СШ №1	Цехи побутового комбінату	22	12
Фрунзенська СШ Генічеського району	Шкільна майстерня	13	–
Горностаївська СШ	Майстерні райпромкомбінату	–	6
Каїрська СШ Горностаївського району	Шкільна майстерня	13	6
Каховська СШ ім. Островського	Побутовий комбінат “Прогрес”	33	14
Каховська СШ ім. Орджонікідзе	Шкільна майстерня	–	23
Каховська СШ №5	Шкільна майстерня	22	6

Закінчення додатка В.2

1	2	3	4
Нововоронцовська СШ	Майстерня промкомбінату	14	6
Осокорівська СШ Нововоронцовського району	Шкільна майстерня	18	7
Подівська СШ Новотроїцького району	Шкільна майстерня	–	6
Скадовська СШ №3	Майстерня промкомбінату	–	8
Григорівська СШ Чаплинського району	Майстерня швейпрома	–	10
	Разом:	300	243

Джерело: [642].

Додаток В.3

Сведения о специалистах, выделенных для производственного обучения учащихся в 1959-1960 учебном году

Выделено специалистов для производственного обучения учащихся	Всего по УССР		В том числе			
	в абсолют. данных	в %	Город		Село	
			в абсолют. данных	в %	в абсолют. данных	в %
Всего	34911	100	25198	100	9713	100
Из них:	6672	19,1	5701	22,6	971	10,0
– инженерно-технических работников						
– агрономов и других специалистов сельского хозяйства	3966	11,4	1100	4,4	2866	29,5
– экономистов	165	0,5	88	0,3	77	0,8
– учителей	6307	18,1	2370	9,5	3937	40,6
– бухгалтеров и других работников учета	34	0,1	32	0,1	2	–
– врачей и других медицинских работников	51	0,1	49	0,2	2	–
– квалифицированных рабочих	17716	50,7	15858	62,9	1858	19,1

Джерело: [323, арк. 32].

Додаток В.4

Відомості про вчителів основ виробництва на початок 1962-1963 навчального року (по Україні)

Категорії працівників	Вчителів основ виробництва (виробничого навчання)		
	Всього	В тому числі фахівців виробництва і сільського господарства, які за сумісництвом викладають теоретичний курс виробничого навчання	
		з промислового профілю	з сільськогосподарського профілю
Загальна кількість працівників	11806	3940	2014
Із загальної кількості працівників мають освіту і стаж педагогічної роботи:	3993	1472	755
– всього осіб, які мають закінчену вищу освіту			
– всього осіб, які закінчили 2-3 річні вчительські інститути та інші навчальні заклади до них прирівняні	1195	265	249
– всього осіб, які мають середню педагогічну освіту	2103	680	304
– всього осіб, які мають загальну середню освіту	3924	1340	612
– осіб, які не мають повної середньої освіти	591	183	94
Із загальної кількості працівників мають стаж педагогічної роботи:	5277	2009	877
– менше 5 років			
– 25 років і більше	466	134	65

Джерело: [36, арк. 1.

Додаток В 5

Распределение девушек по профессиям, по которым осуществлялось производственное обучение в 1963-1964 учебном году*

Наименование профессий и специальностей, по которым велась подготовка учащихся	Города и поселки городского типа				Сельские местности			Итого	
	Всего в 9-11 классах		В том числе девушек		Всего в 9-11 классах		В том числе девушек		В том числе девушек
	2	3	4	5	6	7			
1									
Аппаратчик	1165	800	126	59	1291			859	
Аппаратчик производства искусственной кожи	86	60	-	-	86			60	
Аппаратчик со специализацией по видам пищевых производств	219	200	150	72	369			272	
Арматурщик	746	414	-	-	746			414	
Аэрографист производств фарфоровых и фаянсовых изделий	121	31	-	-	121			31	
Бетонщик-арматурщик-глиномяльщик	341	138	-	-	341			138	
Библиотекарь массовой библиотеки	783	762	60	50	843			812	
Билетно-багажный кассир	35	35	-	-	35			35	
Виноградарь-механизатор	2521	1808	4073	2499	6594			4307	
Водитель трамвая	61	36	-	-	61			36	
Водитель троллейбуса	232	125	-	-	232			125	
Воспитатель детского сада	19135	19051	2862	2853	21997			21904	
Выпарщик	9	6	25	25	34			31	
Вышивальщик трикотажного производства	89	83	-	-	89			83	
Вышивальщик текстильно-галантерейного производства	297	296	-	-	297			296	
Вязальщик трикотажно или текстильно-галантерейного производства	2007	1991	-	-	2007			1991	

1	2	3	4	5	6	7
Дифібрерщик	14	14	-	-	14	14
Диффузорщик (с квалификацией слесаря)	468	396	221	125	689	521
Животновод-механизатор со специализацией по основным видам животноводства	5697	3892	37179	24316	42876	28208
Заготовщик верха обуви	289	199	-	-	289	199
Испытатель электровакuumных приборов	212	212	-	-	212	212
Каменщик	5090	2319	1365	452	6455	2771
Каменщик-печник	204	40	17	-	221	40
Канатчик на канатовьющих машинах	66	15	-	-	66	15
Кинемеханик 2-ой категории	739	293	-	-	739	293
Комбайнер	140	28	549	211	689	239
Кондитер	1179	1156	-	-	1179	1156
Контролер сберкасс	25	25	-	-	25	25
Копировщик фильмокопии	25	25	-	-	25	25
Корректор	29	29	-	-	29	29
Крановщик	362	223	10	3	372	226
Крановщик (машинист)	452	329	-	-	452	329
Крутильщица	350	340	-	-	350	340
Кулинар рыбных изделий	2379	2370	-	-	2379	2370
Культмассовик	549	482	51	50	600	532
Лаборант измерительной лаборатории	1380	980	-	-	1380	980
Лаборант металлографической лаборатории	94	38	-	-	94	38
Лаборант по механическим испытаниям	143	114	-	-	143	114
Лаборант с/х производства	680	579	110	102	790	681
Лаборант по спектральному анализу	397	356	-	-	397	356
Лаборант формовочной смеси	144	144	-	-	144	144
Лаборант химической лаборатории	8697	7772	189	142	8886	7914
Лесовод-механизатор	392	284	1514	707	1906	991

1	2	3	4	5	6	7
Литейщик на автомате в производстве пластмасс	27	10	-	-	27	10
Маляр	3148	2515	158	97	3306	2612
Маляр-декоратор	80	50	-	-	80	50
Мармеладчик	14	14	-	-	14	14
Маслодел-помощник мастера	362	334	-	-	362	334
Машинист автомобильных кранов	118	83	58	36	176	119
Машинист автомобильных и тракторных погрузчиков	248	133	-	-	248	133
Машинист бетоноукладчика и формовочной машины	116	3	-	-	116	3
Машинист болотно-подготовительных машин	36	19	-	-	36	10
Машинист бульдозера, грейдера, скрепера	160	27	-	-	160	27
Машинист горнотранспортных машин и механизмов на разрезах	104	75	-	-	104	75
Машинист машин бумагоперерабатывающего производства	220	139	34	15	254	154
Машинист машин и механизмов на обогатительных фабриках	119	90	-	-	119	90
Машинист машин и механизмов по обслуживанию насосов и землесосов	96	78	-	-	96	78
Машинист (моторист) мотовоза	190	173	-	-	190	173
Машинист паровой машины и локомотива	245	40	-	-	245	40
Машинист торфоуборочных машин	109	63	24	12	133	75
Машинист шахтных машин и механизмов	758	11	11	7	769	18
Машинист электровоза	148	51	-	-	148	51
Машинист электромостовых кранов	240	191	-	-	240	191
Машинистка-стенографистка	1225	1223	-	-	1225	1223

Продовження додатка В 5

1	2	3	4	5	6	7
Медицинська сестра – воспитательница детских яслей и младших групп яслей-сада	4220	4213	272	272	4492	4485
Металлоткач	99	94	-	-	99	94
Механик орошаемых земель, ирригатор, мелиоратор	326	193	454	285	780	478
Меховщик	62	57	-	-	62	57
Модельщик по деревянным моделям	304	20	-	-	304	20
Монтажник конструкции	599	319	-	-	599	319
Монтажник радио или телефонной аппаратуры	1980	1010	-	-	1980	1010
Монтажник радиолокационной, электронно-измерительной и специальной аппаратуры	723	241	-	-	723	241
Монтажник термометров	22	22	-	-	22	22
Монтажник шипковых музыкальных инструментов	12	12	-	-	12	12
Монтер связи (по монтажу оборудования проводной радиосвязи)	487	194	-	-	487	194
Монтер связи по эксплуатационно-техническому обслуживанию и ремонту	299	215	-	-	299	215
Монтер СЦБ	106	10	-	-	106	10
Монтер по установке и ремонту телевизоров	173	96	-	-	173	96
Моторист 2-й категории	492	250	-	-	492	250
Наборщик ручной	157	104	-	-	157	104
Наладчик деревообрабатывающих станков	145	25	-	-	145	25
Наладчик машин	249	49	-	-	249	49
Обжарщик-варщик-копильщик	89	81	-	-	89	81
Облицовщик-плиточник-мозаичник	278	198	-	-	278	198

1	2	3	4	5	6	7
Обмотчик стартеров, роторов и якорей	984	871	-	-	984	871
Обогатитель широкого профиля	209	175	-	-	209	175
Овощевод-механизатор	1899	1335	1859	1302	3758	2637
Оператор автоматизированного процесса волокноотделения	22	9	-	-	22	9
Оператор газораспределительной станции контрольно-распределительного пункта	111	111	-	-	111	111
Оператор механизированной линии асбоцементных изделий	39	15	6	4	45	19
Оператор по добыче нефти и газа	515	324	19	11	534	335
Оператор полупроводникового производства	67	67	-	-	67	67
Оператор почтовой связи, оператор почтово-телеграфно-телефонной связи	776	637	-	-	776	637
Оператор счетно-вычислительных машин	946	693	-	-	946	693
Оператор пульта дистанционного управления	132	110	-	-	132	110
Оптик	780	601	-	-	780	601
Отделочник тканей (льняная промышленность)	95	93	-	-	95	93
Пекарь	618	587	-	-	618	587
Пекарь-кондитер	2698	2594	296	294	2994	2888
Перемогчик-мотальщик синтетического и искусственного волокна	245	243	-	-	245	243
Переплетчик	144	107	-	-	144	107
Печатник-обкладчик	354	283	-	-	354	283
Плодоовощевод-механизатор	9229	6734	26185	7330	35414	24064
Плотник-столяр (сельское хозяйство)	953	189	2059	468	3112	657
Плотник-столяр (строительство)	4591	1067	817	305	5408	1372

1	2	3	4	5	6	7
Подручний вальцовщик	98	41	-	-	98	41
Полевод-механізатор	19320	10847	96500	50949	115820	61796
Помічник мастера целномолочного и сметано-творожного производства	190	185	-	-	190	185
Помічник машиниста вагон-весов (доменное производство)	54	27	-	-	54	27
Помічник машиниста железнодорожного крана	15	10	-	-	15	10
Поміщик машиниста компрессоров и насосов	18	18	-	-	18	18
Поміщик машиниста трубной машины асбестоцементного производства	79	56	-	-	79	56
Поміщик машиниста экскаватора (транспортные и др. работы)	62	48	18	-	80	48
Поміщик машиниста экскаватора (строительные работы)	24	2	-	-	24	2
Поміщик оператора технологической установки	59	30	-	-	59	30
Поміщик повара	3898	3808	27	27	3925	3835
Портной индивидуального пошива легкого платья	1211	1211	-	-	1211	1211
Портной по индивидуальному пошиву отдельных изделий	1952	1952	95	95	2047	2047
Портной индивидуального пошива различного белья	620	619	-	-	620	619
Портной массово-поточного пошива швейных изделий	1586	1506	-	-	1586	1506
Пошивщик обуви (массового производства)	2422	1699	-	-	2422	1699
Пошивщик широкого профиля (кожгалантерейных или кожно-седельных изделий)	172	172	-	-	172	172

1	2	3	4	5	6	7
Прессовщик изделий из пластмасс	3347	1343	-	-	3347	1343
Прессовщик, сушильщик, накатчик бумагоделательной машины	24	19	-	-	24	19
Приборист нефтеперерабатывающего производства	23	9	-	-	23	9
Программист-вычислитель	4203	2591	-	-	4203	2591
Продавец (младший) с различной специализацией	20738	20137	812	719	21550	20856
Продавец 3-го разряда сельских магазинов	2541	2317	465	428	3006	2745
Прядильщица	1128	1106	-	-	1128	1106
Прядильщик-намотчик искусственного волокна	377	368	-	-	377	368
Прядильщик-намотчик синтетического волокна	53	53	-	-	53	53
Рабочие на геофизических работах	9	5	-	-	9	5
Рабочий консервного производства со специализацией станочник закаточной машины, аппаратчик стерилизации консервов	1217	1105	175	125	1392	1230
Радиометрист	112	87	-	-	112	87
Радиомонтажник радиооборудования самолетов	175	64	-	-	175	64
Радиооператор	1059	517	12	12	1071	529
Радиоэлектромонтажник	6235	3385	20	2	6255	3387
Разметчик	145	137	-	-	145	137
Разметчик судовой	59	38	-	-	59	38
Резчик по дереву	128	52	50	19	178	71
Резчик-гравировщик	36	12	-	-	36	12
Ровничица	57	57	-	-	57	57
Сапурагчик	216	137	30	29	246	166

1	2	3	4	5	6	7
Садовод-механизатор	1064	760	2107	1366	3171	2126
Сборщик-достройщик судовой	167	2	-	-	167	2
Сборщик пианино	328	328	-	-	328	328
Сборщик полупроводниковых приборов	622	436	-	-	622	436
Сборщик трансформаторов	181	120	-	-	181	120
Сборщик язычковых музыкальных инструментов	40	21	-	-	40	21
Сверловщик (на вертикальных, радиальных и специальных сверлильных станках)	425	245	-	-	425	245
Слесарь-авторемонтник	11598	1861	1231	379	12829	2240
Слесарь-газоаппаратчик	146	48	-	-	146	48
Слесарь (дежурный) в цехах тепловых электростанций	36	20	-	-	36	20
Слесарь-жестяник	408	150	-	-	408	150
Слесарь-инструментальщик	5026	1099	-	-	5026	1099
Слесарь по изготовлению, сборке, монтажу и ремонту стрелок и путевых конструкций	120	7	-	-	120	7
Слесарь по контрольно-измерительным приборам	738	356	12	3	750	359
Слесарь-кузовщик	3	3	-	-	3	3
Слесарь-машинист пульта дистанционного автоматического оборудования водопровода	121	73	-	-	121	73
Слесарь-механик измерительных электроприборов	550	186	-	-	550	186
Слесарь-механик по радиоаппаратуре	823	290	-	-	823	290
Слесарь механосборочных работ	7127	2538	-	-	7127	2538
Слесарь-монтажник по металлоконструкциям и оборудованию	719	190	-	-	719	190

1	2	3	4	5	6	7
Слесарь-монтажник приборного оборудования самолетов	1261	635	-	-	1261	635
Слесарь по монтажу и обслуживанию торговых автоматов	114	53	-	-	114	53
Слесарь по монтажу и обслуживанию холодильных установок и торгово-технологического оборудования	106	77	-	-	106	77
Слесарь по монтажу и ремонту оборудования животноводческих ферм	327	127	-	-	327	127
Слесарь-наладчик конвейеров кирпичного производства	677	20	-	-	677	20
Слесарь-ремонтник	21885	4136	1161	430	23046	4566
Слесарь-ремонтник (портовой механизации)	12	-	16	5	28	5
Слесарь по ремонту авиадвигателей	211	132	-	-	211	132
Слесарь по ремонту агрегатов	643	71	-	-	643	71
Слесарь по ремонту вагонов и автотормозов	353	17	-	-	353	17
Слесарь по ремонту дизелей, стационарных двигателей внутреннего сгорания и компрессоров	125	18	-	-	125	18
Слесарь по ремонту дорожно-строительных машин	72	-	32	5	104	5
Слесарь по ремонту и изготовлению деталей (автомобильный транспорт)	1074	256	-	-	1074	256
Слесарь по ремонту контрольно-измерительных приборов и автоматики	472	192	-	-	472	192
Слесарь по ремонту тепловозов и дизель-поездов	548	149	-	-	548	149
Слесарь по ремонту тормозного и пневматического оборудования	100	18	-	-	100	18

1	2	3	4	5	6	7
Слесарь по ремонту тракторов, автомобилей и с/х машин	2445	672	625	189	3070	861
Слесарь по ремонту электрического оборудования аппаратов трамвайных и троллейбусных вагонов	157	106	-	-	157	106
Слесарь по ремонту электровазов и электросекций	268	80	-	-	268	80
Слесарь-сантехник	1291	178	254	129	1545	307
Слесарь-сборщик авиационных приборов	818	311	-	-	818	311
Слесарь-сборщик двигателя	369	127	-	-	369	127
Слесарь-сборщик радио или телевизионной аппаратуры	1554	866	-	-	1554	866
Слесарь строительный	792	287	-	-	792	287
Слесарь-сборщик электротехнических производств	1690	1130	-	-	1690	1130
Слесарь-судоремонтник	322	19	-	-	322	19
Слесарь-электрик по ремонту электрооборудования тепловозов и дизель-поездов	29	11	-	-	29	11
Слесарь-электрик по ремонту электрооборудования электровазов и электросекций	599	187	-	-	599	187
Слесарь-электромонтажник	3000	1384	121	46	3121	1430
Слесарь-электромонтажник судовой	330	4	-	-	330	4
Сновальщица	94	94	-	-	94	94
Станочник по деревообработке	2401	1186	-	-	2401	1186
Станочник по производству фанеры	158	70	73	40	231	110
Станочник на радиально-сверлильных станках	1389	711	-	-	1389	711

1	2	3	4	5	6	7
Станочник на спеціальних многопозиційних токарно-фрезерних станках по дереву	2052	460	30	4	2082	464
Станочник широкого профіля	4752	2920	-	-	4752	2920
Старший пионерський вожакий	9835	9501	994	946	10829	10447
Стеклодув	43	29	-	-	43	29
Стерженщик ручної і машинної формовки	63	50	-	-	63	50
Столяр (по обробці дерева)	20083	2289	4811	462	24894	2751
Столяр (виробництво і ремонт мебелі і музикальних інструментів)	4100	843	32	32	4132	875
Столяр-декоратор	772	342	275	57	1047	399
Строгальщик-долбежник	77	60	-	-	77	60
Строитель	6588	3017	5143	2038	11731	5055
Счетовод	3048	2874	143	123	3191	2997
Счетовод с/х виробництва	859	803	616	561	1475	1364
Телеграфист	1095	996	-	-	1095	996
Телетайпист	17	17	-	-	17	17
Телефонист місцевої і внутрірайонної міждугородньої телефонної зв'язі	575	485	9	9	584	494
Тестовод	32	32	-	-	32	32
Технічний конторщик оператор	279	269	-	-	279	269
Ткач	3609	3330	13	13	3622	3343
Ткач на коврових станках	155	155	-	-	155	155
Ткач текстильно-галантерейного виробництва	1335	1285	-	-	1335	1285
Токар по металу	41664	23339	720	344	42384	23683
Токар по дереву	2931	1100	99	40	3021	1140
Токар-револьверщик	289	196	-	-	289	196
Торговщик-пирожник	10	10	-	-	10	10
Тракторист-машинист 3-го класу	15965	5758	58736	25472	74701	31230

1	2	3	4	5	6	7
Тракторист-механизатор на лесозаготовительных работах	286	91	-	-	286	91
Фанеровщик на прессах	24	10	-	-	24	10
Фильмопрроверщик	212	209	-	-	212	209
Формовщик изделий	217	65	-	-	217	65
Формовщик ручной формовки	228	198	-	-	228	198
Формовщик-сборщик	391	296	-	-	391	296
Фрезеровщик (механическая обработка металла)	3905	2428	-	-	3905	2428
Фрезеровщик (производство и ремонт мебели и музыкальных инструментов)	167	82	-	-	167	82
Художник-график-оформитель рекламы	105	59	-	-	105	59
Художник-копировщик	95	85	-	-	95	85
Цветовод-садовод-декоратор	351	309	-	-	351	309
Чертежник-деталировщик	7323	6146	47	41	7370	6187
Швея	40761	40682	3648	3593	44409	44275
Швея-мотористка	4006	3946	24	24	4030	3970
Шелковод-тутовод	12	12	-	-	12	12
Шлифовщик	128	128	-	-	128	128
Шофер 3-го класса с квалификацией слесаря	23715	5683	10283	2750	33998	8433
Штукатур	4872	3718	1160	621	6032	4339
Штукатур-маляр	6860	4968	1073	607	7983	5575
Электрогазосварщик	559	123	-	-	559	123
Электромонтажник электрооборудования самолетов	248	136	-	-	248	136
Электромонтер	8457	3372	1823	552	10280	3924
Электромонтер-кабельщик	536	268	-	-	536	268
Электромонтер-обмотчик-изолировщик	2573	1928	-	-	2573	1928
Электромонтер по радиоустановкам	588	317	7	-	595	317

1	2	3	4	5	6	7
Електромонтер-ремонтник	1766	732	-	-	1766	732
Електромонтер по ремонту освітительного обладнання	297	85	10	6	307	91
Електромонтер підстанції	137	135	-	-	137	135
Електромонтер електромашинного цеха	34	32	-	-	34	32
Електромонтер сільської електрифікації	2040	573	1517	366	3557	939
Електромонтер по експлуатації мережі	704	323	59	21	763	344
Електросварщик на контактних машинах	461	187	-	-	461	187
Електрослесарь по обслуговуванню теплоізомерительных приборов и автоматики	1048	172	-	-	1048	172
Електрослесарь (по обслуговуванню і ремонту обладнання розрезів)	724	144	-	-	724	144
Електрослесарь-приборист	912	214	-	-	912	214
Електрослесарь по ремонту обладнання електростанцій, підстанцій, розподільних пристроїв	531	266	-	-	531	266
Електрослесарь по ремонту трансформаторів	343	44	13	4	356	48
Електрослесарь по ремонту електричних машин	2219	513	90	40	2309	553
Емалировщик	228	228	-	-	228	228
Итого	493392	294945	276102	145833	769494	440778

* У таблиці представлено лише ті масові професії та спеціальності, за якими здійснювалося виробниче навчання дівчат

Джерело: [113, арк. 3-15].

Додаток В 6

Розподіл учнів, які проходять виробниче навчання, по галузях народного господарства (1962-1963 н. р.)

Галузі	Міста і міські селища			Сільські місцевості			Разом		
	Кількість шкіл, учні яких проходять виробниче навчання	Кількість учнів, що проходять виробниче навчання	В тому числі дівчат	Кількість шкіл, учні яких проходять виробниче навчання	Кількість учнів, що проходять виробниче навчання	В тому числі дівчат	Кількість шкіл, учні яких проходять виробниче навчання	Кількість учнів, що проходять виробниче навчання	В тому числі дівчат
Промислові підприємства	2685	159400	91789	171	5494	2771	2757	164894	94560
Сільське господарство	867	55270	30189	3190	190061	100078	4057	245331	130267
Транспорт	638	29166	8684	34	910	196	672	30076	8880
Підприємства зв'язку	118	4937	3071	2	51	49	120	4988	3120
Будівництво	538	26992	13480	61	2341	1024	599	29333	14504
Торгівельні підприємства	423	17829	16917	34	922	798	457	18751	17715
Підприємства громадського харчування	145	5391	5236	2	53	53	147	5444	5289
Установи освіти	487	21340	18498	79	2168	1918	566	23508	20416
Установи культури	53	1378	1110	4	69	43	57	1447	1153
Установи охорони здоров'я	50	1681	1620	4	144	144	54	1825	1764
Комунальне господарство	185	6212	4768	10	288	210	195	6500	4978
Державні установи	43	1451	1158	4	85	53	47	1536	1211
Шкільні і міжшкільні майстерні	797	59162	36007	272	9753	4073	1069	68915	40080
Інші	156	8651	5735	10	422	253	166	9073	5988
Всього	7086	398860	238262	3877	212761	111663	10963	611621	349925

Джерело: [587, арк. 1].

Додаток В 7

Розподіл учнів, які проходять виробниче навчання, по галузях народного господарства (1963-1964 н. р.)

Галузі	Міста і міські селища			Сільські місцевості			Разом	
	Кількість шкіл, учні яких проходять виробниче навчання	Кількість учнів, що проходять виробниче навчання	В тому числі дівчат	Кількість шкіл, учні яких проходять виробниче навчання	Кількість учнів, що проходять виробниче навчання	В тому числі дівчат	Кількість учнів, що проходять виробниче навчання	В тому числі дівчат
Промислові підприємства	2451	188810	107970	137	5843	3244	194653	111214
Сільське господарство	915	67615	35598	3337	247152	129993	314767	165591
Транспорт	664	37482	10476	54	2167	739	39649	11215
Підприємства зв'язку	118	5275	3198	4	43	30	5318	3228
Будівництво	583	31573	16261	90	3459	1474	35032	17735
Торгівельні підприємства	475	213893	22732	41	1146	918	25039	23650
Підприємства громадського харчування	188	7932	7470	6	166	166	8098	7636
Установи освіти	644	35134	31998	116	3132	2702	38266	34700
Установи культури	65	1975	1522	3	102	98	2077	1620
Установи охорони здоров'я	68	2900	2789	6	132	134	3039	2928
Комунальне господарство	98	3823	2792	8	152	88	3975	2880
Державні установи	79	4194	3475	5	137	137	4331	3612
Шкільні і міжшкільні майстерні	860	70963	42022	316	11749	5742	82712	47764
Інші	176	11823	6642	13	715	363	12538	7005
Всього	7384	493392	294945	4136	276102	145833	769494	440778

Джерело: [113, арк. 1].

Додаток В 8

Розподіл учнів, які проходять виробниче навчання, по галузях народного господарства (1964-1965 н. р.)

Галузі	Міста і міські селища			Сільські місцевості			Разом		
	Кількість шкіл, учні яких проходять виробниче навчання	Кількість учнів, що проходять виробниче навчання	В тому числі дівчат	Кількість шкіл, учні яких проходять виробниче навчання	Кількість учнів, що проходять виробниче навчання	В тому числі дівчат	Кількість шкіл, учні яких проходять виробниче навчання	Кількість учнів, що проходять виробниче навчання	В тому числі дівчат
Промислові підприємства	2502	220882	126574	176	7880	4861	2678	228762	131435
Сільське господарство	962	78297	42704	3547	279173	150058	4509	357470	192762
Транспорт	691	39341	9971	72	2527	812	763	41868	10783
Підприємства зв'язку	99	4595	2938	-	-	-	99	4595	2938
Будівництво	502	31873	16966	120	4846	2131	622	36719	19097
Торгівельні підприємства	522	29503	28169	40	1154	1060	562	30657	29229
Підприємства громадського харчування	182	7933	7455	31	1914	1038	213	9847	8493
Установи освіти	616	32759	29151	101	2607	2368	717	35366	31519
Установи культури	68	2150	1758	4	56	55	72	2206	1813
Установи охорони здоров'я	60	2993	2843	4	167	167	64	3160	3010
Комунальне господарство	121	5294	3605	5	133	89	126	5427	3694
Державні установи	91	5350	3646	3	68	53	94	5418	3699
Шкільні і міжшкільні майстерні	960	91079	55053	269	11691	4750	1229	102770	59803
Науково-дослідні установи, вищі та середньо-спеціальні навчальні заклади	61	5793	3727	-	-	-	61	5793	3727
Інші	141	8932	5312	10	508	310	151	9440	5622
Всього	7578	566774	339872	4382	312724	167752	11960	879498	507624

Джерело: [35, арк. 1].

Додаток В.9

Перечень массовых специальностей, которые изучаются в СШ УССР в 1962/63 учебном году (на 1.11.62 г.)*

Специальности	Количество учеников
Радиомонтажники	4847
Швеи	50135
Ткачи	3770
Прядильщицы (мотальщицы)	1529
Трикотажницы (вязальщицы, фанговщики, кеттельницы)	2667
Обувщицы	2139
Кондитеры	1239
Пекари	795
Повара-кулинары	7878
Лаборанты пищевой промышленности	1592
Воспитатели детского сада	13454
Пионервожатые	6924
Бухгалтера-счетоводы	2488
Медсестры-воспитатели детских яслей	2393

* У таблиці представлено фрагмент переліку масових спеціальностей
Джерело: [657, арк. 48-50].

Додаток В.10

Відомості про факультативні заняття в 1968–1969 навчальному році (фрагмент)

№ з/п	Назва предметів, з яких запроваджені факультативні заняття	Кількість шкіл, в яких працюють факультативи і в них учнів					
		середніх		восьмирічних		разом	
		шкіл	учнів	шкіл	учнів	шкіл	учнів
14.	Естетика	31	817	3	47	34	864
16.	Трудове виховання	17	414	2	58	19	472
17.	Електротехніка	1	15	–	–	1	15
19.	Радіоелектроніка	4	60	–	–	4	60
20.	Столярна справа	1	19	–	–	1	19
21.	Креслення	3	68	–	–	3	68
22.	Автосправа	16	286	–	–	16	286
23.	Тракторна справа	2	29	–	–	2	29
	Разом (пункти 1–23)	627	13035	114	2373	741	15408

Джерело: [642].

Додаток Д

Додаток Д 1

Сведения о школьных помещениях и технических средствах обучения в общеобразовательных школах Украины в 1972/73 – 1990/91 учебных годах

Школы	Учебный год	Город и поселки городского типа				Сельская местность				Всего			
		Начальные школы	Восьмилетние школы	Средние школы	Итого	Начальные школы	Восьмилетние школы	Средние школы	Итого	Начальные школы	Восьмилетние школы	Средние школы	Итого
Показатели	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
1	1978/79	–	660	3332	3992	–	1723	1992	3715	–	2383	5324	7707
Кол-во школ, имеющих учебные кабинеты:	1979/80	–	843	3632	4475	–	2757	2743	5500	–	3600	6375	9975
– обслуж. труда	1980/81	–	924	3773	4697	–	3508	3221	6729	–	4432	6994	11426
	1981/82	–	953	3836	4789	–	3639	3369	7008	–	4592	7205	11797
	1982/83	–	945	3909	4854	–	3450	3423	6873	–	4395	7332	11727
	1983/84	–	924	3946	4870	–	3385	3477	6862	–	4309	7423	11732
	1984/85	–	905	3962	4867	–	3146	3428	6574	–	4051	7390	11441
	1985/86	–	827	3926	4753	–	1979	2775	4754	–	2806	6701	9507
	1987/88	–	818	4008	4826	–	1779	2637	4416	–	2597	6645	9242
	1989/90	–	681	4300	4981	–	1228	2655	3883	–	1909	6955	8864
	1990/91	–	647	4342	4989	–	1042	2713	3755	–	1689	7055	8744
– ручного труда для учащихся 1-3 классов	1985/86	46	882	3546	4474	1059	4449	3592	9100	1105	5331	7138	13574
	1987/88		842	3455	4335		4183	3563	8596		5025	7018	12931

Продовження додатка Д 1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
– профориентації	1981/82	–	–	3424	3424	–	–	3603	3603	–	–	7027	7027
	1982/83	–	2	3677	3679	–	2	4057	4059	–	4	7734	7738
	1983/84	–	4	3720	3724	–	6	4137	4143	–	10	7857	7867
	1984/85	–	1	3759	3760	–	–	4140	4140	–	1	7899	7900
	1985/86	–	2	3697	3699	–	6	3966	3972	–	8	7663	7671
	1987/88	–	132	3607	3739	–	386	3801	4187	–	518	7408	7926
	1989/90	–	103	2744	2847	–	273	2984	3257	–	376	5708	6104
	1990/91	–	80	1936	2016	–	207	2187	2394	–	287	4123	4410
	1972/73	–	1	735/13	736/13	–	1	168/2	169/2	–	2	903/15	905/15
	1975/76	–	–	893	893	–	–	427	427	–	–	1320	1320
1976/77	–	–	890	890	–	–	445	445	–	–	1335	1335	
1977/78	–	–	827	827	–	–	481	481	–	–	1308	1308	
1978/79	–	–	717	717	–	–	396	396	–	–	1113	1113	
1979/80	–	–	620	620	–	–	391	391	–	–	1011	1011	
1980/81	–	–	574	574	–	–	392	392	–	–	966	966	
1981/82	–	–	510	510	–	–	453	453	–	–	963	963	
1982/83	–	–	492	492	–	–	399	399	–	–	891	891	
1983/84	–	–	456	456	–	–	378	378	–	–	834	834	
1984/85	–	–	424	424	–	–	369	369	–	–	793	793	
1985/86	–	–	394	394	–	–	326	326	–	–	720	720	
1987/88	–	–	373	373	–	–	299	299	–	–	672	672	
1989/90	–	–	408	408	–	–	294	294	–	–	702	702	
1990/91	–	–	375	375	–	–	342	342	–	–	717	717	
1972/73	–	1	164/6*	165/6	–	2	848/24	850/24	–	3	1012/30	1015/30	
1975/76	–	–	231	231	–	–	1867	1867	–	–	2098	2098	
1976/77	–	–	261	261	–	–	2004	2004	–	–	2265	2265	
1977/78	–	–	265	265	–	–	2085	2085	–	–	2350	2350	
1978/79	–	–	231	231	–	–	2136	2136	–	–	2367	2367	
1979/80	–	–	213	213	–	–	2141	2141	–	–	2354	2354	
1980/81	–	–	220	220	–	–	2167	2167	–	–	2387	2387	
– механізації сільського господарства	1972/73	–	1	164/6*	165/6	–	2	848/24	850/24	–	3	1012/30	1015/30
	1975/76	–	–	231	231	–	–	1867	1867	–	–	2098	2098
	1976/77	–	–	261	261	–	–	2004	2004	–	–	2265	2265
	1977/78	–	–	265	265	–	–	2085	2085	–	–	2350	2350
	1978/79	–	–	231	231	–	–	2136	2136	–	–	2367	2367
	1979/80	–	–	213	213	–	–	2141	2141	–	–	2354	2354
	1980/81	–	–	220	220	–	–	2167	2167	–	–	2387	2387

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
	1981/82	-	-	414	414	-	-	2076	2076	-	-	2490	2490
	1982/83	-	-	310	310	-	5	2052	2057	-	-	2362	2367
	1983/84	-	-	235	235	-	-	2067	2067	-	-	2302	2302
	1984/85	-	-	198	198	-	-	2121	2121	-	-	2319	2319
	1985/86	-	-	181	181	-	-	2190	2190	-	-	2371	2371
	1987/88	-	-	187	187	-	-	2243	2243	-	-	2430	2430
	1989/90	-	-	207	207	-	-	2319	2319	-	-	2526	2526
	1990/91	-	-	169	169	-	-	2135	2135	-	-	2304	2304
	1972/73	-	1242	3409	4651	-	3037	2819	5856	-	4279	6228	10507
	1975/76	-	1106	3668	4774	-	3215	3076	6291	-	4321	6744	11065
	1976/77	-	1051	3721	4772	-	3212	3128	6340	-	4263	6849	11112
	1977/78	-	1022	3726	4748	-	3177	3152	6329	-	4199	6878	11077
	1978/79	-	1001	3767	4768	-	3165	3170	6335	-	4166	6937	11103
	1979/80	-	959	3762	4721	-	3094	3165	6259	-	4053	6927	10980
	1980/81	-	930	3764	4694	-	3014	3170	6184	-	3944	6934	10878
	1981/82	-	890	3728	4618	-	2899	3118	6017	-	3789	6846	10635
	1982/83	-	887	3754	4641	-	2845	3104	5949	-	3732	6858	10590
	1983/84	-	868	3771	4639	-	2741	3046	5787	-	3609	6817	10426
	1984/85	-	861	3751	4612	-	2533	2938	5471	-	3394	6689	10083
	1985/86	-	793	3781	4574	-	1958	2659	4617	-	2751	6440	9191
	1987/88	-	789	3818	4607	-	1848	2584	4432	-	2637	6402	9039
	1989/90	-	644	3929	4573	-	1447	2595	4042	-	2091	6524	8615
	1990/91	-	591	4001	4592	-	1379	2629	4008	-	1970	6630	8600
	1972/73	-	1235	3374	4609	2	3044	2813	5859	2	4279	6187	10468
	1975/76	-	1100	3646	4746	-	3227	3080	6307	-	4327	6726	11053
	1976/77	-	1048	3700	4748	-	3217	3125	6342	-	4265	6825	11090
	1977/78	-	1018	3707	4725	-	3180	3141	6321	-	4198	6848	11046
	1978/79	-	995	3761	4756	-	3194	3159	6353	-	4189	6920	11109
	1979/80	-	954	3748	4702	-	3104	3170	6274	-	4058	6918	10976
	1980/81	-	926	3743	4669	-	3026	3171	6197	-	3952	6914	10866

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
	1981/82	-	84	792	876	-	69	295	364	-	153	1087	1240
	1982/83	-	57	690	747	-	48	218	266	-	105	908	1013
	1983/84	-	52	613	665	-	43	235	278	-	95	848	943
	1984/85	-	47	639	686	-	45	250	295	-	92	889	981
	1972/73	-	10	213	223	-	2	3	5	-	12	216	228
	1975/76	-	11	246	257	-	1	11	12	-	12	257	269
	1976/77	-	14	250	264	-	1	21	22	-	15	271	286
	1977/78	-	12	240	252	-	4	11	15	-	16	251	267
	1978/79	-	15	202	217	-	1	11	12	-	16	213	229
	1979/80	-	13	188	201	-	2	16	18	-	15	204	219
	1980/81	-	16	163	179	-	5	16	21	-	21	179	200
	1985/86	-	84	739	823	-	262	596	858	-	346	1335	1681
	1987/88	-	13	149	162	-	5	27	32	-	18	176	194
	1989/90	-	1	86	87	-	-	26	26	-	1	112	113
	1990/91	-	1	90	91	-	-	28	28	-	1	118	119
	1985/86	-	38	568	606	-	70	473	543	-	108	1041	1149
	1987/88	-	45	540	585	-	39	366	405	-	84	906	990
	1989/90	-	18	292	310	-	12	110	122	-	30	402	432
	1990/91	-	20	343	363	-	34	262	296	-	54	605	659
	1989/90		378	1717	2112		1879	1992	4247		2257	3709	6359
	1990/91		309	1467	1796		1513	1796	3581		1822	3263	5377
	Число школ, имеющих мастерские для учащихся 1-3 (4) классов												

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Число школ не имеющих никаких мастерских	1972/73	467	76	25	568	7245	16	1	7262	7712	92	26	7830
	1975/76	-	59	20	79	-	10	3	13	-	69	23	92
	1976/77	-	50	20	70	-	8	2	10	-	58	22	80
	1977/78	-	49	22	71	-	9	4	13	-	58	26	84
	1978/79	-	40	18	58	-	16	-	16	-	56	18	74
	1979/80	-	39	17	56	-	12	-	12	-	51	17	68
	1980/81	-	40	21	61	-	15	4	19	-	55	25	80
	1981/82	-	32	29	61	-	14	3	17	-	46	32	78
	1982/83	-	36	24	60	-	22	4	26	-	58	28	86
	1983/84	-	31	26	57	-	21	3	24	-	52	29	81
	1984/85	-	34	29	63	-	26	1	27	-	60	30	90
	1985/86	-	19	20	39	-	41	8	49	-	60	28	88
	1987/88	-	18	18	36	-	36	8	44	-	54	26	80
	1989/90	-	20	24	44	-	63	14	77	-	83	38	121
	1990/91	-	17	18	35	-	51	11	62	-	68	29	97
	1972/73	25	58997	177548	236570	28	201324	130915	332267	53	260321	308463	568837
	1975/76	-	52206	198571	250777	-	199473	147443	346916	-	251679	346014	597693
	1976/77	-	48889	210286	259175	-	196172	150358	346530	-	245061	360644	605705
	1977/78	-	47867	212418	260285	-	194141	155434	349575	-	242008	367852	609860
1978/79	-	47987	214503	262490	-	191858	157726	349584	-	239845	372229	612074	
1979/80	-	46704	214114	260818	-	190183	160914	351097	-	236887	375028	611915	
1980/81	-	45749	216289	262038	-	184550	162134	346684	-	230299	378423	608722	
1981/82	-	45428	216259	261687	-	181672	161663	343335	-	227100	377922	605022	
1982/83	-	44710	217919	262629	-	177182	163124	340306	-	221892	381043	602935	
1983/84	-	44052	218620	262672	-	176894	165588	342482	-	220946	384208	605154	
1984/85	-	44451	222228	266679	-	172974	167055	340029	-	217425	389283	606708	
1972/73	9	4691	21284	25984	57	11547	9508	21112	66	16238	30792	47096	
1975/76	3	3948	24037	27988	71	11038	10192	21301	74	14986	34229	49289	
1976/77	3	3826	26104	29933	55	11031	11343	22429	58	14857	37447	52362	
1977/78	3	4416	27915	32334	60	11735	12535	24330	63	16151	40450	56664	
Колличество исправных швейных машин													

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	
	1983/84	-	-	226	226	-	-	2328	2328	-	-	2554	2554	
	1984/85	-	-	238	238	-	-	2415	2415	-	-	2653	2653	
	1985/86	-	3	251	254	-	28	2538	2566	-	31	2789	2820	
	1987/88	-	5	246	251	-	37	2671	2708	-	42	2917	2959	
	1990/91	-	3	244	247	-	24	2941	2965	-	27	3185	3212	
- учебно-опытные участки	1972/73	385	1566	3048	4999	6599	9092	3835	19526	6984	10658	6883	24525	
	1975/76	200	1304	3129	4633	4445	8477	4142	17064	4645	9781	7271	21697	
	1976/77	165	1208	3116	4489	3922	8263	4216	16401	4087	9471	7332	20890	
	1977/78	156	1162	3100	4418	3480	8098	4243	15821	3636	9260	7343	20239	
	1978/79	148	1110	3068	4326	3181	7935	4282	15398	3329	9045	7350	19724	
	1979/80	134	1091	3023	4248	3090	7810	4310	15210	3224	8901	7333	19458	
	1980/81	125	1070	3052	4247	2882	7705	4331	14918	3007	8775	7383	19165	
	1981/82	116	1046	3042	4204	2751	7585	4374	14710	2867	8631	7416	18914	
	1982/83	114	997	3013	4124	2572	7426	4429	14427	2686	8423	7442	18551	
	1983/84	107	970	2991	4068	2427	7360	4474	14261	2534	8330	7465	18329	
	1984/85	102	957	2958	4017	2312	7244	4522	14078	2414	8201	7480	18095	
	1985/86	87	904	2798	3789	2126	6966	4668	13760	2213	7870	7466	17549	
	1987/88		889	889	2718	3680		6803	4764	13404		7692	7482	17084
	1990/91		613	613	2173	2811		5589	5021	11127		6202	7194	13938
	1985/86	1	74	106	181	181	7	337	339	683	8	411	445	864
	1987/88		76	76	120	196		371	399	772		447	519	968
1989/90		63	63	126	189		399	512	912		462	638	1101	
1990/91		53	53	112	165		291	467	759		344	579	924	

* Знаменатель – сведения об учебных кабинетах, одновременно используемых и как классные комнаты
Джерела: [139; 360; 597; 598; 605-615].

Додаток Д 2

Сведения о трудовом и профессиональном обучении учащихся
общеобразовательных школ Украины в 1986-1991 годах

Показатели	Год	Городская местность						Сельская местность						
		Из них						Из них						
		Всего	в школах	в МУПК	в учебных цехах и участках предприятий	в межшкольных учебно-производственных мастерских	в ПТУ	Всего	в школах	в МУПК	в учебных цехах и участках предприятий	в межшкольных учебно-производственных мастерских	в ПТУ	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	
Число	1986	4288	1306	2721	1271	161	159	4878	2776	1722	739	123	21	
общеобразова- тельных школ	1987	5490	3658	3051	1614	215	409	11595	9574	2010	1493	152	33	
	1988	4734	1974	2887	1275	248	160	7741	5860	1594	1191	153	29	
	1989	4919	1816	2987	1169	286	111	6850	5031	1467	930	125	25	
	1990	4650	1781	2911	931	183	112	6673	4739	1489	815	157	36	
	1991	4527	1723	2755	804	157	91	6506	4684	1461	694	164	36	
	Численность учащихся 7-10 (11) (8-11 (12)) классов, проходящих трудоовое обучение	1986	493937	86165	300253	88909	12076	6534	252922	130783	83429	31975	6065	670
		1987	1263346	714695	376633	125605	22904	23444	599235	443690	96075	51081	7422	967
1988		771856	332555	310220	104592	17501	6960	431533	302978	73413	47999	6273	870	
1989		699036	304510	288662	82741	19526	3570	373509	267763	62762	36626	5747	611	
1990		675276	311486	282545	61185	16584	3199	341445	247005	58551	28252	6654	983	
	1991	597214	278183	249759	48838	17143	3191	309704	231579	51321	18658	7127	1019	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
По професіям отрасли «Промышлен- ность»	1986	206230	29847	116814	52195	5446	1928	13110	2928	8265	1439	478	-
	1987	222523	32416	117393	63967	5926	2821	15300	4192	9191	1320	597	-
	1988	197363	39441	100655	49867	5752	1620	16500	6307	8152	1233	760	48
	1989	198101	50582	97490	41821	6696	1485	23759	11784	9319	1623	1031	2
	1990	181507	53473	91067	29481	5946	1323	31554	18501	9880	1832	1261	80
	1991	140544	44710	66001	25141	3643	949	22521	14675	6195	770	844	37
	1986	70301	7173	41085	19655	1667	720	1712	134	1349	221	8	-
	1987	72655	5862	39459	25335	1045	954	1524	294	994	228	8	-
	1988	62874	7164	32083	21659	1345	623	1640	666	775	151	-	48
	1989	61433	9452	31530	18139	1695	617	1588	737	649	199	3	-
1990	51957	9809	27890	12552	1231	475	1895	900	774	221	-	-	
– электротехника	1986	21970	1535	13635	5981	200	619	1005	-	780	225	-	-
	1987	23301	1775	12592	7887	316	731	1154	67	892	195	-	-
	1988	20722	2118	12002	5427	707	468	952	71	694	187	-	-
	1989	20321	2577	11050	5698	659	337	989	197	558	222	12	-
	1990	16459	1850	10175	3605	395	434	700	272	315	103	10	-
	1986	23648	1752	14082	6281	1270	263	596	263	294	39	-	-
	1987	23144	1773	12240	7447	1337	347	436	157	162	117	-	-
	1988	19928	1933	11115	6352	284	244	445	269	176	-	-	-
	1989	17733	2299	10027	4708	445	254	462	227	207	28	-	-
	1990	17118	2917	10095	3069	731	195	440	231	196	13	-	-
– деревообра- ботка	1986	14892	1870	8687	3471	787	77	1183	124	802	188	69	-
	1987	16403	2044	8949	4544	715	151	1370	544	703	104	19	-
	1988	14454	3272	7537	2978	610	57	1264	511	564	177	12	-
	1989	13630	3577	6532	2896	535	90	1578	715	745	114	4	-
	1990	13814	4412	6646	2429	327	-	1400	794	395	211	-	-
	1986	52221	16126	26577	8248	1173	97	8118	2319	4805	593	401	-
	1987	62380	19483	30390	9978	2255	274	10520	3118	6331	509	562	-
	1988	62625	24001	28132	7782	2525	185	11920	4776	5765	639	740	-
	1989	68985	31121	28919	5955	2901	89	18566	9601	7006	945	1012	2
	1990	69546	32951	28762	4532	3136	165	26191	15929	7892	1039	1251	80

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	
– основы текстильного производства	1986	11116	49	5806	5025	236	–	167	–	111	56	–	–	
	1987	10794	53	5677	4885	80	99	76	–	24	52	–	–	
	1988	7816	74	4258	3395	89	–	124	–	64	60	–	–	
	1989	7675	163	4583	2717	212	–	83	–	50	33	–	–	
	1990	5262	50	3171	1975	66	–	581	269	193	119	–	–	
	1986	5939	457	4811	651	20	–	–	–	–	–	–	–	
	1987	6313	356	4558	1310	89	–	16	–	8	–	8	–	
	1988	5184	421	3659	912	192	–	3	–	3	–	–	–	
	1989	5051	742	3489	624	196	–	45	37	37	6	2	–	–
	1990	4592	927	3218	387	60	–	72	–	72	–	–	–	–
– основы прикладной химии	1986	3200	679	1090	1343	34	54	67	–	67	–	–	–	
	1987	3562	774	1292	1326	15	155	124	12	75	37	–	–	
	1988	2046	295	880	817	–	26	71	–	60	11	–	–	
	1989	2222	308	903	886	–	98	148	–	68	80	–	–	
	1990	2066	557	736	613	–	54	174	20	90	64	–	–	
	1986	34242	10822	16819	5304	721	576	177987	105204	41846	26436	3947	554	
	1987	34276	10789	15851	6265	654	717	179661	107778	37257	30360	3502	764	
	1988	29082	10228	13122	4854	609	269	160641	95491	29774	31867	2893	616	
	1989	2773	10783	11598	4433	608	351	153225	99518	23392	27676	2374	265	
	1990	22492	9341	8816	3361	723	251	130459	86034	20374	20906	2751	394	
1991	18839	8068	8069	2060	464	178	108189	76844	14794	13391	2908	252		
1986	23445	8258	11018	3011	598	560	126949	87579	26191	10299	2376	504		
1987	23446	8468	10249	3523	568	638	124784	86457	21382	13859	2424	662		
1988	21910	8733	9343	3071	494	269	122223	82264	20183	17206	1954	616		
1989	20858	9018	8416	2633	515	276	121030	87031	16448	15589	1711	251		
1990	17323	7988	6507	1956	621	251	107778	77185	15254	12687	2304	348		
1986	7593	1456	4360	1638	123	16	44743	14748	13520	15125	1300	50		
1987	7735	1493	4121	1967	75	79	44820	15985	12114	15561	1058	102		
1988	5478	805	3076	1482	115	–	33237	9846	8430	14022	939	–		
1989	4760	1052	2386	1237	77	8	26677	8609	5890	11528	636	14		
1990	3771	816	1793	1060	102	–	18673	6346	4284	7587	436	20		
В том числе: – основы агротехники и механизации растениеводства – основы животноводства и механизации животноводческих ферм	1986	23445	8258	11018	3011	598	560	126949	87579	26191	10299	2376	504	
	1987	23446	8468	10249	3523	568	638	124784	86457	21382	13859	2424	662	
	1988	21910	8733	9343	3071	494	269	122223	82264	20183	17206	1954	616	
	1989	20858	9018	8416	2633	515	276	121030	87031	16448	15589	1711	251	
	1990	17323	7988	6507	1956	621	251	107778	77185	15254	12687	2304	348	
	1986	7593	1456	4360	1638	123	16	44743	14748	13520	15125	1300	50	
	1987	7735	1493	4121	1967	75	79	44820	15985	12114	15561	1058	102	
	1988	5478	805	3076	1482	115	–	33237	9846	8430	14022	939	–	
	1989	4760	1052	2386	1237	77	8	26677	8609	5890	11528	636	14	
	1990	3771	816	1793	1060	102	–	18673	6346	4284	7587	436	20	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
из них: оператор машинного дояния	1986	4618	548	2737	1220	97	16	28482	8809	8584	10370	689	30
	1987	4925	864	2510	1410	62	79	26932	7894	8000	10310	698	30
	1988	3571	488	1810	1158	115	-	20503	5228	5839	9172	264	-
	1989	2917	534	1397	901	77	8	17181	4858	4267	7628	414	14
	1990	2228	440	982	706	100	-	10883	3232	2305	5100	226	20
По профессиям отрасли «Лесное хозяйство»	1986	971	472	350	149	-	-	2332	1597	417	260	58	-
	1987	884	439	221	224	-	-	2164	1386	438	280	60	-
	1988	733	207	170	356	-	-	1199	759	165	223	52	-
	1989	1039	518	121	400	-	-	1493	1098	62	286	47	-
	1990	599	261	211	127	-	-	1397	1034	89	204	70	-
1991	840	403	154	237	46	-	-	1607	859	449	228	71	-
По профессиям отрасли «Транспорт и связь»	1986	74483	22608	43630	4845	3203	197	28825	11061	16260	414	1062	28
	1987	73839	22054	43320	5323	2644	498	26546	10484	14802	306	849	5
	1988	69168	20806	40736	4813	2371	442	25155	10126	13365	753	873	38
	1989	70315	20765	41993	4319	2946	292	24485	10037	12881	483	1065	19
	1990	66729	20255	40466	3116	2661	231	23947	9952	12002	514	1295	184
1991	61611	19082	37190	2303	2745	291	24456	10792	11565	408	1410	281	
В том числе: - автодело	1986	64577	21941	36887	2741	2875	133	28375	10894	16002	389	1062	28
	1987	62712	21299	35384	3344	2368	317	26155	10319	14576	306	949	5
	1988	60826	20280	34643	3184	2277	442	24444	9711	13069	753	873	38
	1989	61992	20219	36065	2815	2601	292	24004	9880	12567	481	1057	19
из них: водитель автомобиля	1990	59688	19753	34760	2494	2532	149	22375	9514	11106	472	1173	110
	1986	53974	19578	30437	1585	2300	74	26162	9903	14930	341	960	28
	1987	49488	18845	28044	1176	1925	98	22123	8969	12232	184	733	5
	1988	49393	17629	27708	2027	1812	217	21372	8691	11330	545	768	38
	1989	48553	16985	27860	1531	2023	154	20907	8669	10959	301	959	19
1990	46950	16114	27151	1628	2021	36	20194	8692	10032	276	1084	110	
По профессиям отрасли «Строительство»	1986	27648	1353	19398	4703	255	1939	4846	544	4003	134	119	46
	1987	27293	2082	19048	3947	563	1653	4942	641	3880	324	80	17
	1988	20956	1980	14218	3295	445	1018	4276	559	3342	365	-	10

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	
	1989	16263	1842	11582	1835	583	421	3512	632	2456	329	39	56	
	1990	12365	1217	8685	1601	440	422	2453	534	1700	87	—	132	
	1991	10063	1616	6722	1240	291	192	2011	691	1166	56	—	98	
По профессиям отрасли «Торговля, общественное питание»	1986	34942	1620	27951	4627	475	269	4459	298	4095	33	33	—	
	1987	39872	1384	31114	6232	566	576	4646	373	4226	15	10	22	
	1988	37164	1333	28134	6512	553	632	4849	440	4142	139	73	55	
	1989	41257	2282	30462	7559	647	307	5641	1028	4166	283	96	68	
	1990	38992	2671	30638	4851	484	348	6140	1493	4294	286	46	21	
	1991	30726	1766	25377	2856	494	233	6817	2034	3893	421	365	104	
	1986	13249	3717	7680	1425	405	22	3931	888	2820	49	174	—	
По профессиям отрасли «Жилищно- коммунальное хозяйство и бытовое обслуживание населения»	1987	5907	2118	3020	582	187	—	937	337	579	21	—	—	
	1988	6026	1614	3675	445	187	105	1150	503	557	13	77	—	
	1989	6430	1860	3811	682	39	38	1350	841	498	11	—	—	
	1990	6131	1698	3577	826	30	—	1658	1087	515	42	—	14	
	1991	21471	10104	8269	1668	1393	15	11132	7370	3059	345	358	—	
		1986	62307	12509	39534	9225	742	297	3484	915	1845	614	110	—
		1987	68164	15146	40120	11313	1129	391	3445	845	1919	530	142	9
По профессиям прочих отраслей народного хозяйства	1988	63787	9332	40415	12162	1427	451	4166	875	2554	677	50	10	
	1989	84650	16300	53382	13366	1473	129	5940	2118	3265	451	106	—	
	1990	94958	18976	61618	11767	2083	514	7196	2935	3680	469	112	—	
	1991	93199	23218	58877	7810	2513	781	11077	5163	4972	765	83	94	
	1986	14803	3348	10621	555	227	52	376	87	285	4	—	—	
	1987	16130	3585	11672	481	366	26	491	129	319	—	43	—	
	1988	16393	3793	12011	234	355	—	364	23	251	71	19	—	
В том числе: — машинопись и основы современного делопроизводства	1989	20170	4214	14621	707	601	27	768	157	573	24	14	—	
	1990	21024	4269	15468	674	532	81	1122	284	802	20	16	—	
	1991	21607	4969	15743	508	340	47	1355	402	910	24	—	19	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
– народные художественные промыслы	1986	3415	1094	1894	327	52	48	1285	518	648	119	–	–
	1987	3109	948	1795	147	219	–	1147	413	566	112	56	–
	1988	2578	377	1751	307	92	51	1181	602	424	124	31	–
	1989	4336	1349	2396	418	109	65	1404	884	490	30	–	–
	1990	5108	1907	2884	152	105	60	1940	1281	566	–	93	–
	1991	7569	2322	4784	249	138	76	3003	1792	1014	197	–	–
	1988	6990	643	5535	705	53	54	71	16	17	38	–	–
	1989	7967	1615	5415	937	–	–	289	172	117	–	–	–
	1990	15342	4573	9340	1345	17	67	515	195	235	85	–	–
	1991	18230	6445	9678	1824	239	44	983	357	523	–	42	61
	– программист	1988	2496	500	1682	288	–	26	–	–	–	–	–
1989		2247	521	1187	539	–	–	64	53	11	–	–	–
1991		4442	1772	1972	494	155	49	115	62	53	–	–	–
Число средних школ, учащиеся которых проходили трудовое и профессиональное обучение по профилю: – тракторы и основы агротехники	1986	4647*											
	1987	4756*											
	1989	4546*											
	1990	4476*											
– автodelo	1986	3521*											
	1987	3442*											
	1989	3153*											
	1990	3035*											

* Всего средних общеобразовательных школ в городской и сельской местности Джерела: [511; 600; 601; 603; 604; 616].

Додаток Д.3

База для профессионального обучения и общественно полезного труда учащихся 7-10 (11) классов (1988-1989 уч. г.)

Наименование	Городская местность	Сельская местность
Число рабочих мест для профессионального обучения и общественно полезного труда учащихся	<u>303600</u> 236985	<u>232769</u> 372610
Количество межшкольных учебно-производственных комбинатов	373	134
в них рабочих мест	52294	9447
Количество учебных цехов и участков предприятий (колхозов)	2590	2045
в них рабочих мест	63496	41020
Количество школьных и межшкольных учебно-производственных мастерских	226	68
в них рабочих мест	7580	1461
Количество ПТУ, в которых проходят профессиональную подготовку школьники	199	26
в них выделено рабочих мест	6488	559
Из общего числа рабочих мест (для профессионального обучения и общественно полезного труда учащихся (см. строка 1)) число рабочих мест, оборудованных (выделенных) предприятием для профессионального обучения и общественно полезного труда учащихся	122886	88470

Джерело: [361, арк. 23].

Додаток Д.4

Профілі трудової підготовки школярів у 70 – 80-ті роки ХХ століття

Расшифровка о трудовом обучении учащихся 9–10 классов школ г.Херсона (на 1 октября 1978 г.)

Наименование профиля трудового обучения	Всего учащихся	В общеобразовательных школах	В УПК	В учебных цехах предприятий
1	2	3	4	5
Продавцы	65	-	65	-
Токари	41	-	41	-
Картонажники	22	-	22	-
Слесари-ремонтники	90	-	90	-
Слесари-авторемонтники	112	-	112	-
Слесари по ремонту троллейбусного оборудования	224	-	224	-
Контролеры ОТК	24	-	24	-
Операторы машинного доения	30	-	30	-

Продовження додатка Д 4

1	2	3	4	5
Фрезеровщики	51	-	-	51
Химический анализ	37	-	-	37
Операторы сельскохозяйственных машин	81	-	-	81
Слесари-инструментальщики	76	-	-	76
Секретари-машинистки	42	-	-	42
Деревообработка	296	296	-	-
Обслуживающий труд	35	35	-	-
Металлообработка	191	191	-	-
Швейное дело	129	129	-	-
ИТОГО	1546	651	608	287

**Профили трудового обучения в Херсонском МУПК
(1983 г.)**

Профили трудового обучения	Количество учеников, которые изучали профиль трудоового обучения	
	чел.	%
Тракторное дело	2621	19
Автодело	2710	20
Механизатор животноводческой фермы	1016	8
Оператор машинного доения	312	3
Животновод	22	0,1
Тракторист-овощевод	163	1,2
Машинист насосных станций	144	1
Оператор дождевальных установок	76	0,5
Садовод-виноградарь	233	2
Овощевод	20	0,1
Строитель	669	5
Обмотчик электромашин	110	0,8
Мастер холодильных установок	25	0,1
Токарное дело	378	3
Испытатель полупроводников	221	2
Сварщик	88	0,5
Оператор связи	54	0,4
Автослесарь	305	2,4
Слесарь-электрик	137	0,8

Джерело: [642, с. 433-434].

Додаток Д.5

Сведения об учащихся общеобразовательных школ Украины,
сдавших квалификационные экзамены в 1986-1991 годах

Отрасли народного хозяйства	Количество учащихся, сдавших квалификационные экзамены					
	1986	1987	1988	1989	1990	1991
1	2	3	4	5	6	7
Всего учащихся	222697	244335	235002	213631	188232	183304
По профессиям отрасли "Промышленность"	60479	75578	69680	61382	53924	51992
В том числе:	20587	24225	21568	19348	15484	15016
– металлообработка						
– электротехника	6742	7676	7891	5830	4940	4597
– радиоэлектроника	5549	7933	7084	5282	3974	3282
– деревообработка	4817	5727	4702	4447	4012	3358
– обработка тканей	17267	23403	22750	21572	21775	21792
– основы текстильного производства	2409	2698	2878	2440	1847	1351
– машиностроительное черчение	1511	1907	1378	1292	1148	913
– основы прикладной химии	517	1021	885	683	427	488
По профессиям отрасли "Сельское хозяйство"	81554	84067	78986	69185	55519	47933
В том числе:	61639	58939	58821	54180	44800	39982
– основы агротехники и механизации растениеводства						
– основы животноводства и механизации животноводческих ферм	17021	19848	18047	12786	9933	5951
из них: оператор машинного доения	11799	13484	12869	8969	6621	4300
По профессиям отрасли "Лесное хозяйство"	418	578	308	348	2661	191
По профессиям отрасли "Транспорт и связь"	38018	37551	36315	34045	31702	32945
В том числе:	34885	34055	33160	30576	28776	30202
– автодело						
из них: водитель автомобиля	29994	28672	27713	25441	24909	25598
По профессиям отрасли "Строительство"	9997	11654	10092	8954	5388	4418
По профессиям отрасли "Торговля, общественное питание"	9649	12745	14121	14450	12878	13178
По профессиям отрасли "Жилищно-коммунальное хозяйство и бытовое обслуживание населения"	5683	3486	2738	2067	1713	2958

Закінчення додатка Д.5

1	2	3	4	5	6	7
По профессиям прочих отраслей народного хозяйства	16899	18676	22762	23200	26842	29889
В том числе:	6161	6311	6812	6559	7512	8414
– машинопись и основы современного делопроизводства						
– народные художественные промыслы	1481	1417	1568	1210	1346	2201
– оператор ЭВМ	–	–	1870	1934	2948	3618
– программист	–	–	570	320		583

Джерела: [511; 600; 601; 603; 604; 616].

Додаток Д.6
Летние практические работы учащихся 7-9 (10) классов
(УССР, 1980 г.)

Формы организации летних практических работ учащихся	Число трудовых коллективов	В них учащихся (чел.)
Ученические производственные бригады в колхозах, совхозах	6827	566430
Лагеря труда и отдыха	6122	665278
Школьные лесничества	789	47874
Отряды по благоустройству и озеленению	11079	257350
Ремонтные бригады	13163	342764
Другие формы	6240	171263
Всего	44220	2050959
Кроме того, численность учащихся устроенных на работу в индивидуальном порядке	531	89163

Джерело: [139, арк. 40].

Додаток Е

Додаток Е.1

Застосування у трудовій підготовці школярів основних дидактичних систем трудового навчання (друга половина XIX – XX ст.)

Назва дидактичної системи трудового навчання	Засновник та період, коли виникла система	Побудова трудового навчання	Приклади застосування дидактичної системи трудового навчання
1	2	3	4
Предметна (шведська)	О.Саломон (друга половина XIX ст.)	На основі виготовлення учнями ряду предметів	У трудовому навчанні молодших школярів, гуртковій роботі та ін.
Предметно-операційна (датська)	А.Міккельсен (друга половина XIX ст.)	На основі опанування учнями в ході виготовлення предметів основними прийомами роботи та інструментами	На початкових етапах засвоєння прийомів роботи з різними інструментами (наприклад: набирання петель при в'язанні спицями, вив'язування лицьових та виворотніх петель тощо)
Операційна (російська)	Д.К.Советкін (60-ті роки XIX ст.)	На основі послідовного та поступового вивчення основних трудових прийомів	При навчанні учнів повузлової обробки деталей виробів
Операційно-предметна	С.О.Владимирський (XIX ст.)	На основі вивчення основних прийомів та операцій, а після цього – протягом тривалого періоду набуття виробничих умінь та навичок при виготовленні типових виробів, характерних для певної спеціальності та рівня кваліфікації	У трудовому і виробничому навчанні

1	2	3	4
Система ЦПП (метод ЦПП)	Співробітники Центрального інституту праці на чолі з директором О.К.Гастєвим (20-30-ті роки ХХ ст.)	Проведення системи тренувань, спрямованих на створення в учнів трудоих установок, що у відповідних поєднаннях утворюють виробничі прийоми	На початковому етапі трудового навчання для тривалого відпрацювання певних трудових прийомів (наприклад, у виробничому навчанні
Операційно- комплексна	Вважається, що виникла одночасно з аналітичною	Побудова трудового навчання відбувається в такій послідовності: проведення тренування за методом ЦПП; виконання окремих виробничих операцій; виготовлення конкретних виробничих виробів та деталей	У трудовому і виробничому навчанні старшокласників
Предметно- комплексна	Ю.З.Гільбух (1964 р.)	Поряд з формуванням операційних та виконавчих навичок, забезпечує формування конструкторсько- винахідницьких та організаційно- технологічних умінь	У трудовому навчанні
Конструкторсько- технологічна	З 1967 року, коли її було покладено в основу побудови нової програми з практичних занять у шкільних майстернях, а також з 1986 року, коли її знову поклали в основу нової програми з трудоого навчання	Передбачає поєднання навчання конструкторсько- технологічних умінь з навчанням практичних умінь та навичок	У трудовому і виробничому навчанні

1	2	3	4
Операційно-виробнича	Л.Б.Ітельсон	Передбачає вивчення учнями операцій та трудових прийомів, передбачених навчальною програмою, на підприємствах	У виробничому навчанні
Технологічна	Є.А.Мілерян	В її основі органічний зв'язок курсу спеціальної технології з практичними заняттями за фахом	У виробничому навчанні
Предметно-технологічна	80-ті роки ХХ ст.		У трудовому і виробничому навчанні
Проблемно-аналітична	С.Я.Батишев	Передбачає розчленування навчального матеріалу на окремі навчальні проблеми, в ході вирішення яких учні займаються розумовою і фізичною працею, поєднуючи при цьому виконавчу та творчу діяльність	У виробничому (а з кінця ХХ ст. й у трудовому) навчанні

Джерела: [729; 730].

Додаток Е 2
Відомості про матеріальну базу трудового та професійного навчання денних загальноосвітніх шкіл України
(на початок 1991-1992 н. р.)

Показники	Міські поселення			Сільська місцевість			Разом		
	Всього	У тому числі		Всього	У тому числі		Всього	У тому числі	
		Неповні СШ	СШ		Неповні СШ	СШ		Неповні СШ	СШ
Загальна кількість шкіл	5897	975	4789	15009	6169	5811	20906	7144	10600
У них кабінетів:									
- профорієнтації;	1661	59	1602	2043	160	1883	3704	219	3485
- автосправи;	377	-	377	320	-	320	697	-	697
- механізації сільського господарства	154	-	154	2202	-	2202	2356	-	2356
Кількість навчальних майстерень:									
- 1-3(4) класів;	1592	237	1337	3173	1282	1653	4765	1519	2990
- по металу;	4598	542	4056	3966	1300	2666	8564	1842	6722
- по дереву;	4553	532	4021	3978	1323	2655	8531	1855	6676
- комбінованих;	1066	385	681	7695	4641	3054	8761	5026	3735
- обслуговуючої праці;	5032	606	4426	3684	895	2789	8716	1501	7215
- навчально-виробничі;	98	-	98	18	-	18	116	-	116
- інші	377	34	343	336	39	297	713	73	640
Кількість шкіл, в яких не було навчальних майстерень	45	23	22	115	92	23	160	115	45
Кількість шкіл, які мали:									
- автомобілі;	423	5	418	481	17	464	904	22	882
- трактори;	249	1	248	2967	35	2932	3216	36	3180
- навчально-дослідні ділянки;	2735	557	2150	11037	5333	5048	13772	5890	7198
- підсобне господарство	152	48	104	584	204	380	736	252	484

Джерело: [596].

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
	Загальна кількість шкіл	20906	21027	21188	21344	21349	21328		21245	21279
	У них кабінетів:	3704	2973							
	- профорієнтації;									
	- навчальних майстерень: для 1-3(4) класів;	4765	3274							
	- навчальних майстерень	35401		31647	31625	31580	31142			
	Кількість шкіл, які мали:	736	708	703	625	593	565		525	563
	- підсобне господарство;									
	- навчально-дослідні ділянки	13772	12510	12152	11994	11798	11592		11334	11473
	Площа ділянок (га)			9780	9861	9132	9010		8905	9819

Джерела: [112; 121-125; 252; 596].

Додаток Е 4
Відомості про чисельність і освіту майстрів виробничого навчання роботи на с/г машинах

Тип поселення	Показники	1992 рік	1993 рік	1994 рік	1995 рік	1996 рік	1997 рік	1998 рік	1999 рік
Міська поселення	Загальна кількість фахівців	376	376	351	419	395	248	232	224
	Із них мають освіту:	115	108	118	157	157	89	82	84
	- вищу;	5	5	7	7	9	3	2	2
	- неповну вищу;	200	193	165	199	180	128	113	100
	- середню спеціальну:	-	-	-	-	-	-	-	-
- всього;	56	70	61	56	49	28	35	38	
- із них педагогічну;	2006	1974	1872	1698	1442	985	872	860	
- загальну середню	582	565	626	576	435	314	287	274	
Сільська місцевість	Загальна кількість фахівців	41	48	48	28	20	36	15	14
	Із них мають освіту:	939	912	805	711	642	440	384	386
	- вищу;	-	-	-	-	-	-	-	-
	- неповну вищу;	444	449	393	383	345	195	186	186
	- середню спеціальну:	2382	2350	2223	2117	1837	1233	1104	1084
- всього;	697	673	744	733	592	403	369	358	
- із них педагогічну;	46	53	55	35	29	39	17	16	
- загальну середню	1139	1105	970	910	822	568	497	486	
Рівом	Загальна кількість фахівців	500	519	454	439	394	223	221	224
	Із них мають освіту:	-	-	-	-	-	-	-	-
	- вищу;	-	-	-	-	-	-	-	-
- неповну вищу;	500	519	454	439	394	223	221	224	
- середню спеціальну:	-	-	-	-	-	-	-	-	
- всього;	1139	1105	970	910	822	568	497	486	
- із них педагогічну;	-	-	-	-	-	-	-	-	
- загальну середню	500	519	454	439	394	223	221	224	

Джерела: [129-138].

Додаток Е 5
Відомості про чисельність і освіти майстрів виробничого навчання водінню автомобілів

Тип поселення	Показники	1992 рік	1993 рік	1994 рік	1995 рік	1996 рік	1997 рік	1998 рік	1999 рік
Міські поселення	Загальна кількість фахівців	915	835	847	829	759	751	734	765
	Із них мають освіту: - вищу;	251	238	257	232	206	246	208	205
	- неповну вищу;	23	20	14	17	8	11	6	12
	- середню спеціальну: - всього; - із них педагогічну;	384 - -	312 - -	328 - -	353 - -	322 - -	312 - -	294 - -	312 - -
Сільська місцевість	- загальну середню	257	265	248	227	223	182	226	236
	Загальна кількість фахівців	494	448	428	417	379	284	306	282
	Із них мають освіту: - вищу;	141	131	113	134	102	86	75	69
	- неповну вищу; - середню спеціальну: - всього; - із них педагогічну;	3 217 - -	3 175 - -	3 198 - -	10 167 - -	1 161 - -	2 115 - -	5 137 - -	3 126 - -
Розом	- загальну середню	133	139	114	106	115	81	89	84
	Загальна кількість фахівців	1409	1283	1275	1246	1138	1035	1040	1047
	Із них мають освіту: - вищу;	392	369	370	366	308	332	283	274
	- неповну вищу; - середню спеціальну: - всього; - із них педагогічну; - загальну середню	26 601 - 390	23 487 - 404	17 526 - 362	27 520 - 333	9 483 - 338	13 427 - 263	11 431 - 315	15 438 - 320

Джерела: [129-138].

Додаток Е 6
Відомості про чисельність і освіту вчителів трудового навчання

Тип поселення	Показники	1992 рік	1993 рік	1994 рік	1995 рік	1996 рік	1997 рік	1998 рік	1999 рік
Міські поселення	Загальна кількість учителів	17378	17551	17481	18254	18119	18126	18149	18046
	Із них мають освіту: - вищу;	13124	13289	13197	13651	13704	13861	14169	14059
	- неповну вищу;	581	530	531	529	397	398	351	372
	- середню спеціальну: - всього;	3550	3615	3635	3759	3719	3617	3423	3392
	- із них педагогічну;	-	-	-	-	-	-	-	-
	- загальну середню	123	117	118	315	299	250	206	223
Сільська місцевість	Загальна кількість учителів	11421	11601	12084	12575	12596	12758	12721	12911
	Із них мають освіту: - вищу;	6948	7143	7472	7695	7778	8137	8171	8250
	- неповну вищу;	596	554	495	495	423	368	404	433
	- середню спеціальну: - всього;	3645	3688	3814	3855	3952	3900	3833	3960
	- із них педагогічну;	-	-	-	-	-	-	-	-
	- загальну середню	232	216	303	530	443	353	313	268
Розом	Загальна кількість учителів	28799	29152	29565	30829	30715	30884	30870	30957
	Із них мають освіту: - вищу;	20072	20432	20669	21346	21482	21998	22340	22309
	- неповну вищу;	1177	1084	1026	1024	820	766	755	805
	- середню спеціальну: - всього;	7195	7303	7449	7614	7671	7517	7256	7352
	- із них педагогічну;	-	-	-	-	-	-	-	-
	- загальну середню	355	333	421	845	742	603	519	491

Джерела: [129-138].

Додаток Е 7

Відомості про чисельність і освіту інструкторів машинопису, стенографії

Тип поселення	Показники	1993 рік	1994 рік	1996 рік	1997 рік	1998 рік	1999 рік
Міські поселення	Загальна кількість фахівців	27	26	24	20	76	83
	Із них мають освіту:	14	21	19	16	35	50
	- вищу;						
	- неповну вищу;	2	-	0	0	3	4
	- середню спеціальну:						
- всього;	11	4	4	2	33	22	
- із них педагогічну;	-	-	-	-	-	-	
- загальну середню	-	1	1	2	5	7	
Сільська місцевість	Загальна кількість фахівців	0	2	0	0	13	15
	Із них мають освіту:	0	1	0	0	4	4
	- вищу;						
	- неповну вищу;	0	-	0	0	0	1
	- середню спеціальну:						
- всього;	0	1	0	0	6	7	
- із них педагогічну;	-	-	-	-	-	-	
- загальну середню	0		0	0	3	3	
Разом	Загальна кількість фахівців	27	28	24	20	89	98
	Із них мають освіту:	14	22	19	16	39	54
	- вищу;						
	- неповну вищу;	2	-	0	0	3	5
	- середню спеціальну:						
- всього;	11	5	4	2	39	29	
- із них педагогічну;	-	-	-	-	-	-	
- загальну середню	-	1	1	2	8	10	

Джерела: [129-138].

Наукове видання

Слюсаренко Ніна Віталіївна

**Становлення та розвиток трудової підготовки дівчат
у школах України кінця ХІХ – ХХ століття**

Монографія

Третє видання

ISBN 978-617-7481-27-9

Відповідальний за випуск – Ковальський В. І.
Технічний редактор – Кохановська О. В.
Дизайн обкладинки – Кохановська О. В.

Підписано до друку 15.06.2021 р. Формат 210x297/8 (А-4)
Папір офсетний. Друк ризографний. Гарнітура Times New Roman.
Умовн.друк.арк. 26,0. Наклад 50.

Друк здійснено з оригінал-макету
у видавництві КВНЗ “Херсонська академія неперервної освіти”
Свідоцтво ХС № 74 від 30.12.2011 р.

Адреса видавництва:

вул.Покришева, 41

м.Херсон

73034

тел. (0552) 37-02-00

Е-mail: info@academy.ks.ua